

Fredrik Hertzberg

Gräsrotsbyråkrati och normativ svenskhet

Hur arbetsförmedlare förstår en etniskt segregerad arbetsmarknad

ARBETSLIV I OMVANDLING | 2003:7
ISBN 91-7045-679-8 | ISSN 1404-8426

Arbetslivsinstitutet

Erratum

Sidan 29, första stycket, tredje raden från slutet i *Gräsrotsbyråkrati och normativ svenskhet. Hur arbetsförmedlare förstår en etniskt segregerad arbetsmarknad*, Arbetsliv i omvandling 2003:7 av Fredrik Hertzberg, står: ”Men den kritiskt tolkande ansatsen syftar till att förstå enskilda personers intentioner” etc. Ska vara: ”Men den kritiskt tolkande ansatsen syftar *inte* till att förstå enskilda personers intentioner” etc.

Arbetslivsinstitutet är ett nationellt kunskapscentrum för arbetslivsfrågor. På uppdrag av Näringsdepartementet bedriver institutet forskning, utveckling och utbildning. Institutet har ca 450 anställda och finns på sju orter i landet. Forskningen är mångvetenskaplig och utgår från problem och utvecklingstendenser i arbetslivet. En viktig uppgift är kommunikation och kunskapsspridning. För mer information, besök vår webbplats www.arbetslivsinstitutet.se

Arbetsliv i omvandling är en av Arbetslivsinstitutets vetenskapliga skriftserier. I serien publiceras avhandlingar, antologier och originalartiklar. Främst välkomnas bidrag avseende vad som i vid mening kan betraktas som arbetsorganisation och arbetsmarknad. De kan utgå från forskning om utvecklingen av arbetslivets organisationer och institutioner, men även behandla olika gruppers eller individers situation i arbetslivet. En mängd ämnesområden och olika perspektiv är således tänkbara.

Författarna till bidragen finns i första hand bland forskare från de samhälls- och beteendevetenskapliga samt humanistiska ämnesområdena, men även bland andra forskare som är engagerade i utvecklingsstödjande forskning. Skrifterna vänder sig både till forskare och till andra som är intresserade av att fördjupa sin förståelse av arbetslivsfrågor.

Manuskripten lämnas till redaktören som ombesörjer att ett traditionellt ”refereeförfarande” genomförs. I huvudsak publiceras bidrag från forskare med anknytning till Arbetslivsinstitutet.

ARBETSLIV I OMVANDLING

Redaktör: Eskil Ekstedt

Redaktion: Marianne Döös, Jonas Malmberg, Anita Nyberg, Lena Petterson och Ann-Mari Sätre Åhlander

© Arbetslivsinstitutet & författare, 2003

Arbetslivsinstitutet,
SE-113 91 Stockholm

ISBN 91-7045-679-8

ISSN 1404-8426

Tryckt hos Elanders Gotab, Stockholm

Förord

Nu är allting nästan färdigt, och en av de få saker som återstår är att skriva ett förord. Det är en stor uppgift – jag har haft förmånen att få assistans av många vänner och kollegor. Det är framför allt två personer som jag är skyldig var sitt stort tack: mina handledare Barbro Blehr, Etnologiska institutionen, Stockholms universitet och Wuokko Knocke, Arbetslivsinstitutet, som har varit outhärliga för mig. Tack Wuokko, för att jag fick möjlighet att arbeta med dig på Arbetslivsinstitutet. Ditt skarpa, kritiska sinnelag är en förebild, och den generositet som du visat när du guidat mig genom forskningen och forskarvärlden har varit stor. Tack Barbro, för att all den energi som du lagt ner på mitt arbete, och alla de goda idéer, den konstruktiva kritik och de uppmuntrande ord som du har kommit med under vägen.

Jag vill också tacka alla de som har läst och kommenterat det jag skrivit, och därmed utgjort en kritisk och konstruktiv massa under arbetets gång – ni har varit en mycket stor resurs för mig. Lena Gerholm och Mats Hellspong läste den sista versionen av mitt manus i sin helhet, och bidrog med flera värdefulla kommentarer. Detsamma gjorde Pia Karlsson och Angela Nilsson i egenskap av opponenter på mitt slutseminarium på Etnologiska institutionen. Annika Alvasdotter, Martin Börjesson, Lucia Cajchanová, Mats Deland, Åsa-Karin Engstrand, Paul Fuehrer, Thomas Hvitfeldt, Lotta Hyltén-Cavallius, Karin Johansson, Anna Lundstedt, Pauline Stoltz, Katarina Strohkirch och Adrienne Sörbom har var för sig läst delar av mitt manus och kommit med intressanta reflektioner och ändringsförslag, från en mångfald olika perspektiv. Klarsynta synpunkter har jag också fått från dem som har opponerat på tidigare seminariepresentationer – tack till Agnes Börjesson, Lizette Gradén, Lotta Hyltén-Cavallius, Pia Karlsson, Sirkku Männikkö och Jan Turtinen, Etnologiska institutionen, Stockholms universitet, samt Anders Neergaard och Anita Nyberg, Arbetslivsinstitutet, för dessa insatser.

Min doktorandtjänst ingick i forskningsprojektet ”Arbetsmarknadschanser för ungdomar med invandrarbakgrund”, och bekostades under det första året av dåvarande Rådet för arbetslivsforskning. Därefter övertog Arbetslivsinstitutet finansieringen, och jag vill i det sammanhanget passa på att tacka Lars Magnusson som hjälpte till att säkra min doktorandtjänsts fortvaro, samt Göran Brulin och Ewa Gunnarsson med vars assistans jag fick utrymme att slutföra avhandlingsskrivandet. Jag har fått stipendier från Mats Rehnbergs minnesfond för unga folklivsforskare, och från John Söderbergs stiftelse för en konferensresa. Med hjälp av ett stipendium för forskarstuderandes utlandsvistelse från Stiftelsen för Internationalisering av högre utbildning och forskning, STINT, kunde jag vistas en period vid Department of Sociology vid University of California, Los Angeles. Roger Waldinger, professor vid nämnda institution och min förre handledare Åke Daun var mig till stor hjälp när jag skulle realisera detta projekt; tack till er båda för vänligt mottagande respektive generösa rekommendationer. Något seminarium höll jag aldrig på UCLA, men jag

åstadkom en engelskspråkig presentation av mitt avhandlingsprojekt, och Ödül Bozkurt, Utz McKnight, Anna Ryding, Edward Telles, Roger Waldinger och Soojin Yu kom med tänkvärda och kritiskt konstruktiva kommentarer kring avhandlingen. Thank you very much for your efforts!

Jag har haft förmånen att vistas i flera olika akademiska miljöer. Doktorandseminariet vid Etnologiska institutionen, Stockholms universitet och forskarmiljön vid Mångkulturellt centrum i Botkyrka formade på ett tidigt stadium mitt sätt att tänka om forskning kring etnicitet, rasism och segregation. På Arbetslivsinstitutet har jag tillbringat större delen av min doktorandtid, och jag vill tacka alla arbetskamrater, på olika platser och i olika organisationskepnader – Arbetsmarknadsenheten, Kön och arbete, FOUP och Arbetsliv i storstad – för att ni har gjort ALI till ett så bra ställe att arbeta på. Inte minst gäller det doktorandkollektivet på FOUP: Anna, Annika, Hasse, Raymond, Saeid, Sharareh och Åsa-Karin. Jag har också varit omgiven av människor som har bistått med hjälp och information. Personalen på Arbetslivsbiblioteket har snabbt försett mig med de böcker och artiklar som jag velat läsa. Arja Tyrkkö har bistått med boklån och hjälp att hitta statistik. Minna Kopparvall och Kerstin Tynderfeldt-Riesenfeld på Arbetsmarknadsverket och Fredrik Strohkirch på Statistiska Centralbyrån har också försett mig med statistiska data, liksom ett flertal statistikansvariga tjänstemän på kommunala förvaltningar runt omkring i Stockholms län, vars namn jag inte kan nämna utan att röja var mitt fält har varit beläget; tack till er alla. Peter Barck-Holst språkgranskade den engelska sammanfattning, och Ulla Arnell Gustafsson var min bihandledare under de första åren på ALI, tack också för era insatser! Och, självfallet, tack till alla mina intervjupersoner som avsatte tid och tålmod för att bli intervjuade och utsatta för en kanonad av svåra frågor.

Tack, slutligen, till alla vänner som direkt och indirekt har hjälpt mig att driva det här projektet i hamn. Tack till Paul Fuehrer, Peter Green och Thomas Hvitfeldt för ändlösa diskussioner kring forskning, politik, musik och fotboll på Kvarnens Permanenta Seminarium. Thomas Olsson, Helene Wahlström och Anna Westman har också varit för sig bidragit till denna kunskapsproduktion, tack för det! Tack också till Katja Lindqvist som inspirerade mig till att påbörja en forskarutbildning, till Filippa Stålhane som stödde och gödde avhandlingsarbetet med hundratals idéer och aktivt bidrog till att detta arbete också bedrevs i Berlin och Los Angeles, samt till Ödül Bozkurt som hjälpte till att hålla tillvaron i ordning under det sista årets lätt kaotiska arbetssituation. Slutligen, tack till min familj, mamma Anna, syster Elisabeth och bror Johan, vars ovillkorliga stöd och uppmuntran har varit guld värt. Avhandlingen tillägnar jag pappa Hilding, som fortfarande var med när jag började skriva, men som gick bort innan jag hann bli färdig.

Solna den 25 juli 2003

Fredrik Hertzberg

Innehåll

Förord

1. Inledning	1
Bakgrund	1
Avhandlingens syfte	3
Teoretiska perspektiv och begrepp	5
Etnicitet	5
Kultur och skillnadsskapande	8
Nationalstat, byråkrati och klassificering	12
Forsknings-sammanhang	18
Material och metod	22
En diskursanalytisk avhandling	22
Problembeskrivningar, tvärsnitt, parenteser, berättelser och en god vilja	24
Förförståelsen och den vetenskapliga praktiken	31
Intervjupersonerna	34
Disposition	38
2. Arbetsförmedling och etnicitetspolitik	41
Arbetsförmedling som institution och verksamhet	41
Det platsorienterade arbetssättet	45
Arbetsförmedlingens kontrollfunktion	47
Kategorierna 11, 12, 13 och 14 – ”anställningsbar” eller inte?	49
Två sätt att förstå kategoriseringar i byråkratiska organisationer	52
Kategorin ”invandrare”	56
Kultur och anpassning	59
Den Andra arbetsmarknadspolitiken	62
Integration och mångfald	64
1990-tal: färre arbetstillfällen, fler åtgärder	68
Institution, diskurs och kategori	72
3. Kompetens och kultur: arbetslivets sociala normer	73
Social kompetens	73
Social kompetens och arbetslivets förändring	75
Intervjupersonernas syn på begreppet social kompetens	80
Förhållandet mellan diskurs, institution och praktik	86
Pragmatism, likhet, skillnad och kultur	88

Det avvikande som hinder och möjlighet	96
Sammanfattning och avslutande diskussion	101
4. Genusbesvär. ”De Andras” kvinnligheter och manligheter	105
Kultur, genus och underordning	105
Unga kvinnors sökmönster och handlingsutrymme	111
Tidiga giftermål och aktörskap	115
Ambivalens inför hijab	119
”Ett annat bra exempel”: en berättelse om en ung kvinna i hijab	124
När det normativa inslaget blir påtagligt	133
Frihet, tradition och yrkesval	139
Sammanfattning och avslutande diskussion	142
5. En perfekt svenska	149
Språk, integration och social positionering	149
Inte bara bra: krav på ”perfekt svenska i tal och skrift”	155
Sämre tider och hårdare språkrav	163
De som inte talat ”en bra svenska”, och vad det beror på	168
Viljans betydelse för att lära sig svenska	172
Neurologi, dyslexi och psykologi	175
Sammanfattning och avslutande diskussion	177
6. Bortom etnicitetens partikulära logik: att vara ung, arbetslös och utan kontakter	181
Det etniska, det allmänmänskliga och det individuella	181
Biografier i arbetsmarknadens marginaler	185
Realism: att söka rätt arbete	189
Bristfälliga kunskaper om arbetsmarknad och arbetsliv?	194
Problemscenarier	198
Vägledning, motivationsarbete och rundgång	201
Klasskillnad	206
Sammanfattning	209
7. Avslutande diskussion	211
Problemfokusering och problembeskrivning	211
Pragmatism och krav på anpassning	212
Diskurs, byråkrati och struktur	216
Vem är invandrare?	218
Kultur	220
Exkurs: till frågan om praktiken	224

Summary	229
1. Introduction	229
2. Employment Agency and Ethnicity Politics	231
3. Competence and Culture: The Social Norms of Working Life	231
4. Gender Trouble. Femininities and Masculinities of “the Other”	232
5. A Perfect Swedish	233
6. Beyond the Particularistic Logic of Ethnicity: Being Young, Unemployed and Without Contacts	234
7. Concluding Discussion	235
Referenslista	237
Bilaga 1.	253
Förmedlingspersonalens frågeschema	253
Bilaga 2	257
Intervjupersonerna och deras utbildningar	257
Intervjupersonernas arbetsplatser och upptagningsområden	257
Upptagningsområdets arbetslöshetstal och medelinkomst	260
Bilaga 3	262

1. Inledning

Bakgrund

Fördelningen av anställningar på den svenska arbetsmarknaden styrs inte enbart av matchningen mellan arbetets krav å den ena sidan och arbetskraftens utbildning och arbetslivserfarenhet å den andra. En del personer har större förmåga än andra att kunna slå mynt av sin utbildning och sina yrkeskunskaper, och vissa har lättare än andra att göra karriär i arbetslivets organisationer. Avvikelsen från ”den perfekta matchningen” mellan utbud och efterfrågan är inte slumpmässig. Det finns vissa tydliga mönster i de olika bedömande och sorterande processer som pågår på arbetsmarknaden. Arbetskraften bedöms utifrån vad de kan, men också utifrån vilka de är. Vem som helst hamnar inte var som helst; sociala kategorier, roller och identiteter utgör påtagliga sorteringsinstrument, då vi söker efter vår plats i arbetslivet.

Dessa sorterande processer har många av de personer som invandrat till Sverige fått uppleva. Arbetsmarknaden är etniskt *segregerad* (Gonäs & Lehto 1999:65ff) eller *segmenterad* (Marshall 1998:353f). Allt sedan Sverige blev ett invandringsland i slutet av 1940-talet har de invandrade kvinnorna och männen varit överrepresenterade i de yrken som har haft lägst löner, sämst arbetsmiljö och lägst status (Knocke 1991, Schierup & Paulsson 1994, de los Reyes 2001). Detta gäller i synnerhet för de invandrade kvinnorna. Från och med mitten på sjuttioalet, när det svenska arbetslivets efterfrågan på arbetskraft började klinga av, har dessa grupper också haft ett högre arbetslöshetstal än den resterande befolkningen. 1980-talets högkonjunktur ändrade inte på detta faktum; klyftan mellan de infödda och de invandrade fortsatte att öka. Det dåliga läget på arbetsmarknaden under 1990-talet drabbade två kategorier av befolkningen hårdare än andra: ungdomar (Schröder 1996a, Arnell Gustafsson 1999, Soidre 1999) och personer som invandrat till Sverige. I dessa kategorier steg arbetslöshetssiffrorna snabbt under 1990-talets första år. Vid mitten av detta decennium hade t ex endast 45 procent av de i landet boende utländska medborgarna mellan 16 och 64 arbete (SOU 1998:25:23).

Denna etniska segmentering eller segregation väcker frågor. Hur uppstår dessa processer? Svaren till dessa kan sökas på olika håll. En möjlighet är att inrikta sig på företagets efterfrågan av arbetskraft och t ex studera hur arbetsgivarnas rekryteringsprocesser ser ut. Sätten att söka och rekrytera kandidater till lämpliga platser är i så fall lämpliga studieobjekt, liksom utformningen av kvalifikationskraven och de metoder som används för att bedöma de sökandes kunskaper och egenskaper. Frågan om hur information om lediga platser sprids hör också hit, liksom frågorna om hur internrekryteringen ser ut och hur möjlig-

heterna till vidareutbildning och interna karriärer fördelar sig mellan olika grupper. En annan analytisk ingång är att studera hur de personer som invandrat agerar på arbetsmarknaden. Vilka kunskaper och kvalifikationer har de? Hur väl motsvarar ett utbildningskapital förvärvat utomlands de krav som ställs här? Hur signalerar de för arbetsgivarna att de är kvalificerade? Kan de kommunicera på ett sådant sätt att det är uppenbart för personer i deras omgivning vad de kan och att de kan det? En tredje möjlighet är att studera de aktörer som underlättar kontakten mellan arbetsgivare och arbetskraft, som t ex arbetsförmedlingen eller olika uthyrningsföretag, och hur deras arbetsmetoder bidrar till eller motverkar de segregering processerna. En fjärde möjlighet är att i ett längre perspektiv studera hur vägen in i arbetslivet ter sig för de grupper som har svårigheter där – exempelvis hur ungdomars syn på arbete och yrkesplaner växer fram och påverkas av skolans personal och andra personer i deras närhet.

Det var den sistnämnda frågeställningen jag var inriktad på, när jag i mitten av 1990-talet påbörjade mitt avhandlingsarbete. Tanken var att det skulle handla om hur unga arbetslösa med invandrarbakgrund hanterade erfarenheten att bli arbetslösa, och hur de manövrerade mellan de olika krav och regler som olika personer och grupper i deras närhet, t ex vänner, familj, arbetsförmedling och kanske sociala myndigheter ställde på dem. Som nybliven doktorand utan finansiering kunde jag inte påbörja avhandlingsarbetet omedelbart utan var tvungen att leta efter tillfälliga forskningsuppdrag för att klara av min försörjning. På Mångkulturellt centrum i Botkyrka fick jag arbeta med att utvärdera olika socialpolitiska åtgärdsprogram i projektform, som kommunen anordnade för sina invånare. Projekten riktade sig till de kommuninvånare som hade invandrat till Sverige. Det första tillhandahöll kommunala feriearbeten för sommarlovslediga skolungdomar, det andra en intensifierad arbetsförmedling för arbetslösa som hade invandrat från utomnordiska länder, och det tredje en alternativ form av SFI, dvs svenska för invandrare (Hertzberg 1997, 1998a, 1998b). Genom arbetet med dessa utvärderingar mötte jag de chefer, tjänstemän och projektledare som på olika nivåer i kommunens och arbetsmarknadsverkets organisationer administrerade dessa verksamheter. På så sätt kunde jag också skaffa mig vissa grundläggande kunskaper om de arbetslösa ungdomarnas livsmiljö, innan jag tog fältet i besittning med en deltagande observation.

Med tiden kom jag dock att betrakta tjänstemännen i fråga som något mer än enbart faktaredovisande kunskapsförmedlare. Jag blev alltmer intresserad av hur de själva förstod – i bemärkelsen begreppsliggjorde, kategoriserade, talade om – etnisk mångfald. De framstod mer och mer som företrädare för den svenskhet och det majoritetssamhälle som de själva ville att ungdomarna i fråga med alla till buds stående medel skulle bli integrerade i. "Integration" var ett nyckelord i sammanhanget, och trots löften om ömsesidig respekt i det integrerande mötet var det uppenbart att den föregivet icke-svenska parten hade att anpassa

sig till en uppsättning regler och normer som mestadels kommunicerades indirekt, men likväl framstod som ideal som inte kunde förhandlas bort.

Mot slutet av detta utvärderande år fick jag möjlighet att som doktorand delta i ett forskningsprojekt på Arbetslivsinstitutet, ”Arbetsmarknadschanser för ungdomar med invandrabakgrund”, under ledning av sociologen Wuokko Knocke. Det blev snart uppenbart för mig att i detta projekt fanns en möjlighet att studera just en grupp tjänstemän eller byråkrater som i sitt arbete har mandat att ”hantera mångfald”. Jag beslöt mig då för att byta avhandlingsämne. De idéer som hade grott under året i Botkyrka kunde jag överföra till forskningsprojektet på Arbetslivsinstitutet, och jag såg nya frågeställningar utkristallisera sig – hur arbetsförmedlare förstår de hinder och möjligheter som ungdomar med invandrabakgrund möter i arbetslivet. Jag tyckte mig se en forskningspolitisk poäng i detta skifte, nämligen att det kunde vara värdefullt att inte enbart studera de samhällsliga förhållanden som pekas ut som problematiska, en inriktning som trots allt dominerar i forskarsamhället, utan också studera de individer och institutioner som pekar ut problemen, de diskursiva strukturer som på olika sätt bestämmer problemdefinieringens form och innehåll, och de processer som det konkreta ”problemutepekandet” utgör.

Avhandlingens syfte

Skiftet av avhandlingsämne medförde att jag riktade in mig mot den tredje gruppen av frågor kring arbetsmarknadens segmentering eller segregering som jag beskrev ovan, och valde att studera en bestämd kategori av aktörer som underlättar kontakten mellan arbetsgivare och arbetskraft, nämligen arbetsförmedlare. Den föreliggande avhandlingen handlar sålunda om hur arbetsförmedlare beskriver och förklarar de hinder, problem och möjligheter som ungdomar med invandrabakgrund möter i arbetslivet. Syftet med avhandlingen är att undersöka hur de relaterar dessa förklaringsmodeller och beskrivningar till företeelser som kultur, etnicitet, nationalitet och invandrarskap. På så sätt hoppas jag kunna bidra till studiet av hur tjänstemän och -kvinnor i offentligt finansierade byråkratier förstår det förhållande att Sverige är ett fler- eller månggetniskt samhälle, och, på ett mer generellt plan, hur skillnad skapas med hjälp av det etniska – eller ”etnifierande” – idiomet. Ordet ”förstår” bör i det här sammanhanget uppfattas i en vid mening, som synonymt med såväl ”tolkar” och ”förklarar” som ”förhåller sig till” och ”begreppsliiggör”.

Avhandlingens mest elementära fråga är således hur arbetsförmedlare beskriver ungdomar som av olika anledningar inte räknas in i gruppen av svenskar. Men frågan om hur etnisk mångfald förstås och begreppsliiggörs kan inte enbart besvaras med hänvisning till hur ”de Andra”, de som befinner sig i

utgruppen och därmed konstituerar mångfalden, beskrivs.¹ Lika viktigt är att uppmärksamma den självförståelse som träder fram i och med att förhållandet till ”de Andra” artikuleras. Vissheten om skillnad implicerar ett antagande om likhet. Därför för avhandlingens syfte också med sig en problematisering av hur svenskhet markeras och görs tydlig, och hur den framställs i relation till andra tillhörigheter, lojaliteter och kategoriseringsgrunder. Framstår svenskarna och svenskheten – i singular eller plural? – som en anonym normalitet, en etnisk grupp bland andra, som kulturbärare eller blott och bart en rationalitet?

Till frågan om normalitet och avvikelse hör även antaganden om vad som är rätt eller fel respektive eftersträvansvärt eller olämpligt. Hur motiverar arbetsförmedlarna det som hålls för att vara rätt och riktigt – i arbetslivet eller i allmänhet? Hur vill intervjupersonerna ändra på de sökandes agerande, och med hänvisning till vad motiveras denna önskan? Är de krav som ställs på ungdomarna huvudsakligen en del av en omsorg om deras inträde i arbetslivet, dvs är de pragmatiskt motiverade, eller rättfärdigas de med hänsyn till andra, mer ovillkorliga värden? Är det en anpassning till svenskhetens föreställda gemenskap som anbefalls? Vad anser arbetsförmedlarna vara rätt eller fel i relation till företeelser som svenskhet, andra etniska identiteter och invandrarskap, och framträder svenskheten därmed som en ”moral community” (Flett 1979), dvs som en normativt laddad gemenskap?

Till avhandlingens syfte hör att studera hur intervjupersonerna ser på förhållandet mellan grupp- eller kategoritillhörighet och agerande på arbetsmarknaden, dvs hur dessa tillhörigheter och identiteter formar unga människors handlande på arbetsmarknaden och i vardagslivet. I det följande kommer jag att studera de förklaringsmodeller som tar fasta på denna påverkan och i synnerhet hur kulturbegreppet används som en förmedlande länk mellan individuellt handlande och kollektiv. Kulturbegreppet ses ju vanligtvis som principiellt viktig handlingsgenererande struktur när etnicitet diskuteras, såväl i inom- som utomvetenskapliga sammanhang (Barth 1969, Björklund 1983, Lithman 1987, Ålund

¹ ”De Andra” och ”den Andre” är termer som ofta används i samtida forskning om identitetsbildning, och de har sina rötter i psykoanalytikern Jacques Lacans (1996) arbeten. I en generell betydelse betecknar termen ”den Andre” vem som helst som upplevs vara skild från den man själv är. Föreställningen om denna avvikande gestalt blir därmed central i bildandet av identiteten: genom att man avgränsar sig själv från andra, skapas en känsla av vad som är normalt, och ens plats i världen (Eriksson m fl 1999:34, Mattsson 2001:29; för en mer utförlig beskrivning av hur denna kontrastverkan, enligt Lacans psykoanalytiska teori, ingår som en konstitutiv del i identitetsformeringsprocesser, se Reeder 1992, Lacan 1996). Inom postkolonial teoribildning (se avsnittet ”Kultur och skillnadsskapande”) används denna term för beskriva hur de koloniala, rasistiska förståelsemönstren framställde koloniserade grupper som kolonialmakternas motpol; den rationelle, civiliserade och upplyste européns identitet kunde i detta paradigm inte föreställas utan de barbariska och oupplysta Andra, dvs de koloniserade folken utanför Europa. I det följande använder jag begreppsparen ”vi : de Andra” eller ”ingrupp : utgrupp” för att markera det generella och mindre kontextbundna identitets- och skillnadsskapande momentet i textupdelningen ”svensk : invandrare”.

1991b), och de samhälleliga och politiska konsekvenserna av denna kausala modell har alltmer kommit att diskuteras under senare tid (se avsnittet ”Kultur och skillnadsskapande”). Inte minst därför blir det viktigt att studera de innebörder som kultur tillskrivs i detta sammanhang: vilka tankar och handlingar beskrivs som kulturella, hur dras gränsen mot det som inte är kulturellt, hur värderas det som hålls för att vara kulturellt bestämt och vilka grupper antas vara de viktigaste kulturskapande kollektiven?

Det finns dock anledning att inte förutsätta att de viktigaste sociala kategorierna, eller enheterna för polariseringen mellan ”vi” och ”de Andra”, sammanfaller med de etniska gränserna (Skovdahl 1996:24). Det är viktigt att inte låta fokuseringen på etnicitet och kultur skymma blicken för andra förklaringsmodeller och kategoriseringspraktiker. Därför kommer jag framledes också att uppmärksamma hur och varför etniska lojaliteter och kulturella tillhörighet beskrivs som irrelevanta, liksom när andra sätt att förklara arbetslöshet och exkludering dominerar och den etniska aspekten och kulturella dimensionen lämnas okommenterat. Hit hör tex de sätt att förklara arbetsmarknadsmässig utanförståelse som relaterar till det omgivande samhällets institutioner och strukturer, och det inflytande som dessa har på individer och kollektiv. Det blir därför också viktigt att ge akt på vilka andra ordningar än just de etniska och kulturella idiomerna som i hög grad formade intervjudiskursen. Till dessa villkor hör kanske framför allt arbetsförmedlingens arbetssätt och deras institutionaliserade bemötande av den arbetssökande.

Teoretiska perspektiv och begrepp

Etnicitet

Avhandlingens fokus på hur svenskhet konstrueras situationellt medför att jag uppmärksammar etnicitet som social organisationsform. Min förståelse av begreppet etnicitet, liksom de flesta andra svenska etnologers (jfr Ehn 1993, Berg 1994, Alsmark 1996), härstammar från det konstruktivistiska perspektiv som Fredrik Barth (1969) formulerade i slutet av 1960-talet. Jag följer Barths förståelse av etnicitetsbegreppet av den anledningen att den tillhandahåller en teoretiskt grundad motivering till varför utpekande av ”typiskt svenskt” eller ”typiskt icke-svenskt” i en intervjusituation kan förstås som en del av en ständigt pågående förhandlingsprocess om vad svenskhet är eller inte är, och varför det föregivet avvikande räknas ut ur den svenska etnicitetens föreställda gemenskap. Teorin tydliggör helt enkelt en förbindelse mellan det fält jag studerar och större samhälleliga processer.

Benämningen *konstruktivistisk* syftar på att den etniska organisationsformen och dess uttryck är en konsekvens av att etniska grupper interagerar med varandra, snarare än en produkt av att de utvecklar divergerande tradi-

tioner eller sätt att leva i isolering från varandra. En etnisk grupps uppsättning av identitetsmarkörer bör inte förklaras med hänvisning till dess inre egenskaper, hävdade Barth, utan med hänvisning till dess relationer med andra grupper; etniska grupper i samspel ska förstås som *en* komplex social organisation, i vilken kulturella skillnader således organiseras i termer av etnisk tillhörighet. Det grundläggande kriteriet för en etnisk grupps existens är alltså inte att dess medlemmar uppvisar gemensamma kulturdrag, utan att de delar en självtillskriven och av andra tillskriven status. Därmed understryks den identitetsformerande aspekten av etniciteten, det vill säga det faktum att människor benämner sig själva, och blir klassificerade av andra, med hänvisning till en grundläggande identitet (Barth 1969).

Det analytiska intresset borde därmed rikta sig mot den etniska gruppens sociala organisation, menar Barth, det vill säga hur enskilda eller grupper av personer konstruerar en etnisk identitet i ett socialt samspel med (företrädare för) andra etniska grupper. Distinktionerna mellan olika grupper är implikationer av den polyetniska organisationen: de ömsesidigt igenkända kännetecknen skapas i en process där grupperna är angelägna om att på olika sätt markera gränserna gentemot varandra. De etniska grupperna presenterar sig för varandra, och för sig själva, genom att framhålla vissa kollektiva drag som de själva bedömer vara signifikativa, och dessa blir då emblem för den etniska identiteten (Barth 1969:13). Barth menar att det är omöjligt att utifrån en inventering av de särdrag – själv kallar han dem kulturella – en grupp uppvisar dra slutsatser om vilka av dessa kännetecken som kommer att bli relevanta i interaktionen med andra grupper. När situationen förändras kan gruppen mycket väl komma att markera andra särdrag, och presentera sig eller formera identiteter på helt andra sätt; enligt Barth bör den etniska kategorin förstås som ”ett organisatoriskt kär!” (Barth 1969:14), vilket kan fyllas med varierande innehåll. Etnicitet blir, i det här konstruktivistiska perspektivet, ”något som skapas och omskapas i socialt liv, och /.../ har en relativ betydelse, beroende på sammanhanget” (Ehn 1993:68). Forskningen om etnicitet bör således, enligt Barth, fokusera på gränsdragningsprocesser, dvs när och hur människor anser sig vara olika andra, vilka egenskaper som lyfts fram som betydelsebärande, och varför de blir betydelsebärande just då, just där. På den punkten ligger detta avhandlingsarbete i linje med Fredrik Barths perspektiv på etnicitet.²

² Men det avviker också delvis från detta perspektiv. I projektet ”Arbetsmarknadschanser för ungdomar med invandrarbakgrund” genomförde vi inga uppföljningsintervjuer. Materialet har därmed en ”tvärsnittskaraktär”, och den inriktning på processer som Barth förordar är därför inte möjlig i mitt avhandlingsarbete. Fokuseringen på intervjudata gör också att jag inte kan studera hur de etniska kategoriseringarna som jag analyserar kommer till uttryck i intervjupersonernas yrkesverksamhet, till exempel i mötet med olika sökande, vid samtal mellan arbetsförmedlare och arbetsgivare, eller ”backstage” – i den sociala samvaron med arbetskamraterna. Jag återkommer till frågan om det empiriska materialets tvärsnittskaraktär i detta kapitelns metodavsnitt.

Ett flertal forskare, som Homi Bhabha (1994), Paul Gilroy (1993) och Gyatri Chakravorty Spivak (1993), framhåller emellertid att enheterna för de viktigaste kategoriseringarna mellan ”vi” och ”de Andra” inte alltid sammanfaller med just etniska gränser (Eriksson, Eriksson Baaz & Thörn 1999; jfr Skovdahl 1996:24). Just därför, hävdar de, bör den forskning som studerar inkluderings- och exkluderingsprocesser i samhället inte inrikta sig på de kategoriseringar som följer på etnisk organisation. Uppmärksamheten bör snarare riktas mot hur det arv som det koloniala paradigmet lämnade efter sig, och kanske framför allt hur rasistiska eller rasialiserande tankemönster är verksamma i olika kategoriserande praktiker (t ex de los Reyes & Molina 2002).³ Denna kritiska invändning har två olika aspekter. Man vill dels framhålla rasistiska tankemönsters – i viss mån fördolda – fortlevnad, och dels motverka att självvalda, *internt* definierade kategorier, och de lojaliteter och livsmönster som impliceras av dem, ges för stort utrymme vid förklaringen av exkluderingsprocesser. Forskningens fokus bör i dessa fall snarare vara inställt på dominerande gruppers göromål, eller på de maktförhållanden som gör att etniska grupper har så pass olika förutsättningar (jfr Lindqvist 1996:67). Därmed uppmärksammas en av de svagheter som, enligt Richard Jenkins, ofta vidhäftat åtminstone den socialantropologiska etnicitetsforskningen: ett försummande av hur *externt* definierade sociala kategorier – som begreppet ”invandrare” eller kategorier baserade på ”rastillhörighet” – och asymmetriska maktrelationer påverkar interaktionen mellan olika etniska grupper, exempelvis mellan statsbärande majoriteter och invandrade minoriteter (Jenkins 1997: 52ff).⁴

³ Rasialisering innebär, enligt t ex Robert Miles (1989) och Anders Lange (2001) ”att a) en kategori människor urskiljes och avgränsas på grundval av (oftast) faktiska eller påhittade biologiska egenskaper, som i stort sett alltid är yttre kännetecken (markörer); b) dessa egenskaper ses som tecken på att kategorin utgör en ’naturligt’ existerande, biologiskt självreproducerande tvåkönad befolkning med gemensam ’härstamning’ och en distinkt, biologiskt förankrad och därför relativt oföränderlig särprägel /.../; c) de faktiska eller påhittade biologiska egenskaperna hos den så avgränsade kategorin anses på ett orsaksmässigt nödvändigt sätt sammanhålla med andra ’inneboende’, framförallt mentala och kulturella, egenskaper” (Lange 2001:233).

⁴ I enlighet med Jenkins kommer jag i det följande att uppmärksamma skillnaden mellan internt och externt definierade kollektiv, och mellan grupper och kategorier (jfr Westin m fl 1999:12). Visserligen är identifikations- och formeringsprocesser av detta slag alltid sociala och transaktionella, eftersom de förutsätter närvaron av en publik som kan bekräfta identiteterna ifråga, och i vardaglig social interaktion är grupper vanligtvis på en och samma gång internt och externt definierade. Poängen är dock att särskilja mellan de namngivande processer som börjar innanför respektive utanför den kategoriserade gruppen. En kategoriserande praktik kan dels starta i en *intern* definition, dvs när en grupp personer definierar sin kollektiva identitet för sig själva och andra. Startpunkten i identitets- och gruppformeringen är då att man så att säga ”berättar en historia om sig själv”. I *externa* definitioner går den benämningens verksamhet åt andra hållet: A definierar personen eller gruppen B såsom ”X” eller ”Y”, och B börjar så småningom att själv betrakta sig som X eller Y. Därmed impliceras också att relationen mellan A och B inte är jämlik. Det krävs makt och/eller auktoritet för att kunna intervensera i andra människors tillvaro, och agera så att de förr eller senare själva börjar identifiera sig som

Invändningen är förmodligen relevant även för svensk forskning (jfr Mattsson 2001). Min ambition är att i linje med denna kritik vara uppmärksam på externt definierade kategoriformer, men att kombinera detta med ett fokus på hur dessa uttrycks i kontrast till majoritetens och byråkratins internt definierade (etniska?) uttryck. Här ligger avhandlingens dubbelriktade karaktär. Det är just gränsdragningsprocesser som studeras, närmare bestämt hur representanter för en viss etnisk grupp genom att tala om ”de andra” och deras problem i arbetslivet beskriver både dessa kategorier *och* sig själva. Vad som studeras är hur svenskhet och olika kontrastiva kategorier och grupper markeras och omskapas i en intervjusituation där marginalisering och framgång på arbetsmarknaden diskuteras.

Kultur och skillnadsskapande

Med studiet av arbetsförmedlarnas sätt att förstå och använda kulturbegreppet följer att avhandlingen knyter an till en kulturteoretisk diskussion som de senaste decennierna förts av i första hand socialantropologer (Crapanzano 1986, Abu-Lughood 1992, Eriksen 1993b, Wicker 1997) och etnologer (Ehn 1992, Gerholm 1993, Öhlander 1994), men till viss del även av forskare från andra akademiska discipliner (Clifford 1986, 1988). I denna diskussion har kulturbegreppet kritiserats och ibland helt ifrågasatts. En riktning av kritiken har ifrågasatt den etnografiska kulturanalysens möjlighet att på ett rättvisande sätt tolka och representera människors erfarenheter, och pekat på det konstruerande och potentiellt förvanskande draget i den etnografiska översättningen mellan kulturella ordningar (Crapanzano 1986, Rabinow 1986). Man har kort sagt, från ett postmodernt perspektiv, ifrågasatt den etnografiska realismens sanningsanspråk. Andra har kritiserat det holistiska, ”helhetsskapande” draget i vissa studier av kulturer och tendensen att betona koherens, kontinuitet och homogenitet i såväl individuella tolkningshorisonter som kollektiva kosmologier (Clifford 1988, Hannerz 1992, Wicker 1997).

Kulturbegreppet har använts i en mångfald olika sammanhang, inte minst politiska, för att beskriva skillnader och likheter mellan grupper av människor. Det har exempelvis varit en nyckelterm i nationalistiska ideologier (Handler 1988:27, Eriksen 1993a:101ff). Idén om en gemensam, nationell kultur var central för 1800-talets nationalistiska ideologer; det gällde oavsett vilken region som

individ och kollektiv i enlighet med den externa definitionen. Jenkins påpekar dock att det inte är självklart att externt definierade kollektiv utvecklas till grupper, eftersom en grupp, enligt honom, endast är ett kollektiv som är meningsfull för medlemmarna själva (Jenkins 1997:53f; jfr avsnittet ”Byråkratiska organisationer och deras klassificerande praktik”). Externt definierade kollektiv kan, vilket är väl känt från historien, utvecklas till grupper i den här meningen, eftersom de delar en gemensam historia av stigmatisering, underordning och/eller förtryck (Goffman 1972), och låter dessa ofta påtagliga erfarenheter bli gemensamhetsgrundande.

skulle ”nationaliseras”. Nationalismens idé om solidaritet mellan borgarklass och arbetarklass, resursstarka och resurssvaga, urbana och agrara befolknings-skikt var då en politisk innovation (Gellner 1983). Föreställningen om en delad kultur blev det band som kunde förena dessa grupper. Tillsammans med föreställningen om ett gemensamt språk, avgränsat från hybrida former (Anderson 1992, Billig 1995), berättigade den föregivet enhetliga kulturen den föreställda folkgemenskapens existens – ”vi hör samman, vi har ju samma kultur och vi talar ju samma språk”.

Orvar Löfgren har påpekat att ”nationaliseringen av folkkulturen” (Löfgren 1989:12) är och har varit en process med ett påtagligt inslag av kontrastverkan och spegelbilder. Svenskhet och svensk kultur har under 1900-talets gång beskrivits på ett visst sätt i jämförelse med fransmän och spanjorer, och deras respektive nationella kulturer, och på ett helt annat sätt i jämförelse med finsk eller rysk kultur. Under de senaste decennierna har nya kulturer dykt upp som referenspunkter för den svenska självförståelsen, i de jämförelser som görs i enlighet med det nationalistiska idiomet. Det handlar om de kulturer som tillskrivs olika invandrade etniska grupper eller kategorin invandrare. Den implicita svenska normalitet, som den avvikande kulturen är avvikande i relation till, förstås ibland som en (svensk) rationalitet i avsaknad av kulturella drag (Arnstberg 1989b) och ibland som en nationell svensk kultur.

I mitten på 1980-talet påpekade Yngve Lithman att ”begreppet ’kultur’ har använts för att förklara invandrarkategoriernas sätt att tänka och handla” (Lithman 1987:35). Det problematiska med den användning kulturbegreppet ofta får i detta sammanhang är, enligt Lithman, att man ser kultur som en autonom sfär av idéer och föreställningar som har en strikt imperativ innebörd för människor: alla lyder kulturens regler. Kulturen blir en etikett som man klistrar på det som är svårt att förstå eller förklara, och de kulturellt påverkade människorna blir ett slags kulturella automater, utan vilja eller förmåga att ifrågasätta, omvärdera eller negligera förhållningsregler. Förklaringsmodellen antyder att det råder en enkel och direkt relation mellan den kulturella, moraliska ordningen och det mänskliga handlandet. Denna fokusering på invandrades kulturella tillhörighet har kritiskt beskrivits och kommenterats av flera forskare (Knocke 1991, Ålund & Schierup 1991, de los Reyes 2001). Kritiken gäller främst det förhållandet att sociala problem bland personer i kategorin invandrare ofta förklaras med hänvisning till den kultur som de i egenskap av medlemmar i sin etniska grupp antas omfatta. Kulturella faktorer överbetonas på bekostnad av sociala, strukturella och klassmässiga faktorer när problem och konflikter förklaras, vilket leder till att reella åtskillnader och problem döljs (Ålund 1997:12).⁵

⁵ Tendensen att förstå relationen mellan det kulturella och det sociala som om dessa två aspekter av mänskligt liv vore två isolerbara storheter distinkt avskilda från varandra har dock kritiserats av t ex Yngve Lithman (1987) och Richard Jenkins (1997).

Därtill impliceras ofta en syn på storheterna ”svensk kultur” och ”invandrar-kultur” som kan sättas in i ett moderniseringsperspektiv, där ett föregivet modernt och svenskt flexibelt förhållningssätt kontrasteras mot den ovan beskrivna traditionella, icke-svenska och rigida hållningen (jfr Arnstberg 1989b). Enligt Ålund är betoningen av kultur så påtaglig att fokuseringen på kulturella olikheter är förhärskande i Sverige, och att kulturbegreppet har blivit ett nyckelbegrepp i den institutionsvärld som ”förvaltar” etniska relationer (Ålund 1997:43). De problem som individer i kategorin invandrare möter i samhället har ofta förklaras med hänvisning till de kulturellt härledda normer och värderingar som dominerar i de etniska eller religiösa grupper de är medlemmar i. Ett flertal forskare anser att dessa ”kulturaliserande” förklaringar har varit vanliga inte minst i samband med att underordning i arbetslivet har diskuterats (Knocke 1986, 1991, 1997a, Söderlind Franzén 1990, Schierup & Paulsson 1994, Ålund 1994, Franzén 1997, de los Reyes 2001, Mattsson 2001).

Denna mer specifika begreppskritik är inte något specifikt svenskt fenomen. Ett flertal forskare har, i en liknande anda, myntat begrepp som ”kulturalism”, ”kulturell rasism”, ”ny rasism” eller ”nydarwinism”, för att beskriver en idéströmning med åtföljande exkluderande praktiker där kulturbegreppet tillskrivs den funktion som biologiska antaganden om ”rasers” existens, medfödda egenskaper och olika värde tidigare har haft (Barker 1981, Gilroy 1987, Blaut 1992, Balibar 1993, Goldberg 1993, Miles 1993, Steinberg 2001; jfr Hannerz 1992:16). I en studie av rasism på Nya Zeeland beskriver Margaret Wetherell och Jonathan Potter denna diskursiva förskjutning, från ”ras” till ”kultur”:

Kulturdiskursen övertar sålunda vissa uppgifter från rasdiskursen. Kultur markerar en naturligt uppträdande skillnad, det blir helt enkelt ett faktum som man får leva med och en självtilräcklig form av förklaring. Kulturen för vidare doktrinen om det ödesbestämda inflytandet och den vite mannens börda; men denna gång ligger [de Andras] ”ödesdigra brister” inte i deras gener utan i deras traditionella vanor, attityder och värderingar. Inom ramen för kulturens diskurs kan det uråldriga och arkaiska kontrasteras mot det moderna på samma sätt som det ”primitiva” kontrasterades mot det ”utvecklade” inom rasdiskursen. Dessutom har kultur den där auran trevlighet, framstegsvänlighet och humanitärt intresse. Kulturen döljer dominansens och den ojämna utvecklingens smutsiga affärer genom sitt försvar för respekt och tolerans mot skillnader. (Wetherell & Potter 1992:137, översättning Molina & Tesfahuney 1994:6).

Ett flertal forskare hävdar att denna form av exkluderande praktiker är typiska för det *postkoloniala* tillståndet, den historiska epok som har följt på den ”klassiska”, imperialistiska koloniala världsordningens kollaps efter andra världskriget. Enligt detta argument är de makt- och underordningsrelationer som installerades under den tid då Västeuropa och så småningom Nordamerika koloniserade större delar av den övriga världen fortfarande intakta. Makt, underordning och en påtagligt ojämn resursfördelning präglar fortfarande

relationerna mellan metropolerna i Västeuropa, Nordamerika och Ostasien å den ena sidan och övriga delar av världen å den andra. En väsentlig aspekt av det kolonialas fortlevnad i det postkoloniala tillståndet utgörs av ett specifikt sätt att tänka kring relationerna mellan människor och samhällen i den globala ekonomins centrum respektive periferi (Hall 1999:81). I detta postkoloniala paradigm lever tankemönster, tolkningsmatriser och värdehierarkier från den gamla koloniala eran kvar. Den tydliga gräns mellan ”vi”, de civiliserade, och ”de andra”, de ociviliserade, som rasbegreppet installerade är mer eller mindre intakt, men nu är kulturbegreppet det viktigaste skillnadsskapande begreppet.

Om kulturbegreppet under sent 1800- och tidigt 1900-tal användes för att understryka enhet och likhet inom nationalstatens gränser, har kulturbegreppet således alltmer kommit att användas i ett syfte att markera minoritetsgruppers avvikelser, och ibland även en medföljande frånvaro av tillhörighet till samma formaliserade gemenskap. Socialantropologen Verena Stolcke hävdar sålunda att begreppet har blivit grundläggande i en ”ny exkluderande retorik” som utgör grunden för en ”kulturell fundamentalism” i Västeuropa (Stolcke 1995:1). Denna retorik används, anser hon, framför allt av dem som opponerar sig mot invandring av flyktingar till olika Västeuropeiska länder. I argumentationen mot invandring framställs då flyktingar från Afrika, Asien eller Latinamerika som alltför kulturellt avvikande för att kunna anpassa sig till mottagarlandets kultur, och därför blir det försvarbart att neka dem asyl (Teshahune 1998, Mattsson 2001).⁶ Därför bör forskningen, enligt Stolcke, i första hand studera de innebörder som kulturell skillnad tillskrivs i olika sammanhang, snarare än kulturell skillnad i sig (Stolcke 1995:12).

I det följande kommer jag att följa Stolckes uppmaning. Mot bakgrund av hur kulturbegreppet har använts i social- och etnicitetspolitiska sammanhang, är frågan om vilka skillnader och likheter som begreppet frammanar i den kontext jag studerar högst relevant.⁷ Mitt bidrag till den begreppskritiska diskussion som har förts kring begreppet ”kultur” inom de ovannämnda akademiska disciplinerna ligger således inte i en utveckling av den teoretiska diskussionen, utan snarare i en studie av hur ett kulturbegrepp, som i en påtaglig utsträckning lånar drag från sin akademiska och antropologiska motsvarighet, används av praktiker och byråkrater i deras förståelse av det yrkesliv och den vardagsverklighet de är verksamma i. I det följande kommer jag att studera de sätt att

⁶ Detta argument har även använts i den svenska debatten kring flyktinginvandring (t ex Åström 1990). Till argumentet hör ofta ståndpunkten att närvaron av kulturellt avvikande flyktingar kan hota det mottagande samhällets sociala sammanhållning, därför att närvaron av andra värderingssystem hotar samhällets och nationalstatens värderingskonsensus (Ekholm-Friedman 1997a, 1997b).

⁷ Begreppet ”eticitetspolitik” har jag lånat av Ulf Hannerz (SOU 1984:58:70), som i början av 1980-talet föreslog att denna term kunde användas som en samlande beteckning på den statliga policy som utarbetats i namn av invandrapolitik, minoritetspolitik och integrationspolitik.

handla och tänka som förstås som kulturella, på vilka sätt arbetsförmedlarna anser att kulturell tillhörighet formar en persons sätt att agera på arbetsmarknaden, och på vilka sätt de håller för troligt att det kulturellt delade är relaterat till gruppgemenskaper, sociala kategorier eller platser. Inte minst gäller det frågan om hur intervjupersonerna relaterar kulturella former och handlingsdispositioner till olika etniska grupper eller kategorin invandrare.

Nationalstat, byråkrati och klassificering

I det konstruktivistiska paradigmet Barth sammanfattade framstår uttrycken för etniska identiteter och lojaliteter som förhandlingsbara och mindre fasta; innehållet i det etniska kärlet varierar från kontext till kontext. Det är bl a mot bakgrund av denna specifika förståelse av etnicitet som det blir relevant att studera hur svenskhet markeras och ges mening i det sammanhang som jag studerar. Men betoningen av förhandlingsbarhet, rörlighet och fragmentisering bör heller inte drivas för långt. De språkliga och symboliska resurser som varje enskild etnisk grupp kan använda för att uttrycka sin identitet och lojalitet är begränsade. "Det etniska kärlet" kan inte fyllas med vad som helst eller hur som helst, om uttrycket ska vara trovärdigt för såväl medlemmarna som de "signifikanta andra" som bekräftar gruppens existens och identitet. Åtminstone delar av kärlets innehåll uppvisar en viss permanens över tid, och de institutioner och organisationsformer som olika etniska grupper bygger upp bidrar också till denna permanens.

I växelspelet mellan förändring och stabilitet i de olika uttrycken för etniska lojaliteter och tillhörigheter är nationalstaten en institution som på ett mycket påtagligt sätt verkar stabiliserande. En nationalstat kan ses som en långtgående form av etnisk organisering (Eriksen 1993a:43).⁸ I nationalstaten utövas kontrollen över statens territorium i den etniska gruppens namn, liksom mono-

⁸ I det följande avsnittet utelämnar jag diskussionen om huruvida nationalstatsformen har ett "etniskt ursprung", och bör förstås som en vidareutveckling av olika etniska gruppers förmoderna organisationsformer (Smith 1986), eller snarare som en konsekvens av den moderniseringsprocess som framväxandet av den kapitalistiska ekonomin och det industriella produktionssättet innebar (Gellner 1983, Anderson 1992). Det är självfallet så att *vissa* nationalstater, t ex USA, Nya Zeeland eller Indonesien, inte har sitt ursprung i etniska grupperingar, men de flesta nationalismen är etniska till sin karaktär (Eriksen 1993a:118). Oavsett om nationalismen och de föreställningar om nationers ursprung och föreställda gemenskap den omfattar är produkter av 17- och 1800-talens modernitet eller inte, är det rimligt att anta att de föreställningar om gemensamt ursprung som förmoderna etniska gemenskaper omfattade kan ha haft en avgörande betydelse för den moderna nationalismens utveckling (Brnic 2002:18). Som "identifikationsideologier" (Jenkins 1997:74ff) och gemensamhets- respektive särartsskapande tankevärldar är nationalism och etniska ideologier tämligen likvärdiga; i linje med Richard Jenkins tror jag att det är rimligt att se nationalismen som en specifik historisk – och mycket inflytelserik – manifestering av etnicitet (Jenkins 1997:84), vilken i sin tur även formar de samtida "etniska anspråk" som grupper utan territoriell anknytning och kontroll uttrycker.

polet på våld, beskattning och jurisdiktion; ”det specifika med nationalstaten är att den utgör en kombination av administrativ makt och en rumslig avgränsning” (Ahrne 1989:39). Statsbildningen medför autonomi och inflytande; den etniska gruppen tar plats i det exklusiva samfundet av nationalstater. Med denna kontroll och autonomi har en grupp helt andra förutsättningar att agera ”utåt”, mot andra autonoma nationer, och ”inåt”, mot andra etniska grupper, vanligtvis i minoritetsposition, som befinner sig på samma territorium.

De statliga institutionerna är en del av nationalstatens byråkratiska organisation, och denna är i så måtto inte etniskt ”neutral”. Staten, förstådd som en organisation, är ofta en av de aktörer som flitigast markerar gränsen mellan den statsbärande etniska gruppen och minoriteter såväl som andra nationalstater. Ett flertal forskare, t ex Michael Herzfeld (1992) och Mark Graham (1998), har studerat och påvisat hur tjänstemän i ”gräsrotsbyråkratier” (Esping 1984) både återskapar och omskapar nationella identiteter och andra sociala kategoriseringar som markerar gränsen mellan personerna/medborgarna i ingruppen och personer utanför denna grupp.⁹ Det sker såväl formellt, genom att byråkratins regelverk och taxonomier omsätts i praktik, som informellt, t ex när ”utombyråkratiska” värderingar och stereotyper om etniska minoriteter påverkar tjänstemannens sätt att arbeta med sina klienter och deras problem (Lipsky 1980:108ff). I synnerhet Michael Herzfeld betonar den gränsbevarande funktion som byråkratin – och den enskilde byråkraten – fyller i detta sammanhang, när han hävdar att deras kategoriseringar och gränsdragningar är centrala för vidmakthållandet av distansen till ”den Andre” (Herzfeld 1992). I vilken utsträckning detta perspektiv är direkt tillämpligt på de arbetsförmedlare som jag studerar låter jag tills vidare vara en öppen fråga; det är dock uppenbart att Arbetsmarknadsverket, i en allmän mening, reglerar förhållandet till ”den Andre” – flyktingen, invandraren, den utländske medborgaren – genom de förordningar, regler och praktiker som är speciellt riktade mot dessa kategorier.

Arbetsförmedlingen är en del av nationalstatens byråkrati. Verksamheten finansieras med skattemedel från den region som avgränsas som konungariket Sverige och den avser huvudsakligen att underlätta transaktioner på den svenska arbetsmarknaden. Om detta undantagsvis inte skulle vara fallet, så är syftet trots allt att gynna – genom att underlätta kontakterna mellan – svenska arbetsgivare och arbetstagare, vilka är svenska i så måtto att de antingen är svenska medborgare, har arbetstillstånd i Sverige, eller, i fallet med utländskt ägda företag, är verksamma i Sverige. Arbetsförmedlingen är också en institu-

⁹ Termen ”gräsrotsbyråkrater” är en vedertagen svensk översättning av Michael Lipskys term *Street-Level Bureaucrats* (Lipsky 1980, Esping 1984; jfr Ahrne 1989:157). De yrkesgrupper som ryms i begreppet – om man överför det till en svensk kontext – är bland annat socialsekreterare, arbetsförmedlare, lärare och poliser; det vill säga huvudsakligen tjänstemän som producerar och tillhandahåller tjänster inom ramen för välfärdspolitiska ambitioner.

tion som i och genom sin verksamhet dagligen reproducerar en uppdelning mellan svenskt och icke-svenskt, såväl i sitt sätt att kategorisera de sökande som i sin praktik. Den som skriver in sig på arbetsförmedlingen blir sorterad utifrån sitt medborgarskap, och vissa åtgärder riktas specifikt mot kategorin invandare. Självfallet har inte arbetsförmedlingen samma pedagogiska roll som t ex grundskolor och gymnasier har för reproduktionen av svenska nationella identiteter (Runfors 2003), och det är tänkbart att denna institutions inflytande över (åter)skapandet av en föreställd svensk gemenskap (Anderson 1990) eller ett nationalistiskt medvetande inte bör överdrivas. Likväl finner jag det rimligt att anta att arbetsförmedlingen kan vara en bland flera andra offentligt finansierade institutioner som lågmält och underförstått bekräftar den svenska nationella identiteten, den form av lågintensiv nationalistisk bekräftelse som Michael Billig kallar för *banal nationalism* (Billig 1995:1ff), och att undersöka hur detta i så fall går till.

Påståendet att de institutioner som är en del av nationalstatens byråkratiska organisation inte är "etniskt neutrala" kan uppfattas som trivialt. Men den statliga byråkratins delaktighet i återskapandet av etniska gränssnitt riktar uppmärksamheten mot en viktig aspekt av relationen mellan statsbärande majoritet och (etnisk) minoritet i de flesta mångetniska samhällen: minoriteten befinner sig vanligen i ett påtagligt underläge gentemot majoriteten. Denna ojämna fördelning av makt och inflytande bör inte förbises vid studiet av formering och reproduktion av kollektiva identiteter (Eriksen 1993a, Jenkins 1997). Maktasymmetrin är långt ifrån en slumpmässighet, och underordningen av minoriteter har flera dimensioner; till viss del är den inbyggd i nationalismen som idé. Thomas Hylland Eriksen påpekar t ex, med en parafrasering av Mary Douglas' (1997) formulering, att "vissa former av kulturell och etnisk variation är 'matter out of place' för nationalisterna" (Eriksen 1993a:122).

I de nationalismerna där en idealiserad språklig och kulturell homogenitet får motivera föreställningen om folklig gemenskap och enhet, och anspråket på nationell suveränitet, blir närvaron av andra etniska grupper och identiteter en anomali. Den etniska variationen definieras som ett problem, vilket måste hanteras. Detta problemformuleringsprivilegium är en viktig aspekt av majoritetens makt över minoriteten. Majoriteten har betydligt större möjlighet att benämna minoriteter och deras företrädare än omvänt. De kan skapa *externa* sociala kategorier som skär tvärs över de gränslinjer som dras upp av de dominerade gruppernas egna självbeskrivningar och internt definierade kategorier (jfr not 2). De förhållanden som de externa kategoriseringarna tar fasta på kan mycket väl grunda sig på en egenskap eller ett socialt förhållande som inte ingår i de kategoriserades självpresentation, och det är möjligt att framhållandet av denna egenskap upplevs som nedsättande av de beskrivna.

I relationen mellan majoritet och minoritet i Sverige är denna maktasymmetri tydlig. Den sociala kategorin "invandrare" bygger på en extern definition. Den

kan med fördel betraktas som en *maktkategori*, i det att den är ett uttryck för att en överordnad grupp genom en rutinmässigt utförd kategoriserande aktivitet vill säga något om en underordnad samling människor, i syften som – huvudsakligen eller nästan uteslutande – är bestämda av representanter för denna överordnade grupp. Det är trots allt de icke-invandrade som regelmässigt intervenerar i de invandrades liv och tillvaro, och interventionen motiveras med problembeskrivningar som tar fasta på hur de sistnämnda lever. Dessa livsmönster värderas i sin tur utifrån värden och normer som är dominerande i kategoriserande, icke-invandrade gruppen. Många forskare har under det senaste decenniet i linje med detta påpekat att kategorin invandrare tenderat till att bli alltmer problemfokuserande, och att personer invandrade till Sverige alltmer identifieras som bärare av sociala problem (se t ex Ronström uå, Knocke 1991, Ålund 1991a, Jonsson 1993). Dessa problembeskrivningar är vanligtvis mer relevanta för majoriteten – eller, rättare sagt, för vissa av dess företrädare – än för de utpekade och beskrivna själva. Men de sistnämnda måste aktivt förhålla sig till dessa kategorier, och de praktiker som de ger upphov till, i sin strävan efter att etablera en tillvaro (se t ex Ålund 1997, Pripp 2001). Jag kommer att återkomma till företeelsen ”problemformuleringar” längre fram i detta inledningskapitel, och i de andra kapitlen.

I sin egenskap av tjänstemän eller -kvinnor vid olika arbetsförmedlingskontor är mina intervjupersoner verksamma inom en byråkratisk organisation. Det är i första hand på grund av denna organisationstillhörighet som de är intervjuade. Det är i kraft av sina byråkratiska mandat som de har ett visst, om ändå begränsat, inflytande över arbetsmarknaden. En studie av en kategoriserande och klassificerande praktik måste ta hänsyn till den byråkratiska, organisatoriska ramen. Byråkratiska organisationer är klassificerande till sin karaktär. Det är förvisso så att *alla* människor klassificerar, i en strävan att hantera världen genom att påtvinga eller tillämpa en begreppsmässig ordning på den, inte minst för att kunna upprätthålla relationer med andra människor (Sacks 1992, Mäkitalo 2002:13f). Den byråkratiska organisationsformen medför emellertid ett speciellt klassifikationssystem, och en klassificerande praktik, som är mer systematisk än de som annars kommer till uttryck (Graham 1999:18f). I den byråkratiska organisationen används klassifikationer och kategorier för att hantera en komplex social värld, och göra den förståelig, men där finns också ett tydligt inslag av social kontroll.

Arbetsförmedlarnas sätt att förhålla sig till sökande i kategorin invandrare, och utformningen av de begrepp som de använder för att förklara deras agerande, går dock inte att förstå enbart med hänvisning till att dessa har invandrat, eller har föräldrar som har invandrat, och att de eventuellt har andra etniska lojaliteter än majoritetsbefolkningen. Det finns andra diskurser och tolkningshorisonter, och mer gripbara strukturella eller institutionella ordningar, som också påverkar det konkreta, kategoriserande uttrycket. Förhållandet

mellan handläggare och klient i gräsrotsbyråkratier, och den maktasymmetri som präglar detta förhållande, är ett exempel; Arbetsmarknadsverkets regler och förhållningssätt till de arbetssökande är ett annat. Många av dem som studerat offentliga institutioner som tillhandahåller tjänster inom ramen för socialpolitiska program har beskrivit hur medborgaren i mötet med dessa institutioners byråkrati konstrueras till en *klient* (Protta 1979, Lipsky 1980, Jonsson 1997). De hävdar att klientkonstruktionen är ett centralt drag i mötet mellan handläggare och den enskilde. I kontakten med den välfärdspolitiska – eller arbetsmarknadspolitiska – byråkratin måste medborgaren bli erkänd som en rättmätig mottagare av organisationens tjänster. Genom detta erkännande görs denne till en klient.

Varje organisation, som har ett specialiseringsområde, kräver att personen måste kvalificera sig för att falla innanför byråkratins gränser. Med andra ord kan man säga att medborgaren reduceras till sådana egenskaper som faller innanför organisationens specialiseringsområde. Genom /.../ konstruktionsprocessen ges klient[en] en byråkratisk identitet. Sedan en medborgare väl har tillerkänts klientstatus måste denne kontrolleras så han eller hon även fortsättningsvis är ”värdig” den erhållna servicen. Eventuella missbruk av samhällets gemensamma resurser kan på så sätt stävjas (Jonsson 1997:21; jfr Johansson 1992:51).

Denna beskrivning stämmer i stort sett in på förhållandet mellan förmedlare och sökande. Den arbetslöse skrivs in på arbetsförmedlingen som sökande, och får därmed rätt till deras tjänster. Han eller hon sorteras in i en av flera olika sökandekategorier, och placeras så småningom, om en anställning inte kommer till stånd, i åtgärd eller arbetsmarknadsutbildning. Personliga egenskaper och kategoritillhörigheter blir avgörande för vilken sökandekategori som klienten/ den sökande skrivs in i, t ex kön, medborgarskap eller ålder. Samtidigt kontrolleras den arbetslöses aktiviteter kontinuerligt, för att avgöra om han eller hon agerar i enlighet med reglerna och vidtar olika steg och åtgärder för att komma ut i arbetslivet, och därmed kvalificerar sig som klient med rätt till arbetslöshetsersättning, socialbidrag och att ta del av förmedlingens tjänster och service.¹⁰

Klientskapet medför således att den arbetslöse placeras i ett fack, och kategoriseras i enlighet med en i förväg upprättad byråkratisk taxonomi – en klassifikationsstruktur. Ams regelverk och kategorier blir i så måtto en mental karta för arbetsförmedlaren, som denne använder för att tolka, förstå och hantera. Don Handelman hävdar att det byråkratiska sättet att tänka och klassificera är taxonomiskt (Handelman 1981). Det upprättar scheman där en hierarkisk begreppsordning fastställs genom att enskilda ”element” – en klient eller ett ärende – urskiljs, åtskiljs, lokaliseras och benämns med hänvisning till

¹⁰ En mer detaljerad beskrivning av arbetsförmedlingens arbete återfinns i kapitel två. Angående klientkonstruktion i arbetsförmedlingens arbete, se även Lund & Ramsby (2001).

karaktärsdrag som antas vara inneboende. Dessa scheman kräver tydliga regler för hur kategorierna ska avgränsas, en specificering av hur tillskrivning och inkludering ska gå till, hur kategorierna delas upp i högre och lägre nivåer, och hur anomalier löses upp. Handelman anser att denna systematiska taxonomiska verksamhet i själva verket utgör byråkratins kulturella existensberättigande (Handelman 1981:9). Kategoriserande är, helt enkelt, en aktivitet som frodas i den byråkratiska kontexten.

Mötet mellan handläggaren och klienten i en gräsrotsbyråkrati kännetecknas också vanligtvis av ett specifikt förhållningssätt till tid, som i sig utgör ett av fundamenten i den asymmetriska maktrelation som präglar dessa möten (Herzfeld 1992, Jonsson 1997). Handläggaren kontrollerar tidsanvändningen, och sätter en gräns för hur långt ett möte får vara. Den arbetslöse saknar rättigheten att förhandla om användningen av denna resurs, och kan inte annat än acceptera den förres beslut om när och hur länge ett möte ska pågå. Byråkratens begränsade tidsresurser utgör även ett incitament till att en in- och utdefinierande logik sätts i spel. Han eller hon har varken tid eller möjlighet att väga in alla faktorer som den arbetssökande kan tänkas vilja anföra, och därför kan arbetsförmedlaren bli tvungen att sätta upp gränser för vilka frågor som kan finnas med – eller inte finnas med – på dagordningen under träffen (Jonsson 1997:9). Oavsett maktasymmetrin i mötet mellan byråkrat och klient kan denna specifika tidsekonomi komma att förstärka byråkratens klassificerande och kategoriserande förhållningssätt. I förmedlarnas korta möten med ett flertal sökande finns få förutsättningar för utvecklandet av en detaljerad, individuell bild av de senare. De typifieringar som tas i anspråk för att tolka och förstå motparten torde därmed tendera till att bli mer och mer idealtypiska och anonyma (Berger & Luckman 1979:41ff). Det individuella fallets specifika detaljer riskerar att hamna utanför bilden, till förmån för de kunskaper som är lagrade i förförståelsens typifieringsscheman, och/eller utvecklas i och med att förmedlaren etablerar en rutinmässighet i arbetet (Lipsky 1980:83, 225).

Gräsrotsbyråkratins klientskapande är en *inkluderande* aktivitet. Avsikten är att skapa en klient som går att hantera inom de ramar som organisationens regler och taxonomier sätter upp. Med en teoretisk utgångspunkt i etnicitetsbegreppet och de sociala processer som det beskriver, finns risken för att forskarens blick blir för inriktad på gränsdragningar och därmed också exkluderande praktiker. Därför är det viktigt att framhålla den inkluderande sidan av gräsrotsbyråkratier i allmänhet och arbetsförmedlingen i synnerhet. Arbetsförmedlingens verksamhet syftar till att få in den arbetslöse i arbetslivet, och se till att han eller hon lever upp till de krav som arbetsmarknaden ställer.

En mer generell anmärkning är att det i linje med Michel Foucaults (1987:227) studier av diskursformering och maktutövning finns goda skäl att uppmärksamma den produktiva sidan av dominerande aktörers handlande, och inte enbart maktens begränsande förmåga (jfr Hultqvist & Petersson 1995). I linje

med detta påpekande blir det viktigt att uppmärksamma vilka imperativ som uttrycks i intervjumaterialet – om och i så fall hur intervjupersonerna vill ändra på de sökandes agerande, och med hänvisning till vad denna önskan då motiveras. Inte minst är denna fråga viktig i relation till hur svenskhet och andra etniciteter framställs. Förutom att studera var intervjupersonerna drar gränsen mellan ”oss” och ”de Andra”, är det också högst relevant att studera vilka krav de ställer på de sökande att anpassa sig till en föregivet svensk norm, och hur dessa krav motiveras. Är det till Sverige eller till arbetsmarknaden som de sökande i fråga i första hand ska anpassas?

Forsknings­sammanhang

I det föregående har jag diskuterat avhandlingens teoretiska utgångspunkter. I det följande avsnittet ska jag presentera det forsknings­sammanhang inom vilket avhandlingen befinner sig. Det faller in i den väl etablerade etnologiska forskningstradition som behandlar frågan om hur likhet och skillnader uppfattas och organiseras i termer av etnicitet och/eller nationalitet (Svensson 1993, Berg 1994), företrädesvis på mikronivå och med tydlig lokal empirisk förankring (Ehn 1975, 1981, 1986, Lindqvist 1991, Ronström 1992, Ristilampi 1994, Ronström, Runfors & Wahlström 1995, Pripp 2001). Ett för mig närliggande exempel på sådan etnologisk forskning är Oscar Pripps avhandling om hur syriska och assyriska företagare förhåller sig till svenska kunders och myndigheters föreställningar om kategorin invandrar­företagare (Pripp 2001).

Ann Runfors (1996, 2001, 2003) studie av de värderingar och ideal som uttrycks i grundskolans undervisning i fleretniska förortsområden utgjorde också en tidig inspirationskälla för mig. Inte minst har hennes ambition att med en kritisk distans studera hur viljan till social och ekonomisk integration samsas med krav på anpassning till föregivet svensk normalitet varit en källa till inspiration när jag formulerade mina frågeställningar inför detta avhandlingsarbete. I likhet med det föreliggande arbetet beskriver Runfors studie hur ”ambitioner och problembeskrivningar formulerades med avstamp i utbredda kategoriseringsprinciper, visioner och verklighetsbeskrivningar” (Runfors 2003:20), dock utan att som jag fokusera just på *etniska* kategoriseringar. Lärarna i Runfors studie lägger mycket stor vikt vid och knyter stora förhoppningar till elevernas kunskaper i det svenska språket; språkkunskaperna blir för dem en väg bort från ett socialt underläge och mot en integration i det svenska samhället. Med hjälp av intervjuerna med lärarna och den deltagande observationen av deras verksamhet visar Runfors emellertid hur en inkluderande undervisningspolitisk ambition i samspel med olika former av kategoriserande praktiker får oförutsedda exkluderande konsekvenser.

Andra exempel på närliggande etnologisk forskning är den som studerar tjänstemäns och gräsrotsbyråkraters arbetssätt och sociala kategoriseringar,

dels i allmänhet (Arnstberg 1989a, Salomonsson 1998; jfr Bäckman & Ekström 2001:171), och dels den som mer specifikt studerar denna gruppns förhållnings-sätt till etniska minoriteter (Arnstberg 1997). Suzanne Almgren Masons avhandling är ytterligare en parallell; den handlar förvisso inte om gräsrotsbyråkraters förståelseformer utan snarare om mötet mellan forskningsvärlden och företrädare för invandrade minoriteter, men berör likväl det officiella Sveriges sätt att möta "den Andre" (Almgren Mason 2002). En annan form av släktskap finns med den etnologiska forskning som studerar uttryck för svenskhet, låt vara från divergerande ontologiska utgångspunkter (Arnstberg 1989b, Ehn, Frykman & Löfgren 1993, Daun 1998). Kort sagt: mitt primära forskningssammanhang består av den etnologiska forskningen kring mötet mellan invandrade personer och svensk social-, arbetsmarknads- och utbildningspolitisk byråkrati och de gräsrotsbyråkrater som är verksamma där, och de uppfattningar om kategorin invandrare som de sistnämnda ger uttryck för, samt de värderingar och normer som rationaliserar dessa uttryck.

Ett närstående forskningssammanhang utgörs av forskare i granndiscipliner som har studerat liknande möten. I detta sammanhang återfinns tex socialantropologer (Fred 1979, 1983, Graham 1998), pedagoger (Franzén 1996, 1997) och sociologer (Ålund & Schierup 1991, Olsson 1995, Soydan 1995, Jonsson 1997, Neergaard 2000, 2002, Lund & Ramsby 2001). På ett mer generellt plan kan detta avhandlingsarbete också ses som en del i den forskningsinriktning som på ett studerar hur diskursen kring "den Andre" eller kategorin invandrare är konstituerad, (Molina 1997, Tesfahuney 1998, Osman 1999, Sawyer 2000, Mattsson 2001). Den gren av den sistnämnda forskningsinriktningen som fokuserar på relationer och processer i arbetslivet har jag redan berört.

Slutligen är det möjligt att också se avhandlingen som ett bidrag till den forskning som studerat arbetsförmedlingen som institution (Ahrne m fl 1985, Ahrne 1989, Delander m fl 1991), och i synnerhet den som uppmärksammar olika aspekter av den sociala interaktionen mellan de handläggare som arbetar där och de arbetslösa som söker sig dit (Mäkitalo 2002). Arbetsförmedlares roll i etniska segregationsprocesser på arbetsmarknaden har tidigare studerats i viss omfattning (Franzén 1997, Neergaard 2000, 2002, Lund & Ramsby 2001). Vissa forskare hävdar att detta principiellt sett är ett viktigt forskningsfält (Ahrne 1989, Neergaard 2002), därför att arbetsförmedlare är en av de yrkeskategorier som har inflytande över människors tillträde till arbetsmarknaden. Liksom yrkesvägledare och anställningsansvariga på företag kan de, i enlighet med John Wrench, betraktas som arbetsmarknadens "gatekeepers" (Wrench 1991, Höglund 1998), dvs grindvakter eller dörrvakter (Franzén 1996, 1997; Lund & Ramsby 2001). En arbetsförmedlare har fullmakt att bedöma och besluta om dels i vilken utsträckning en arbetslös sökande är rätt person för rätt vakans, och därför bör ingå i den grupp av sökande som anvisas eller uppmanas att söka platsen i fråga, och dels vilken åtgärd eller utbildning det kan vara rimligt att

hänvisa den sökande till. Det är en person vars handlingar kan få tydliga konsekvenser för andra personers karriärutveckling, åtminstone i ett kortare perspektiv. Å andra sidan, bör det tilläggas, är hans eller hennes möjlighet att förmedla arbete underkastad de villkor som tillgången på arbetet och arbetsgivarnas preferenser ställer upp, vilket givetvis kringskär arbetsförmedlarens inflytande på ett påtagligt sätt. Arbetsförmedlarnas inflytande över arbetsmarknaden är givetvis också beroende av hur många ”marknadsandelar” denna institution har. Ju fler arbeten som förmedlas privat och/eller informellt, desto mindre blir arbetsförmedlingens – och arbetsförmedlarens – inflytande (Okeke 1999; jfr kap 2, *Arbetsförmedlingen som institution och verksamhet*).

Sociologen Anders Neergaard (2000, 2002) påpekar att arbetsförmedlare har ett betydande inflytande över inkluderings- och exkluderingsprocesser på arbetsmarknaden, inte minst dem som berör personer i kategorin invandrare. Till förmedlarnas roll hör att försöka balansera kraven mellan arbetsmarknadens olika aktörer: de som köper respektive säljer arbete, politiker och den centrala förvaltningen (jfr Ahrne 1989). I kraft av denna centrala position är arbetsförmedlarna, enligt Neergaard, ”en nyckelgrupp för förståelsen av den rasifierade arbetsmarknaden” (Neergaard 2002:11).¹¹ Enligt Neergaard finns det indikationer som tyder på att arbetsförmedlingen som institution bidrar till dessa rasifierande processer. Han hänvisar här dels till de journalister som ringt upp arbetsförmedlingar och uppgett sig vara arbetsgivare som velat slippa få invandrade arbetslösa anvisade till sig, och fått sina önskemål tillgodosedda (Svenska Dagbladet 960107, Expressen 020219). En annan indikation är att regeringens direktiv om arbetet mot diskriminering inom Ams verksamhetsområde på senare tid har kompletterats med krav på att diskriminering i arbetsförmedlingens verksamhet måste förhindras, tex genom upprättandet av tydliga regler och utbildningsinsatser.

I sin egen studie finner Neergaard att arbetsförmedlingen tenderar till att förstärka den redan befintliga rasifieringen av arbetsmarknaden. Det gör den genom att överta arbetsgivarnas verklighetsbeskrivning, basera sin verksamhet på denna modell av arbetslivets krav, och därmed också ge prioritet åt den verklighetsbeskrivning som arbetsmarknadens ena part har (Neergaard 2002:40). Anpassningen till arbetsgivarnas problemformuleringar betraktas av förmedlarna själva som en ”realism”, som bl a omfattar en acceptans av arbetsgivarens höga krav på kunskaper i svenska och social kompetens – krav som av Neergaard underförstås vara för högt ställda – och ett indirekt bekräftande av synen på arbetslösa i kategorin invandrare som en i dessa avseenden ej tillräckligt kvalificerad grupp av sökande (Neergaard 2002:35ff). För utforskandet av arbetsmarknadens exkluderingsmekanismer förordas en dynamisk modell, där

¹¹ Begreppet ”rasifiering” hämtar Neergaard från Miles (1991); det rör sig således om samma term som tex Lange (2001) översätter till ”rasialisering” (jfr not 3).

man fokuserar på de processer som leder fram till anställning eller fortsatt arbetslöshet. Neergaard förespråkar att man förflyttar fokus, från det enskilda anställningstillfället, till hur de principiellt viktiga aktörernas – tex arbetsförmedlarnas – uppfattningar om sig själva och andra grupper skapas i direkta och indirekta relationer (Neergaard 2002:11).

Annan forskning om inkluderings- och exkluderingsprocesser på arbetsmarknaden kommer fram till liknande ståndpunkter. Sten Höglund hävdar, i en översikt av svensk forskning kring etnisk diskriminering, att det finns skäl för att påstå att en sådan existerar på den svenska arbetsmarknaden.¹² Forskningens slutsatser kan, enligt Höglund, sammanfattas i ett tiotal punkter: man *vet* tex att diskriminering förekommer i svenskt arbetsliv, vilka aktörer och befattningshavare som kan ha möjlighet att diskriminera och hur dessa aktörer kan göra om de vill diskriminera. Vidare hävdar han att det finns skäl att *tro* att huvuddelen av den diskriminering som förekommer utgörs av indirekt eller sk statistisk diskriminering, och till mindre del av en direkt sådan. Majoriteten av dem som diskriminerar är inte (helt) medvetna om konsekvenserna av de indirekt diskriminerande krav, regler och beslut som de medverkar till. I fråga om vilka som drabbas av denna negativa särbehandling, säger Höglund att man *vet* att den tenderar till att ha en hierarkisk prägel. De grupper som av majoritetsbefolkningen uppfattas vara mer lika ”det svenska” slipper lindrigare undan än de som uppfattas vara mer olika.

I denna sammanställning påpekas (Höglund 1998:41) att just forskning om de föreställningar som arbetsförmedlare och arbetsgivare har om kategorin invandrare kan tillföra värdefulla iakttagelser för att förstå den etniska diskrimineringens mekanismer och karaktär.¹³ Arbetsförmedlare hör till de aktörer som bör studeras därför att

deras inställning till invandrare och barn till invandrare, eventuella fördomar, deras tolkningar av ”andra kulturer”, bedömningar, bemötande, inriktningen på deras rådgivning och beslut kan påverka invandrades arbetslivsmöjligheter på ett ibland mycket konkret sätt (Höglund 1998:40)

Både Höglund och Neergaard uppmärksammar ett behov av studier som kan tydliggöra ”grindvakternas” attityder, tänkesätt och handlingsmönster vid tex rådgivning, bedömning eller kompetensvärdering. Behovet är stort därför att

¹² Etnisk diskriminering är, enligt Höglund, när ”det avgörande kriteriet för särbehandling är individens tillhörighet till en etnisk kategori eller grupp”, och ”består dels av *illegitim negativ särbehandling* (vilket oftast är vad som menas med diskriminering), dels i en *illegitim positiv särbehandling* eller favorisering. Det senare handlar om att ge företräde för, eller fördelar till, vissa individer eller grupper som inte motiveras av att deras kompetens eller förmåga är bättre i avseenden, som är relevanta för verksamhetens behov” (Höglund 1998:12; *emfas i original*).

¹³ Höglund refererar till det då pågående projektet ”Arbetsmarknadschanser för ungdomar med invandrarbakgrund” i samband med detta omdöme.

det, enligt Höglund, finns få studier i och ett begränsat forskningsintresse för dessa frågor. Om de segregera processerna varken är intentionella eller ens medvetna kan det vara relevant att studera de diskursiva ramarna för de personer vars verksamhet kan få segregera konsekvenser – med eller utan intentioner åt det hållet. En studie av arbetsförmedlares sätt att förstå de hinder och möjligheter som ungdomar med invandrarbakgrund möter på arbetsmarknaden ligger uppenbarligen innanför ramen för det perspektiv som förespråkas här. Jag tolkar detta som att mitt avhandlingsarbete ligger i linje med Höglunds och Neergaards respektive rekommendationer kring forskningsbehov och -inriktning kring fenomenet arbetslivets etniska segmentering.

Material och metod

En diskursanalytisk avhandling

Den föreliggande avhandlingen är diskursanalytisk. Frågan om vad diskursanalys innebär kan vara svår att besvara, då begreppet ”diskurs” är mångtydigt och kan förstås på ett flertal sätt, som delvis överlappar varandra (Winther Jørgensen & Phillips 2000). Med en grov uppdelning kan termen förstås på två olika sätt. För det första kan begreppet definieras som en beteckning på den samlade mängden utsagor kring ett specifikt fenomen, allt som sägs om ett visst ämne vid en viss tidpunkt, och de konventioner som strukturerar vad som över huvud taget kan sägas om detta fenomen (Foucault 1972, 1993). Termen beskriver då såväl en struktur som de mekanismer som strukturerar denna. Begreppet beskriver inte tal eller text i allmänhet, utan diskursen är en diskurs om något. Ernesto Laclau och Chantal Mouffe definierar diskursbegreppet som en struktur där innebörden inom en specifik domän har fixerats; när en diskurs etableras sker en semantisk tillslutning, en rörelse bort från mångtydighet, genom vilken vissa betydelser fastställs och andra utesluts. Diskursen organiseras runt vissa privilegierade tecken, kring vilket de andra tecknen ordnas och får betydelse (Laclau & Mouffe 1985:105ff, jfr Winther Jørgensen & Philips 2000:32f). När jag i det följande använder diskursbegreppet i denna betydelse lägger jag mig nära Laclau och Mouffes definition, utan att för den skull direkt ansluta mig till den ontologiska ståndpunkt de omfattar.

För det andra kan diskursbegreppet förstås som en beteckning på tal i en generell mening, som ett resultat av en talakt: det som sägs i ett samtal, eller i en annan kommunikationsform, mellan två eller flera personer. I den här definitionen läggs betoningen på förändring, situationell anpassning och aktiv språk-användning. Diskursen förstås då som ett konkret och linjärt förlopp, en kring-löpande rörelse skapad i dialog mellan flera meningsproducenter (Fornäs 1992:60f), eller, med hänvisning till Paul Ricoeur, som ett ”här och nu” – en tal-händelse som lätt går att urskilja från den systemkaraktär språket har i sin

struktur (Moore 1990: 89f; jfr Ricoeur 1976). Den här definitionen av begreppet är vanlig text inom lingvistisk forskning. Där studeras huvudsakligen de talade orden, dvs diskursen i verbal form, men begreppet brukar vanligtvis definieras så att även skrivna texter ryms inuti det (van Dijk 1997:7).

Avhandlingen är diskursanalytisk i bägge de ovannämnda meningarna. Den bygger på ett intervjumaterial, som jag närläser för att studera hur varje enskild intervjuperson förhåller sig till vissa begrepp, frågor och sätt att uttrycka sig när denne framlägger sitt perspektiv på det som vi frågar efter. Den är därmed diskursanalytisk i så måtto att de förklaringsmodeller, gränsdragningar, narrativer och försanthållanden som jag studerar artikuleras i samtal vid ett flertal olika intervjusituationer. Men den är också diskursanalytisk i den meningen att jag studerar den specifika, övergripande och strukturerande diskurs där innebörden av begrepp som "svenskhets", "invandrarskap" och "kultur" skapas och/eller fixeras, och där en gräns mellan svensk normalitet och invandrad avvikelser markeras. Den intervjudiskurs som här analyseras kan förstås som en instans av mer omfattande diskursiva ordningar. Den lilla diskursen är en del av något större; däri ligger avhandlingens relevans. När jag i det följande använder termen "diskurs" är det den mer abstrakta, strukturerande definitionen som åsyftas, om inte någon annan tydligt framkommer av sammanhanget.

De intervjuer jag studerar kom till inom ramen för forskningsprojektet "Arbetsmarknadschanser för ungdomar med invandrabakgrund". Det pågick mellan 1997 och 2000 på Arbetslivsinstitutet i Stockholm, och bedrevs av sociologen Wuokko Knocke och mig. Liksom detta forskningsprojekt bygger avhandlingen helt och hållet på de intervjuer vi genomförde. Avhandlingens empiri består av 14 intervjuer med 16 arbetsförmedlare, verksamma i eller i närheten av Stockholm.¹⁴ "Arbetsmarknadschanser ..." syftade till att beskriva de segregationsprocesser som jag beskrev i inledningen genom att studera vilka föreställningar som arbetsförmedlare och arbetsgivare har om ungdomar med invandrabakgrund, hur ungdomarna i fråga själva skattade sina chanser på den svenska arbetsmarknaden, och vilka uppsättningar av hinder och möjligheter de kunde urskilja när de betraktade möjligheterna till en yrkeskarriär (Knocke & Hertzberg 2000:35).¹⁵ Resultatet från projektet publicerades i boken

¹⁴ Därutöver intervjuade vi också 35 ungdomar med chilensk, grekisk och turkisk bakgrund, och 20 rekryteringsansvariga på företag och organisationer i ett tiotal olika branscher och verksamheter. Dessa intervjuer kommer inte att användas i avhandlingen.

¹⁵ Förutom dessa två centrala frågeställningar formulerades i projektplanen ytterligare två. Projektet syftade även till att studera dels överensstämmelsen mellan ungdomarnas utbildning och kvalifikationer, och de kvalifikationer som efterfrågas på arbetsmarknaden, dels realismen i ungdomarnas ambitionsnivå med avseende på hur deras specifika yrkesval förhöll sig till deras objektiva förutsättningar med avseende på utbildning och yrkeskvalifikationer. Det var emellertid svaren på de två första frågorna som kom att dominera i *Mångfaldens barn söker sin plats*, där projektets resultat publicerades (Knocke & Hertzberg 2000).

Mångfaldens barn söker sin plats (Knocke & Hertzberg 2000). De frågor som jag försöker besvara här bygger på den första av de tre ovannämnda frågeställningarna. Samtidigt har jag tillfogat flera andra perspektiv i avhandlingen. Frågorna om etnicitet, nationalitet och gränsdragningsprocesser, samt de normativa eller moraliska laddningar som är inbegripna däri, får en central plats i avhandlingen, vilket de inte hade i *Mångfaldens barn*. I avhandlingen har fokus förflyttats, från ungdomarna till arbetsförmedlarna.

Problembeskrivningar, tvärsnitt, parenteser, berättelser och en god vilja

De diskussioner som fördes med arbetsförmedlarna under intervjuerna var till stor del inriktade på de problem och hinder som ungdomar med invandrarbakgrund möter på arbetsmarknaden. En orsak till denna fokusering är att diskussionerna huvudsakligen handlade om just *arbetslösa* ungdomar, snarare än om dem som hade arbete. Ytterligare en orsak är den förförståelse som fanns i forskningsprojekts kunskapsmål. Hur dessa omständigheter kan ha bidragit till problemfokuseringen i fråga kommer jag att diskutera längre fram i detta kapitel. Till avhandlingens diskursanalytiska metod hör att jag närmare granskar dessa ”problembeskrivningar”. Med denna term syftar jag på de intervjuavsnitt som tydligt pekar ut fenomen, förhållningssätt eller tendenser vilka antas utgöra hinder för att ungdomar med invandrarbakgrund ska kunna komma in i arbetslivet på samma villkor som andra ungdomar. En del av dessa beskrivningar är långa och utförliga, andra består enbart av ett påstående uttryckt i en enda sats.

I strävan att förklara och förstå problemen i fråga pendlade intervjupersonerna fram och tillbaka mellan förklaringar som tog fasta på individuella egenskaper, etnisk identitet och kulturell tillhörighet, social status eller olika egenskaper hos arbetsmarknadens efterfrågan på arbetskraft. Det fanns en tendens till att förlägga de försvårande omständigheterna till ungdomarna själva, snarare än till arbetsgivarnas benägenhet att (inte) anställa (Knocke & Hertzberg 2000:68). Men hänvisningarna till de arbetslösa och deras egenskaper är inte helt dominerande, och samtliga intervjupersoner beskrev någon form av växelverkan mellan individuella egenskaper och samhällsliga strukturer.

I de individrelaterade problembeskrivningarna och förklaringsmodellerna pekade intervjupersonerna ut vissa personliga egenskaper hos ungdomar med invandrarbakgrund som problematiska. Ungdomarnas sätt att vara, tänka, tycka och tala beskrevs där som hinder för deras inträde i arbetslivet, och arbetslösheten tenderade då till att framställas som ett personligt problem. I detta avhandlingsarbete väljer jag att i första hand studera de personrelaterade problembeskrivningarna, av den anledning att det var dessa som aktualiserade antaganden om olika sociala kategoriers och tillhörigheters inverkan.¹⁶

¹⁶ En konsekvens av denna metod är att avhandlingen blir påtagligt problemorienterad, kanske så pass problemorienterad att den bild av ungdomar i kategorin invandrare som

Det första analytiska steget i studiet av dessa problembeskrivningar är således att urskilja vad som uppfattas som ett problem, och det andra är att studera varför man tror att detta problem finns eller har uppstått. Ett tredje steg är att studera hur intervjupersonerna tror att detta föregivet problematiska tillstånd kan övervinnas. Med beskrivningen av ett problem följde ofta önskemål om förändring; i bilden av det problematiska tillståndet framträdde spegelvänt bilden av det önskvärda. Kompenserar man för de brister som påpekas, kommer man närmare det tillstånd som hålls för att vara föredömligt eller idealt. I intervjusituationen innebar det att arbetsförmedlarna uttryckte önskemål om hur ungdomarna i fråga borde göra. Dessa imperativer motiverades på olika sätt. I vissa fall var det uppenbart att kraven kom från intervjupersonerna själva; de tyckte personligen att ungdomarna borde ändra på sig. I andra fall framställdes imperativen så, att det tydligt framkom att det var arbetsgivarna som ställde kraven, och inte arbetsförmedlarna själva. Intervjupersonerna ställde sig inte bakom kraven, utan refererade blott till dem, som om de var en realitet i arbetslivet som ungdomarna i fråga var hänvisade till att följa, om de ville att deras chanser att få arbete skulle öka. Man kan säga att kraven i de senare fallen gavs pragmatiska motiv.

Hur växelspelet mellan pragmatiska och mer absoluta, ovillkorliga krav uttrycktes i problembeskrivningarna är här en central fråga. Växelspelet mellan krav och ideal i dessa framställningar gör dem intressanta ur analytisk synpunkt. Med hänvisning till Clifford Geertz kan vi betrakta dem som ”modeller av” samhället och världen, vilka i sig implicerar idéer om hur dessa storheter bör vara beskaffade, som ”modeller för” samhället och världen (Geertz 1993:93; jfr Gerholm 1985:31, 95f). Modellerna av verkligheten innehåller uttalade värderingar och normer – uppfattningar om vad som är rätt och fel eller normalt och avvikande. De är av just denna anledning tacksamma att ha som studieobjekt.

De modeller av verkligheten som uttrycks på det ovan beskrivna sättet skiljer sig sinsemellan åt, i fråga om hur institutionaliserade de är. Vissa av de problem eller hinder som arbetsförmedlarna uppmärksammar i intervjuerna är ”inbyggda” i förmedlingens verksamhet: det finns åtgärder eller utbildningar som syftar till att komma till rätta med just dessa brister. Dessa problembeskrivningar har uppenbarligen också artikulats på en mer central nivå inom Arbetsmarknadsverket. Å andra sidan finns det problembeskrivningar som *inte* är institutionaliserade i den här meningen, och som snarare framstår som intervjupersonernas personliga reflektioner. Med tanke på den empiri jag har, kan det vara svårt att avgöra om och i så fall hur dessa beskrivningar får konsekvenser för de sökande i förmedlingsarbetets praktik. Min kunskap om kopplingen

framträder i avhandlingen inte är helt rättvis. De forskningsetiska implikationerna av detta faktum är tydliga. De individfokuserade problembeskrivningarna var dock, vilket nyss nämdes, inte de enda i det empiriska materialet (jfr Knocke & Hertzberg 2000:67f, 165ff).

mellan diskurs och praktik kommer i det avseendet att förbli bristfällig, och jag får nöja mig med att påpeka att det här är en fråga där det finns ett behov av och en möjlighet för framtida forskning. Men oavsett om problembeskrivningarna är institutionaliserade i den här meningen eller inte, ger de en inblick i vilka frågor som ligger högt upp på en förmedlares personliga agenda, och därmed får vi också en fingervisning om vilka ”externa” eller ”utombyråkratiska” diskurser som bidrar till att göra arbetsförmedlingens verksamhet rationell eller rimlig för just de personer som utför den, och därmed har en potential att påverka såväl deras arbete som den institutionaliserade, byråkratiska taxonomin.

Frånvaron av mer detaljerad kunskap om relationen mellan diskurs och praktik är en konsekvens av att avhandlingen enbart bygger på ett intervju-material. Jag har inte kunnat studera hur de etniska kategoriseringar jag analyserar kommer till uttryck i intervjupersonernas yrkesverksamhet, som i mötet med olika sökande, vid samtal mellan arbetsförmedlare och arbetsgivare, eller ”backstage” – t ex i den sociala samvaron med arbetskamraterna. Därmed är den inriktning på processer som Fredrik Barth förordar vid studiet av olika uttryck för etniska identiteter svår att genomföra i mitt avhandlingsarbete. Det jag kan studera är inte intervjupersonernas handlingsrationalitet, utan deras reflektioner över teman som t ex situationen på arbetsmarknaden, arbetsgivarnas efterfrågan och arbetslivets inkluderings- och exkluderingsprocesser. Det analytiska intresset koncentreras på det skillnadsskapande och de sociala kategorier som uttrycks i intervjusituationen, och de problemformuleringar och förklaringsmodeller som detta kommer till uttryck i.

Under intervjuerna tydliggjorde intervjupersonerna värderingar, normer, problemformuleringar och förklaringsmodeller i relation till frågan om arbetsmarknadens etniska segmentering. Men intervjuerna i sig innehåller en begränsad information om hur dessa utsagor är relaterade till intervjupersonernas konkreta arbetsuppgifter, och de villkor som begränsar och möjliggör detta arbete. Det är svårt för mig att få information om hur deras tolkningar är relaterade till den direkta sociala kontext som de har uppstått i. Bland annat mot bakgrund av detta har jag valt att försöka renodla en fenomenologisk kunskaps sociologisk hållning till de begrepp, typifieringar och bilder av samhället som framträder i intervjuerna. Jag ”sätter parentes” kring alla ontologiska bedömningar av intervjupersonernas förklaringsmodeller och problembeskrivningar. Det innebär att jag tillfälligt lämnar frågan om sakernas natur eller essens åt sidan (Schutz 1970:316), i syftet att tydliggöra de olika inkluderande och exkluderande gränsmarkeringar och tillhörande framställningar som uttrycks i det etniska idiomet. Detta moment ingår i den fenomenologiska metod som Alfred Schutz hämtade från Edmund Husserls filosofi, och förde

över till samhällsvetenskapen (Wagner 1970:6, Lübcke 1987:48).¹⁷ Parentesen i fråga medför dock *inte* att jag avhåller mig från att tolka och hitta samband i den kategoriserande logik som kommer till uttryck i intervjumaterialet.

Att på det här viset förbise rimligheten och rationaliteten i intervjupersonernas utsagor, och ifrågasätta och avtrivialisera det invanda (jfr Ehn & Löfgren 1982:107), kan leda till att textens utformning vid en genomläsning förefaller överdrivet kritisk på ett orättvist sätt, för den läsare som förväntar sig en mer inkännande etnologisk studie. Men avhandlingen studerar de framställningskonventioner som intervjupersonerna uttrycker, inte deras intentioner och handlingar, och frågan om de har rätt eller fel ligger utanför avhandlingens syfte. Däremot kan avhandlingens beskrivning av det diskursiva gränsmarke- randet och skillnadsskapandet ligga till en grund för diskussion om vilka konsekvenser detta skapande och bevarande får om eller när det omsätts i praktik.

Den diskursiva analysen innebär bl a att studera vilka innebörder som under- förstås och vilka gemenskaper som frammanas när intervjupersonerna använder sk *indexikala* uttryck. Begreppet "indexikalitet" beskriver det förhållande att många av de innebörder som kommuniceras i muntlig konversation uttrycks underförstått och indirekt. Innebörden i ett ord ligger i dess referens till andra ord och/eller den kontext i vilket samtalet äger rum (Marshall 1998:203).¹⁸ De indexikala uttrycken är ett verktyg för den delen av mellanmänsklig kommuni- kation som är underförstådd. Bestämningar till uttryck som "jag", "du", "nu", "igår" och "det här" är grundade i den specifika situation då de uttrycks. De är indexikala uttryck i en strikt lingvistisk bemärkelse. Men underförståddheten i kommunikationen är ofta mer omfattande än så, och går tillbaka på de sam- talande parternas delaktighet i grupper som är betydligt större än den enskilda talaktens mycket avgränsade gemenskap på vanligtvis två, tre eller fyra personer. Det var denna utvidgade form av underförstådda kunskaper som etnometodologen Harold Garfinkel syftade på när han när han lyfte ut begreppet ur dess ursprungliga lingvistiska sammanhang, och fogade in det i

¹⁷ Därmed arbetar jag i riktning mot en fenomenologisk analys som "avstår både från alla kausala eller genetiska hypoteser och från påståenden beträffande de analyserade fenomenens genetiska status" (Berger & Luckmann 1979:32).

¹⁸ Begreppet "indexikalitet" är centralt inom den etnometodologiska traditionen i sociologi. Det etnometodologiska forskningsprogrammet ville studera hur vardaglig social interaktion byggdes upp genom en uppsättning specifika regler och försanthållanden. Därmed blev forskningen fokuserad på de allra minsta byggstenarna i det mänskliga samhällsbygget – det som händer i det konkreta mötet mellan människor, ansikte mot ansikte – och inriktad på att studera *hur* vardagslivets välbekanta händelser och situationer uppfattas just som välbekanta, i kraft av de metoder genom vilka människor uppfattar situationerna på just det här sättet (Cuff & Payne 1979:155). Det gällde att förstå hur det välbekanta blev välbekant, och hur "välbekantheten" tydliggjordes på ett indirekt och underförstått sätt. Därför blev det intressant att studera olika former av underförstådd kommunikation och implicita innebörder.

sitt eget teoribygge (Giddens 1976:43). Den kunskap som underförstås genom indexikala uttryck i mitt intervjumaterial är vanligen mer komplex och omfattande än vad de ovan angivna exemplen antyder.

Garfinkel och andra etnometodologiska forskares framhävande av talhandlingarnas stora inslag av indexikalitet kan ses från två håll. Å den ena sidan fäster de uppmärksamheten på en viktig egenskap hos den mellanmänniska kommunikativa interaktion som pågår ansikte mot ansikte. Å den andra sidan understryker de att det som ändå uttalas, den diskurs som emanerar ur interaktionen i fråga, är full med ord som blott är hänvisningar till i vid mening situationellt bestämda innebörder. Vi gör olika syftningar istället för att förklara i detalj vad vi menar, därför att vi är övertygade om att den vi talar med vet precis – eller åtminstone tillräckligt mycket – vad vi menar med dem. Resultatet blir en diskurs som ofta består av till hälften uttalade och till hälften outtalade påståenden, hänvisningar, generaliseringar och förkortningar, från mer prosaiska förkortningar till de betydelsefulla ord som nästan är sprickfärdiga av denotativa, symboliska och känslomässiga laddningar.

Vad som skiljer den i tal artikulerade diskursen från den i text formulerade, är just att den förra omfattar ett betydligt större inslag av indexikalitet. Med ett stort inslag av implicita och explicita hänvisningar framstår det muntligt framförda gärna som fragmentariskt och osammanhängande, när det i transkriberad form som en skriven text, jämförs med andra, mer litterärt utformade skrivna texter. Ett samtalsutsnitt från en intervju kan verka osammanhängande och svårförståeligt, om man skulle läsa de uttalade inläggen ord för ord, bokstav för bokstav. Det framkommer när man läser dem i en transkriberad form. Orden är ihopdragna, meningarna är oavslutade och hänvisningarna till det outtalade är många. I de intervjuutsnitt som återges i transkriberad form i denna avhandling kommer denna delvis fragmentariska karaktär att framträda.¹⁹

¹⁹ Transkriberingen av intervjuerna har väglets av två delvis motstridande principer. För det första har jag strävat efter att framställa en text som i så stor omfattning som möjligt liknar beskrivande texters uppbyggnad i forsknings- och skönlitteratur, i syftet att göra texten lättare att läsa. För det andra har jag strävat efter att noggrant återge ordval och meningsuppbyggnad, även när det medför brott mot den formella grammatikens regler. I några få fall har jag dock frångått denna princip, i syftet att underlätta läsandet. Det har tagit sig uttryck i att jag har satt in punkter, kommatecken och tankstreck i enlighet med konventionellt skrivsätt. Några enkla teckenförklaringar är på sin plats: De ord som är satta inom (enkel parentes) uttalades inte under intervjuerna. Dessa ord har jag satt dit, i syftet att jag göra meningarna fullständigare, och att tydliggöra vad intervjupersonerna säger. Läsaren bör vara uppmärksam på att denna precisering alltså är en tolkning från min sida. Inom ((dubbla parenteser)) har jag dels skrivit ut kommentarer till vad som pågår under själva talakten, till exempel om intervjupersonen skrattar, gestikulerar, eller kommunicerar på något annat icke-verbalt sätt, och dels markerat förekomsten av luckor, utelämnade ord och därmed ofullständiga meningar. [Inom klammer] har jag markerat de ställen där en annan person än den som talar flikar in bekräftande eller ifrågasättande kommentarer, stickord och liknande. Ett snedstreck / betecknar de situationer då en person avbryter den talande, och själv fort-

Förståelsen av talet och det indexikala är beroende av gemensamma underförstådda kunskaper, en underförstådd enighet om innebörder och situationella definitioner, samt en vilja att hitta logik och koherens i det som en samtalspartner säger. Med denna vilja utgår man från att det som denne säger är sant och riktigt, ända fram till dess att det dyker upp en misstanke om att motsatsen föreligger (Gadamer 1980:331).²⁰ I det följande kommer jag emellanåt att låta bli att visa en god vilja. Jag kommer att studera de intervjuades utsagor med avseende på hur vissa centrala begrepp i deras resonemang definieras, hur deras förklaringsmodeller är uppbyggda, vilka outtalade premisser som utgör grunden för deras argument, och vilka slutsatser man hamnar i om man extrapolerar deras resonemang och följer logiken i deras argument. Jag kommer således att ta mindre hänsyn till att deras talhandlingar är utförda i ett sammanhang där många utsagor är indexikala, där mycket passerar outtalat och underförstått, och där kraven på koherens är mindre. En konsekvens av detta förhållningssätt kan bli att den intervjuade framstår som otydlig och ovederhäftig, och min analys som orättvist misstolkande. Men den kritiskt tolkande ansatsen syftar till att förstå enskilda personers intentioner eller sätt att behärska språket, utan hur en specifik diskurs är konstituerad, och vilka förståelsehorisonter den implicerar.

En del av denna kritiskt tolkande ansats består i att jag ibland uppmärksammar en del av de intertextuella strategier (Drakos 1997:34) som används för att skapa legitimitet kring den kategoriserande praktiken vid intervjusituationen. Det intertextuella syftar på det förhållande att människors tal och yttranden är format i dialog med andra personers tidigare yttranden, och att ”varje framförande av en text struktureras med verkliga eller föreställda modeller som förebild” (Drakos 1997:35); det strategiska syftar på att talets genremässiga konventioner formas och används i ett spänningsfält med strider om tolkningsföreträden och social positionering. Jag kommer i det följande att studera en del av de berättelser om möten med arbetslösa ungdomar, som intervjupersonerna återgav, liksom de ståndpunkter, tolkningar och beskrivningar som tydliggörs i och genom denna form av tal. En berättelse är, i sin mest elementära bemärkelse, en framställning som ger struktur och mening åt händelser och upplevelser genom att skildra dessa i tidsföljd (Labov 1972:359f, Johnstone 1990:5, Nylund Skog 2002:15). Den är en avgränsad och sammanhållen helhet med en igenkännbar inledning och avslutning; i sin enklaste form består den av två satser som är avhängiga varandra (Labov 1972:360). Till berättelsens form hör också

sätter att tala. ”Inom citationstecken” har jag satt de satser där det tydligt framgår av sammanhanget att intervjupersonen anför tal från en annan tidpunkt och/eller annan person. Med /.../ markeras att ett avsnitt från intervjun är borttaget.

²⁰ Gadamer hävdar att denna goda vilja är en generell och nödvändig egenskap hos den tolkande processen – ett ”föregripandet av fullkomligheten” (ty ”Vorgriff der Vollkommenheit”) hos den eller de texter som ska tolkas (Gadamer 1980:331f; jfr Habermas 1989:189).

att den har en poäng: det finns ett skäl till att den berättas som är oberoende av behovet att återge en händelse (Johnstone 1990:18). Med hjälp av denna form kan man frammana olika världar – fiktiva eller inte, historiska eller inte – som skiljer sig från vardagens här och nu.

Till utvecklandet och upprätthållandet av negativt laddade och stereotypa bilder av ”de Andra” hör ofta berättande i olika former, som roliga historier med vitsens tydliga dramaturgi (Velure 1993), eller ryktesliknande berättelser med underfundiga eller häpnadsväckande poänger (af Klintberg 1993). I berättelsens form kommenteras ”de Andras” avvikelser; de tillskrivs inre eller yttre egenskaper som lyfts fram, värderas och – eventuellt – förlöjligas. Dessa former av berättande skiljer sig dock på flera avseenden åt från de berättelser som förekommer i intervjumaterialet. Intervjupersonernas berättelser tar, till skillnad från vitsen, ryktet och sägnen, sin utgångspunkt i personliga erfarenheter; det berättade och inträffade är självupplevt. Med berättarens närvaro följer vanligtvis ett sanningsanspråk; anspråk som är starkt begränsade i vitsen, och ofta ifrågasatta i de berättelser som af Klintberg beskriver. Till den berättande redogörelsen för egna erfarenheter hör just att de är kraftfulla verktyg för att skapa sanning eller ”faktamässighet” (Herzfeld 1992:130). De gör anspråk på att redogöra för inträffade händelser och inget annat, däri ligger deras retoriska kraft. Det erfarna är det sanna. Vanligen är det just i den berättande formen som levd erfarenhet tolkas och ges mening (Fornäs 1992:81, Braid 1996, Nylund Skog 2002:16). I den berättande redogörelsen för en personlig erfarenhet kan en person presentera sig själv genom de händelser som (förutsätts ha) format henne eller honom, vilket tydliggör och indirekt skapar legitimitet åt dennes tolkningar, ståndpunkter och värderingar (Stahl 1989:23ff).

Det komplexa förhållandet mellan fiktion och erfarenhet märks inte minst i det anförda talets form. Det direkt anförda talet underförstås vanligen vara ett återgivande av en dialog som har förlupit i det verkliga livet. Citatet framstår som ett ”hyperrealistiskt” moment i berättandet, en exakt replik från ett svunnet skeende. Det är emellertid, som Barbara Johnstone (1990:8) påpekar, knappast troligt att man kommer ihåg den exakta ordföljden i en dialog ens fem minuter efter att den har upphört. Snarare bör ett fiktivt och skapande momentet ses som en konstitutiv del i de yttranden som framställs som återspeglings av ett verkligt skeende. Det anförda talet är en av de berättelsedetaljer och intertextuella strategier som jag i det följande kommer att uppmärksamma, med avseende på vad som kommuniceras med hjälp av denna hyperrealistiska effekt. Jag kommer också att uppmärksamma när intervjupersonerna reproducerar genremässiga former av tal, som text ordstäv, ordspråk och olika idiomatiska uttryck, för att studera hur de används för att sanktionera, legitimera eller ifrågasätta tolkningar, värderingar eller ståndpunkter.

Förförståelsen och den vetenskapliga praktiken

I forskningsprojektet ”Arbetsmarknadschanser för ungdomar med invandrarbakgrund” etablerades ett problemfokuserande angreppssätt. Att formulera problem är, självfallet, en naturlig del av den vetenskapliga arbetsprocessen; det gäller i synnerhet i början av ett forskningsprojekt. Att denna specifika förståelseform etableras på ett tidigt stadium är inget ovanligt. Men samtidigt är det uppenbart att de problemformuleringar som artikulerades inte enbart refererade till en samhällsvetenskaplig kontext, utan också till förekomsten av problem i en social eller politisk mening.

One of the most urgent *problems* facing immigrant populations in Sweden is access to the labour market and not least the worklife integration of the so-called second generation, i.e. the youth of immigrant descent, mainly the group 16 to 26 years. /.../ [*P*]roblems have been building up over a number of years, but only few studies have as yet focused on the worklife situation of the youth of immigrant origin. It is hardly an exaggeration that Swedish society is facing a situation which is extremely worrisome, unless the reasons for their lack of labour force integration are urgently addressed. /.../ Being denied equal chances and feeling marginalized by the society where they have grown up, the alienation of the youth is expressed in accelerating signs of desperation (Knocke 1996: 1f, min emfas; jfr Knocke & Hertzberg 2000: 21ff).

Frågan gällde, som vi har sett, varför ungdomar med invandrarbakgrund generellt sett hade ett mer utsatt läge på arbetsmarknaden jämfört med andra ungdomar i samma ålder: de har lägre arbetskraftsdeltagande och är oftare arbetslösa (Ekberg 1997:10f, Knocke & Hertzberg 2000:22ff; se Tabell 2, Bilaga 4). Men kunskapsintresset räckte längre än till enbart en beskrivning av segregationsprocesser på arbetsmarknaden. I projektbeskrivningen kommunicerades även åsikten att frågan var ett socialt och arbetsmarknadspolitiskt problem som borde lösas, och att segregationen i fråga är något etiskt oriktigt, ett tillstånd som inte *borde* finnas.²¹

Hur tydligt vi kommunicerade våra specifika problemformuleringar till intervjupersonerna är svårt att veta, likaså vilka konsekvenser det fick. En del av forskningsprojektets förutsättningar uttrycktes tydligt i mötet med arbetsförmedlarna. När vi presenterade projektet tog vi huvudsakligen fasta på den

²¹ Samtidigt måste det också understrykas att till forskningsprojektets syften hörde också en ambition att ifrågasätta de redan etablerade, problemfokuserande beskrivningar av ungdomar i kategorin invandrare som cirkulerar i samhället. Tanken var att den problemorienterade beskrivningen av dessa ungdomars brister och svårigheter behövde kompletteras med en framställning som också tog fasta på deras kompetenser, möjligheter, intentioner och ambitioner. Det fanns helt enkelt en strävan efter att problematisera problembeskrivningarna och problemfokuseringen, inte minst genom att beskriva de sätt på vilka ungdomar i kategorin invandrare tog sig fram på arbetsmarknaden, och skapade sig en karriär och ett handlingsutrymme trots de hinder som förelåg.

vetenskapliga sidan av problematiken, men även de arbetsmarknadspolitiska eller etiska aspekterna fick ett visst utrymme i dessa presentationer. I vilken mån de intervjuade delade vår specifika ”problemmedvetenhet” är än svårare att svara på. Vad som däremot är uppenbart är att intervjupersonerna hade en egen, problemorienterad förförståelse, som de tydliggjorde för oss (jfr Knocke & Hertzberg 2000:65ff). Jag uppfattade det som att våra respektive problemformuleringar var delvis överlappande, och att intervjupersonerna dessutom ansåg att det rådde konsensus på denna punkt. I vilken utsträckning denna konsensus var tillfällig eller mer permanent är svårt att uttala sig om; här är det viktigt att skilja på vad som sägs under en intervju och vilka intentioner som driver en person i hans eller hennes arbete. Det kan inte uteslutas att det jag tolkade som en acceptans av min och Wuokko Knockes förförståelse var ett situationellt och kanske strategiskt förhållningssätt.

Av det förhållande att våra respektive problemformulerande förförståelser delvis överlappade varandra följer inte heller att vi gjorde *samma* bedömningar av denna problematik, och inte heller att våra åsikter om hur dessa problem skulle åtgärdas var lika överlappande. Likväl föreföll det under intervjuerna som att intervjupersonerna huvudsakligen ansåg att intervjufrågorna var rimliga och relevanta. Just på grund av den här sammanflätningen av delvis parallella förförståelser blir det i det följande viktigt att uppmärksamma vem det är som formulerar de problem och ställer de krav som arbetsförmedlarna uppmärksammar under intervjuerna.

Förhållandet mellan kategorierna ”svensk” och ”invandrare” bör också diskuteras. I och med genomförande av ”Arbetsmarknadschanser för ungdomar med invandrarbakgrund” tog Wuokko Knocke och jag initiativ till möten, där vi indirekt uppmanade intervjupersonerna att tala om arbetslöshet och ungdomars svårigheter på arbetsmarknaden med utgångspunkt i deras invandrarstatus. Ordet ”invandrare” förekom inte i våra frågelistor, men den beteckning som vi använde för att ringa in den grupp vars problem och möjligheter vi avsåg att studera är en avledning ifrån det – ”ungdomar med invandrarbakgrund”. Med kategorin invandrare förstås ofta en grupp som representerar en vagt avgränsad men ändå påtaglig och betydelsefull ”icke-svenskhet”, och oftast var det en sådan förståelse som reproducerades när termen hade förts in i intervjuerna. Den dikotomisering mellan svenskar och invandrare och den problemfokusering som framträdde vid intervjusituationen var till viss del en konsekvens av de frågor som vi ställde. Å andra sidan blev det uppenbart för oss, när vi kom ut på fältet, att vi mötte en förförståelse som var mer dikotomiserande och problemfokuserande än vår egen.

Det finns en metodologisk aspekt av detta spel mellan olika problemorienterade förförståelser och binära oppositioner. Den centrala frågeställningen i projektet ”Arbetsmarknadschanser för ungdomar med invandrarbakgrund” formulerades, som vi har sett, utifrån ett snarlikt dikotomt begreppspår –

med eller utan invandrarbakgrund. Det binära motsatspar som kommer att studeras i denna avhandling ligger alltså nära det som vi själva använde under intervjuerna. Att göra en poäng av det faktum att intervjupersonerna gör en koppling mellan problem på arbetsmarknaden och etnicitet eller invandrarstatus, eller att invandrarbegreppet blir en kategori som markerar en problematisk avvikelse från den sociala normaliteten, är således inte intressant för mitt avhandlingsarbete. Frågan om *hur* särskiljandet görs är dock fortfarande relevant och rimlig.

Till detta kommer emellertid ett forskningsetiskt problem. Ett flertal forskare har ifrågasatt rimligheten i att använda begreppet invandrare som en analytisk kategori, och att mer eller mindre okommenterat reproducera dikotomin ”svensk : invandrare” i forskningen (Jonsson 1993, Pripp 1996, 2001, Tesfahuney 1998, de los Reyes 2001, Lundstedt 2002). Det kan, anser de, diskuteras om det är lämpligt att slå en ring kring kategorin invandrare och reproducera det diskursiva avskiljandet av denna externt definierade kategori, vilken ändå pågår med en till synes oavbruten intensitet i media och offentlighet. Det är uppenbart att när så görs, måste det finnas goda skäl. Att rutinmässigt utgå från den särskiljande förståelse som impliceras i det binära motsatsparet ”svensk : invandrare”, utan att pröva andra möjliga begrepp och problematisera den vardagliga förförståelsen är knappast rimligt. De frågeställningar som jag formulerade under avhandlingsarbetets inledande skede, och som fokuserade på etnicitet och dikotomin ”svensk : invandrare”, visade sig dock vara rimliga; som jag påpekade ovan blev det snart uppenbart att etnicitet och invandrarskap var väl etablerade och ofta använda sociala kategoriseringsprinciper.

Att dikotomin ”svensk : invandrare”, eller rättare sagt en avledning av den, fick en framträdande roll vid våra intervjuer är en konsekvens av det kunskapsintresse som projektet ”Arbetsmarknadschanser för ungdomar med invandrarbakgrund” hade. Det centrala syftet var att försöka urskilja och beskriva etniskt segregeringande mekanismer på arbetsmarknaden. Med detta kunskapsintresse blev det nödvändigt att på förhand identifiera de sannolika förlorarna respektive vinnarna i denna process: de som på grund av sin etniska tillhörighet och tillskrivna invandrarstatus riskerar att bli utsatta för etnisk diskriminering i arbetslivet, och de som inte gör det. Det blev relevant att etablera ett analytiskt gränssnitt mellan kategorin ”ungdomar med invandrarbakgrund” och den underförstådda referensgruppen, dvs ungdomar *utan* denna bakgrund. För att kunna få kunskap om dessa segregeringande mekanismer, var det nödvändigt göra denna uppdelning i forskningsprojektet, och därmed i varje enskild intervju-situation.

Samtidigt innebär fokuseringen på ungdomar *med invandrarbakgrund* i sig en problematisering av den vanliga benämningen ”andra generationens invandrare”, som ofta lätt smälter in i huvudkategorin ”invandrare”. Personer som aldrig har ”vandrat in” i transnationell mening blir likväl ”invandrare”. Det är

just när begreppet blir själv motsägande, och räknar in personer som de facto aldrig har invandrat till Sverige utan är födda här, som den sociala positioneringen framträder tydligt. Därtill kommer att ett av forskningsprojektets syften var att studera chanserna på arbetsmarknaden för just de ungdomar som är födda här men ändå riskerar att bli drabbade av segregeringar, trots att de vuxit upp i det svenska samhället och genom skolgång i grundskola och gymnasium har samma grundläggande utbildningskapital som andra ungdomar. Vi vinnlade oss om att under intervjuerna hålla fast vid den språkligt sett något otympliga benämningen ”ungdomar med invandrarbakgrund”. Tillägget av ordet ”bakgrund” innebär rimligen en viss förskjutning av innebörden i kategorinamnet. Erfarenheten att ha invandrat är inte längre den enda identitetsskapande egenskapen, utan underförstås vara en av flera egenskaper med inflytande över det sociala varat, som en bakgrundsfaktor bland flera, även om denna erfarenhet fortfarande kvarstår som det definierande kännetecknet. Intervjupersonerna däremot föredrog huvudsakligen att använda den mer generella kategorin ”invandrarungdomar”, vanligtvis utan att skilja mellan de ungdomar som var nyanlända eller de som var födda och uppvuxna i Sverige (Knocke & Hertzberg 2000:41f).

I forskningsprojektet påbjöds således en samtalsordning där kategorin invandrare var privilegierad. Därför faller det sig naturligt att vara extra uppmärksam på när intervjupersonerna anser att unga personers agerande på arbetsmarknaden, som arbetslösa eller i arbete, inte bör förstås med hänvisning till deras invandrarbakgrund och icke-svenska etniska grupptillhörighet. En av avhandlingens frågeställningar blir därför att studera hur och varför den etniska tillhörigheten och invandrarstatusen beskrivs som irrelevant i sammanhanget, och vilka andra förklaringsgrunder än invandrarstatusen och den icke-svenska etniska identiteten som uppmärksammas.

Intervjupersonerna

Av de 16 arbetsförmedlare som intervjuades var nio platsförmedlare och fem vägledare. Platsförmedlarnas arbetsuppgift var att försöka hitta lämpliga sökande till de befintliga lediga platser som anmälts till förmedlingen, och vägledarna skulle hjälpa de arbetssökande som behövde extra hjälp för att göra ett övertygande yrkesval, huvudsakligen genom att bistå dem med information om arbetsmarknaden. Till gruppen av platsförmedlare hörde Svetlana, Monika, Sara, Johanna, Karin, Gun, Margareta, Aina och Kerstin, och till gruppen av vägledare Anna, Pia, Susanne, Inez och Kristina. De två resterande intervjupersonerna, Erik och Magdalena, arbetade i en sk företagsgrupp. En närmare beskrivning av intervjupersonernas olika arbetsuppgifter kommer i nästa kapitel, i det avsnitt som handlar om arbetsförmedlingens verksamhet.

Karriärvägarna för de tre olika handläggarkategorierna skilde sig åt. Trots det låga antalet intervjupersoner framträder ett tydligt mönster. Vägledarna var utan undantag högskoleutbildade, liksom de två i företagsgruppen. De hade på högskolan gått antingen specialdesignade lärar- eller handläggarutbildningar, t ex P- eller PA-linjerna, eller enstaka kurser i ämnen som psykologi och pedagogik. Inez, som hade utbildat sig i Latinamerika, hade dock varit tvungen att gå en internutbildning inom verket för att kvalificera sig för vägledningsarbetet. Med undantag för Kristina och Susanne hade dessa intervjupersoner inte arbetat särskilt länge inom Arbetsmarknadsverket, mellan ett halvt och tre och ett halvt år. En längre beskrivning av varje enskild intervjupersons utbildnings- och karriärväg återfinns i bilaga 2.

Platsförmedlarnas karriärer hade sett annorlunda ut. Endast två av dem, Karin och Monika, hade en examen från högskola eller universitet, och det var bara Karin som hade gått på en utbildning som direkt syftade till att kvalificera henne till platsförmedlare eller ett liknande yrke. De flesta hade istället utbildat sig för platsförmedlaryrket genom Ams internutbildningar. Det var visserligen bara Aina och Gun som hade arbetat under en längre tid som just platsförmedlare, de hade arbetat mer än fyra år på denna tjänst, men bland de övriga hade majoriteten ändå arbetat inom ”verket”, eller med arbetsmarknadspolitiska och socialpolitiska frågor i andra gräsrotsbyråkratier, i nästan två decennier. Svetlana och Monika var de enda undantagen på den här punkten, de saknade dessa yrkeserfarenheter. Till skillnad från vägledarna och Erik och Magdalena i företagsgruppen hade platsförmedlarna inte kommit färdigutbildade till förmedlingskontoret. De hade istället börjat som kontorister eller annan administrativ personal, och sedan arbetat sig uppåt i arbetsplatsens hierarki. Genom vidareutbildningar hade de slutligen kvalificerat sig för förmedlaryrket.

Av 16 intervjupersoner var 15 kvinnor. Denna starka kvinnodominans återspeglar inte fördelningen av kvinnor och män sett till yrket i sin helhet. År 2000 arbetade 5 008 personer som arbetsförmedlare, och av dessa var 3 000 kvinnor (<http://www.scb.se>). Sextio procent av alla arbetsförmedlare är alltså kvinnor. Yrket är förvisso kvinnodominerat, men inte alls i den utsträckning som i vårt slumpmässiga urval av intervjupersoner, där 94 procent var kvinnor. Visserligen är arbetsförmedlaryrket mer kvinnodominerat i Stockholms län än i resten av landet, 64 procent, men det är inte en tillräcklig förklaring till den sneda fördelningen.²² Skillnaden mellan kvinnors och mäns löner är förhållandevis liten bland arbetsförmedlare, jämfört med andra statsanställda. Genomsnittslönen för yrket ligger strax under genomsnittet för denna grupp. Lönemässigt – och statusmässigt? – ligger yrket i nivå med exempelvis tågmästare, reparatörer,

²² Yrket befinner sig därmed, med SCB:s terminologi, på gränsen mellan att vara ett ”blandat yrke” och ”ett måttligt segregerat, kvinnodominerat yrke” (Tyrkkö & Westberg 2001:5).

bibliotekarierna och forskningsassistenter (<http://www.scb.se>), och nära medellönen för alla kvinnor.²³ Arbetsförmedlarna är inte en högvärdad tjänstemannakategori.

På sju av de tio förmedlingskontoren hade man avdelat speciella handläggare för att arbeta med just ungdomar, på de tre övriga – Erik, Magdalena och Susannes, Aina och Kerstins samt Guns kontor – fördelades de sökande rent statistiskt, t ex efter födelsedatum i månaden. Inte på något kontor var arbetet organiserat så att man hade avdelat personal som särskilt riktade sitt arbete mot sökande i kategorierna ”utländska medborgare” eller ”invandrare”. På den punkten avviker arbetsorganisationen på mina intervjupersoners respektive kontor något från vad som gäller för landet sett till sin helhet. I en studie av arbetsförmedlingars mål och drivkrafter som Sten Nyberg och Per Skedinger genomfört uppger 12,6 procent av förmedlingspersonalen att de är inriktade på just kategorin invandrare (Nyberg & Skedinger 1998:72).

Förmedlingskontoren varierade kraftigt i storlek. Det minsta, Annas kontor, hade 180 ungdomar mellan 18 och 26 år inskrivna, och Guns kontor, som var det största, hade 1 270 ungdomar inskrivna. Andelen ungdomar med utländskt medborgarskap inskrivna varierade mellan fem procent (Saras kontor) och 50 procent (Karin och Kristinas kontor). Ett av kontoren ligger i Stockholms innerstad, tre av dem i förorter tillhörande Stockholms stad, och sex av dem ligger i kranskommuner utanför det egentliga Stockholm. Ungdomsarbetslösheten i de olika förmedlingskontorens respektive upptagningsområden varierade mellan 3,8 procent (Inez upptagningsområde) och 11,5 procent (Erik, Magdalenas och Susannes område). Inkomsterna varierade mycket mellan områdena; i Karins och Kristians upptagningsområde låg medelinkomsten på 59 procent av riksgenomsnittet, i Guns område var medelinkomsten 132 procent av samma genomsnitt. I bilagorna 2 och 3 presenteras en mer detaljerad bild av intervjupersonernas respektive kontor och upptagningsområden.

Två av intervjupersonerna, Magdalena och Inez, var inte födda i Sverige. Därtill kommer att Svetlana, som var född i Sverige av invandrade föräldrar, liksom Inez på ett tydligt sätt markerade dels sin tillhörighet till en annan etnisk grupp och dels, kanske framför allt, sin ”inskrivenhet” i invandrarkategorin. Det var uppenbart att de båda vanligtvis blev betraktade som ”invandrare” av människor de mötte. Magdalena markerade däremot varken tillhörighet eller inskrivenhet åt det ena eller andra hållet. Det faktum att hon var född i ett annat land och flyttade till Sverige vid vuxen ålder, och att hon inte tydliggjorde lojalitet eller vilja att tillhöra någon specifik etnisk grupp, gör dock att jag undviker att förutsättningslöst kategorisera henne som ”etnisk svensk”. Det-

²³ Medellönen för en kvinnlig arbetsförmedlare är 19 100 kronor, och för en manlig 19 200. Medellönen för samtliga kvinnor är 19 200, och för samtliga män 23 300 (2001 års uppgifter; källa: SCB).

samma gäller för Inez och Svetlana, som ju markerade ett – förmodligen påtvingat – utanförskap i relation till svenskheten. Dessa mer eller mindre sannolika grader av utanförskap måste jag givetvis ta hänsyn till. Det är en öppen fråga huruvida deras eventuella beskrivningar av svenskhet ska förstås såsom inifrån eller utifrån kommande, och om dessa är att betrakta som emiska beskrivningar (Eriksen 1993a:11) eller interna definitioner (Jenkins 1997:53). En teoretisk möjlighet är att se dessa tre intervjupersoners utsagor som artikulerade mellan de absoluta etniska identiteterna, i det *tredje rum* som Homi Bhabha har beskrivit (Bhabha 2002), vilket är ett utrymme där personer befinner sig i ett liminalt tillstånd mellan olika dominerande tillhörighetsformer, och där de utvecklar *hybrida* identiteter och uttryck (Werbner 1997:1ff; Eriksson, Eriksson Baaz & Thörn 1999:46). Invandraren i nationalstaten kan, på goda grunder, antas befinna sig i detta ”tredje rum”, såsom permanent boende, arbetande och skattebetalande på en plats där den dominerande och platsbaserade identifikationsideologin (Jenkins 1997:74ff) tillskriver henne eller honom ett varaktigt utanförskap. Arbetskraftsinvandraren och flyktingen blir lätt, vilket Thomas Hylland Eriksen (1993a) påpekar, anomalier i nationalistiska ideologier.

Detta förhållande behöver inte nödvändigtvis vara ett metodologiskt problem i avhandlingen. Magdalenas, Svetlanas och Inez’ respektive sätt att förstå och begreppsliggöra det förhållande att Sverige är ett fler- eller mång-etniskt samhälle är lika relevanta som de övriga intervjupersonernas. Det gäller också frågorna om hur de beskriver och förklarar de hinder, problem och möjligheter som ungdomar med invandrarbakgrund möter i arbetslivet, och vilka antaganden och försanthållanden angående dessa ungdomars tankar, känslor och handlingar som därmed kommer till uttryck. Vad gäller studiet av hur deras förklaringsmodeller relateras till företeelser som kultur, etnicitet, nationalitet, svenskhet och invandrarskap låter sig dock avhandlingens frågor inte överföras på samma lätta sätt. Där måste jag vara uppmärksam på om eller när intervjupersonernas utsagor härstammar från det ”tredje rum” som beskrevs ovan. Om så är fallet, kan studiet av dessa uttryck delvis falla utanför ramen för denna avhandlings frågor. Det kan inte förutsättas att Svetlanas, Magdalenas och Inez’ redogörelser för svenskhet och svenskhetens krav är självpresentationer, och det måste jag ta hänsyn till. Med detta menar jag att det inte går att utesluta att vissa tvekar inför möjligheten att betrakta sig som svensk, och en sådan tvekan påverkar rimligen sättet att förhålla sig till det som igenkänns såsom svenskt. Det är ju den *dominerande* svenskhetens uttryck och självpresentationer som är denna avhandlings studieobjekt. Sedan finns det självfallet en politisk och etisk dimension av detta spørsmål, som dock inte står i motsättning till det jag just påpekade, nämligen att det kan finnas en poäng med att ha en så pass inkluderande definition av ”svenskhet” som möjligt.

Disposition

Avhandlingens operativa utgångspunkt är att studera arbetsförmedlarnas sätt att förstå de hinder och möjligheter som ungdomar med invandrabakgrund möter på arbetsmarknaden. Ovan framkom att denna förståelse, av flera anledningar, är problemfokuserad. Det är efter dessa problembeskrivningar som den resterande delen av avhandlingen är disponerad. De fyra empiriska kapitlen behandlar var sitt tema, som sammanfattar de vanligast förekommande problembeskrivningarna i intervjumaterialet, dvs de vanligaste förklaringarna till varför ungdomar med invandrabakgrund har det svårare än andra ungdomar att komma in på arbetsmarknaden. Efter detta inledande kapitel följer dock först ett kapitel som beskriver det fält som mitt studieobjekt befinner sig på. I detta kapitel beskriver jag arbetsförmedlingen som institution och byråkrati, dess verksamhet och, framför allt, de sociala kategoriseringsformer som aktualiseras när de som är verksamma där beskriver sitt arbete och dess konsekvenser. Som bakgrund ges också en kort beskrivning av den svenska statens etnicitetspolitik, med en särskild betoning på vilka meningar kulturbegreppet har tillskrivits i denna kontext. Därefter följer de fyra kapitel där vi möter arbetsförmedlarnas beskrivningar av de hinder och möjligheter som ungdomar med invandrabakgrund möter i arbetslivet.

Kapitel tre handlar om informella kvalifikationer och social kompetens, varför intervjupersonerna anser att dessa kompetenser är viktiga att ha i arbetslivet, i vilken utsträckning de anser att ungdomar med invandrabakgrund motsvarar de informella kvalifikationskrav som arbetsmarknaden ställer just i det här avseendet, och hur sambandet mellan informella kvalifikationer, kultur och etnisk tillhörighet ser ut. I kapitel fyra beskrivs och analyseras de normer och värderingar som uttrycktes kring olika slags genusordningar, varför intervjupersonerna anser att detta är en viktig fråga, och hur de förklarar förekomsten av olika genuspraktiker med hänvisning till kultur, etnicitet och religion. Kapitel fem handlar om ungdomarnas sätt att tala svenska, och arbetsförmedlarnas reflektioner kring det man uppfattar som bristande kunskaper i det svenska språket. På samma sätt som i de föregående kapitlen är jag där intresserad av hur intervjupersonerna ser på sambandet mellan kultur, tillhörighet och individuella dispositioner, men här blir det nödvändigt att också studera hur intervjupersonerna betraktar olika sociala stratifieringsmekanismers betydelse. Den sistnämnda frågan får än större uppmärksamhet i kapitel sex, som handlar om arbetsförmedlarnas förhållningssätt till de arbetslösa ungdomarnas ”sökpreferenser” – de arbeten som de väljer att söka – samt till deras kunskaper om arbetslivet. I de tre första av dessa kapitel fokuserar intervjupersonerna ungdomarnas medlemskap i icke-svenska etniska grupper, kulturellt härledda normer och värderingar som man relaterar till delaktigheten i dessa grupper, och deras invandrarskap. Det sjätte kapitlet handlar huvudsakligen om de problem

som förstås som konsekvenser av bostadssegregation, klasstillhörighet och föräldragenerationens marginaliserade position i det svenska arbetslivet. Kapitel sex är det sista empiriska kapitlet. Därefter följer en sammanfattning och en avslutande diskussion.

2. Arbetsförmedling och etnicitetspolitik

Syftet med detta kapitel är att peka ut några av de villkor som särskilt påtagligt formar intervjupersonernas kategoriserande praktik. Den första delen av kapitlet beskriver det institutionella ramverk som omger arbetsförmedlarens arbete – Arbetsmarknadsverket, Länsarbetsnämnden, förmedlingskontoret. I den andra delen av kapitlet beskriver jag de viktigaste inom- och utombyråkratiska kategorierna som förmedlarna har att tillgå när de ska sortera och bringa ordning i flödet av sökande som kommer till förmedlingskontoret. Därtill kommer en kort redogörelse för den statliga policy som i namnet av text invandrar- eller integrationspolitik har tillkommit för att reglera förhållandet mellan infödda och invandrade. I denna redogörelse uppmärksammar jag också de arbetsmarknadspolitiska aspekterna av denna policy. Sammantaget försöker jag härmed ringa in vissa centrala delar av den diskurs – definierat i en mer abstrakt och generell mening – som centreras kring de privilegierade tecknen (Laclau & Mouffe 1985:105ff) ”eticitet”, ”invandrare”, ”arbete” och ”arbetslöshet”.

Arbetsförmedling som institution och verksamhet

Arbetsförmedlarna är gräsrotsbyråkrater i den offentliga sektorn, och i kraft av denna position blir deras tal om ”de Andra” en del av en mer omfattande mängd tal; en diskurs som kan beskrivas som det officiella och offentliga Sveriges sätt att förhålla sig till de personer som inte räknas in i den etniska gruppen svenskar, men som på en mer eller mindre permanent basis befinner sig på nationalstatens territorium, oftast med svenskt medborgarskap. Detta förhållningssätt är den officiella versionen av hur ”vi” förhåller oss till ”de Andra”, och en instans av den svenska etnicitetens mest institutionaliserade och bekräftade förhållningssätt till den icke-svenska utgruppen.

Arbetsförmedlingen reglerar förhållandet till ”den andre” – flyktingen, invandraren, den utländske medborgaren – genom de förordningar, regler och praktiker som är speciellt riktade mot dessa kategorier. En av de viktigare grunderna för denna uppdelning är den aktiva arbetsmarknadspolitikens ambition att förhindra segregering på och utslagning från arbetsmarknaden, och därför ”värna om de svaga gruppernas ställning på arbetsmarknaden” (Bergeskog 1998:7, jfr SOU 1996:34). Till denna ambition hör att identifiera vilka grupper eller kategorier som ligger inom riskzonen för detta utanförskap, och kategorin invandrare har i minst tjugo år betraktats som en sådan. Av detta skäl har man åtminstone sedan mitten av 1980-talet haft ambitionen att prioritera dem, vilket dock inte alltid skett i praktiken (Nyberg & Skedinger 1998:102, Lundh & Olsson 1999:118, Ekberg & Rooth 2001). Denna arbetsmarknads-

politiska ambition utgör en av de diskursiva ramar som präglar arbetsförmedlares sätt att kategorisera och beskriva ungdomar med invandrarbakgrund.

Det finns över 400 arbetsförmedlingskontor runt omkring i landet, och av dessa är ca 50 specialförmedlingar, som enbart är riktade mot en specifik yrkesgrupp, eller annan kategori av arbetssökande. Organisatoriskt sett är varje kontor en del av det statliga Arbetsmarknadsverket. Arbetsmarknadsstyrelsen, Ams, är den centrala myndigheten inom detta verk, och som chefsmyndighet är det Ams som ansvarar för ledning, styrning, uppföljning och utvärdering av förmedlingarnas verksamhet. Det huvudsakliga ansvaret för landets arbetsförmedlingskontor ligger däremot hos länsarbetsnämnderna i respektive län. Arbetsförmedlingarnas verksamhet kan, grovt sett, delas upp i två separata områden. Till det första området hör *arbetsförmedlingens tjänster*: informationsservice, platsförmedling, matchning, arbetsvägledning och yrkesinriktad rehabilitering. Dessa tjänster utförs av arbetsförmedlingens ordinarie organisation – Arbetsförmedlingen och Arbetsmarknadsinstitutet (Ami). Omfånget på den här verksamheten är mer eller mindre konstant, även om inriktningen givetvis i högsta grad påverkas av konjunktorens utveckling (Ams 1996: 131). Till det andra området hör de *arbetsmarknadspolitiska åtgärderna*, som t ex arbetsplatsintroduktionen (Api) eller arbetslivsutvecklingen (Alu). Dessa genomförs med hjälp av utomstående aktörer, men verksamheten administreras av Arbetsförmedlingen. I en del fall syftar åtgärderna till att ge arbetssökande utbildning eller arbetslivserfarenhet, för att förbättra möjligheterna till ett inträde på arbetsmarknaden.¹

Den öppna, offentligt finansierade arbetsförmedlingen svarar endast för en del av förmedlingen av arbeten på den svenska arbetsmarknaden. 1993 tilläts återigen privata arbetsförmedlingar, när det statliga monopolet på förmedling av arbete försvann. Självfallet har dock informell förmedling av arbeten pågått under den tid Arbetsmarknadsverket hade detta monopol. Under 1997 och 1998, de år då forskningsprojektet ”Arbetsmarknadschanser för ungdomar med invandrarbakgrund” pågick, var 3,9 miljoner människor sysselsatta i det svenska arbetslivet. Under vart och ett av dessa år nyanställdes ungefär en miljon människor i Sverige, men till arbetsförmedlingen anmäldes endast 297 000 (1997) respektive 372 000 (1998) platser (Okeke 1999:220). Det innebär att endast 30 procent av alla nyanställningar avsåg platser som var anmälda till arbetsförmedlingen. Att platserna var *anmälda* till arbetsförmedlingen innebär dock inte att det var just de som *förmedlade* kontakten mellan arbetsgivare och arbetstagare. För åren 1999 och 2000 anmäldes också 30 procent av alla lediga

¹ Dessa åtgärder brukar, med en nationalekonomisk terminologi, beskrivas som *utbudspåverkande*. Det finns även *efterfrågestimulerande* åtgärder, som t ex syftar till att förbättra anställningsmöjligheterna för sökande som har svårt att konkurrera på arbetsmarknaden (Ams 1996:163, 175; Schröder 1997).

platser till den statliga förmedlingen, men det var endast 30 procent av denna del som *tillsattes* med hjälp av den (Neergaard 2002:6; jfr Ams 2001).

Till arbetsförmedlingens direktiv hör att den ska vara öppen och tillgänglig för alla, arbetssökande såväl som arbetskraftssökande.² Därmed skiljer den sig från privata förmedlingar, som i första hand har företagen som kunder, och huvudsakligen utgår ifrån denna grups behov och önskemål. Allt sedan de första offentliga arbetsförmedlingarna tillkom 1902, har den sk neutralitetsprincipen varit grundläggande för verksamheten. Neutralitetsprincipen kom senare att kallas *arbetsförmedlingens gyllene regel*, och lyder: ”Arbetsgivaren ska erhålla bästa möjliga arbetskraft, och arbetaren det arbete, för vilket han [sic!] bäst lämpar sig” (Delander m fl 1991:20).³ Arbetsförmedlingens behov av att formulera och försöka iakttä en neutralitetsprincip är uppenbar. Den bedriver sin verksamhet på ett fält befolkat av grupper med olika intressen. Göran Ahrne m fl (1985) har beskrivit det som att arbetsförmedlingen befinner sig i ett kraftfält mellan två övergripande motsatsförhållanden i samhället, nämligen mellan arbete och kapital å den ena sidan, och mellan stat och civilt samhälle å den andra.

Den som tar ett jobb vill tjäna så mycket som möjligt, arbeta så lite som möjligt och ha det ganska trevligt på jobbet. Den som köper ett arbete, arbetsgivaren, vill betala så lite som möjligt och vill ha så mycket arbete utfört så fort som möjligt. /.../ Därmed inte sagt att allt i förhållandet mellan arbete och kapital präglas av motsättningar. Motsättningen mellan stat och civilt samhälle ligger i statens intresse av att driva in skatter, fördela pengar, utöva kollektiv rättvisa och därmed kontrollera. I det civila samhället finns däremot intressen från enskilda medborgare att bestämma över sig själva så mycket som möjligt, att reglera sitt liv på informell basis genom familj, vänner, osv (Ahrne m fl 1985:4).

Den utsatta positionen på detta kraftfält har i mångt och mycket påverkat förmedlingens verksamhet. Utformningen och innehållet i verksamheten har ofta förändrats i enlighet med olika arbetsmarknads- och socialpolitiska konjunkturen, och förändringar i styrkeförhållandena i det politiska livet.

Under 1900-talets första decennier, när den offentliga arbetsförmedlingen handhades av kommunerna och städerna, hade de borgerliga partierna företräde vid utformningen av den politik som reglerade förmedlingarnas verksamhet. Det konservativa socialpolitiska inslaget var stort, och arbetsförmedlingens kon-

² Det följande avsnittet bygger på Rothstein (1980), Ahrne m fl (1985), Ahrne (1989), Delander m fl (1991), Schröder (1997), Ams (1998a), Mäkitalo (2002).

³ Viljan till neutralitet och opartiskhet tog sig också uttryck i att man från början fastslog att arbetsförmedlingsorganens styrelser skulle ha lika antal företrädare för arbetsgivarnas organisationer som för fackföreningarna, och att ordföranden skulle vara opartisk. Erfarenheterna från storstrejken 1909 ledde till att bestämmelser om att arbetsförmedlingen skulle vara neutral vid arbetskonflikter. Grunddragen i denna neutralitetspolicy lever kvar än idag, även om dåvarande Svenska arbetsgivarföreningen, nuvarande Svenskt näringsliv, frivilligt frånträdde sina styrelseposter 1991 (Ams 1998a).

trollfunktion sattes i främsta rummet. Man ville pröva arbetsviljan hos de arbetslösa, för att försäkra sig om att samhällets understöd endast mottogs av ofrivilligt arbetslösa som förtjänade det. Under 1930-talet tonades arbetslöshetspolitikens socialpolitiska, konservativa inriktning ned, i takt med att socialdemokraterna fick större inflytande över arbetsmarknadspolitiken. Offentliga arbeten till avtalsenliga löner ersatte nödhjälpsarbetena, och fattigvårdsstämpeln på de arbetsmarknadspolitiska åtgärderna suddades ut.

1948 inrättas den statliga arbetsmarknadsstyrelsen, Ams, och samtidigt förstatligades de offentliga arbetsförmedlingarna. Med Ams och de nya, centralt styrda förmedlingarna försökte man att etablera en ny form av statlig byråkrati. Man strävade efter att undvika den gamla formen av ”tjänstemannavälde”, där ett starkt konservativt socialpolitiskt inslag präglade relationen mellan förmedlare och arbetslös. Ams expanderade snabbt och kraftigt, och blev ett verktyg vid inrättandet av den s k ”aktiva arbetsmarknadspolitiken”, vars främsta målsättningar var full sysselsättning och en solidarisk, utjämnande lönepolitik. Den teoretiska grunden för denna politik formuleras av två LO-ekonomer, Rudolf Meidner och Gösta Rehn. I denna nya arbetsmarknadspolitik tilldelades arbetsförmedlingarna en central roll i strukturrationaliseringen av svensk industri. Man strävade efter att arbetskraften skulle omfördelas till moderna och mer produktiva industrigrenar, omskolas om så var nödvändigt, och det var arbetsförmedlingen som skulle hålla arbetskraften i rörelse. I praktiken medförde detta, på den lokala nivån, att den förmedlande verksamheten under 1960-talet försköts ”mot en större inriktning på stats- och arbetsgivarintressen” (Ahrne m fl 1985:10), trots att LO hade haft ett företräde vid utformandet av verksamheten.

1960-talet blev en omvälvningens och omorganiseringens tid på förmedlingarna, delvis beroende på att en finanspolitiskt motiverad kritik mot Ams kraftiga tillväxt blev så pass stark att den socialdemokratiska regeringen valde att ge vika för den kritiska opinionen. Besparingar och rationaliseringskrav kom då att prägla förmedlingens verksamhet. Under 1970-talet ledde utvecklingen återigen till att de sökandes intressen stärktes, om än tillfälligt. Det togs initiativ till att stärka förmedlingarnas position gentemot arbetsgivarna och arbetsgivarnas organisationer, i syftet att tillgodose fackliga intressen. Lagen om obligatorisk platsanmälan är ett exempel. De mest radikala förslagen – som t ex att ge arbetsförmedlingarna rätt att avstå från att förmedla arbetskraft till arbetsplatser med dålig arbetsmiljö och hög personalomsättning – genomfördes dock aldrig. Även en mycket summarisk genomgång av den offentliga arbetsförmedlingens historia visar sålunda att organisationen bedriver sin verksamhet omgivna och ibland under inflytande av starka intressegrupper med motstridiga önskemål. Det finns ett flertal starka röster som har åsikter om arbetsförmedlingens uppgifter och prioriteringar.

Det platsorienterade arbetssättet

Från och med 1979 omorganiserades arbetsförmedlingarna och deras arbete grundläggande, när den s k Plog-reformen genomfördes.⁴ Då etablerades ett arbetssätt som i stort sett fortfarande gäller (Ams 1996:147ff). Den viktigaste förändringen var att förmedlingsarbetet nu blev ”platsorienterat” istället för ”sökandeorienterat”. Verksamheten kom nu att i första hand att styras efter de lediga jobb som anmäls, och uppgiften att hitta lämpliga sökande att anvisa till dessa jobb. Prioriteringen av lediga jobb framför arbetslösa sökande var, enligt Göran Ahrne (1989:103), en radikal omläggning av inriktningen på arbetet (jfr Delander m fl 1991:131f). De tjänstemän som tilldelas uppgiften att hitta lämpliga sökande, platsförmedlarna, ålades att etablera och upprätthålla kontakter med företag, kontakter som de fick personligt ansvar för. Syftet var att man skulle öka sin kunskap om de lokala företagens rekryteringsbehov och anställningskrav. Ambitionen för det vardagliga arbetet var att närma sig arbetsgivarna och ta större hänsyn till deras intressen vid förmedlingen av arbeten.⁵

I det platsorienterade arbetssättet är personalstyrkan på en arbetsförmedling huvudsakligen uppdelad i två kategorier: platsförmedlare och vägledare. *Platsförmedlarens* arbetsuppgift är alltså att försöka hitta lämpliga sökande till de befintliga lediga platser som anmälts till förmedlingen. Platsförmedlarna har, via Arbetsmarknadsverkets datorterminaler, kunskaper om lediganmälda platser i hela landet. När informationen om en ledig plats mottas börjar ett förmedlings- och jämkningsarbete. Platsförmedlaren kommer överens med arbetsgivaren om hur informationen ska spridas, och vilken övrig service som ska ges. Ett vanligt förfarande är att företaget får en personlig förmedlingshjälp, där platsförmedlaren gör ett personligt urval av de sökande, som han eller hon personligen rekommenderar för arbetsgivaren. En stor del av de lediga platserna offentliggörs inte i Platsjournalen eller platsautomaterna (se nedan); ofta är det resurskrävande för många arbetsgivare att hantera många sökande till en vakans. Det gäller i synnerhet under lågkonjunkturer med få lediga platser och många sökande. Urvalet görs alltså av platsförmedlaren, med utgångspunkt i de inskrivna sökandes kompetenser och kvalifikationer, och dennes personliga bedömning av dessa uppgifter. När platsförmedlaren finner att en av de arbetslösa passar in i den ”kravprofil” som arbetsgivaren har för en specifik vakans,

⁴ Plog var en förkortning av ”Platsförmedlingens organisation”.

⁵ Ambitionen att upprätta kontakter med lokala arbetsgivare var i själva verket ett försök att återetablera en kontaktkanal som tidigare hade gått förlorad. Under 1950- och 60-talen hade förmedlarna vanligtvis personlig kontakt med arbetsgivarna. De gjorde då urval bland de sökande och ansvarade personligen för rekommendationerna. Det var experimentet med den ”öppna förmedlingen” i slutet av 1960-talet och början 1970-talet som resulterade i att förmedlingarna tappade kontakten med arbetsgivarna (Delander m fl 1991:81ff, Ams 1996:151).

får han eller hon en anvisning till denna plats. Anvisningen innebär att den arbetslösa är *tvungen* att söka platsen.

En *vägledare* ska hjälpa de arbetssökande som behöver extra hjälp, eller ”informationservice”, för att göra ett övervägt yrkesval, och göra ”det möjligt för dem att bli klarare över sina förutsättningar och vad som eventuellt behöver byggas på” (Ams 1996:159). Vägledningen sker vanligtvis i gruppsamtal, som kompletteras med enskilda samtal, i undantagsfall ges helt enskild vägledning. Ofta upprättar vägledarna tillsammans med den arbetslöse en handlingsplan, där man formulerar en kombinerad utbildnings- och jobbsökarstrategi för den arbetssökande. I denna plan ska det framgå vad den denne bör göra i syftet att uppnå det övergripande målet att få ett arbete på den reguljära arbetsmarknaden. Förmedlingen följer sedan den arbetslöses aktiviteter, för att vid behov sätta in s k ”riktade förmedlingsinsatser”. Handlingsplanen har även en kontrollfunktion; den

skall ses som ett ”kontrakt” mellan den arbetssökande, arbetsförmedlingen och ”försörjaren”, som kan vara försäkringskassan eller arbetslöshetskassan. Om den arbetssökande inte fullföljer sina åtaganden enligt handlingsplanen och avvisar lämpligt erbjudet arbete eller arbetsmarknadspolitisk åtgärd omprövas ersättningsrätten (SOU 1996:34:127).

De anvisade platserna utgör dock bara en liten del av de ansökningar som den arbetslöse anmodas att göra. Han eller hon uppmanas också att söka arbeten på egen hand, utan platsförmedlarens direkt förmedlande hjälp. Från förmedlingens sida markeras tydligt att sökverksamheten dels är en verksamhet under eget ansvar, och dels att den bör förstås som ett heltidsarbete, där den sökande hela tiden letar efter arbete via formella och informella kanaler. Betoningen av den sökandes eget ansvar förekommer på alla nivåer, från de statliga policydokumenten ner till den lokala förmedlingen och samtalet mellan förmedlare eller vägledare och arbetslös. I Arbetsmarknadspolitiska kommitténs betänkande från 1996 tydliggörs denna hållning i följande ordalag: ”den sökande skall ha ett tydligt definierat ansvar för att så långt det är möjligt och rimligt själv ta itu med och reda upp sin situation” (SOU 1996:34:107).

I syftet att hjälpa den sökande att hitta arbete tillhandahåller arbetsförmedlingen information om lediga platser, i *Platsjournalen* eller i *platsautomater* – dvs dataterminaler där de sökande själva kan leta bland lediga platser i hela landet. Detta är basen i förmedlingskontorens ”självservice”. Arbetssökande kan också få *personliga platslistor* med hjälp av förmedlingens datorstöd, där de enskilda arbetslösas kvalifikationer och önskemål matchas mot registret för de lediga platserna. Sedan det platsinriktade arbetssättet infördes under en första halvan av 1980-talet har man också, efter nordamerikansk förebild, anordnat s k *jobbklubbar* eller *söka-jobb-kurser* (namnen på dessa arrangemang byts ibland ut, utan att innehållet och syftet, så vitt jag kan förstå,

förändras i någon väsentlig mening). Där är målsättningen att ”lära arbetslösa att bättre söka jobb på egen hand”; dessa kurser riktas i synnerhet till ungdomar och andra grupper av sökande som inte är etablerade på arbetsmarknaden och därför antas behöva ”en hel del handledning i konsten att söka arbete” (Delander m fl 1991:134). Centralt i dessa kurser är bland annat att få de arbetslösa att betrakta arbetssökandet som ett heltidsarbete i sig. En annan komponent i detta söka-jobb-vetande är kunskaperna om hur man författar en ansökan till en vakant plats. Vad gäller unga arbetslösa, eller andra personer med liten erfarenhet av svenskt arbetsliv, ingår kunskaper om hur man bör agera i telefonsamtal med en arbetsgivare eller vid en anställningsintervju i detta vetande (jfr Hertzberg 1998b:15).

Det platsinriktade arbetssättet medför att den arbetslösas sätt att söka arbete blir föremål för granskning. Till arbetsförmedlarens arbete hör bland annat uppgiften att avgöra huruvida den arbetslöse söker rätt anställningar, eller tillräckligt många. Vad som anses vara lämpliga arbeten att söka återkommer jag till längre fram, i avsnittet om arbetsförmedlingens kontrollfunktion. Det finns reglerat i lagtexten. Samtidigt finns i detta arbetssätt en potential för att problematisera de flesta aspekter av den arbetslöses jobbsökande, inte bara själva ”sökfrekvensen”. Handledningen i ”konsten att söka arbete” riktar in sig på hela den arbetslöses sökbeteende, även dennes agerande i mötet med arbetsgivaren. Den arbetslöses sökmönster och -beteende får nästan en ”projektkaraktär”, som arbetsförmedlaren studerar med en kritisk blick. Om och i så fall hur denna kritiska potential realiserar kommer rimligtvis att kunna avläsas i mitt intervjumaterial, vad gäller t ex vilka aspekter av den arbetslöses beteende som problematiseras, och inte minst hur föregivet problematiska sökbeteenden och individuella egenskaper relateras till olika sociala kategorier.

Arbetsförmedlingens kontrollfunktion

I inledningskapitlet beskrev jag de klientiseringsprocesser som pågår i gräsrotsbyråkratier, och hur de kan förstås som en överordnande mekanism i förmedlarens relation till de sökande. En viktig aspekt av denna asymmetriska maktrelation har jag än så länge endast berört flyktigt: arbetsförmedlarens *kontrollfunktion*, dvs deras tillsyn över de arbetslösas sökande efter arbete och den därmed relaterade rätten till arbetslöshetsförsäkring. I följande ordalag beskriver och motiverar man från Ams sida denna funktion:

Arbetsförmedlarnas kontrollfunktion, det vill säga tillsynen över arbetslöshetsförsäkringarna, spelar en central roll i den svenska arbetsmarknadspolitiken. Arbetsförmedlingarna ska aktivt pröva olika möjligheter till arbete eller en arbetsmarknadspolitisk åtgärd för den arbetssökande. Om den sökande emellertid inte bidrar till att lösa sin situation, så ska Arbetsförmedlingen ifrågasätta den arbetssökandes rätt till arbetslöshetsersättning. Denna prövning är en förutsättning

för att arbetslinjen inom svensk arbetsmarknadspolitik ska kunna fungera. De stora resurser som avdelas för arbetsmarknadspolitiken är avsedda att avhjälpa ofrivillig arbetslöshet. I annat fall kan resurserna motverka rörligheten på arbetsmarknaden och bidra till att höja arbetslösheten (Ams 1996:133).

På den aggregerade nivån blir således den arbetslöses vilja att ta ett arbete, enligt Ams, ett villkor för att man ska kunna bedriva en aktiv arbetsmarknadspolitik. Frågan om vad som är rätt eller fel arbete för en arbetslös ges en påtaglig arbetsmarknadspolitisk laddning, och tillskrivs långtgående konsekvenser. Kontrollen av de arbetslösa sker framför allt på två sätt. För det första ska förmedlingspersonalen avtala regelbundna besök med de sökande, och om den sökande uteblir från ett sådant möte ska a-kassan underrättas om detta, genom en *avanmälan*. För det andra ska den arbetssökande som avvisar eller låter bli att söka ett anvisat arbete (se ovan) eller en plats i en åtgärd rapporteras. Det samma gäller den sökande som i övrigt "agerar så att en anställning inte kommer till stånd eller om förmedlingen har anledning att förmoda att den arbetssökande inte vill/kan ta något arbete över huvud taget" (Lundin 2000:5). I dessa fall underrättar arbetsförmedlingen a-kassan om det inträffade genom ett *meddelande om ifrågasatt ersättningsrätt*. När a-kassan får kännedom om en avanmälan stoppas all utbetalning av arbetslöshetsersättning, fram till förmedlingen gör en påanmälan, vilket sker vid den sökandes första besök efter avanmälan. Vid meddelande om ifrågasatt ersättningsrätt har a-kassan laglig rätt att avstänga sin medlem från ersättning.⁶

Det är således av yttersta vikt för den sökande vad som klassificeras som ett "lämpligt arbete". Det är arbetsförmedlaren ensam som bestämmer detta, den arbetssökande har inget formellt inflytande i denna beslutsprocess. Vid bedömningen ska förmedlaren väga samman de olika faktorer som har betydelse i sammanhanget, vilket även inkluderar den sökandes personliga förhållanden. Till sin hjälp vid bedömningen har förmedlaren Ams allmänna råd om tillämpning av lagen om arbetslöshetsförsäkring, som fastställts huvudsakligen genom domstolspraxis.⁷ Det är alltså uppenbart att arbetsförmedlaren förfogar

⁶ A-kassan kan avstänga den sökande på följande grunder: om han eller hon har a) lämnat sitt arbete utan giltig anledning, b) skilts från arbetet på grund av otillbörligt uppträdande, c) avvisat ett erbjudande om lämpligt arbete och d) utan att uttryckligen ha avvisat sådant arbete ändå genom sitt uppträdande uppenbarligen vållat att anställningen inte kommit tillstånd (Lundin 2000:6). Beslutet om avstängning för arbetslöshetsförsäkring ingår alltså *inte* i arbetsförmedlingens uppdrag. Ams är dock tillsynsmyndighet för a-kassorna och chefsmyndighet för de länsarbetsnämnder som ansvarar för de arbetsmarknadskassor som administrerar det kontanta arbetsmarknadsstödet, Kas. Det innebär att Ams kan påverka såväl förmedlingens kontroll som a-kassornas och arbetsmarknadskassornas rutiner (Ams 1996:193). Avstängningstiden från a-kassa kan vara mellan tio och 60 dagar, och 60 dagars avstängning är, enligt en rapport från LO, den vanligaste påföljden (Arvidsson 1999:27f).

⁷ Följande omständigheter ska, enligt dessa rekommendationer, beaktas när det avgörs om ett arbete är lämpligt eller ej, och huruvida den sökande kan ha rätt att tacka nej till ett

över ett för den arbetslöse mycket kännbart sanktionsmedel: upp till tre månaders avstängning från a-kassa och det därmed sammanhängande hotet om en mycket osäker personlig, ekonomisk situation. Handläggaren avgör vad som är lämpligt arbete, och den arbetslöse måste finna sig i dennes beslut. Det är på den här punkten som Ahrne m fl (1985) finner att staten och det civila samhällets – den arbetssökandes – intressen divergerar. Ams och arbetsförmedlingen är statens instrument för att bedriva arbetsmarknadspolitik på gräsrotsnivå, klienten eller den arbetslöse har å andra sidan ett intresse av att maximera kontrollen över sitt eget liv och de beslut som begränsar hans eller hennes handlingsutrymme (Ahrne m fl 1985:96ff). Samtidigt är det uppenbart att de mer direkt verksamma maktmedel som förmedlingen har till sitt förfogande riktar sig huvudsakligen mot det civila samhället och den enskilde arbetsökande, snarare än mot marknaden och företagen.

Frågan om vilka arbeten som är lämpliga för en enskild sökande får extra tyngd genom arbetsförmedlingens kontrollfunktion, eftersom anvisningen ställer ett ultimatum. Arbetsförmedlarens bedömning kan få långtgående konsekvenser för den sökande och dennes ekonomi. Intervjupersonernas utsagor om vilka arbeten som är lämpliga för en viss kategori av sökande pekar tillbaka på en förmedlande praktik, där deras bedömningar har en bestämd räckvidd och auktoritet. En arbetsförmedlares bedömning av vilka slags anställningar som är lämpliga för en viss kategori sökande är en bedömning som får konsekvenser.

Kategorierna 11, 12, 13 och 14 – ”anställningsbar” eller inte?

Arbetsförmedlingen är, liksom andra byråkratiska organisationer, klassificerande och kategoriserande till sin karaktär (jfr ovan). Alla som söker arbete blir inskrivna i en viss sökandekategori. Han eller hon bedöms vara sökande av ett visst slag, utrustad med vissa egenskaper, som kvalificerar henne eller honom för en viss kategoritillhörighet. För de helt arbetslösa finns fyra kategorier. Sökande placerade i åtgärd eller utbildning kategoriseras efter sin ”åtgärds-tillhörighet”. Vid tidpunkten för intervjuerna fanns drygt ett tjugotal kategorier i omlopp (Bergeskog 1998, 1999). De arbetslösa kategoriserades efter vilka behov

anvisat arbete: a) yrkesvana, utbildning och kompetens; b) ålder; c) hälsoskäl; d) lokal bundenhet – småbarnsföräldrar ska t ex inte tvingas att ta jobb ifrån vilket de inte kan komma hem dagligen; d) kommunikationer – mycket dyra och tidskrävande resor till arbetsplatsen kan vara en anledning till att tacka nej till ett anvisat arbete; e) bostad vid arbete på annan ort – frågan om bostad måste vara löst innan arbete på annan ort kan betraktas som lämpligt; f) arbete utomlands – reglerna om lämpligt arbete är giltiga även för erbjudet arbete utomlands; g) semester; h) väntat arbete; i) delpension; j) lön, levnadskostnader och trygghetsförsäkring – gäller endast i ett begränsat antal fall, om t ex lönen för ett arbete understiger arbetslöshetsförsäkringens kontanta ersättning med mer än tio procent, och om trygghetsförsäkringar helt saknas i anställningen; samt k) arbetskonflikt (Lundin 2000:6ff).

de bedömdes ha. I kategori 11 skrevs de in som antogs endast behöva platsförmedlingsservice – dvs de ”anställningsbara” som kunde ta ett arbete med en gång. Dit räknades de som redan hade ett yrke, erfarenheter från arbetslivet eller utbildning. Till kategori 12 hänfördes de som bedömdes sakna möjlighet att börja arbeta omgående, och därför var i behov av vägledning. De som redan hade fått vägledning och bedömts vara i behov av åtgärd, och också fått ett erbjudande om det, skrevs in i kategori 13. När de påbörjade åtgärdens praktik eller utbildning kategoriserades de i enlighet med åtgärdsformens eget ”kategorinumner”, t ex 55 för Api eller 64 för datortek. Kategori 14 var en restkategori dit övriga inskrivna heltidsarbetslösa räknades (Bergeskog 1999, jfr Mäkitalo 2002). Därtill fanns två kategorier för dem som hade ett arbete, men inte på heltid. Till kategorierna 21 och 22 fördes de deltidsarbetslösa respektive timanställda. Dessa kategorier utgör, tillsammans med alla de som markerar olika slags åtgärdshemvist (jfr nedan), en officiell och institutionellt sanktionerad taxonomi, och lägger grunden för statliga myndigheters beskrivningar av arbetslöshetsproblemet. Mer officiella beskrivningar av arbetslösa finns inte i det svenska samhället.

När de sökande ”processas” genom arbetsförmedlingens verksamhet, flyttas de också mellan kategorierna. Därigenom blir den sökandes ”byråkratiska biografi” väl synlig i verkets register, och dennes sökandehistoria kan övervakas: en person som vid inskrivningen bedöms vara i behov av vägledning kategoriseras som en 12:a; om denna vid vägledningen bedöms vara i behov av åtgärd ges han eller hon plats i lämplig sådan, och skrivs då in i kategori 13, ”erbjuden åtgärd”. De kvarstår i kategorin tills aktiviteten börjat. Poängen med kategoritillskrivningen är att sortera bort dem som blivit lyckosamt ”processade”. När åtgärden påbörjas kategoriseras de alltså efter den åtgärd de går i, och när den avslutas kodas personen om på nytt. Om den inskrivne antas vara färdig för att konkurrera med andra sökande på arbetsmarknaden kategoriseras han eller hon som 11, och blir en del av platsförmedlarnas verksamhetsområde (Mäkitalo & Säljö 2002:9).

Genom att beskriva och övervaka den sökande på detta sätt, underlättar förmedlingens taxonomi uppfyllandet av åtminstone fyra olika målsättningar. För det första underlättar den utförandet av arbetet, och hjälper till att upprätthålla ordningen i förmedlingskontorets interna arbetsdelning. För det andra är den ett verktyg i utförandet av den aktiva arbetsmarknadspolitiken, genom att den reglerar och ordnar det institutionella stödet och hjälpen till sökande och arbetsgivare. För det tredje är den ett verktyg i produktionen av statistik och kunskap, till de beslutsfattare och andra som behöver information om situationen på arbetsmarknaden. För det fjärde är kategoriuppdelningen nödvändig när förmedlingskontorens verksamhet ska bedömas, enligt t ex effektivitets-kriterier (jfr Mäkitalo & Säljö 2002:18). Med hjälp av kategorierna skapas kunskap såväl om de sökande som om institutionens egen verksamhet.

Kategori 14 är alltså en restkategori. Den skapades för sådana sökande som visserligen var inskrivna, men som tillfälligt inte kunde ta ett arbete, på grund av utbildning, värnplikt eller föräldraledighet. Syftet var således att skapa en kategori för inskrivna vars sökaktivitet var vilande, och som hade legitima skäl för detta, och inte heller hade ett behov av vägledning eller åtgärdsplacering. Därför räknas inte heller personerna i denna kategori in i arbetslöshetsstatistiken. I en studie av arbetsförmedlingens kategoriserande och klassificerande praktiker fann dock Åsa Mäkitalo och Roger Säljö att denna kategori även användes för personer som generellt sett ansågs vara svåra att placera i åtgärd eller hitta arbete till. Det kunde få den motsägelsefulla effekten att sådana sökande som var i stort behov av utbildning eller åtgärd, för att på sikt kunna få arbete, hamnade i ett fack där de blev kategoriserade som ”inaktiva”, och därför inte heller i behov av vägledning eller liknande. Därmed hamnade de sist i kön vad gäller uppmärksamheten från förmedlingspersonalen. Dessutom hände det att potentiellt långtidsarbetslösa skrevs in i denna kategori för att inte hamna i den statistiska bokföringen av långtidsarbetslösa. Man förde in sökande i denna kategori för att hyfsa till statistiken (Mäkitalo & Säljö 2002:16ff).

Givet denna specifika taxonomi hör det till arbetsförmedlarens första uppgifter när han eller hon möter en ny sökande, att bedöma om denne kan ta ett arbete med en gång, utan vägledning eller olika former av kompetensutveckling, dvs om han eller hon tillhör kategori 11 eller 12. Ibland formuleras denna fråga som att det gäller att avgöra huruvida den sökande är ”anställningsbar” (Mäkitalo & Säljö 2002). Den sökandes status på arbetsmarknaden blir därmed en fråga om dennes individuella egenskaper, att vara ”anställningsbar” eller inte, att ha eller sakna förmågan att ”kunna ta ett jobb” med en gång. Det förhållande att denna specifika egenskap är avhängig arbetsmarknadens efterfrågan på arbetskraft, dvs. ett aggregat av enskilda arbetsgivares preferenser och önskemål, hamnar därmed i ett ”semantiskt tomrum”. Det förhållandet benämns inte i den kategoriserande praktik som direkt utgår från denna taxonomi, och den relationella dimensionen av utbildnings- eller kvalifikationskapitalet osynliggörs. I förgrunden hamnar arbetsförmedlarnas uppfattning om hur arbetsgivarnas efterfrågan på arbetskraft är beskaffad, en uppfattning som idealt sett bör bygga på information erhållen från den lokala arbetsmarknadens aktörer. Det är i sista hand kunskapen om deras omdömen som ligger till grund för bedömningen av ”anställningsbarhet”. Den taxonomiska verksamheten för därmed med sig en öppenhet för de behovsantaganden, begreppsbyggnader, dikotomier och värdehierarkier som artikuleras bland företagen, utanför den egna organisationen.

Till klientskapandet av den arbetslöse hörde att man registrerade dennes medborgarskap. Det binära kategoriparet ”svensk : invandrare” återfanns däremot inte i Ams centrala dataregister. Inte på något kontor där vi träffade förmedlingspersonal var arbetet heller organiserat så att man hade avdelat

personal, som särskilt riktade sitt arbete mot sökande i kategorierna ”utländska medborgare” eller ”invandrare”. Som jag nämnde tidigare avviker därmed arbetsorganisationen på mina intervjupersoners respektive kontor från vad som gäller för landet sett till sin helhet, eftersom 12,6 procent av landets arbetsförmedlare är specialiserade på just kategorin ”invandrare” (Nyberg & Skedinger 1998:72). Jag kommer att strax återvända till historien bakom detta kategorinamn.

Två sätt att förstå kategoriseringar i byråkratiska organisationer

I inledningen till detta kapitel beskrev jag förekomsten av en mer omfattande diskurs – summan av alla de texter som genereras av det offentliga Sveriges sätt att förhålla sig till de personer som inte räknas in i den etniska gruppen svenskar, men som på en mer eller mindre permanent basis befinner sig på nationalstatens territorium. Avhandlingens syfte medför att jag studerar hur en grupp arbetsförmedlare hanterar de sociala kategorier som är etablerade i denna diskurs, när de beskriver inkluderings- och exkluderingsprocesser på arbetsmarknaden. Därmed kan avhandlingen beskrivas som en studie i hur den ”stora” diskursen reproduceras i den ”lilla”; dvs hur den övergripande diskursiva strukturen kommer till uttryck under en intervjusituation, i en dialog producerad gemensamt av en forskare och en praktiker. De möjligheter och begränsningar som intervjumaterialet för med sig har redan beskrivits. Men det finns en annan aspekt av relationen mellan aktör och struktur eller mikro- och makronivå som jag endast har berört helt flyktigt. Det är förhållandet mellan den enskilde byråkratens agens eller aktörskap – vilket här även inkluderar agens i relation till talhandlingar – och den övergripande byråkratiska organisationens förmåga att strukturera. En beskrivning av dessa förhållanden är nödvändig, inte minst för förståelsen av hur en arbetsförmedlares intervjuutsagor är relaterade till hans eller hennes handlingar, dvs den arbetsförmedlande praktiken.

Byråkratins väsen är väl studerat inom sociologi och organisationsforskning. Allt sedan Max Webers studier i början av 1900-talet av byråkrati i det moderna samhället har detta sociala fenomen ägnats stort intresse. För Weber representerade byråkratin *den* moderna och rationella organisationsformen, som växte fram i växelspel med den kapitalistiska ekonomin och det industriella produktionssättet. Byråkratins rationalitet och effektivitet avtecknade sig i en kontrasterande jämförelse med äldre, förmoderna former av organisering, där förvaltningens verksamhet och legitimitet baserades på traditionens, släktkänslans eller den personliga välviljans sociala logik (Boglund, Lindskoug & Månsson 1981:123, Ahrne 1989:57, Weber 1987:86ff). I detta idealtypiska sätt att framställa den moderna byråkratin understryker Weber den enskilde byråkratens neutralitet. Obundna av lojaliteter lyfter de lön i pengar enligt en reglerad löneskala; de har sitt ämbete som enda eller huvudsakliga yrke och

inkomstkälla, och de är personligen skilda från förvaltningsmedlen; befordringsgången är reglerad och bedömningen av kvalifikationerna formaliserad. Sammantaget innebär detta att byråkraten, i motsats till äldre tiders förvaltare, är väl skickad att neutralt, och utan hänsynstagande till utombyråkratiska lojaliteter och egna värderingar, fatta de beslut som regelverket och ämbetsplikten påbjuder (Ahrne 1989:27; Weber 1987:58ff).

Den bild av byråkratiska organisationer som framträder i Webers modell betonar regelföljandet och strukturens reproduktion. Den enskilda byråkratens individuella aktörskap underbetonas däremot. En liknade, om än inte identisk, syn på förhållandet mellan individ och (byråkratisk) struktur gör sig Don Handelman (1981) till tolk för, vilken jag redogjorde för i inledningskapitlet. I den refererade artikeln fokuserar han de byråkratiska framställningarnas egen logik, när han hävdar att den klassificerande ambitionen är mer närvarande i byråkratier än i vardagslivet. Handelman påpekar förvisso att den byråkratiska taxonomin syftar både till att få kunskap om och manipulera världen, och detta skulle kunna tolkas som ett erkännande av byråkratens individuella agens och förmåga att i "utombyråkratiska" syften använda den taxonomiska ordning han eller hon har att omsätta i praktik. Likväl är Handelman mer intresserad av hur den byråkratiska logiken påverkar byråkraten än tvärtom, och Webers bild av den neutrale, exekutive byråkraten blir indirekt bekräftad. Skillnaden mellan regelverkets och taxonomins imperativ å den ena sidan, och den enskilda tjänstemannens sätt att förhålla sig till dessa diskurser å den andra blir nästan osynlig. Det sistnämnda förstås huvudsakligen som en konsekvens av det förstnämnda. Stabiliteten i kodifierade regler och kategorier betonas på bekostnad av den instabilitet som råder när dessa diskursiva ordningar, tolkade av de enskilda byråkraternas förståelsehorisonter, omsätts i praktik.

Denna bild har emellertid ifrågasatts av Michael Herzfeld (1992) och Michael Lipsky (1980). Herzfeld anser att byråkratins anspråk på neutralitet, genomskinlighet och regelföljande förutsägbarhet snarare bör förstås som den västerländska byråkratins egen ideologi och partsinlaga. Den byråkratiska verksamheten är inte så rationellt organiserad som den förutsätts vara. Detta påpekande är föga uppseendeväckande; förekomsten av informella organisationsformer och/eller självsvåldiga byråkrater är utförligt beskriven och kommenterad i forskningslitteraturen (DiMaggio & Powell 1991), och väl representerad i utomvetenskapliga, "folkliga" föreställningar om byråkratiska organisationers karaktär (Herzfeld 1992:2ff). Denna kritik är dock felriktad, menar Herzfeld, vare sig tjänstemän bryter mot reglerna eller följer dem till punkt och pricka. Byråkratin kan egentligen aldrig leva upp till sina egna rationella ideal, och man bör inte betrakta de informella organisationsformerna som en *avvikelse* från en ideal byråkrati där varje anställd följer de uppställda reglerna. Vad som är relevant är snarare det förhållande att man i offentliga byråkratiska organisationer odlar en formalistisk *retorik*, som bl a döljer egenmäktighet, partikulära

intressen, maktutövning och social exkludering bakom en fasad av föregivet regelföljande och hänvisningar till en högre, överindividuell ordning. Den byråkratiska organisationens regelverk och taxonomi bör snarare förstås som ett redskap för att skapa sanningar och en resurs för att rationalisera handlande.⁸ Vad avser det generella, teoretiska perspektivet ansluter sig Herzfeld (1992:183f) till den handlingsteori som formulerats av t ex Bourdieu (1977) och Giddens (1984): tjänstemännens handlingar bör förstås som en social praktik, en kulturell ordning bland andra där officiellt sanktionerade och institutionaliserade taxonomier och regler utgör villkor för det sociala handlandet, *tillsammans med* (snarare än i motsatsställning till) ”utomorganisatoriska” individuella eller mer tydligt grupprelaterade regler och diskurser. Byråkraten är aldrig enbart exekutiv.

Michael Lipskys argumentation går i en annan riktning. I hans studie av gräsrotsbyråkratier i Nordamerika ges en detaljerad beskrivning av hur tjänstemannens eller handläggarens ”utomorganisatoriska” värderingar och bevelsesgrunder, som *en direkt följd av* de villkor under vilka arbetet utförs, på ett mycket påtagligt sätt påverkar bedömningar av klienter och tillämpningen av regler och taxonomier (Lipsky 1980). Det beror delvis på att gräsrotsbyråkraten ställs inför arbetsuppgifter som aldrig kan utföras på ett fullständigt sätt. I arbetsförmedlingens verksamhet är detta tydligt: de kan aldrig matcha samtliga arbetssökande mot alla befintliga vakanser – vilket även Ams framhåller när de presenterar sin arbetsförmedlande verksamhet (Ams 1995:152). Det kommer alltid att finnas en ”mismatch”, inte minst därför att kostnaderna för en ”fullständig” arbetsförmedling skulle skjuta i höjden på ett drastiskt sätt, t ex med tanke på utbildningsinsatserna. Förmedlarna kan inte lyckas med *alla* sökande, däremot kan de försöka att lyckas med så många som möjligt. Därmed finns det ett starkt incitament till att prioritera de klienter för vilka sannolikheten att få arbete är störst (Lipsky 1980:107). I bedömningen av vilka sökande som har en stor potential på arbetsmarknaden finns ett spelutrymme för bedömningsprinciper som ligger utanför de byråkratiska taxonomierna. Lipsky framhåller också att handläggaren i ”klientskapandet” måste göra en åtskillnad mellan klienterna vad avser deras behov av service, hjälp och liknande, och att bedömningen av dessa behov färgas av generella uppfattningar av vilka behov

⁸ Herzfeld argumenterar också för att föreställningen om den rigide, maktfullkomliga byråkraten är ett socialt accepterat sätt att förklara ofördelaktiga resultat av ett möte med representanter för det ”officiella” samhället, dvs staten. Det är en ”social teodicé” som förklarar varför samhället inte fungerar som det ska, trots dess (föregivet) rationella organisation, men också ett sätt för en individ att rädda ansiktet och sitt sociala anseende inför hotet om en potentiell prestigeförlust. Samma mekanism gäller för den enskilde byråkraten, som kan framställa sig som maktlös och inför de överordnade som är rigida paragrafryttare utan kunskap om den verklighet som organisationsstrukturens lägre nivåer verkar i (1992:4ff). Med maktlösheten följer också att byråkraten kan frita sig själv från eventuellt ansvar – s k *buckpassing*.

och krav som är rättmätiga eller ej (Lipsky 1980:109). Dessa ”utombyråkratiska” värderingar och normer är inte sällan kopplade till etnicitet och nationalistiska ideologier, vilket tex Hazel Fletts studie av fördelningen av offentligt ägda lägenheter till socialt utsatta i Storbritannien visar (Flett 1979).⁹

Trots olikheterna mellan Lipsky och Herzfeld, går deras analys ihop på en punkt, nämligen i slutsatsen att det *inte* är rimligt att ta den byråkratiska självpresentationens rationalitetsanspråk för givna, och därmed löpa risken att osynliggöra den enskilde tjänstemannens aktörskap och förstå dennes (kategoriserande) verksamhet som en strikt exekutiv verksamhet.¹⁰ Lipsky och Herzfeld understryker båda att det är viktigt att beakta skillnader mellan å ena sidan de diskurser som artikuleras i formella taxonomier och regler på överordnade organisatoriska nivåer, och å andra sidan de diskurser och praktiker som kommer till uttryck på den byråkratiska gräsrotsnivån. Framhållandet av tjänstemannens agens medför dock inte, vilket Mark Graham framhåller, att man kan utgå ifrån att den klassificerande verksamheten alltid är en medveten akt (Graham 1999:20).

Det finns således anledning att urskilja tre storheter, som av analytiska skäl bör hållas isär: dels officiellt sanktionerade kategorier och förklaringsmodeller, dels arbetsförmedlingens praktik och slutligen intervjupersonernas sätt att i en intervjusituation tolka överordnade byråkratiska strukturers imperativ, förklaringsmodeller och kategorier (Herzfeld 1992:183). Lipskys och Herzfelds anmärkningar riktar uppmärksamheten mot gräsrotsbyråkratins olika diskursiva nivåer, och behovet av att studera den enskilde tjänstemannens sätt att *tolka, distansera sig från och reproducera* mer etablerade och permanenta diskursiva former. De kategoriseringsformer som är etablerade i Ams centrala dataregisters taxonomi har en viss tvingande kraft, liksom de riktlinjer och imperativ som olika

⁹ En tredje påverkande omständighet är, enligt Lipsky, att handläggaren finner det mer tillfredsställande att interagera med vissa klienter än med andra, och att de har möjlighet att agera utifrån just dessa preferenser. Det vore, påpekar han, ett misstag att tro att etniska eller rasifierande förhållningssätt aldrig påverkar även dessa värderande omvärlden (Lipsky 1980:108). Lipsky nämner stereotyper baserade på ”rasidentiteter” som exempel, utan att använda begreppet ”rasifiering”.

¹⁰ Lipsky går här ett steg längre än Herzfeld, när han hävdar att de beslut som gräsrotsbyråkrater tar, de rutiner som de etablerar, och de begrepp och uttryck som de skapar och reproducerar för att hantera en osäker och pressande arbetssituation i själva verket utgör den policy som deras institutioner utför, och snarare än det som högre tjänstemän på olika nivåer formulerar i policydokument: ”I argue that the decisions of street-level bureaucrats, the routines they establish, and the devices they invent to cope with uncertainties and work pressures, effectively *become* the public policies they carry out. I argue that public policy is not best understood as made legislatures or top-floor suites of high-ranking administrators, because in important ways it is actually made in the crowded offices and daily encounters of street-level workers” (Lipsky 1980: xii, *emfas i original*). Applicerat på arbetsmarknadspolitiken medför Lipskys perspektiv att denna politik uppstår först i den process där den som försöker sälja eller köpa arbete möter en tjänsteman eller -kvinna på ett förmedlingskontor, och att den utgör summan av innehållet i alla dessa möten (Rothstein 1989:113).

arbetsmarknadspolitiska åtaganden kommer till uttryck i. Det är en diskursiv resurs som arbetsförmedlarna i kraft av sin position måste använda. Det innebär också att vissa problemformuleringar och frågeställningar får en privilegierad position på deras yrkesmässiga dagordning, vilket framkom i detta kapitelns två första avsnitt. Samtidigt finns det en mer övergripande diskursiv struktur, som inte är lika tvingande men ändå närvarande och med all sannolikhet påverkande, nämligen den officiella etnicitetspolitik (jfr not 23) som under ett par decennier har formats under namnet ”utlänningspolitik”, ”minoritetspolitik” eller ”invandrarpolitik”. Under avhandlingsarbetets gång pågick ett paradigmskifte på detta område, ett skifte som bland annat innehöll ambitionen att i och genom myndighetsutövningen bryta upp den binära oppositionen ”svensk : invandrare” och tänkandet i termer av ”vi” och ”dom”. Till denna ambition hörde också kritik av en ”ensidig betoning av invandras kulturella olikhet” (SOU 1996:55:71). Lite längre fram i detta kapitel kommer jag att i korthet beskriva denna diskursiva struktur. Under den nästföljande rubriken kommer jag dock att diskutera den sociala kategori som utgör det kanske allra mest privilegierade tecknet i den diskurs som tematiserar tillhörighet och utanförskap, likhet och skillnad samt normalitet och avvikelse inom ramen för nationalstatens föreställda gemenskap: invandraren.

Kategorin ”invandrare”

Termen ”invandrare” har i drygt tre decennier varit det vanligaste ordet i det svenska språket för att beskriva de personer som vistas i landet utan att (fullt ut) räknas som delaktiga i svenskhetens gemenskap. Den förekommer ofta i vardagligt tal, massmedia, utredande byråkratiprosa, forskningstexter, till helt nyligen i statlig policy, men mer sällan i de officiella sammanhang där exakta definitioner krävs, tex i befolkningsstatistik eller juridiska dokument som utlänningslagen (Lundh & Ohlsson 1999:102). Begreppet är kanske det vanligaste namnet på personer som avviker från svenskheten och sammanfattar en hel rad samtidiga kategoriseringar som tar sin utgångspunkt i andra företeelser än just migrationen, det vill säga själva ”vandringen” (Ronström uå:10). Uppfattade skillnader i utseende, språk, klass och kultur förs ihop under en rubrik, som blir ett effektivt redskap för urskiljande och avskiljande processer. I begreppets tillkomsthistoria kan man se att ”invandrarna” har fått överta en etablerad form och en social praxis, som kan relateras till det generella skapandet av ”de Andra” (Ronström u å:21).¹¹

¹¹ Ronström (u å:10ff) gör här punkten en jämförelse med kategorin/gruppen ”arbetare”. Under tidigt 1900-tal utgjorde denna grupp en betydelsefull kontrasterande kategori för den borgerliga medelklass som då dominerade i offentligheten (Frykman & Löfgren 1979). Till beskrivningen av ”arbetaren” hörde vissa troper, motiv och uttryck som återkommer i beskrivningen av ”invandraren”, tex socialt patos och fokusering på

Termen ”invandrare” infördes i myndigheternas terminologi mot slutet av 1960-talet, som en beteckning på de människor som var födda i utlandet, och som hade varit eller fortfarande var utländska medborgare men hade hemortsrätt i Sverige. Det ersatte då termen ”utlänning”, som beteckning för denna grupp; denna mer inklusiva term betecknade alla utrikes födda som vistades i landet, oavsett om det var permanent eller högst tillfälligt. Termen ”utlänning” övergavs därför att den ”uppfattades ha en starkare valör av utanförskap i förhållande till det samhälle (den stat) som personen vid det aktuella tillfället har sin formella anknytning till” (Westin m fl 1999:98). Ordet ”invandrare” ansågs ha mer positiva konnotationer, det var bildat av ett verb och hade en blivande eller annalkande kvalitet, till skillnad från ”utlänning” som beskriver ett mer eller mindre permanent tillstånd som kännetecknas av utanförstående.

Kategorin invandrare delas vanligen in i tre undergrupper, beroende på när de kom hit och på vilka grunder de fick uppehållstillstånd: arbetskrafts-, flykting- och anhöriginvandrare.¹² Dessa underordnade kategorier avgränsar sig inte naturligt gentemot varandra, utan är i mångt och mycket en produkt av den offentliga byråkratins och andra inflytelserika diskursproducenters behov av ordning. Gränserna mellan kategorierna är emellertid suddiga. En del av dem som kom till Sverige med turistvisum på 1960-talet, och fick uppehållstillstånd när de hade fått arbete, skulle förmodligen ha kunnat ha räknats in i kategorin flyktingar enligt de bedömningar som gjordes på 1980-talet. Många av dem som får uppehållstillstånd i egenskap av anhöriga har flyttat från just de omständigheter som fick deras anhöriga att fly. Dessutom blir flyktingar och anhöriginvandrare så småningom en del av arbetskraften i Sverige. Vilka personer som ”kvalificerar” sig för de olika kategorierna är inte enbart avhängigt deras erfarenheter (flyktingar), släktskapsrelationer (anhöriga) eller yrkeskvalifikationer (arbetskraft), utan också av omständigheter i det svenska samhället: ”de svenska konjunkturen och arbetsmarknadsläget [har] haft en indirekt påverkan på invandringen, på så sätt att den svenska tillståndsgivningen varit mer generös under högkonjunkturer och mer restriktiv under lågkonjunkturer” (Lundh & Ohlsson 1999:131). Detta förhållande understryker det situationsbundna i kategoridefinitionerna.

specifika sociala problem, den paradoxala samtidigheten av tilltro och misstro, samt betonandet av expressiva former och kulturuttryck.

¹² De kriterier som definierar kategorin ”flykting” är de mest bearbetade. Såsom kopplat till begreppet ”asyl” har bestämningen av flyktingskapet en lång historia inom juridiken och den institutionaliserade rättstillämpningen (Nelhans 1987), och innebörden i begreppet regleras genom multilaterala överenskommelser. De andra kategorierna är inte lika formellt genomarbetade. Termen ”arbetskraftsinvandrare” syftar vanligen på de personer som invandrade till Sverige under 1940-, 50- och 60-talen, och som tämligen snabbt beviljades arbets- och uppehållstillstånd, eftersom det fanns en stor efterfrågan på arbetskraft på den svenska arbetsmarknaden. Termen ”anhöriginvandrare” används för de personer som får uppehållstillstånd i Sverige därför att de är anhöriga till en person som är medborgare eller har uppehållstillstånd i Sverige.

Kategorinamnet är som synes externt definierat, av personer som själva inte hör till kategorin, och som jag nämnde i inledningen kan man se kategoriseringen som ett uttryck för att en överordnad grupp vill säga något om ett underordnat kollektiv. Den social- och arbetsmarknadspolitiska ambition med vilken den överordnade gruppens intervention i de underordnades tillvaro har, sedan "invandrapolitiken" formerades, motiverats av en ambition att sprida en generell välfärd. De goda motiven till trots har det social- och arbetsmarknadspolitiska utpekandet av kategorin invandrare som ett kollektiv i behov av kategorispecifikt stöd fått en del negativa konsekvenser, som förmodligen är oavsiktliga, men ändå påtagliga (jfr Knocke 1991, Ålund 1994, Gür 1996). Invandrade personers sociala problem har blivit "invandrarproblem", och omvänt har personer med sociala problem ofta kommit att framstå som representanter för kategorin. Många av dem som analyserat talet kring migration och etnicitet i Sverige hävdar också att kategorin har vidhäftats ytterligare en betydelsenysans av socialt avstånd (Ronström *uå*, Jonsson 1993, Dahlstedt 1999), t ex genom att det ständigt produceras beskrivningar av "invandrades" sociala problem, som relateras till föreställningar om grundläggande egenskaper i deras sätt att vara och tänka.¹³

Kritiken mot det diskursiva utpekandet av kategorin invandrare var under 1990-talet omfattande, och till slut blev denna begreppskritik även institutionaliserad i den statliga policyskrivningen. Under den senare delen av 1990-talet har statliga myndigheter arbetat i riktning mot att ersätta invandrarbegreppet med andra beteckningar (Ds 2000:43). Det tydligaste exemplet på detta är att den äldre benämningen invandrapolitik har ersatts med en ny: integrationspolitik. Regeringen tillsatte t ex en arbetsgrupp som fick till uppgift att se över användningen av invandrarbegreppet i statliga organisationer.¹⁴ Den diskursiva förändringen var en del av det etnicitetspolitiska skifte som pågick vid den tidpunkt då projektet "Arbetsmarknadschanser för ungdomar med invandrabakgrund" genomfördes. "Invandrapolitiken" bytte namn till "integrations-

¹³ Det är förvisso fler än kategorin invandrare som antas ha behov av kategorianpassade stöd- eller hjälp åtgärder i t ex arbetsmarknadspolitik. Men särskiljandet mellan etniska grupper har ofta en starkare politisk och emotionell laddning än t ex särskiljandet på grundval av generationstillhörighet eller status på arbetsmarknaden, och – ibland – på grundval av kön. Att tillskrivas egenskapen "icke-svensk" och exkluderas från nationalstatens föreställda men väl institutionaliserade gemenskap får ofta andra konsekvenser än att tillskrivas egenskaperna "ung", "arbetslös" eller "gammal", trots de negativa konnotationer som kan tillskrivas dessa tillhörigheter. Fokuseringen på sociala problem och den tillskrivna avvikelserna leder lätt till stigmatisering av dem som kategoriseras som "invandrare".

¹⁴ De gav i sin slutrapport följande råd: indelningen av personer på grund av invandrarskap bör inte ske utan noga övervägande; när förutsättningarna för en åtgärd ska beskrivas bör utgångspunkten vara det specifika behovet av åtgärden och inte invandrarskapet i sig, och när en indelning av personer är nödvändig bör denna göras efter vad som är relevant i sammanhanget, samt att begreppet invandrare endast bör användas för personer som rent faktiskt har invandrat (Ds 2000:43:9).

politik”, och namnbytet signalerade bland annat ett byte av målgrupp för denna politik. Vad som tidigare betraktats som en angelägenhet för kategorin invandrare blev nu hela befolkningens sak. Emfasen låg på allas rättighet till välfärd och skyldighet till självförsörjning, och integrationen definierades inte längre som ett krav på kategorin invandrades anpassning till det svenska samhället, utan allas ömsesidiga respekt för varandras olikheter. Strävan efter att ersätta gamla begrepp och sociala kategorier med nya var en inte oväsentlig del av denna förändring. Det institutionaliserade ifrågasättandet av invandrarbegreppets relevans, och problematiseringen av dess skillnadsskapande kvalitéer, är sålunda en del av den kontext i vilken våra intervjuer genomfördes. Därmed blir det högst rimligt att studera hur intervjupersonernas förhåller sig till denna term och dess skillnadsskapande implikationer, och hur de använder den i sin beskrivning av segregations- eller segmenteringsprocesser i arbetslivet.

I nästa avsnitt kommer jag att beskriva denna policyförändring, som var så pass omfattande att den kan beskrivas som ett paradigmskifte (Lundh & Ohlsson 1999:120), och vilka arbetsmarknadspolitiska överväganden som uttrycktes i detta skifte. Avsnittet inleds dock med en kort beskrivning av hur den etnicitetspolitiska diskursen utvecklades fram till denna punkt, med särskilt avseende på hur kulturbegreppet avgränsas och vilka önskemål om anpassning – eller integration eller assimilation – som formuleras.

Kultur och anpassning

I den övergripande diskursiva struktur som utgörs av etnicitetspolitiken finner vi att krav på anpassning och önskemål om integration har formulerats på högst varierande sätt under Sveriges moderna invandringshistoria. På 1950-talet och i början av 1960-talet var dessa frågor endast sporadiskt diskuterade i inrikespolitiken: ”Sverige hade en invandring, men ingen invandrarpolitik” (Widgren 1980:13). I frånvaron av en artikulerad etnicitetspolitik präglades det officiella, statliga förhållningssättet till dem som invandrat av en i det närmaste *assimilatorisk* ambition (Widgren 1980, Hammar 1985, Rojas 1993, Tydén & Svanberg 1994, Gür 1996), även om en sådan aldrig formulerades explicit (SOU 1996:55). Med rättigheterna till den generella välfärdspolitik som följde en underförstådd uppmaning att i alla väsentliga aspekter anpassa sig till majoritetsbefolkningen. De som invandrat skulle av egen vilja och utan vidare bistånd lära sig det svenska språket, hur det svenska samhället fungerade och anamma det dominerande levnadssättet.

Under 1960-talet började avvikande röster att höras, framför allt inom fackföreningsrörelsen. Där ansåg man att det krävdes åtgärder, om invandrade arbetare skulle kunna ha möjligheter att nå den levnadsstandard som andra arbetare hade. Man ville motverka etableringen av ett mer eller mindre isolerat skikt av invandrade arbetare på arbetsmarknaden, med låg status, låga löneanspråk och

få möjligheter till avancemang. Därför förordade man t ex betald undervisning i svenska språket, samt väsentligt utökad information om medborgerliga rättigheter och skyldigheter samt myndigheters och fackföreningars verksamhet. Den problembeskrivning som fackföreningsrörelsen bidrog till att etablera nådde så småningom regeringsnivå.¹⁵ Till skillnad från tidigare började man nu att uppmärksamma mer generella ”anpassningsproblem”. Ambitionerna att hjälpa/anpassa de invandrade till att komma i åtnjutande av det som den generella välfärdspolitiken syftade till blev ett socialpolitiskt projekt. Ungefär samtidigt tillkom en ny dimension till ”anpassningsproblematiken”: nyligen invandrade gruppernas sätt att leva ansågs vara alltför avvikande i relation till majoritetens levnadssätt, och mer avvikande än tidigare anlända grupper. Problembeskrivningarnas vidd ökade: språkliga, sociala, kulturella och religiösa variationer identifierades som den skillnad som skapade dessa ”anpassningsproblem”.

Frågan om utlänningars anpassning i det svenska samhället har ägnats större uppmärksamhet först under senare år. Det ökade intresse, som frågan kommit att tilldra sig, torde *framför allt* ha sin grund i att invandrarna under 1960-talet i allt större utsträckning kommit från länder som i språkligt, kulturellt och religiöst hänseende skiljer sig avsevärt från vårt land. Denna invandring har på ett mer påtagligt sätt än invandringen under tidigare år klargjort de anpassningsproblem, som en folkomflyttning kan föra med sig. /.../ En mycket stor del av invandrarna ställs emellertid inför specifika anpassningsproblem. Dessa problem har framför allt sin grund i att de saknar kännedom om svenska förhållanden, att det inte talar eller förstår svenska eller att de kommer från en miljö som socialt, kulturellt eller religiöst skiljer sig från miljön i Sverige /.../ För de invandrare, som kommit från länder med en kulturell och religiös miljö, som starkt skiljer sig från vår, kan vistelsen här skapa särskilda anpassningsproblem (SOU 1967:18:165, min emfas).

När den nya invandrar- och minoritetspolitik antogs 1975, utökades den generella välfärdspolitiken jämlikhetsmål med ett valfrihetsmål. Man ansåg att det låg i linje med jämlikhetstanken att minoritetsgrupper skulle ges möjlighet att ”inom ramen för en intressegemenskap som omfattar hela det svenska samhället upprätthålla och skapa respekt för egen språklig och kulturell identitet” (SOU 1974:69:95). Valfrihetsmålet syftade alltså till att den enskilde (invandrade) individen skulle kunna välja fritt mellan en *ursprunglig* eller *svensk* kulturell identitet. En förutsättning för att denna valsituation skulle bli reell antogs vara att ”de olika invandrargrupperna får ekonomiskt och annat stöd för att utveckla

¹⁵ Ett exempel på denna påverkan är att när invandringen till Sverige reglerades 1968 motiverades inskränkningarna i rörligheten över den svenska statens gränser med att en önskan om ”upprätthålla principen att invandrare skall ha möjlighet att leva på samma standardnivå som den inhemska befolkningen” (prop 1968:142). Regeringen ansåg att förutsättningen för ett upprätthållande av detta *jämlikhetsmål* var en kontroll över invandringen. Utan denna kontroll skulle inte resurserna räcka till ”invandrades anpassning i Sverige” (prop 1968:142, jfr Hammar 1985:34).

en kulturell egenverksamhet” (SOU 1974:69:96). Inrättande av valfrihetsmålet innebar att assimilationstanken övergavs – åtminstone på policynivå.

Kulturbegreppet var centralt för valfrihetsmålet. Det var med hjälp av detta begrepp som friheten kunde definieras. Huvudsakligen användes ett kulturbegrepp med en snävare bestämning, som tydligt avser expressiv, estetiskt elaborerad eller massmedierad kultur. Det märktes tex i strävan att stödja ”kulturell egenverksamhet” (se ovan). Där föreföll det som om ambitionen att skapa förutsättningar för ett fritt val mellan olika kulturella identiteter – så långt det nu är möjligt – avgränsades till att bli en i snäv mening kulturpolitisk fråga. Upprätthållande av den kulturella identiteten sattes inte i direkt samband med de sk ”anpassningsproblemen” (jfr Rojas 1993:43ff). Men i de diskussioner som följde på den nya politikens införande började denna tankefigur så småningom vinna inflytande.

I mitten av 1980-talet utvärderades invandrar- och minoritetspolitiken, och till skillnad från tidigare fördes diskussionen i utredningstexterna nu med utgångspunkt i ett mer inklusivt kulturbegrepp, med direkt hänvisning till ett vetenskapligt perspektiv: ”enligt detta [socialantropologiska] synsätt omfattar en kultur värderingar och uppfattningar om människor, samhället, hur konflikter ska lösas och hur man uttrycker sig” (SOU 1984:58:46). Man framhöll t ex att det i ett och samma land ofta fanns skillnader mellan livsmönster på landsbygden och i storstäderna liksom mellan olika socialgrupper och generationer, men att människor ändå kunde ha en gemensam grundsyn i frågor av livsåskådningskaraktär. Dessa frågor omfattade t ex synen på barnuppfostran, sexualitet och kvinnans ställning, och att det var där som utredningen befarade att det kunde uppstå ”kulturkollisioner” (SOU 1984:58:49). Vad gäller de befarade kollisionerna, så framhölls att sedvänjor som strider mot svensk lagstiftning inte kan tolereras, liksom inte heller sedvänjor eller normer som staten i andra sammanhang, t ex i grundskolans läroplan eller i fråga om demokrati, klart tagit ställning för. Hur eventuella konflikter mellan valfrihet och ej förhandlingsbara regler, normer och värderingar i det svenska samhället skulle lösas beskrevs inte i detalj. Men man förutsatte att vissa personer var tvungna att ompröva sina uppfattningar, och att denna prövning kunde vara plågsam. Därför ansåg man att majoritetssamhället hade ett ansvar för att hjälpa till med att underlätta denna process.¹⁶ Det kulturbegrepp som i 1975 års policy var en benämning på de värden som invandrade personer skulle känna sig fria att välja om de så önskade, tenderade under 1980-talet alltmer till att bli ett namn på en från det svenska samhällets normer och värden problematisk avvikelse.

¹⁶ På ett liknande sätt föreställde man sig också att eventuella konfliktsituationer skulle lösas genom ömsesidiga ansträngningar: ”När kulturkollisioner uppstår är det /.../ nödvändigt att gå varsamt fram, söka praktiska lösningar i generös anda, ge avkall på former, mera se till innehåll och mål och inte konstruera principfrågor som motverkar eller förhindrar lösningar” (SOU 1984:58: 49).

Den Andra arbetsmarknadspolitiken

I skärningspunkten mellan den allmänna arbetsmarknadspolitiken och etnicitetspolitiken har det under de tre senaste decennierna växt fram en uppsättning målsättningar och ambitioner, som syftar till att påverka såväl den invandrade arbetskraftens agerande som det sätt på vilket denna kategori blir bemött i arbetslivet. Ovan framgick att intresset för deras situation i arbetslivet gradvis växte fram tillsammans med en ambition att begränsa invandringen. Men ambitionen att motverka denna form av etnisk segmentering levde kvar även efter att invandringen reglerades och begränsades i början av 1970-talet. I 1975 års invandrar- och minoritetspolitik slog man fast att invandringen även fortsättningsvis skulle vara reglerad på detta sätt, och begränsningen motiverades med viljan att upprätthålla jämlikhetsmålet. Ett annat motiv var just att man inte ville att invandrade kvinnor och män koncentrerades till de sämst betalda yrkesområdena eller till arbetsplatser med dålig miljö. Man påpekade att en sådan utveckling till viss del redan hade skett, och att de hade hamnat i yrken som den inhemska befolkningen helst undvek. Arbetsmiljön var ett återkommande tema i kommitténs överväganden. Det ansågs att arbetsplatsintroduktionerna för nyanställda invandrade arbetare borde förbättras, tex genom en utbyggnad av företagets och fackens tolkservice. Man befarade att en bristfällig introduktion kunde bli yttlig och leda till olycksfall och yrkesskador. Arbetsmarknadsutbildningar förespråkas även i ett mer generellt syfte, för att ”invandrarnas arbetslivssituation ska förbättras och deras yrkesrörlighet och sociala mobilitet skall underlättas” (SOU 1974:69:116).¹⁷ Undervisning i svenska på arbetstid, företagsintroduktioner samt specifika arbetsmarknadsutbildningar utgjorde huvudinnehållet i de arbetsmarknadspolitiska praktiker som var specifikt avsedda för kategorin invandrare, och de specifika behov man antog att denna kategori hade.

Rätt snart fördes andra frågor upp på dagordningen. De som invandrade från och med början på 1970-talet och framåt, och fått uppehållstillstånd som flyktingar, mötte större svårigheter när de skulle komma ut i det svenska arbetslivet (Olsson & Gaunt 1990:43). För dessa grupper anordnades arbetsmarknadsutbildningar med syftet att göra deras yrkeskunskaper från hemlandet mer gångbara och efterfrågade på den svenska arbetsmarknaden. Man började också anordna specifika åtgärder för de flyktingar som fått problem av mer personlig karaktär på grund av traumatiska upplevelser strax före flykten till Sverige, tex rehabilitering och anpassad yrkesvägledning (Lundh & Ohlsson 1999:114). Likväl ansåg man i mitten av 1980-talet att de kategorispecifika

¹⁷ Denna ambition tyder på att man redan i början av 1970-talet ansåg att arbetsmarknaden var horisontellt etniskt segmenterad, och att de som ditintills invandrat hamnat i de delar av arbetslivet som präglades av dålig arbetsmiljö och dåliga karriärmöjligheter.

åtgärderna inte hade varit tillräckliga. Det var uppenbart att den invandrade befolkningens situation på arbetsmarknaden var betydligt sämre än den övriga befolkningens, med avseende på arbetslöshetsnivån och koncentrationen till vissa yrken (SOU 1984:58:103). Den generellt sett försämrade arbetsmarknads-situationen för denna kategori, och de därmed följande behoven av utökad vägledning och utbildning, sattes dels i samband med den lägre efterfrågan på arbete, men också det förhållande att

många av de invandrare som har kommit hit [under den senare tid] saknar erforderliga yrkeskunskaper och vana vid industriellt arbete enligt västeuropeiskt mönster. Det är naturligt att det i sådana fall tar tid att skaffa sig den erfarenhet och de kunskaper som är nödvändiga för att konkurrera med svenska arbetssökande (SOU 1984:58:107).

Man hävdade att arbetsmarknadspolitiken tidigare inte hade tagit hänsyn till att vissa sökande hade förvärvat sina yrkeskunskaper och utbildningsmeriter i andra arbetsliv och utbildningsväsenden än de svenska, och inte anpassat åtgärderna efter denna diskrepans (SOU 1984:58:120). Även på denna punkt uppmärksammade man således existensen av tydliga skillnader mellan den infödda och den invandrade befolkningen, och de ansågs vara så pass betydande, att en omfördelning av resurser var nödvändig. Bland annat förespråkade man en utbyggnad av arbetsförmedlingens verksamhet i områden med en ”koncentration av invandrare”; utbyggnaden avsåg bland annat ”erforderlig utbildning i invandrarfrågor”, vilket innefattade ”kunskaper om invandrares olika bakgrund, kännedom om dessa länders arbetsliv och utbildningsväsende liksom kulturella och andra värderingar (SOU 1984:58:124). Problembeskrivningen bottnade sålunda i ett skillnadsskapande, där man skiljde mellan dem som är vana vid industriellt arbete enligt västeuropeiskt mönster och dem som saknar samma vana. Likhetens gemenskap hade expanderat till att omfatta hela Västeuropa. Med denna skillnadsskapande logik är det lätt att missa det förhållande att många av de invandrade grupper som vid denna tid arbetade i tillverkningsindustrin, och som gjorde detta i betydligt högre utsträckning än de infödda, kom från länder utanför Västeuropa, t ex Turkiet, Grekland och Jugoslavien (SOU 1984:58:105).

Mot bakgrund av detta antogs ett offensivt policyprogram av Ams, ”öppna dörrarna för invandrare”. Extra resurser begärdes, och man vidtog en mängd åtgärder på både lokal och central nivå. Man föresatte sig att stödja arbetslösa i deras kontakt med arbetsgivare och strävade efter att tillvara den utbildning de hade fått i hemlandet genom att erbjuda lämpliga vidareutbildningar. Man föresatte sig också att intensifiera arbetsförmedlingens verksamhet, t ex genom att anordna beredskapsarbeten och erbjuda rekryteringsstöd till företag som anställde invandrad arbetskraft (Lundh & Ohlsson 1999:116). Myndigheterna prioriterade också aktiva åtgärder för att underlätta för helt nyligen invandrade

personers inträde på arbetsmarknaden i Sverige.¹⁸ Arbetslinjen blev nu central även inom flyktingmottagningen; arbetslinjen är namnet på en policy som innebär att arbetslösa så långt det är möjligt ska erbjudas *aktiverande* insatser, t ex i form av utbildning eller lönesubventionerat arbete istället för enbart kontantstöd som var en del av den aktiva arbetsmarknadspolitiken. Den var en av hörnstenarna i den ”svenska modellen” (Meidner 1984, Olofsson 1996). Denna gradvisa förändring innebär bl a att placering i arbete och yrkesinriktade utbildningar prioriterades framför längre utbildningar (Lundh & Ohlsson 1999:117).

Integration och mångfald

Under 1980-talet blev det alltmer uppenbart att det jämlikhetsmål som Invandrarutredningen formulerade 1975 inte var uppfyllt, inte minst vad gäller situationen på arbetsmarknaden. De utländska medborgarnas och andra invandrade personers sysselsättningsgrad föll, trots den dåvarande högkonjunkturen. I och med lågkonjunkturen under 1990-talet första hälft blev andelen sysselsatta än mindre. Parallellt med att situationen på arbetsmarknaden försämrades ökade även den etniska boendesegregationen. Det var i början av 1990-talet tydligt att de allmänna livsvillkoren för personerna i den här gruppen var betydligt sämre än för befolkningen sedd till sin helhet. Samhällsutvecklingen drog åt ett helt annat håll än det som den offensiva satsningen i ”öppna dörrarna för invandrarna” syftade till.¹⁹ En ny invandrapolitisk kommitté tillsattes, som skulle ”göra en bred och granskande översyn över den nuvarande invandrapolitiken”, och 1996 kom dess slutbetänkande, *Sverige, framtiden och mångfalden* (SOU 1996:55). Resultat av översynen var att man föreslog nya mål och riktlinjer för invandrapolitiken. Förändringarna sammanfattades i fyra punkter. För det första föreslogs en inskränkning av invandrapolitikens ansvarsområde: den borde i fortsättningen endast rikta sig till nyanlända, vara begränsad i tiden och syfta till integration. För det andra framhölls att de åtgärder som därefter anses behövliga ska rymmas inom ramen för den generella välfärdspolitiken, vilken också bör syfta till just integration. För det tredje föreslog man att både invand-

¹⁸ Från och med mitten av 1980-talet utvecklades också nya – och förmodat effektivare – organisationsstrukturer för att uppnå detta mål, t ex ett fördjupat samarbete mellan Ams, Invandrarverket (SIV) och kommunerna. Det statliga mottagandet av flyktingar omorganiserades, och fördes över från Ams till SIV. Paradoxalt nog innebär detta i praktiken att flyktingmottagandet tydligare relaterades till arbetsmarknadspolitiken, bl a genom att man införde en mer detaljerad modell för hur nyanlända flyktinginvandrare skulle komma in och få förankring på arbetsmarknaden.

¹⁹ Därtill kommer att det går att ifrågasätta det offensiva draget i satsningen. När riksdagsrevisorerna granskade Ams verksamhet för 1991-1992 upptäckte man att de medel som avsatts för åtgärder riktade mot arbetssökande i kategorin ”invandrare” visserligen motsvarade deras andel av de arbetssökande, men inte mer. Gruppen hade alltså *inte* prioriterats (Lundh & Ohlsson 1999:118). Samma omdöme har även framkommit vid senare granskningar (Nyberg & Skedinger 1998, Ekberg & Rooth 2001).

rarpolitiken och den allmänna välfärdspolitiken ska utgå från, och ta hänsyn till, samhällets etniska, språkliga, kulturella och sociala mångfald. Slutligen framhölls att den framtida politiken tydligare borde utgå från det förhållande att ”invandrare är självständiga individer med egna resurser och förmåga att ta ansvar, vilket bidrar till välfärden i samhället”; den övergripande inriktningen på politiken var ”egenförsörjning” och ”delaktighet och medansvar i samhället oavsett etnisk, kulturell och social bakgrund” (SOU 1996:55:309).

Det finns två begrepp i invandrapolitiska kommitténs betänkande som var bärande och sammanfattande: *mångfald* och *integration*. Utredningen betonade att det svenska samhället karakteriserades av olika former av mångfald. Den mångfald som åsyftades i betänkandet och den följande regeringspropositionen var inte enbart etnisk utan också kulturell, religiös och språklig; ”mångfald kan syfta på alla de livserfarenheter som landets innevånare har, av vilka somliga är förvärvade utanför Sveriges gränser” (Prop 1997/98:16:18). De företeelser eller ordningar vars variation konstituerar mångfalden kunde alltså vara flera, och etniciteten eller kulturen gavs inget principiellt privilegium, men det var likväl mestadels etnisk och kulturell mångfald som omtalades i dessa texter. Kursändringen utgjorde ett medvetet försök till distansering från de diskurser som beskrevs i det inledande kapitlet, ”den nya exkluderande retoriken” eller ”den nya rasismen”, som förespråkar hierarkisering och/eller separation och har etnisk identitet och kulturell tillhörighet som bärande begrepp. Valet av beteckningen ”mångfald” var också ett medvetet val, samtidigt som man avvisade termen ”mångkultur” och dess avledningar (SOU 1996:55:70ff, Prop 1997/98:16:18).²⁰

I regeringens proposition påpekar man självkritiskt att invandrapolitiken, och den särskilda administration som byggts upp för att genomföra den, genom att vara riktad mot kategorin invandrare som grupp och fokuserad på kultur och etnicitet, har bidragit till att förstärka en uppdelning av befolkningen i ett ”vi” och ett ”dom”. Den tidigare etnicitetspolitiken har haft oavsedda konsekvenser som således antas ha motverkat dess syfte. Från och med nu ska enbart den helt nyanlända kategoriseras som en invandrare. I övrigt ska alla medborgare vara lika inför social-, arbetsmarknads- och den övriga välfärdspolitikens ambitioner, och denna ska i sin tur syfta till att alla ska ha förmågan att försörja sig själva. I en helt annan utsträckning än tidigare betonas nu det personliga

²⁰ Man menade att denna beteckning var vag och mångtydig, och att den fått en felaktig användning som synonym till termen ”mångetnisk”. Att den ömsom hade en normativ laddning och ömsom användes som en neutral, deskriptiv term ansågs också problematiskt. Därtill tog man avstånd från en ”ensidig betoning av invandrades kulturella identitet”, eftersom man ansåg att det ”generellt sett leder till ett diskriminerande utpekande av olikhet, [och] att åtgärder för att ge utrymme för invandrades kulturer tenderar att göras på bekostnad av åtgärder mot ekonomiska och andra strukturella olikheter” (SOU 1996:55:71).

ansvaret för den egna livssituationen (Lundh & Ohlsson 1999:120), och det är genom lönearbete som individen kan ta ansvar för sin försörjning.

Integration är det andra nyckelordet i denna politik. Den gamla ”invandrarpolitiken” bytte namn till ”integrationspolitik”, och blev nu en angelägenhet för *hela* befolkningen (prop 1997/98:16:19). Det framhålls att integrationsprocessen är och bör vara ömsesidig och att alla grupper är delaktiga och medansvariga – de infödda också. Integration är inte längre enbart en fråga om invandrade personers skyldighet att anamma de normer, attityder och värderingar som dominerar i det svenska samhället. Den integrationsprocess man vill se genomförd innebär att den icke-integrerade ska få en möjlighet att ”ingå i en större helhet utan att behöva göra våld på sin kulturella etniska identitet” (prop 1997/98:16:24). Därmed ville man markera att alla har lika rättigheter och möjligheter oavsett etnisk och kulturell bakgrund, att den samhällsliga gemenskapen grundas på ett igenkännande av dess mångfald, och att samhällsutvecklingen präglas av tolerans och ömsesidig respekt. Likväl markeras den ömsesidiga respektfullhetens gränser. Lagar, förordningar och grundläggande demokratiska värden – i sammanhanget nämner man jämställdheten mellan könen som ett grundläggande värde i det svenska samhället – utgör de skrankor som man måste hålla sig *innanför*.

1997 års etnicitetspolitik innebar ett paradigmskifte. En väsentlig del av detta skifte utgjordes av att det arbetsmarknadspolitiska innehållet förändrades, och att denna politik fick en än mer framskjuten position på den etnicitetspolitiska agendan. Man betonade även här att det som var bäst för alla också var bäst för dem som hade invandrat: ”de åtgärder som på sikt mest skulle gynna den invandrade delen av befolkningen är generella stimulansåtgärder, dvs alla åtgärder som bidrar till ekonomisk tillväxt” (SOU 1996:55:355). I linje med detta förespråkande man en ekonomisk politik som ger goda förutsättningar för småföretagande. Man ville också öka maximitiden för tidsbegränsade anställningar, och öka omfattningen på utbetalningen av lönesubventioner – bland annat genom att subventionera tjänster utförda i hushållen, vilket innebar att man förespråkade en omvandling av oavlönat hushållsarbete till avlönat.²¹

Problemformuleringarna i diskursen om ”den andre” och arbetet, som den kommer till uttryck i statliga kommittéers beredningar, har här delvis förändrats.

²¹ I det följande citatet framgår inom vilka yrken man tänkte sig att lönesubventionera, och vilken nytta dessa subventioner skulle medföra på längre sikt: ”Grundidén med subventionerade tjänster är att minska bidragsberoendet och att skapa arbete som inte medför någon ekonomisk belastning för allmänheten. /.../ De verksamheter som kan vara aktuella att subventionera när det gäller tjänster riktade till hushållen kan vara antingen ’nya’ aktiviteter som idag sällan köps till marknadspris. Hit hör både enklare reparationsarbeten, enklare vårduppgifter, fönsterputsning, grovstädning, läxläsning, tillfällig barnpassning eller vissa former av trädgårdsarbete, och ’etablerade’ aktiviteter som kvalificerad vård, målning, tapetsering, eller fastighetsunderhåll som kräver lång yrkesutbildning” (SOU 1996:55:358).

Tidigare strävade man efter att ”den andre” inte skulle fastna i arbetslivets minst attraktiva nischer. Nu föreslås som en lösning på arbetslöshetsproblemet subventionerade arbeten i en nisch som förmodligen skulle erbjuda få möjligheter till karriärutveckling. Den generella *likhet* mellan människor oavsett bakgrund och tillhörighet som framhålls är att alla, infödda såväl som invandrade, är aktörer på arbetsmarknaden. Det är en förändring från 1975 års politik, där man snarare framhöll gemensamma behov, t ex behovet av en hälsosam arbetsmiljö. Rent generellt framhålls det individuella aktörskapet mer än tidigare, och ett grundtema i den nya etnicitetspolitiken är att sträva bort från kategorispecifika åtgärder och etniska särskiljanden. Likväl finns det fortfarande en föreställning om att en del personer med utländsk bakgrund, infödda eller invandrade, hade vissa specifika behov som man var tvungen att ta hänsyn till (SOU 1996:55:393f). Men i beredning och proposition lyfter man i större utsträckning än tidigare fram de specifika egenskaper som snarare än att utgöra problem antas medföra möjligheter. Ordet *mångfald* är centralt i detta sammanhang:

Internationaliseringen av ekonomi och näringsliv ställer allt större krav på förnyelse och kreativitet. Detta har lett till en växande insikt om mångfaldens betydelse. I flera länder, inte minst i USA och Storbritannien, betraktas mångfalden i kultur och arbetsliv som en vitaliserande kvalitets- och kompetenshöjande egenskap. /.../ Även i Sverige växer insikten om mångfaldens betydelse. Globaliseringen och den allt större konkurrensen mellan länder ställer krav på att alla resurser i landet tas till vara, inte minst de resurser som finns hos personer med en erfarenhets- och kunskapsbakgrund som inte är förvärvad i Sverige. En ökad mångfald i verksamheten kan innebära fler marknadsandelar, större lönsamhet, högre produktivitet, etc. (prop. 1997/97:16:45).

I grunden av resonemanget ligger ett betonande av den ekonomiska nyttan. Globaliseringen av ekonomin ökar konkurrensen från utlandet, vilket kräver ett större utnyttjande av de befintliga resurserna i landet. Den etniska och kulturella mångfalden är en sådan resurs, och rätt utnyttjad kan den leda till högre produktivitet och bättre lönsamhet. Beteckningen *mångfald* är central i en hel diskurs som tematiserar etnicitet, lönsamhet, etik och spelet mellan likhet och skillnad i arbetslivet. Diskursen har hämtat sitt huvudbegrepp och sina centrala mål- och problemformuleringar från USA, där en mycket likartad diskurs har formerats, huvudsakligen inom ledarskaps- eller managementideologier (Jackson m fl 1992, Fägerlind 1999). I denna förhållandevis normativa organisationsteori anges målsättningen i korta och kärnfulla formuleringar som ”managing diversity” eller ”valueing differences”.²²

²² I USA har mångfaldsdiskursen en delvis annan inriktning än i Sverige. I Sverige åsyftas huvudsakligen etnisk mångfald, i USA relaterar man beteckningen till en större uppsättning uppfattade olikheter: det kan handla om etnicitet, men också kön, religion, fysiska förutsättningar, sexuella preferenser, ålder, klasstillhörighet, yrkesgrupp eller arbetsgrupp (Augustsson 2000:1). I de fallen tenderar allt att vara ”mångfaldigt” i

När mångfaldsbegreppet anammades i berednings- och propositionsprosan var diskursen redan etablerad i Sverige, och olika institutioner och organisationer hade redan anammat dess målformuleringar. 1995 utarbetade tex LO, TCO, Saco, Saf, Arbetsgivarverket, Landstingsförbundet, Kommunförbundet, Försäkringskasseförbundet och de kommunala bolagens samorganisation en rekommendation till sina medlemsorganisationer att arbeta för utvecklandet av etnisk mångfald, och något år senare utarbetade man också en vägledning för företag, myndigheter och andra organisationer som ville arbeta med denna målsättning. Samtidigt bildade man Rådet för mångfald i arbetslivet. På departementsnivån blev diskursen så småningom också omsatt i praktik. 1999 tillsatte näringsdepartementet en mångfaldskommitté som fick till uppgift att ta fram ett nationellt handlingsprogram för mångfald inom arbetsmarknad och näringsliv.²³ Samma år uppmanades de statliga myndigheter som lyder omedelbart under regeringen att upprätta handlingsplaner för att främja den etniska mångfalden bland de anställda.

Det bör påpekas att regeringen i 1997 års etnicitetspolitik inte enbart argumenterar för etnisk mångfald i arbetslivet utifrån ett nyttoperspektiv. Där hävdas också att personer som representerar mångfalden har samma rätt till arbete som andra, och att de har rätt att bli bedömda på lika grunder, tex vid anställningsintervjuer. De har helt enkelt rätt att slippa bli utsatta för etnisk diskriminering (prop 1997/98:16:41f). Vad gäller kravet på en rättvis bedömning medför ”hanterandet av mångfald”, som det heter i en managementfilosofisk språkdräkt, en uppmaning till att betona *likhet*. I frågan om mångfaldens *nytta* medför däremot samma ”hantering” en uppmaning till att betona *olikhet* (Taylor 1994:50). Likväl representerar den nyttoorienterade aspekten av mångfaldsdiskursen något nytt i talet kring arbete i den statliga etnicitetspolitiken. Det samma kan sägas om förslagen om småföretagande och avlönat hushållsarbete, det pragmatiska förhållningssättet till arbetsrätten och den framskjutna position som insisterandet på individens eget ansvar för sin försörjning har. Lundh och Ohlsson påpekar att innehållet i invandrarpolitiska kommitténs betänkande ”speglade det mer liberala och arbetsmarknadsmässiga ideologiska klimatet under 1990-talet” (Lundh & Ohlsson 1999:120), jämfört med den tidigare etnicitetspolitiken (jfr SOU 1995:76:kap 3.1).

1990-tal: färre arbetstillfällen, fler åtgärder

Den efterfråge- och arbetslöshetskris som rådde på arbetsmarknaden under i synnerhet den första delen av 1990-talet, och som endast långsamt klingade av

relation till avvikelsernas antites, den vite, anglosaxiske, heterosexuella, kristna och icke funktionsnedsatta mannen.

²³ Denna kommitté tog dock ett vidare mångfaldsbegrepp, som inte enbart syftade på etniska identiteter, som utgångspunkt för sitt arbete (jfr föregående not).

under den andra delen av detta decennium, präglade givetvis utformningen av den statliga arbetsmarknadspolitiken och arbetsförmedlingens verksamhet. Dessa förändringar är till en viss del en logisk konsekvens av arbetsmarknadens dynamiska växelspel mellan utbud och efterfrågan. I en högkonjunktur, när efterfrågan på arbete är stor är arbetsgivarna ofta tvungna att gå ut mer aktivt och söka arbetskraft. De sökande kan å sin sida välja mellan fler arbeten, och ställa högre krav än vid en lågkonjunktur. Under dessa förhållanden syftar arbetsmarknadspolitiken till att styra arbetskraften till branscher med hög efterfrågan. Man eftersträvar att undvika så kallade "flaskhalsar" i tillgången på arbetskraft, eftersom dessa riskerar att sänka produktiviteten och höja löneanspråken. Platsförmedlarens uppgift blir att så snabbt som möjligt tillsätta vakanta platser (Ams 1998a:104f). Samtidigt finns det också utrymme för att skapa möjligheter för de grupper av sökande som har svårt att göra sig gällande vid andra tidpunkter, tex funktionsnedsatta, och därmed ökas insatserna med vägledning och yrkesinriktad rehabilitering.

När en lågkonjunktur inträder, och arbetslösheten ökar, ändras förutsättningarna för förmedlingen av arbeten. Arbetsgivarna får större möjligheter att välja bland fler sökande, och de kan öka sina krav på såväl formella meriter som mer informella kvalifikationer. Samtidigt gör konkurrensen om vakanserna att de sökande måste sänka sina krav. Långtidsarbetslösheten ökar bland de minst efterfrågade personerna, och därmed löper betydligt fler människor risken att på en mer permanent basis helt hamna utanför arbetslivet. Den överskuggande uppgiften för arbetsmarknadspolitiken blir då att se till att de arbetslösa "anställningsbarhet" bibehålls. Det kan dels ske genom att förhindra att långtidsarbetslösa tappar kontakten med arbetsmarknaden, men också genom att omskolning eller vidareutbildning.

1990-talets kraftigt stigande arbetslöshet medförde att förmedlingspersonalens arbetsvillkor förändrades. Belastningen på Arbetsförmedlingen ökade drastiskt.²⁴ De sökande var många, men vakanserna få. Tidigare etablerade rutiner fungerade sämre under trycket av den hastigt ökande mängden sökande, och det blev nödvändigt att ompröva organisation och arbetssätt (Ams 1998a:111). Samtidigt växlade direktiven från de högre nivåerna i arbetsmarknadsverket. I början av arbetslöshetskrisen satsade man på arbetsmarknadsutbildningar. De ersatte beredskapsarbetena, som tidigare hade varit den dominerande åtgärdsformen vid konjunkturedgångar. Regeringen ville höja arbetskraftens utbildningsnivå i väntan på nästa konjunkturuppgång. Men när krisen fördjupades och de arbetslösa blev än fler, bedömdes denna åtgärdsform vara för dyr. Nu inriktades åtgärderna mot arbete, huvudsakligen i form av praktikplatser i arbetslivet. För varje enskild grupp av arbetslösa med liten

²⁴ Under 1980-talet var antalet arbetssökande per månad i medeltal 300 000. 1993 sökte 900 000 arbete per månad (Ams 1998a:106).

arbetslivserfarenhet skapades ”skräddarsydda” praktikformer, som skulle motsvara deras specifika behov. Ungdomar, nyligen utexaminerade akademiker, arbetslösa som invandrat; alla fick sin enskilda praktikform. Till slut ansågs floran av åtgärder vara för stor. Regelverket hade blivit svåröverskådligt, vilket skapade svårigheter för förmedlarna, och därför samordnades utbudet till ett mindre antal olika former (Ams 1998a:116).

1990-talet blev åtgärdernas årtionde. Placering i arbetsmarknadsåtgärd var ofta arbetsförmedlingens svar till de sökande som ville ha arbete. Detta gällde inte minst kategorin ungdomar, som ju drabbades hårdare än många andra av arbetslösheten. De var också en av de kategorier av arbetslösa för vilka man utvecklade skräddarsydda åtgärdsformer. Vid tidpunkten för forskningsprojektet ”Arbetsmarknadschanser för ungdomar med invandrabakgrund” hade dock den kategorispecifika åtgärden *ungdomspraktik* uppgått i det större programmet *arbetsplatsintroduktion* (Api), tillsammans med invandrarpraktiken och akademikerpraktiken. Till sitt innehåll och syfte var åtgärden dock i stort sett oförändrad. Den var inte helt subventionerad för merparten av ungdomarna, då arbetsgivarna var tvungna att betala ett finansieringsbidrag.²⁵ De arbetsgivare som upplät en introduktionsplats för ungdomar med utländskt medborgarskap behövde däremot inte betala något.

Datorteken var en annan av arbetsförmedlingarnas ”stora” åtgärder för ungdomar på 1990-talet (Ams 1998b:4). Datortekens uppgift var att ge grundläggande datorutbildning kombinerad med sk ”jobsökaraktiviteter” under högst tolv veckor. Huvudsyftet var att förse ungdomarna med bättre förutsättningar i arbetssökandet, att ge dem redskap som tex att skriva en jobbansökan och upprätta en meritförteckning. Åtgärden har ibland också tjänat syftet att i brist på arbete eller lämplig praktik ersätta arbetslöshetens passivitet med någon form av verksamhet. För ungdomar upp till 20 år fanns det kommunala programmet för unga (Kpu), där kommunen fick ansvaret som praktikanordnare eller att sätta de unga i någon annan verksamhet på heltid. Kpu skulle anvisas inom 100 dagar från det att den arbetslöse ungdomen anmält sig hos förmedlingen. Åtgärden rekryteringsstöd tillkom för att underlätta anställning av långtidsarbetslösa och kunde utgå till en arbetsgivare under sex månader. I denna åtgärdsform skulle anställningsförmåner utgå enligt kollektivavtal. Rekryteringsstödet upphörde att gälla med utgången av 1997 och ersattes av anställningsstödet (Ams 1996:163ff; Ams 1998a:115ff).²⁶

²⁵ Enligt Lena Schröder (1997:191) markerade denna åtgärdsform en ny inriktning i svensk arbetsmarknadspolitik, eftersom ersättningsnivåerna för deltagarna inte längre var knutna till arbetsmarknadens löner, utan till ersättningen i arbetslöshetskassorna, och graden av subvention av arbetsgivarnas kostnader var så pass hög (i vissa fall upp till 100 procent, jfr nedan).

²⁶ Att prioritera arbetslösa ungdomar var inte något unikt för 1990-talets arbetsmarknadspolitik. Ungdomar har sedan lågkonjunkturen i början av 1980-talet betraktats som en kategori arbetslösa med särskilda behov, och varit en måltavla för specifika arbets-

Arbetsplatsintroduktionens direkta föregångare hette alltså *ungdomspraktik*, och startades i början på 1990-talet. Den var ursprungligen tänkt som en ”sista åtgärd” att användas först när möjligheterna till arbete eller utbildning var uttömda. Ungdomspraktiken tillkom under lågkonjunktens första år, som ett svar på den kraftigt ökade ungdomsarbetslösheten. Till skillnad från tidigare åtgärder för unga arbetslösa var ungdomspraktiken och dess efterföljare Api en utbudspåverkande åtgärd. Åtgärden gav ungdomarna utbildning i form av arbete. I denna praktikform började förmedlingen att arbeta med individuella utvecklingsplaner eller handlingsplaner (jfr ovan), där ungdomspraktiken skulle passa in i den karriärutveckling som skisserades i utvecklingsplanen. Arbetet i åtgärden blev alltså en utbildning och en del av en utvecklingsplan. Ambitionen att stimulera efterfrågan på arbete hamnade i bakgrunden, istället användes ungdomspraktiken i sådan omfattning att efterfrågan på arbete sannolikt minskade (Hallström 1994, Schröder 1997:203f).

Obalansen mellan antal sökande och vakanser under 1990-talet innebar rimligtvis svårigheter för arbetsförmedlarna, liksom den växlande inriktningen på åtgärdernas innehåll och det nästan ständigt pågående inrättandet av nya åtgärdsformer och -namn. Arbetsbelastningen ökade, samtidigt som de policy-skapande nivåerna högre upp i Arbetsmarknadsverkets organisation reagerade på den besvärliga situationen genom ett flertal förändringar och omorganiseringar, varav åtminstone vissa sannolikt var partipolitiskt motiverade. Vissa uppifrån kommande direktiv blev ibland kontraproduktiva i sina oförutsedda effekter.²⁷ Sammantaget innebär allt detta att arbetsförmedlarnas arbetsmiljö under 1990-talet präglades av en stor diskrepans mellan antalet sökande och

marknadsåtgärder. En rad åtgärder riktade mot dem har sedan dess utvecklats, samtidigt som deras möjlighet att ta del av andra åtgärder begränsats (Börjesson 1995:100f). Beredskapsarbeten var i början av 1980-talet den mest förekommande formen, och det var en åtgärd som gjorde det förmånligt för arbetsgivaren att anställa t ex en ung arbetslös. Syftet med dessa var att skapa arbetstillfällen för arbetslösa som annars inte skulle ha kommit till stånd. De ersattes i efter några år av en lagstadgad sysselsättningsgaranti för ungdomar under 20 år, i form av s k ungdomslag. Genom denna åtgärdsform garanterades ungdomarna minst fyra timmars lönearbete i den offentliga sektorn, i sista hand hos kommunerna.

²⁷ Det s k ”volymmålet” var, av allt att döma, ett sådant direktiv. I mitten av 1990-talet satte den dåvarande regeringen upp som en övergripande målsättning för arbetsmarknadspolitiken att ett bestämt antal sökande varje månad skulle placeras i åtgärd. Detta volymmål syftade till att den öppna arbetslösheten skulle pressas ned, och att ge långtidsarbetslösa en möjlighet att bryta sin arbetslöshet. Volymmålet innebar ett krav på och incitament till att få in så många sökande som möjligt i åtgärd, men resurserna var begränsade, vilket medförde att man prioriterade de billigare och/eller de för tillfället lättast tillgängliga åtgärdsformerna på bekostnad av den dyrare, men – även enligt Ams egen bedömning – på sikt mest effektiva åtgärdsformen, dvs utbildning (Ams 1998:116f). Effekten av volymmålet kunde i sämsta fall bli att arbetsförmedlarna såg sig tvingade att placera arbetslösa i åtgärder som inte var de lämpligaste för dem, eller ens lämplig över huvud taget (jfr Nyberg & Skedinger 1998, Knocke & Hertzberg 2000:87, Lundh & Ramsby 2001:421).

vakanser, omsvängningar i de politiska riktlinjerna inom arbetsmarknadspolitiken, ständigt förändrade åtgärdsformer, politiskt motiverade beslut med potentiellt kontraproduktiva effekter och ett framväxande behov av omorganisation och förändringar. Mer än många gånger tidigare befann sig lokal-kontoren i en korseld av intressekonflikter.

Institution, diskurs och kategori

Syftet med detta kapitel har varit att beskriva några av de förhoppningsvis viktigaste faktorer som påverkar intervjupersonernas utsagor om segregering på arbetsmarknaden och den kategoriserande praktik som då kommer till uttryck. Det lokala arbetsförmedlingskontoret är den arena på vilken arbetsförmedlarnas kategoriserande praktik pågår, och arbetsförmedlingens verksamhet och historia är ett av de villkor som påverkar denna praktik. Det platsorienterade arbetssättet, förmedlingens kontrollfunktion och arbetsmarknadsåtgärderna utformning riktar, om de fungerar i enlighet med sitt syfte, intervjupersonernas uppmärksamhet mot vissa specifika aspekter av de sökandes sätt att vara och agera. Den arbetsmarknadspolitiska ambitionen att prioritera marginaliserade gruppers situation på arbetsmarknaden torde också påverka arbetsförmedlarnas sätt att förstå och kategorisera de sökande. Den sannolikt allra mest ”strukturerande strukturen” (Giddens 1984:188ff) för denna praktik, arbetsmarknadens efterfrågan på arbete, är dock extern i förhållande till arbetsförmedlingens organisation och Arbetsmarknadsverkets policy.

Till de strukturerande strukturerna hör också de kategorier och framställningskonventioner som intervjupersonerna har att tillgå när de kategoriserar de sökande och försöker att förklara deras agerande i arbetslivet. Arbetsmarknadsverkets institutionaliserade taxonomi av sökandekategorier utgör en av de viktigare diskursiva ordningarna som förmedlarna och vägledarna har att förhålla sig till när de sorterar bland de sökande. En annan liknande diskurs utgörs av den etnicitetspolitik som sanktionerats och omsatts i praktik i statliga myndigheters verksamhet under de senaste trettio-fyrtio åren. En tredje diskursiv resurs utgörs av den i Sverige mest etablerade sociala kategori som beskriver ”de Andra”, främlingarna, utgruppen, de icke-svenska, det vill säga begreppet ”invandrare”.

3. Kompetens och kultur: arbetslivets sociala normer

Detta kapitel handlar om intervjupersonernas syn på de implicita regler och konventioner som styr den sociala interaktionen i arbetslivet. Kunskaper om dessa konventioner tenderar att utgöra en form av informella kvalifikationer på arbetsmarknaden, och de kan förstås i kontrast till de formella utbildnings- och yrkesmässiga kvalifikationer som krävs för många anställningar. Syftet med kapitlet är att beskriva hur intervjupersonerna relaterade dessa konventioner och kvalifikationer till etniska identiteter, kultur, invandrarskap och segregation på arbetsmarknaden. Jag kommer bl a att studera hur arbetsförmedlarna ställde sig till arbetsmarknadens efterfrågan på informella meriter, vilka krav de själva ställde på de arbetslösa ungdomarna, och hur dessa krav motiverades. Den sistnämnda frågan knyter an till en mer omfattande problematik som jag kommer att återkomma till löpande genom avhandlingen, nämligen vilka krav på anpassning – integration eller assimilation – som ställs på personer i kategorin invandrare.

Begreppet ”social kompetens” användes ofta under 1990-talet som ett bärande begrepp i många inom- och utomvetenskapliga diskussioner, som fokuserade just de ovannämnda kvalifikationerna. Inte minst fick begreppet en central position i diskussioner som handlade om arbetsmarknadens etniska segregering, där det ofta användes för att förklara dessa processer med hänvisning till de kompetensbrister som arbetslösa i kategorin invandrare hade (Mattsson 2001, de los Reyes 2001). Kapitlet inleds med en kort sammanfattning av huvuddragen i dessa diskussioner.

Social kompetens

Sedan den senare delen av 1980-talet har termen ”kompetens” varit flitigt använd i offentlighet och media när man talat om arbete och arbetsliv (Andersson & Johansson 1990, Fägerborg 1996).¹ Man kan, med Eva Fägerborgs ord, säga att det under denna tid växte fram en särskild ”kompetensdiskurs”. Talet om kompetens blev alltmer omfattande, det blev relevant i fler och fler sammanhang, och ett ökande antal egenskaper knöts till begreppet. Inom denna diskurs värderades de företeelser som begreppet ”kompetens” refererar till undantagslöst som något positivt eller värdefullt. Fägerborg påpekar att man inom allt vidare kretsar i slutet av 1980-talet och

¹ Det följande avsnittet bygger på sidorna 25-42 i *Mångfaldens barn söker sin plats* (Knocke & Hertzberg 2000).

början av 1990-talet började tala om vikten av att ”höja kompetensen” för att företaget, organisationen eller nationen skulle klara sig i den ökade nationella eller internationella konkurrensen, uppfylla marknadens krav eller hantera de krav som EU-anpassningen ställde. Lösningen på problemen sammanfattades ofta i ordet ”kompetensutveckling” (Fägerborg 1996:101).

Begreppet kompetens är i sig äldre än så. Det har varit en viktig term inom organisationsforskningen sedan 1950-talet (Söderström 1990). Tidigare förstods det som i första hand synonymt med ”skicklighet” eller ”duglighet”, men också med ”behörighet”, för att exempelvis ange en persons formella kvalificering för en viss tjänst. Innebörden i begreppet har kommit att breddas under de senaste 10-15 åren, just under den tid då ”kompetensdiskursen” har formerats. Det har kommit att beteckna betydligt mer än formella behörigheter och kvalifikationer (Broomé m fl 1996:27). I denna definition inkluderas alla de färdigheter som anses nödvändiga för att klara av en speciell arbetsuppgift.² Kompetensen förstås som en produkt av en persons kunskaper, färdigheter, erfarenheter och dispositioner att agera i sociala sammanhang. Det innebär att även de mest basala kunskaper som krävs i vardagslivet uppmärksammas och bedöms på ett nytt sätt. Förmågan att prata, lyssna, lära ut, övertala och iakttä blir inskriven i en ny diskurs där de blir egenskaper som får ett värde på arbetsmarknaden. På samma sätt som en ekonomutbildning från Handelshögskolan i Stockholm värderas högre än en liknande utbildning från högskolan i Jönköping, blir ett visst sätt att tala högre skattat än ett annat.

Termen ”social kompetens” är en sammansättning som frambringat nästan lika mycket tal som moderbegreppet i sig. Med utgångspunkt i det breddade kompetensbegreppet – som ju förvisso enligt de flesta definitioner inkluderar just den sociala förmågan, se text ovan – kan den sociala kompetensen bestämmas till kunskaper om, erfarenheter av och färdigheter i hur man agerar tillsammans med andra människor. Det handlar om att kunna knyta kontakter, samarbeta, komma överens, lära ut, etc. Om begreppet bestäms på detta sätt torde det innebära att alla socialt agerande människor har ett visst mått av social kompetens, men att det också finns påtagliga individuella skillnader. Det sistnämnda är en iakttagelse som de flesta förmodligen gör i sin vardag: en del människor är mer utåtriktade och lättillgängliga än andra, vilket innebär att de har lättare att få kontakt och bygga upp relationer med de människor de möter.³

² Magnus Söderström påpekar att de företeelser som begreppet beskriver är dynamiska, villkorliga och kvalitativa. För det första är kompetens något som kan användas, utvecklas och förändras över tid; för det andra måste den relateras till en uppgift, ett mål eller en strategi, och för det tredje är kompetens ett kvalitativt begrepp som inte kan beskrivas eller mätas i kvantitativa termer (Söderström 1990:7ff).

³ Att social kompetens kan fungera som en slags informell kvalifikation vid sidan av de mer formella behörigheter som krävs i ett yrke är givetvis inget unikt för det sena åttioalets och nittioalets arbetsliv. Att arbetsgivare enbart har varit intresserade av sina anställdas tekniska färdigheter och ingenting annat har förmodligen hört till undantagen även i ett

Betoningen av social kompetens sätter fokus på dessa eftersträvansvärda egenskaper, och gör det på ett delvis nytt sätt. Med en större uppmärksamhet på ett utvidgat kompetensbegrepp i allmänhet, och social kompetens i synnerhet, torde följa ett incitament till att intressera sig för, skärskåda, jämföra, bedöma och gradera de kunskaper som används i vardagens mellanmänniska förhållanden. En väsentlig aspekt av den sociala kompetensen är att den dessutom är situationellt bestämd. Olika kompetenser är relevanta i olika sammanhang, men relevansen i dessa färdigheter är inte fixerad eller given utan ett resultat av en serie överenskommelser, och avhängiga sin kontext vad gäller innehåll och utformning.

Därmed blir de företeelser som begreppet social kompetens hänvisar till relaterade till inkludering och exkludering. Krav på vissa sociala kompetenser är ett angivande av vilka egenskaper som är önskvärda vid ett visst tillfälle. I så måtto är situationsbestämda krav på social kompetens också en föreskrift för en viss normalitet. Sociala kompetenser kan vara mer eller mindre allmängiltiga respektive kontextspecifika, och i synnerhet de sistnämnda kraven kan sannolikt länkas till en ambition att hålla ”främlingar” eller ”avvikande” utanför gruppen. Men genom att termen ”social kompetens” definieras som en allmän färdighet har den en tendens att dölja sin egen villkorlighet, och det förhållande att de informella kvalifikationer som termen betecknar är situationellt definierade och kan ha såväl en normerande som en reglerande verkan.

Social kompetens och arbetslivets förändring

I många forskningssammanhang har kompetens i allmänhet och social kompetens i synnerhet relaterats just till den invandrade arbetskraftens svårigheter med att få fäste och göra karriär på den svenska arbetsmarknaden. Boken *Varför sitter "brassen" på bänken?* är ett inflytelserikt exempel. Den utgjorde startpunkten för en intensiv akademisk debatt under slutet av 1990-talet, där begreppet ”social kompetens” var centralt. I denna bok driver Per Broomé, Ann-Kristin Bäcklund, Christer Lundh och Rolf Ohlsson tesen att det svenska arbetslivets förändrade kompetenskrav har minskat möjligheterna för personer i kategorin invandrare att komma in på arbetsmarknaden. De identifierar ett flertal förändringstendenser i arbetslivet, vilka är orsaken till de ändrade kraven: okvalificerade arbetsuppgifter har i stor utsträckning rationaliserats bort, servicearbeten har professionaliserats, ”platta” organisationer och självstyrt arbete har ersatt hierarkier och detaljstyrning på arbetsplatserna.

historiskt perspektiv. Det förhållningssättet har troligen varit begränsat till perioder av mycket hög efterfrågan på arbetskraft, och även då begränsat till vissa yrkesnischer. Icke desto mindre är etablerandet av diskurserna kring ”kompetens” och ”social kompetens” en händelse som går att fixera till en ungefärlig tidpunkt. Innan dess omtalades informella kvalifikationer på ett annat sätt (jfr Fägerborg 1996).

Detta har bland annat medfört att kraven på formell utbildning och kommunikativ förmåga har ökat, och att många företags rekryteringsprocesser har individualiserats (Broomé m fl 1996:58ff).

Denna utveckling var tydlig inom verkstadsindustrin. När arbetet organiserades om minskade antalet arbetsledare på lägre nivåer, och ansvar och kvalitetskontroll fördes ofta över till arbetarna själva, vilka organiserades som tydliga arbetslag. Dessa lag fick bl a större ansvar för nyrekryteringen, vilket enligt Broomé m fl medförde att det i denna process gavs större utrymme för gruppens homosociala strävan att återskapa sig själv. De anställda väljer i första hand att arbeta med de människor de uppfattar som likar, de som tänker och agerar ungefär som de själva. Tillsammans med satsningar på en enhetlig företagskultur, som skapar en positiv bild av företaget och utgör ett motiv för kollektivt ansvarstagande, skapar detta en efterfrågan främst på arbetskraft som liknar den redan anställda personalen. Kompetenskravens förvandling innebär, i denna förklaringsmodell, att de också har blivit mer språk- och kulturspecifika, och detta leder till att invandrad arbetskraft missgynnas. De förvandlade kravens negativa konsekvenser för denna grupp blir extra påtagliga, enligt Broomé m fl, därför att invandringen har ändrat karaktär under de senaste decennierna.

Den andra processen som gjort det svårare för invandrarna att komma ut på den svenska arbetsmarknaden hänger samman med att invandringens karaktär sedan 1960-talet förändrats, att arbetskraftsinvandringen i allt större utsträckning ersatts av flykting- och anknytningsinvandring från tredje världen och Östeuropa. Detta har ökat kulturavståndet mellan invandrarna och det svenska samhället. /.../ [D]et ökade kulturavståndet har /.../ stor betydelse för invandrarernas integration på arbetsmarknaden (Broomé m fl 1996:99).

De invandrare som kommit under 1980- och 90-talen antas helt enkelt vara mer olika svenskar än de som kom under 1960- och 70-talen. Det är den huvudsakliga innebörden Broomé m fl lägger i begreppet ”kulturellt avstånd”. Liknande sätt att resonera återfinns, som tidigare nämnts, i annan forskningslitteratur kring frågan om etnisk segregering i arbetslivet. Från och med mitten av 1990-talet publicerades ett flertal studier, som använde denna modell för att förklara varför den etniska segregationen i det svenska arbetslivet steg under nittiotalets första år (se t ex Lundh & Ohlsson 1994, Ekberg & Gustafsson 1995, Jervas 1995, Ekberg 1997, Broomé & Bäcklund 1998, Scott 1999; jfr Mattsson 2001:111ff). Dessa böcker och artiklar utgjorde kärnan i det som Katarina Mattsson benämner ”kompetensbristdiskursen” (Mattsson 2001:75).

Kausaliteten i de segregerande processer som beskrivs i denna diskurs är i väsentliga delar densamma som i *Varför sitter ”brassen” på bänken?*. De personer som invandrat under det senaste decenniet kom huvudsakligen från utomeuropeiska länder, det geografiska avståndet till deras hemländer

motsvaras av ett etniskt och kulturellt avstånd på det sociala planet, och i detta avstånd förläggs orsaken till att kategorin invandrare har en problematisk position på arbetsmarknaden (jfr Höglund 1998:23f).⁴ Enligt kompetensbrist-diskursens förklaringsmodell medför det kulturella avståndet att invandrarkategoriens humankapital förlorar i värde.⁵ Med detta avstånd följer nämligen sämre kännedom om arbetsplatsernas informella och kulturspecifika regler för samvaro samt sämre kunskaper om svenska förhållanden och svensk kultur i allmänhet. Ju större avstånd, desto sämre antas kunskaperna vara.

Broomé m fl drar slutsatsen att företagens anställningsansvariga märker av detta kulturella avstånd, och att många av dem just därför sorterar ut relativt nyanlända invandrare. Rekryterarna uppfattar något som får dem att förvänta sig framtida kommunikationsproblem, och därför kan mer nyanlända arbetssökande ha svårt att göra sig gällande i företagets rekryteringsprocesser.⁶ Detta är en möjlig tolkning av påståendet att höjda krav på social kompetens missgynnar sökande med invandrarbakgrund. Andra forskare, som Sten Höglund (1998), hävdar dock att det fortfarande finns forskning kvar att utföra innan den

⁴ Därmed tangerar deras förklaringsmodell det argument som Utlänningspolitiska kommittén framförde redan 1967 (SOU 1967:18:115), och som citerades i kapitel 2. Där förutspådde man att de personer som invandrade vid denna tidpunkt, och huvudsakligen kom från sydöstra Europa och Turkiet, skulle få "anpassningsproblem" vid bosättningen i Sverige; dessa problem var en konsekvens av de i "språkligt, kulturellt och religiöst" hänseende skilde sig avsevärt från svenska förhållanden. Den stora skillnaden mellan argumenten är att många av just de personer som 1967 ansågs vara långtgående "kulturellt olika" nu tillhör den grupp av invandrade vars anpassning till eller integration i det svenska samhället används som en positiv kontrast i jämförelsen med de personer som sedan dess anlät till Sverige från andra världsdelar.

⁵ Termen humankapital är i nationalekonomisk teoribildning namnet på de kvalifikationer och kompetenser som den föregivet strategiske och nyttomaximerande individen skaffar sig, företrädes genom utbildning men också på andra sätt, för att få en så bra position som möjligt på arbetsmarknaden (Björklund m fl 1996; jfr Becker 1964). Begreppet bör delvis förstås mot bakgrund av den strategiska rationalitet som präglar det individuella handlandet enligt stora delar av nationalekonomisk teoribildning. Individer investerar i sitt humankapital när de utbildar sig, och de går då miste om den inkomst de skulle ha fått om de hade arbetat istället, men å andra sidan kan de förvänta sig så pass hög lön efter utbildningen att det kompenserar för den förlorade inkomsten (Björklund m fl 1996:121).

⁶ Som en försvårande omständighet nämns att nivån på de lägsta lönerna skiljer sig så pass lite från nivåerna på arbetslöshetsersättning och socialbidrag, att många invandrare "inte är villiga att göra de investeringar som krävs för att komma in på arbetsmarknaden", nämligen att "investera i 'svenskhet'" (Broomé m fl 1996:86). Motståndet mot att göra denna investering gör att det "kulturella avståndet" inte minskar. Oviljan att "investera i svenskheten" är inte empiriskt belagd, men förutsätts existera i den kostnads- och intäktsanalys där slutsatsen blir att "många invandrare i ekonomiskt avseende inte skulle ha speciellt mycket att vinna på att lämna bidragsberoendet för att försörja sig genom arbete, eftersom bidragsnormerna är relativt höga och anställningsmöjligheterna finns i lågavlönade yrken" (1996:89). Frågan om huruvida relativt höga ersättningsnivåer vid arbetslöshet motverkar viljan att söka arbete eller att på andra sätt söka förbättra sin position på arbetsmarknaden är dock, enligt andra forskare, inte tveklöst avgjord på det sätt som antyds (se t ex Holden 1996, Hammer 1997, Magnusson 1999:94f).

kausala förbindelsen mellan kvalifikationskravens utveckling och de invandrades långsiktigt minskade möjligheter till anställning och karriär är tillräckligt analyserad. I sin genomgång av svensk forskning kring diskriminering på arbetsmarknaden hävdar Höglund att de ökade och breddade kvalifikationskraven kan "ha som latent (del)funktion att exkludera vissa sökandekategorier" och att de är av sådan karaktär att "det är svårt att se var gränsen visavi etnisk diskriminering går" (Höglund 1998:27).⁷ Det kan vara svårt att avgöra när kraven på att en anställd enkelt ska kunna kommunicera med kunder och kolleger går över i en ovilja att acceptera en sökande, som man uppfattar som alltför avvikande från det normala – i ett sammanhang där man gärna relaterar avvikelser till det förhållandet att personen i fråga tillhör en annan etnisk grupp. Bakom de höjda kraven på social kompetens eller liknande kan det finnas en diskriminerande ambition.

Broomé m fl (1996:19) anser, liksom många andra forskare i "kompetensbristdiskursen" att den etniska diskrimineringen är av underordnad betydelse vad avser den negativa utvecklingen för den invandrade arbetskraftens förankring på arbetsmarknaden. Det ökade "kulturella avståndet" mellan svenskarna och kategorin invandrare och de hårdare kompetenskraven har större betydelse, och den sistnämnda kategorins svårigheter orsakas snarare av svaga incitament till att "investera i svenskhet", än av anställningsansvarigas negativa förväntningar. Att den invandrade arbetskraftens brist på underförstådda kulturspecifika kunskaper resulterar i att de sorteras bort av personalansvariga hålls för att vara en korrekt slutsats. Men det är kunskapsbristen, och inte bortsorterandet, som anses vara huvudproblemet.

Slutsatserna i *Varför sitter "brassen" på bänken?* och annan litteratur i "kompetensbristdiskursen" har mött kritik (Pripp 1997; Wadensjö 1997; Knocke 1997, 2000; de los Reyes 1997, 2001; Ramberg 1998, Mattsson 2001). Oscar Pripp, Wuokko Knocke, Ingrid Ramberg och Katarina Mattsson anser, var för sig, att gränsen mellan de intervjuade rekryterarnas åsikter och forskarnas egna slutsatser är otydlig i Broomé m fl (1996) och Broomé & Bäcklund (1998). Kritiken tar bland annat fasta på att Broomé m fl tar över intervjupersonernas sätt att förstå och benämna skillnad. Den upplevelse av olikhet som de rekryteringsansvariga uppfattar när de möter sökande från utom- eller östeuropeiska länder tolkas som ett "kulturellt avstånd". Det sociala avstånd som de upplever beskrivs i termer av kultur, och deras sätt att förstå denna skillnad tillerkänns en vetenskaplig status. Folkmodell och forskarmodell glider därmed ihop på ett sätt som anses vara problematiskt (Mattsson 2001:128).

⁷ Svårigheten att urskilja gränsen mellan krav på social kompetens och etnisk diskriminering påpekades också i Arbetsmarknadspolitiska kommitténs betänkande (SOU 1996:34:138).

Därtill har kritikerna ifrågasatt vad de uppfattar som ett likställande av social kompetens i allmänhet med en mer specifikt *svensk* kulturell kompetens. Paulina de los Reyes (1997, 2001) är en av dessa kritiker. Hon är skeptisk inför att egenskaper som lyhördhet, smidighet och förmåga att anpassa sig implicit räknas som särskilt svenska kulturella drag. Om man betraktar sociala kompetenser som specifikt svenska underkänner man de kunskaper och erfarenheter som människor med rötter i andra länder kan tillföra landet, hävdar hon (de los Reyes 1997:19, 2001:79ff). Broomé m fl instämmer visserligen indirekt i det sistnämnda, när de hävdar att ”det är en välfärdsförlust att en stor del av den invandrade befolkningen står utanför arbetsmarknaden” (Broomé m fl 1996:103). Men välfärdsförlusten i fråga anses likväl vara en produkt av gruppens brist på föregivet svenska kulturella kompetenser och en därmed vidhängande oförmåga att ”signalera” sin generella yrkesrelaterade kompetens.

Skillnaden mellan de los Reyes å den ena sidan och Broomé, Bäcklund, Lundh och Olsson å den andra är att de senare anser att det är den invandrade arbetskraften, som måste agera för att detta problematiska förhållande ska förändras: de bör investera mer i ”Sverigespecifika kompetenser”. Det är den arbetslöse som måste förändra sitt agerande för att komma ut i arbetslivet, och arbetslösheten förstås i första hand som ett individuellt problem. de los Reyes anser däremot att betoningen på ensidig anpassning är bristfällig: det ”finns inte i begreppet social eller kulturell kompetens ett motsvarande krav på att svenskar ska kunna hantera den kulturella mångfald som i dagens Sverige trots allt är en realitet” (de los Reyes 1997:18).⁸

Termen ”social kompetens” är således en central term i en intensiv samhällsvetenskaplig debatt. Tidigare var begreppet infogat i ett sammanhang där den var en del av en ambition att uppvärdera icke-teoretiska, underförstådda och sällan uppmärksammade yrkesfärdigheter, inte minst de färdigheter som krävdes av anställda i yrken dominerade av kvinnor på den genussegregerade svenska arbetsmarknaden (Gunnarsson 1994, 1998, Westberg 1998). Termen var inte oomstridd förut, i det att den användes i ett försök att utmana genushierarkier i arbetslivet, och nu har den fått en än mer omstridd och ambivalent status. Den har skrivits in i en ny diskurs och fått andra innebörder

⁸ Det kan vara rimligt att ställa sig frågande till existensen av en specifikt *svensk* social kompetens. Det är troligen mer adekvat att istället tala i termer av ”krav på sociala kompetenser som många svenskar omfattar” eller ”krav på social kompetens som en del svenskar omfattar”. Det finns troligtvis ett flertal sociala sfärer eller arenor som är mer relevanta än nationalstaten, om man ska peka ut utbredningsområden för tydligt lokalisierbara och mer kontextuellt bestämda krav på sociala kompetenser. Termen svensk social kompetens har också en ideologisk ballast. Att länka vissa av de egenskaper som är betydelsefulla i social interaktion till den nationella tillhörigheten är också en del av den nationalistiska retorik som beskriver förekomsten av stereotypa, idealiserande ”nationalkaraktärer” (Herzfeld 1992). Därför finns det fog för frågan är om inte begreppet ”svensk social kompetens” har betydligt starkare politisk laddning än det har analytisk stringens.

knutna till sig. Ett flertal forskare anser att fokuseringen på social kompetens, i arbetslivet och i forskarsamhället, har fått en del negativa konsekvenser.

Paulina de los Reyes är en av dessa forskare. Hon anser att talet om social kompetens bör ses som en del av en diskurs ”där uppfattningar om invandrades kulturella särart och underläge i relation till svenskar markeras systematiskt”, och där ”bilden av invandrare som ett andrahandsalternativ” bekräftas (de los Reyes 2001:83). Fokuseringen på social kompetens medför i själva verket en systematisk nedvärdering av invandrarnas kompetens, anser hon. Den tve-tydiga funktion som termen ”social kompetens” har fått, enligt de los Reyes och ett flertal andra forskare, är en anledning att inte använda den som en analytisk eller deskriptiv term i detta sammanhang. Denna omständighet, och det faktum att så många innebörder har knutits till detta begrepp i vetenskapliga debatter med vida politiska implikationer (se ovan), gör att jag i det följande väljer att istället tala i termer av informella och formella kvalifikationer, eller implicita och explicita sociala krav och normer. Jag använder inte ”social kompetens” som en deskriptiv eller analytisk term, men däremot kommer jag studera hur intervju- personerna förhåller sig till denna term, och de informella kvalifikationer som det vanligen betecknar.

Intervjupersonernas syn på begreppet social kompetens

Talet om social kompetens och informella kvalifikationer är förhållandevis omfattande i vårt intervjumaterial; under intervjuerna diskuterades ofta de underförstådda sociala regler som dessa termer beskriver. Diskussionerna växte huvudsakligen fram ur de frågor om fenomenet social kompetens som vi ställde under intervjuerna (frågorna 29-33, se bilaga 1), men det hände ofta att de intervjuade själva tog initiativ till att prata om detta fenomen. Det övergripande intrycket är att intervjupersoner ansåg att de sociala egenskaper som begreppet beskriver var viktiga i arbetslivet. Det var viktigt att ”kunna sälja sig själv på arbetsmarknaden” och ha ett ”aktivt sökande”. Samtidigt uttryckte flera intervjupersoner en viss skepsis inför detta begrepp, vilket jag kommer att diskutera längre fram.

En del intervjupersoner relaterade kraven på social kompetens till hur läget på arbetsmarknaden var för tillfället. Platsförmedlaren Kristina ansåg att det ökande antalet korttids- och projektanställningar resulterade i att det ”ställs större krav på flexibilitet”. Erik, som arbetade med företagskontakter, ansåg att ”moderniseringen av arbetsmarknaden” som sådan krävde att man var anpassningsbar. Johanna satte de nya kompetenskraven i relation till det dåliga läget på arbetsmarknaden och företagets tvekan inför att nyrekrytera: många företag skar ned antalet anställda i sin organisation under början av 1990-talet, och eftersom företagen ofta har en ”minimal personalstyrka”, måste de anställda ”funka hela dagen, även på rasten”. På ett liknande sätt framhöll Karin att

efterfrågan på social kompetens var legitim i yrken där man träffade människor. Där gäller det helt enkelt att vara trevlig.

Kristina: Det är mer att (rekryterande arbetsgivare) säger att de vill ha en ordentlig flicka som helst ser söt ut ((skratt)). Nä, de säger inte så, men ungefär så, de menar så, om (den sökande) ska sitta i disken eller i kassan eller gå och servera på restaurang, eller sitta i växeln, eller ta emot kunder på deras trafikskola, bara för att ta några exempel då. Det kan man ju förstå då, det här sociala, alltså det här begreppet (social kompetens) är det nästan ingen som kan förklara, men vi känner alla, och vi vet alla, men jag vet inte om jag har läst någon bra definition på det. Men bara man har rätt inställning på arbetsmarknaden.

Fredrik: Rätt inställning?

Kristina: Jo, jag menar på så sätt att om man till exempel har ett serviceyrke, så måste man tycka hyfsat mycket om människor, vilja vara kunderna till hjälp, vara nyfiken, vilja lära sig. Ja, vara trevlig helt enkelt. [Fredrik: Ja, just det.] Som man själv vill bli bemött, det är inte konstigare. [Fredrik: Nej.] Vare sig man skär ((ohörbart)) eller man är på långvärdan eller du ska svara i en växel.

Förutom att citatet ger ett exempel på hur intervjupersonerna talade om innebörden i ordet social kompetens och arbetsgivarnas krav på informella kvalifikationer, berör det tre teman som i det följande kommer att diskuteras, och som på olika sätt speglar intervjupersonernas ambivalens inför termen social kompetens och de företeelser som det beskriver: vad är egentligen social kompetens, är kraven på sådan kompetens rättmätiga, och hur motiveras de? De två första frågorna bottnar i intervjupersonernas kluvna förhållningssätt till termen social kompetens, och den sista utgör utgångspunkten för en diskussion om intervjupersonernas sätt att länka arbetsmarknadens krav till föreställningar om svenskhet och svensk kultur. Den senare diskussionen kommer jag att återkomma till under samtliga empiriska kapitel.

”Det här begreppet är det nästan ingen som kan förklara, men vi känner alla, och vi vet alla.” Det ovan citerade påståendet speglar en begreppsförvirring som de flesta intervjupersoner upplevde som påtaglig. Alla vet vad social kompetens är, alla känner till det, ändå är det svårt att förklara innebörden i det. ”Det är svårt att definiera” var ett ofta återkommande svar. Däremot hade intervjupersonerna lätt för att ge omfattande exempel på vad social kompetens är för något. Uppradade bredvid varandra bildar svaren en hel katalog av goda egenskaper. Social kompetens handlar om att den arbetslösa sökande borde vara självständig, representativ, öppen, anpassningsbar, hjälpsam, nyfiken, villig att lära, artig, trevlig, beredd att ta på sig nya arbetsuppgifter och ha lätt för att samarbeta. Det kunde också vara en fråga om att han eller hon borde klä sig rätt, kunna ”ta för sig”, passa tider och ha rätt kroppsspråk.

Om social kompetens är liktydig med alla dessa goda personliga egenskaper, blir det svårt att motivera kritiska omdömen om arbetsgivarnas ökade krav på social kompetens och andra informella kvalifikationer. De sociala kompe-

tenserna framställs definitionsmässigt som positiva företeelser. Vem vill inte hellre träffa trevliga, självständiga och nyfikna människor i det dagliga arbetet än otrevliga, osjälvständiga och likgiltiga? Är det inte lättare att samarbeta med en person som har lätt för att samarbeta än med en som har svårt för det? Att ställa krav på social kompetens framstår som något självklart, som att föredra bra framför dåligt eller trevligt framför otrevligt. Det fanns också ett tydligt drag av en självklar positiv värdering i intervjupersonernas exemplifieringar. När den sociala kompetensen beskrevs på detta sätt, så föreföll det som att förmedlarna utan invändningar accepterade de krav på informella kvalifikationer som arbetsgivarna ställde. Det var som om en enda stämma artikulerade detta krav.

Kraven framställs inte såsom uppkomna i en specifik social situation, som ett resultat av en eller flera personers önskemål, utan snarare som en anpassning till en generell tendens, en konjunktur eller en strömning i tiden – en mer eller mindre ”anonym efterfrågan”. Det är arbetsmarknaden, lågkonjunkturen eller den ökade andelen korttidsanställningar som helt enkelt kräver eller åtminstone favoriserar vissa personliga egenskaper. Efterfrågan på informella kvalifikationer eller social kompetens framställs som mer eller mindre självklar. Det finns heller inte någon tydlig och lokalisierbar aktör bakom efterfrågan på social kompetens i det här avseendet, utan det är helt enkelt fråga om en nödvändig anpassning till tidsandan eller arbetsmarknadens funktionssätt. Oavsett om kraven kopplas till en tendens i tiden – ”arbetsmarknaden av idag” – eller arbetsmarknadens föregivet tidlösa funktionssätt, beskrevs kraven med en hög grad av diskursiv affinitet (Fairclough 1992): det fanns inga modererande markörer som implicerade att intervjupersonen distanserade sig från eller tvekade övre påståendets innehåll. Saknar social kompetens har man svårt att hävda sig i arbetslivet – då är man, vilket Monika påpekade när jag intervjuade henne och hennes platsförmedlarkollega Margareta, inte anställningsbar:

Fredrik: Men vad tycker ni själva om begreppets relevans? Social kompetens – är det något som ni anser är viktigt?

Margareta: Jovisst är det viktigt.

Monika: Det står ju i alla annonser idag, så att man är ju dum om man inte tar till sig begreppet. [Margareta: Ja, ja.] Det är ju det som arbetsgivarna frågar om. Social kompetens kan ju vara så mycket, man pratar om anställningsbarhet, och så. [Margareta: Mm, mm.] Idag när jobben är färre och de som söker fler, då gäller det ju att ha den här biten. För är du inte anställningsbar på minsta sätt, eller har social kompetens, då tillhör du ju de här som är sist i kön, nästan.

Här kopplas den sociala kompetensen till egenskapen ”anställningsbarhet”. Att vara ”anställningsbar” är som vi såg i det förra kapitlet en benämning på dem som räknas in i kategori 11 (jfr Bergeskog 1998, Mäkitalo & Säljö 2002:9) – de sökande som enligt förmedlingspersonalens bedömning inte har behov av att delta i utbildning eller åtgärd, utan som med en gång kan ställas till arbetsmark-

nadens förfogande. Den sociala kompetensen, att ha en uppsättning goda personliga egenskaper, framställs som ett av kriterierna för den kategori av sökande som anses vara ”färdiga” för arbetsmarknaden. Det kan tolkas som en bekräftelse på att arbetsmarknadens krav på informella kvalifikationer i princip tillerkänns lika stor vikt som deras krav på formella kvalifikationer. Samtidigt framställs företagens önskemål som nästintill ovillkorliga: ingen social kompetens, ingen anställningsbarhet, ingen anställning. Bilden av enstämigheten förstärks. Det hörde däremot till undantagen vad gäller talet om social kompetens och informella kvalifikationer, att intervjupersoner på det här sättet indirekt eller direkt refererade till förmedlingskontorens taxonomi för de olika kategorierna av sökande.

Men många förmedlare uttryckte som sagt en ambivalent inställning till arbetsgivarnas krav på informella kvalifikationer. Den ovannämnda enstämigheten sprack upp i en flerstämighet, där kraven på social kompetens fick en annan innebörd, och det självklara inte längre var självklart. Av citatet ovan framgick t ex att Kristina inte villkorslöst accepterade att företag anställde unga kvinnor därför att de var söta. Andra föreföll tycka att det självklara och ovedersägliga i termen ”social kompetens” låg nära det meningslösa: ”det (social kompetens) är ett modeord, men det beskrivs sällan”. Vagheten implicerade då också en innehållsmässig elasticitet: ”det kan betyda lite av varje”. Med beteckningen ”modeord” följer rimligtvis de negativa egenskaper som associeras till denna benämning: att det t ex är substanslöst eller används på ett övertalande eller mindre trovärdigt sätt.

Ambivalensen gällde i synnerhet termen social kompetens, och till en viss del föreföll det som att tveksamheten var knuten till benämningen i sig. Intervjupersonerna talade ofta om de företeelser som termen ”social kompetens” betecknar utan att använda denna benämning, och när de på så sätt talade i andra termer var den kritiska udden inte alls lika påtaglig. Kraven på informella kvalifikationer beskrevs då utan den ambivalenta karaktär som den sociala kompetensen hade, i egenskap av ”modeord”. Det var på tal om modeordet som de kritiska omdömena oftast framträdde, och det var då talet om informella kvalifikationer framställdes som genremässigt.

Att påpeka vagheten och böjligheten i termen ”social kompetens” var inte enbart ett sätt att markera en kritisk distans mot talet om social kompetens. Vissa intervjupersoner påpekade också att böjligheten möjliggjorde en strategisk användning av kravet på social kompetens, som mycket väl kunde bli etniskt diskriminerande (jfr SOU 1996:34:138, Höglund 1998:27, de los Reyes 2001). Det framkommer t ex i följande intervjuexemplar.

Svetlana: Det beror på vad du menar med social (kompetens). Jag har ju haft arbetsgivare som har sagt att man inte vill ta emot invandrare, det var alltså i ett dataföretag, man ville inte ta emot invandrare på grund av att ... han sa att det inte

skulle funka, i och med att de spelar golf en gång i månaden, eller om det var någon gång i veckan. [Fredrik: Företaget alltså?] Ja, precis och det funkar ju inte alls, för invandrare visste ju inte vad golf är. Och sen var det det här med bastu. ((Ändrat tonläge och intonation:)) 'Ja, men det går ju inte'.

Fredrik: Vadå, att de inte kan sitta nakna, eller?

Svetlana: Nej, nej, nej, ((ändrat tonläge och intonation:)) 'en invandrare kan inte sånt där', och 'det skulle förstöra stämningen på arbetsplatsen'. Högutbildade människor som sitter och pratar så där. Så att det är så mycket som är knäppt. Det är så himla knäppt ((skratt)).

I det anförda talet ändrade Svetlana tonfall och intonation och markerade en ironi, som det inte gick att ta miste på vid intervjutillfället. Kritiken mot arbetsgivarens krav var uppenbar, och den träffar såväl oviljan mot att anställa en sökande med invandrarbakgrund, som kravet på att denne bör kunna spela golf eller måste tycka om att bada bastu. Här beskrivs arbetsgivarnas krav på informella kvalifikationer som orimliga. Arbetslivets krav på social kompetens glider i det här intervjuцитatet över i ett krav på en social konformitet som är oskäligt. Kravet på social kompetens blir, för den arbetsgivare som här beskrivs, ett sätt att utesluta kategorin invandrare från ansökningsprocessen.

Flera andra intervjupersoner sade sig ha haft liknande erfarenheter, det vill säga att arbetsgivare ibland "gömde sig" bakom ett tydligt artikulert krav på social kompetens och andra informella kvalifikationer, när de inte ville ha sökande med invandrarbakgrund. Även utan koppling till denna etniskt diskriminerande preferens framställdes vid flera tillfällen arbetsgivarnas krav på social kompetens eller andra informella kvalifikationer som orimliga. Att begära av en sökande att han eller hon måste "funka lika bra vid kaffebordet som vid skrivbordet" var text en hållning som kritiserades. På ett liknande sätt ifrågasattes önskemålet på att sökande unga kvinnor skulle vara söta eller attraktiva; det var heller inte ett rimligt informellt "kvalifikationskrav".

Kraven på social kompetens kunde i arbetsförmedlarnas ögon således gå för långt. I sin kritik uppmärksammade de en exkluderande dimension hos det utvidgade kompetensbegreppet, dvs att krav på en specifik social kompetens också kunde vara ett sätt att markera eller befästa en social normalitet. Att kräva av de sökande att de ska kunna spela golf, bada bastu eller prata på ett visst sätt på kafferasten tolkades då som en vilja att förvissa sig om att personalgruppen ska se ut i stort sett på samma sätt som förut. Arbetsgivaren vill att det sociala livet på arbetsplatsen ska pågå utan förändringar och störningar, så att arbetet ska fortlöpa effektivt och utan hinder. Men kraven blir här alltför långtgående. Intervjupersonerna tycker, om jag tolkar utsagorna rätt, att kraven på social kompetens kan ha dels en löjväckande dimension, och dels en problematisk, orättfärdigt exkluderande.

Här framträder en skiljelinje i intervjumaterialets diskurs. Vissa krav på social kompetens är godtagbara, andra inte. Intervjupersonernas bild av vad eller vilka

som artikulerade de rimliga respektive de orimliga kraven skiljer sig åt. De rimliga kraven på social kompetens framställdes som befogade av två olika anledningar: dels därför att den sociala kompetensen i en mening var självklar och beskrevs med hänvisning till definitionsmässigt mycket positivt värderade personliga egenskaper, och dels därför att de var en mer eller mindre logisk följd av arbetslivets utformning. På så vis framställs kraven som en naturlig respons på sakernas tillstånd. Det är inte några enskilda aktörer som artikulerar dem. Rösten som uttalar kraven är nästan osynlig och finns överallt. Samtidig är påpekanden som ”man är ju dum om man inte tar till sig begreppet, det är ju det arbetsgivarna frågar om” (se ovan) en indikation på vilken grupp som har tolkningsföreträdet i frågan (jfr Neergaard 2002). Vad gäller de föregivet *orimliga* kraven, så beskrevs de betydligt oftare, om än inte alltid, med hänvisning till den person som artikulerade dem; de var snarare resultatet av en specifik – men inte benämnd – persons irrationella överdrift.

Det kritiskt distanserade förhållningssättet till frågan om de informella kvalifikationernas betydelse föreföll inte vara oförenlig med det bejakande. Dessa förståelser uteslöt inte varandra, utan kunde ofta rymmas inom ramen för ett och samma intervjuvar. Följande citat, som kommer från intervjun med Karin, illustrerar denna dubbelhet. Avsnittet är klippt från en längre sekvens där hon beskriver hur det brukar gå till, när hon ordnar möten mellan rekryteringsansvariga och arbets sökande med utländsk bakgrund. Orsaken till att hon gärna ser till att ett möte kommer till stånd är att det i den sociala interaktionen ansikte mot ansikte förhoppningsvis kan uppstå en personlig kontakt, som – underförstått – minskar inflytandet av fördomar eller en negativ förförståelse hos företagsrepresentantens sida. Men förutsättningen är då att den sökande ”verkar positiv och glad”:

Karin: Det är ju den här sociala kompetensen som det har blivit så mycket av idag. Det är inte bara din formella kompetens (som är viktig), utan du ska platsa i gänget också. Du ska spela den här *rollen* – hur är man på den här arbetsplatsen? /.../

Fredrik: Vad tror du själv om begreppets relevans?

Karin: Med?

Fredrik: Ja, social ... social kompetens.

Karin: Ja, jag tror att det alltid är viktigt, alltså. När du söker ett specifikt jobb måste du naturligtvis uppfylla villkoren, ska du vara förskolelärare ska du ha den rätta utbildningen. Men säg att det står mellan en svensk och en invandrare, då måste invandraren bevisa ännu mer, eller hur? [Fredrik: Ja.] Att han vill ha, eller har den här kompetensen. Och jag tror att det sociala (blir allt viktigare), det är ju så att vi inte kommer att ha fasta jobb längre. Vi ska jobba i projekt, och byta arbetskamrater var sjätte månad. Det ställer enorma krav på social kompetens och flexibilitet, och att kunna förstå kroppsspråk, och jag menar hela allt. Vi får inte missa den biten, då syns det direkt. Vi pratar om det här, vi har ju många invandrade kollegor, så att vi ser ju, hur ... det är både roligt och jobbigt, det är så

annorlunda, det är både på gott och på ont. Så att frågan är vilket yrke du kan, (och) hur mycket det går att avvika. Nä, men jag tror faktiskt att det (social kompetens) är, och att det blir, jätteviktigt. Och jag vet en massa alltså, jag vet hur man får ett jobb, och jag vet hur vi är, och vad vi förväntar oss. Det där är ju svårt, tänk bara på kroppsspråket. /.../ Man kan i viss mån träna det.

Här återfinns tre olika förhållningssätt till arbetsmarknadens krav på informella kvalifikationer. För det första relaterar Karin kraven till vissa specifika anställningsformer, som har blivit vanligare under senare tid. Arbete i projekt och korttidsanställningar kräver att den anställde är flexibel och har kunskap om indirekta och implicita sätt att kommunicera, som tex ”kroppsspråket”. Karin bejakar arbetsgivarnas efterfrågan på informella kvalifikationer: när hon hävdar att ”det sociala” blir allt viktigare, framstår detta påstående inte som en värderande sats, utan snarare som ett konstaterande med hänvisning till arbetslivets omorganisering. För det andra markeras dock en distanserad och bitvis kritisk syn på samma tendens. Karin beskriver hur sociala kompetenser kan vara högst situationellt definierade – det krävs att man ska platsa i gänget på arbetsplatsen. Strävan efter att uppfylla dessa situationellt definierade krav likställs med att spela en roll. Metaforiken implicerar att den plats- och situationsbundna sociala kompetensen är något som den anställde träder in i när arbetsdagen börjar, och träder ut ur när den slutar. Rollmetaforen markerar ett visst avstånd till idén om social kompetens, och i samma distanserade anda är påpekandet att kraven på social kompetens medför att ”invandraren [måste] bevisa ännu mer”. Karin antyder närvaron av en diskriminerande dimension hos efterfrågan på arbetskraft: arbetsmarknaden ställer inte samma krav på alla sökande.

Förhållandet mellan diskurs, institution och praktik

Oavsett ambivalensen kring termen ”social kompetens”, och vissa arbetsgivares sätt att tolka densamma, är det uppenbart att frågan om informella kvalifikationer låg högt uppe på arbetsförmedlarnas agenda. Som vi såg i inledningen till detta kapitel, var detta inte någon tillfällighet. Liknande sätt att resonera återfinns också i den policy som ligger till grund för Arbetsförmedlingens verksamhet. Fokuseringen på informella kvalifikationer var vanligtvis också etablerad på intervjupersonernas respektive förmedlingskontor. På det kontor som vägledaren Susanne arbetade var tex undervisning om arbetslivets implicita sociala koder redan en integrerad del av åtgärderna för arbetslösa som invandrat:

Susanne: Ja, jag kan tycka att det är viktigt att veta vad det är för spelregler som egentligen gäller på arbetsmarknaden. Det finns en massa osynliga regler som vi svenskar vet om, men som de som inte kommer härifrån inte vet om. /.../ Just på

de här datorteken som jag är ute på, där jobbar man väldigt mycket kring det här med uppförande över huvud taget eller, ja, om man kallar det för social kompetens. Att man lär sig ... kring det här med att man bara inte går iväg mitt under en föreläsning, eller så där, bara för att man ska följa med frun och handla skor, eller nåt sånt där, eller att någon ska gifta sig i släkten.

Undervisningen i jobbklubbarna och datorteken var ofta inriktad på att lära deltagarna hur man söker arbete. Man lärde ut hur en genomarbetad och korrekt platsansökan bör se ut: vilka formuleringar och artighetsfraser som är lämpliga, hur orden stavas på ett korrekt sätt, hur den sökande bör beskriva sig själv och motivera varför han eller hon anser sig själv vara kvalificerad, samt hur man åstadkommer ett snyggt dokument i ett ordbehandlingsprogram. Men till undervisningen hörde också kunskaper om hur den arbetslöse bör agera vid en anställningsintervju, och, åtminstone i en del fall, vad man bör respektive inte bör göra över huvud taget i arbetslivet – det som citatet ovan kallas ”arbetslivets osynliga regler”.

Talet om informella kvalifikationer och arbetslivets implicita sociala regler återfinns, om än i varierande mängd, på olika byråkratiska nivåer, såväl i statliga offentliga utredningar och regeringspropositioner som ute på de lokala förmedlingskontoren. I det platsorienterade förmedlingsarbetet finns ett incitament till att frågan om de arbetslösas sökbeteende och kännedom om arbetslivets sociala regler hamnar högt upp på platsförmedlings- eller vägledningssamtalens agenda. Detta arbetssätt innebär att den arbetslöses sätt att söka arbete i synnerhet, men även dennes sätt att agera på arbetsmarknaden i allmänhet, kommer i fokus för det förmedlande arbetet. Den primära uppgiften i det platsorienterade arbetssättet är att hitta lämpliga sökanden till de befintliga, lediganmälda platserna. När handläggarna hittar en sökande som matchar den ”kravprofil” en vakant plats har, får den sökande en anvisning till platsen. Förutom att de sökande får formella anvisningar, finns det krav på att han eller hon dessutom ska söka ett antal övriga platser för att undvika att få sin ersättningsrätt ifrågasatt. Det krävs av den sökande att denne tar ansvar för sitt arbetssökande i den meningen att hon eller han söker arbete utan direkt hjälp från förmedlingen, med hjälp av alla tänkbara formella och informella informationskanaler och kontakter. Arbetssökandet bör enligt detta ideal vara organiserat som ett heltidarbete, och förmedlaren kontrollerar att så också är fallet. Det innebär att den arbetslöses egna aktiviteter kommer i fokus för handläggarens intresse: hur många arbeten söker denne? Hur går själva arbetssökandet till? Söker man arbete på rätt sätt?

Detta incitament förstärktes sannolikt när arbetslösheten låg på en hög nivå. Ju färre vakanser och fler arbetslösa, desto fler, längre och misslyckade ”sök-karriärer” fanns det att granska och problematisera. Dessutom ökade efterfrågan på åtgärds- och utbildningsplatser. Med få arbeten att förmedla blev placering i

en åtgärd ett alternativ, en verksamhet dit handläggaren kunde skicka den sökande, och bakom ett flertal av åtgärderna fanns ambitionen att förstärka de informella kvalifikationerna och de personliga egenskaper som sammanfattas i termen ”social kompetens”. Man lärde ut och skapade förutsättningar för just det agerande som våra intervjupersoner värderar så högt, och som sammanfattas i termen ”social kompetens”. ”Kompetensdiskursen” (Fägerborg 1996) och ”kompetensbristdiskursen” (Mattsson 2001) motsvarades av en praktik som syftar till att förändra och påverka de sökande. Här märks sålunda en aspekt av arbetsförmedlingens produktiva maktutövning: man strävar efter att producera ”social kompetens”. Åtgärderna hade här en inkluderande dimension – att hjälpa arbetslösa in i arbetslivet, men också att (re)socialisera de sökande till detta arbetslivs sociala mönster. Man skulle, utifrån ett Foucaultianskt perspektiv (Foucault 1987:254ff), kunna säga att dessa åtgärder är ett utslag av produktiv maktutövning och ”maktens mikrofysik”, som strävar efter att disciplinera och effektivisera arbetskraften, genom ett försök att i detalj korrigera arbetslösas beteende i arbetslivets sociala vardag. Intervjupersonerna ställde sig bakom strävan efter att producera ”social kompetens”; i själva verket betonade de det socialiserande momentet oftare än vad Ams gör i sina presentationer av arbetsmarknadspolitikens åtgärder för ungdomar (se text Ams 1996:163ff, 1998a:115ff). I det följande stycket kommer jag att beskriva hur kraven på informella kvalifikationer och social kompetens även omtalades i etnicitetens och kulturens potentiellt skillnadsskapande språk.

Pragmatism, likhet, skillnad och kultur

En del intervjupersoner ansåg att just ungdomar i kategorin invandrare ibland hade sämre kunskaper om arbetslivets underförstådda sociala regler. Kunskapsbristerna avsåg flera olika slags regler, t ex hur man hälsar på okända människor – att ta i hand och hälsa på ett artigt sätt – eller passar tiden och kommer till möten vid rätt tidpunkt. Bristen i fråga hölls för att vara problematisk därför att intervjupersonerna befarade att ungdomarna inte visste hur de skulle agera i en anställningsintervju, när de mötte en arbetsgivare. Problemformuleringen var således pragmatiskt motiverad: vissa beteenden eller egenskaper anses vara problematiska därför att de hindrar uppfyllandet av ett önskvärt tillstånd. Intervjupersonerna var rädda för att ungdomarna skulle agera på ett sätt som inte uppfattades som korrekt när de träffade en rekryteringsansvarig, och att de därmed skulle begränsa sina chanser till att få arbete. ”Känner man inte till de värderingar som är vanliga i det svenska arbetslivet, kan det vara svårare att få arbete”, påpekade Erik, när vi samtalade om just de implicita normer och värderingar som styr den sociala interaktionen på olika arbetsplatser. Samtidigt gissade han att detta hinder förmodligen var mindre påtagligt för ungdomar med invandrarbakgrund, som själva inte hade invandrat utan var födda i Sverige,

och därför mer bekanta med ”värderingar och etik, osynliga saker som ändå finns, vår kultur”. De flesta intervjupersonerna gjorde dock inte någon distinktion i detta avseende.

I andra fall var motivet till den problemfokuserande hållningen inte enbart pragmatiskt. Om en ung kvinna eller man med invandrarbakgrund inte hälsade på rätt sätt eller i övrigt agerade på rätt sätt när han eller hon mötte en arbetsgivare, så uppfattades det i vissa fall inte enbart som ett hinder för deras inträde i arbetslivet. Normbrottet i fråga hade då ytterligare en betydelse för intervjupersonen: det bröt uppenbarligen mot hans eller hennes egna värderingar och känsla för lämpligt beteende, inte enbart arbetsgivarens. Detta sätt att beskriva och bedöma en sökandes sätt att agera uttryckte till exempel Karin, i den sekvens som följde omedelbart efter den excerpt som citerades sist i avsnittet ”Intervjupersonernas syn på begreppet social kompetens”.

Karin: Nä, men jag tror faktiskt att det (social kompetens) är, och att det blir, jätteviktigt. Och jag vet en massa alltså, jag vet hur man får ett jobb, och jag vet hur vi är, och vad vi förväntar oss. Det där är ju svårt, tänk bara på kroppsspråket. /.../ Man kan i viss mån träna det. Jag har varit med invandrare och följt med ut till arbetsgivare, (som representant) för oss (på arbetsförmedlingen), då. Då vill ju jag att jag kan hålla mig lite i bakgrunden, och att den här killen då frågar lite om jobbet, och hälsar och tar i hand, tittar i ögonen, och inte som en del gör, så här ((intervjupersonen tittar demonstrativt bort, för att illustrera)), vänder sig bort och tittar någon annanstans. Då är det till slut bara jag som står och pratar, bara därför att det i deras kultur är jätteoartigt att se varandra i ögonen, eller att han som söker jobb inte skulle drömma om att ta i hand, eller att man inte vill verka för nyfiken ((skratt)), såna där grejer ... jag vet inte, det var många år sen det hände mig första gången. Jag var jättearg på den här personen när vi gick hem: ”här har jag åkt med dig, och du är fullständigt ointresserad, och det var jättepinsamt att vara med dig, här har man gått och frågat”, och han hade gjort sitt bästa då, som han trodde. Ja, han visste ju inte alls hur det var här, och sånt där, det är ju viktigt, det borde man ju ha mer om.

Det är tydligt att Karin själv tycker att den sökandes agerande var mer eller mindre olämpligt; det var inte alls rätt sätt att bemöta en potentiell arbetsgivare. I den berättelse som avslutar intervjusekvensen uttrycks detta ogillande indirekt, i en av de utvärderande satser (Labov 1972:366ff) som anger berättelsens poäng. Det anförda talet skapar en realistisk effekt som tydligt återger Karins frustration och irritation efter mötet med arbetsgivaren; hon tyckte att det var ”jättepinsamt” att den sökande föreföll vara ”fullständigt ointresserad” av den arbetsplatsen där han sökte arbete. Den sökande bröt uppenbarligen inte enbart mot arbetslivets implicita sociala koder utan även mot Karins egna. Tidigare under intervjun framställdes kraven på informella kvalifikationer som en egenskap hos arbetsmarknadens efterfrågan, en efterfrågan som inte riktigt bedömer alla lika (se ovan). I slutet av samma sekvens har samma krav förvandlats

till rimliga förväntningar på ett föregivet korrekt beteende. Arbetsmarknadens krav blir också Karins egna.

Med denna problemformulering följer också en idé om hur det problem som pekats ut ska lösas. I den värderande sammanfattningen av berättelsen framhålls behovet av undervisning om arbetslivets sociala koder: ”det är ju jätteviktigt, det borde man ha mer om”. Det föregivet felaktiga sättet att agera på kan läras bort – det är en kunskapsbrist. På det förmedlingskontor där Karin arbetade hade man också på halvtid projektanställt en skådespelerska, som bland annat skulle hjälpa till i undervisningen om hur man agera i mötet med arbetsgivare, dvs om arbetslivets implicita sociala normer. Men förutom att vara en kunskapsbrist är den sökandes agerande, enligt Karin, också kulturellt format. Kulturbegreppet tillhandahåller en förklaring till det avvikande beteendet, och det som i relation till det svenska arbetslivets normer är en kunskapsbrist. Den sökande gjorde som han gjorde därför att det är rätt och riktigt i den grupp han tillhör: ”i deras kultur är det jätteoartigt att se varandra i ögonen”. Oviljan att ta i hand eller inte verka för nyfiken antogs ha samma orsak. Det som såg ut som en icke godtagbar brist på intresse var kulturellt motiverat eller sanktionerat. På så sätt får den en ny innebörd, den är inte längre en anomali, utan en del av ett socialt sanktionerat sätt att bemöta andra människor.

Ordet ”kultur” blir i sammanhanget en sammanfattning för ett kollektivt iakttagande av en regel som styr social interaktion. Genom att relateras till den en grupps sociala system får anomalien en viss logik, den sökandes beteende blir så att säga ”läsbart”. Läsbarheten till trots är det kulturella drag som omnämns negativt värderat: det anses inte vara funktionellt på den svenska arbetsmarknaden. De normer som är sanktionerade i ”deras kultur” går således på tvärs med det agerande, som intervjupersonen anser vara lämpligt när en sökande möter en arbetsgivare. Därför uttrycks ett krav på anpassning. Det kulturellt härledda bör i det här fallet läras bort.

Andra intervjupersoner såg en liknande koppling mellan hur ungdomar med invandrarbakgrund agerar i arbetslivet, och den kultur som de förmodades tillhöra. Följande citat, som kommer från intervjun med Anna, ger ett annat exempel på hur intervjupersonerna föreställde sig denna relation.

Fredrik: Anser du att man på andra håll i samhället, till exempel i skolan eller hos sociala myndigheter, kan bidra med åtgärder för att förhindra eller förebygga en negativ utveckling så att säga, ((det vill säga en)) ökad arbetslöshet hos ungdomar generellt, men kanske bland ungdomar med invandrarbakgrund i synnerhet, eller är det huvudsakligen en arbetsmarknadspolitisk fråga, som berör arbetsförmedlingen?

Anna: Nej, det kan det inte vara. Det kan inte bara vara en arbetsmarknadspolitisk fråga, utan det måste ju vara från andra håll, naturligtvis. Vad jag tror att vi är lite rädda för, det är det här med att överföra den svenska kulturen till våra invandrare, och det är lite dumt, därför att våra invandrare, de håller gärna strängt på sin egen kultur. Och jag tror att de egentligen hemskt gärna skulle vilja veta vad vi står för

[Fredrik: Ja, ja, ja]. Men vi vågar inte alltid tala om det [Fredrik: Nej]. Därför att då blir vi klassade som rasister eller invandrarfientliga eller något sånt där. Men det är inte det som det handlar om, utan det är det jag menar, det måste finnas i hela samhället, i skolan, på socialen också. Att man likaväl som vi uppfostrar våra barn, så är ju våra invandrare så att säga barn i vår kultur, dom måste ju få reda på vilka konstiga mönster vi har, javisst. Så att det kan ju inte bara vara här som man gör det då, utan det måste vara generellt faktiskt, och det har jag ingen uppfattning om hur det går till [Fredrik: Nej, nej], om jag ska vara ärlig, det vet jag inte.

Fredrik: Var det något speciellt du tänkte på?

Anna: Vi svenskar är ju nästan löjliga på det sättet att vi alltid ska passa tider. Vi är så hemskt noga med att passa tider ((skratt)). Vi är nästan ensamma om det, men det är väldigt praktiskt, och vi är såna. Om du ska till en anställningsintervju klockan ett, så får du för sjutton se till att du är där klockan ett också, och inte komma klockan fyra eller nästa dag, om det är någonting sånt. Jag tycker att det vore förfärligt att om jag inte talar om det för en person, och påpeka att ”missa inte det”, och jag har grupper här med ungdomar varannan vecka, med nya arbetssökande. Då har jag en fast tid. Och det är väldigt svårt att få dom här invandrarna att begripa att halv två är halv två och inte kvart i två, för då har jag stängt dörren, för jag har inte tid att släppa in någon efter halv två. Och det gick ju bra, nästa gång var de här fem i ((skratt)). Så det är en detalj, alltså. /.../ Jag kan ta ett exempel, jag hade en gosse här, från Iran, som inte är så gammal, i tjugotvå-årsåldern eller så. Han hade en tendens att storma in genom den (yttre) dörren, och så knackade han på. Ibland hade jag besök, och ibland inte, och så ville han ha hjälp med än det ena, än det andra. Och det här retade gallfeber på mig, för att det hände någon gång att jag pratade i telefon. ”Nämen, det kommer olämpligt” sa jag, ”det går inte, ni får stoppa honom”, nej. Så jag gick rakt på honom, i lugn och ro, och sa till honom att ”du får inte lov att klampa in på det viset, du kliver in på mitt revir och det är väldigt otrevligt, du rubbar mitt arbete”, så här. ”Åh, förlåt, hade ingen aning om det!”. Han har inte gjort det sen dess [Fredrik: Nähä]. Vi är jättekompisar ((skratt)).

Liksom i det ovan angivna citatet från intervjun med Karin, är en av premisserna för det resonemang som förs i denna sekvens en tydlig åtskillnad mellan ”vi” och ”dom”, svenskar och invandrare, liksom mellan storheterna ”svensk kultur” och ”invandrarnas kultur”. Den skillnad som antyds i min fråga ställs i förgrunden, görs kulturell och får en tydligt normativ dimension. Det är förmågan att passa tiden – eller, mer exakt, att tolka innebörden av tidsangivelser för överenskomna möten – som blir kulturell. Svenskar passar tiden på ett sätt, och kategorin invandrare ett annat, och skillnaden har med kultur att göra. Beskrivningen av förhållandet mellan kultur och tid illustreras med en berättelse som redogör för ett möte med en ung arbetslös man från Iran som inte passade tiden på det sätt som hon önskade. Anna tolkade det som att hans benägenhet att gå in på hennes rum efter överenskommen tid var en kulturellt härledd disposition. Detta gjorde henne irriterad – när han försenad klev över tröskeln

till hennes rum inkräktade han på hennes integritet. Samtidigt underströk Anna att hon insåg att det inte fanns någon ovänlig avsikt bakom hans beteende, som helt enkelt berodde på att han var inte informerad om den svenska kulturens normer.

Benägenheten att passa tiden på ett punktligt sätt blir här en del av en svensk, nationell kultur. Anna är här en smula ambivalent gentemot den svenska kulturens praktik. De kulturspecifika kraven på exakt punktlighet framställs som smått löjliga. Å den andra sidan tillägger hon att det svenska sättet att passa tiden är praktiskt, oavsett den kulturella relativiteten. Kravet på en strikt tidspassning motiveras pragmatiskt. Det är helt enkelt mer praktiskt om alla motsvarar den svenska kulturens krav. Samtidigt är det också en fråga om ensidig anpassning: ”de Andra” bör ta till sig det svenska. Det föregivet svenska förhållningssättet framställs som något konstant: ”vi är såna”. Det är ”de Andra”, de som avviker, som bör anpassa sig till denna konstant om friktion uppstår. Det är lika självklart som att en arbetslös sökande måste vara tillgänglig exakt vid den tidpunkt man har kommit överens om, annars kan han eller hon inte förvänta sig att få komma in på kontoret.

Överföringen av kunskaper om det svenska likställs med föräldrars uppfostran av barn. Familjen blir en metafor för relationen mellan infödd majoritet och invandrad minoritet: ”våra invandrare [är ju] barn i vår kultur”. Med detta val av metaforik naturaliseras anpassningen – integrationen eller assimilationen – än mer. ”De Andras” anammande av den föregivet enhetliga svenska kulturen, och de sociala kompetenser den omfattar, framställs som en inlärningsprocess lika befogad och naturlig som föräldrars uppfostran av sina barn. De mer omstridda dimensionerna av ett integrerande eller assimilerande projekt hamnar därmed i bakgrunden. Med familjemetamoriken tillkommer, på ett generellt plan, nya innebörder för beskrivningen av relationen mellan ”vi” och ”de Andra”. Svenskarnas auktoritet över kategorin invandrare blir ett faktum som förklarar sig självt. Att beskriva och behandla vuxna som barn förstås vanligen som ett nedsättande bemötande. Med barnsligheten kan ”de Andra” tex beskrivas som oskuldsfulla, oerfarna och lekfulla, men också som naiva, infantila, outvecklade, dumma, oförståndiga, larviga, löjliga, omogna, puerila eller enfaldiga.⁹ Till termen ”barn” hör vanligtvis också en betydelsedimension som beskriver en icke fullvärdig samhällsmedlem – en omyndig person som tex inte får rösta, och behöver målsmans godkännande vid vissa ekonomiska transaktioner. Metaforiken i citatet antyder också att svenskars rätt och plikt att ange normer och korrigera avvikelser är lika självklar som föräldrarnas rätt att uppfostra och tillrättavisa.

⁹ De uppräknade orden är de synonymer till ”barnslig” som föreslås av ordbehandlingsprogrammet Microsoft Words ordbok.

Den citerade problembeskrivningen och det åtföljande lösningsförslaget innehåller således ett flertal påståenden om interetniska relationer och talet om invandring. Annas resonemang om social kompetens är inbäddat i ett större samtal om hur det är och hur det borde vara. Det är dock inte enbart kategorin invandrare som ställs inför krav på handling och anpassning. I citatet uttrycks även en del imperativ som riktas till svenskarna. En del av dessa följer direkt av intervjufrågan, som gällde vilka som kan bidra till att arbetslösheten hos framför allt ungdomar med invandrarbakgrund inte ökar. Vilka bör agera – skolan, socialkontoret, arbetsförmedlingen eller några andra? Svaret manar till handling för betydligt fler personer än dem som jag räknar upp. Uppgiften att motverka dessa marginaliseringsprocesser är ett ansvar för ”hela samhället”. Lösningen är en fråga om kultur, anser Anna. Vi måste alla tydliggöra den svenska kulturens innehåll för invandrarna, ”de Andra”. De som inkluderas i pronomenet ”vi” har ett krav på sig att tala, kommunicera och vara tydliga, om en fortsatt negativ utveckling ska undvikas.

Det interetniska samtalet har tidigare, enligt Anna, präglats av att censurerande instanser har förhindrat öppen kommunikation. Svenskar vågar inte längre tala om den svenska kulturen, därför att de då blir ”klassade som rasister eller invandrarfientliga”. ”Vi” kan inte prata med ”dom” som ”vi” vill. Den censurerande instansen är en eller flera aktörer som klassificerar andra som rasister eller invandrarfientliga, och de är uppenbarligen en grupp vars utsagor har stor räckvidd och legitimitet. Deras klassificeringar tillskrivs stor tyngd (Hertzberg 2002:216). Under hotet om kännbar sanktion tystnar svenskarna, enligt Anna. Det framkommer tydligt av sammanhanget att den censurerande instansen upplevs som illegitim. Anna vill ju att ”vi” talar om svenskhet och svensk kultur med ”de Andra”. Anklagelserna om rasism är oriktiga. Anna använder här en trop som är relativt vanlig i diskursen om invandring, rasism, etniska relationer och det mångetniska Sverige, och som beskriver vissa av villkoren för kommunikationen i just denna diskurs. Enligt denna retoriska figur är hotet om anklagelser för rasism och främlingsfientlighet ofta eller alltid närvarande i detta sammanhang. Det är anklagelser artikulera av en grupp aktörer som upprätthåller en hegemoni, ofta benämnd ”politiskt korrekt”, och inte låter någon kritik av den liberala och/eller mångkulturella etnicitetspolitiken få utrymme i media, och som ofta undanhåller information om denna politik misslyckanden (Hertzberg 2002:207ff). I första hand används tropen i detta sammanhang för att förstärka ett argument för en ”överföring av svensk kultur”, och genom att framställa potentiella kritiker som hegemoniska förstärks legitimiteten i den egna åsikten.

Mot svenskarnas rädsla för och ovilja mot att kommunicera sin kulturs värden och normer ställs invandrarkategoriens förhållningssätt. Till skillnad från svenskarna ”håller de strängt på sin egen kultur”; de är inte rädda för att tydliggöra sin egen kulturs normer och värden. ”De Andra” är i detta avseende

mer kulturella än vad ”vi” är. Denna form av skillnadsskapande mellan gruppen svenskar och kategorin invandrare framhålls även av andra intervjupersoner. Den sistnämnda antas vara mer lojala mot sin kultur och deras agens bestäms i större utsträckning av partikulära normer och värderingar. ”De Andras” kultur framställs helt enkelt som mer styrande i den här jämförelsen.

Det var fler intervjupersoner än de ovan citerade som beskrev denna kausala länk mellan kultur, grupp- eller kategoritillhörighet och hur människor agerar i arbetslivet. Gun, en platsförmedlare som arbetade i en förortskommun i sydöstra Storstockholm, ansåg att det här med att ”söka jobb är ju kulturellt betingat, definitivt”, och ”en fråga om vilken bakgrund du har”. Diskussionen om ”kulturell betingning” hade sin upprinnelse i att hon beskrev hur en grupp sökande som hon hade haft i en jobbklubb hade bristande kunskaper om hur man tar kontakt med arbetsgivare. Skolan undervisar inte om sådana saker, och när inte heller föräldrarna lär ut det, så är bristen ett faktum, påpekade hon. Det var således familjbakgrunden eller den sociala bakgrunden som pekades ut i första hand. Gun antog att även föräldrarna hade dåliga kunskaper om hur man bör hälsa i det svenska arbetslivet. I förlängningen ledde detta till att de ungdomar som det var fråga om – Gun skilde inte mellan ungdomar som själva har invandrat och de som är födda i Sverige – sällan lyckades i sina försök att få arbete. Det ledde i sin tur till att ”våldigt många” gav upp i sökandet efter arbete, därför att de trodde att det ändå inte gav något resultat.

Kunskapsbristen i fråga förklarades alltså i första hand med det faktum att inte heller föräldrarna vet hur man gör i arbetslivet och därför inte kan föra över dessa kunskaper till sina barn. Bristen framställs som en konsekvens av föräldragenerationens marginella position på arbetsmarknaden. Denna typ av förklaringsmodeller kommer jag att beskriva längre fram i avhandlingen. Men Gun framhåller också att hon betraktar denna kunskapsbrist som en aspekt av den kulturella betingningen. Hon ger fler exempel på vad kulturell betingning kan vara i sammanhanget, t ex hur en del personer hälsar, eller snarare låter bli att hälsa, på ett sätt som avviker. ”Hur är det när man inte hälsar, utan bara slår sig ner, och liksom ’här är jag’? Det avgör ju faktiskt självklart hur vi möts.” Det avvikande sättet att hälsa, vilket kan uppfattas negativt av arbetsgivarna, antas vara kulturellt härlett.

Samtidigt finns det, enligt Gun, sammanhang där alla hälsar på ett för henne korrekt sätt, oavsett var man kommer ifrån och vilken grupp man tillhör: ”om du tittar på den internationella världen, då har vi ju tydligen koderna klara för oss jättesnabbt /.../ även om du kommer som Arafat med sin kostym, så hälsar man med fast handslag och tittar varandra i ögonen”. Det fanns uppenbarligen en del kontexter där den kulturellt härledda motviljan eller oförmågan att hälsa på ett korrekt sätt inte kom till uttryck. Frågan om när den kulturella bestämningen sattes ur spel och ersattes av en mer eller mindre universell kod kommenterades inte.

Längre fram i samma intervjusekvens beskrev Gun hur hon hade iakttagit att personer i kategorin invandrare ibland förhöll sig på ett strategiskt sätt till sin egen kulturs normer; de valde mellan att agera i enlighet med dessa normer eller att låta bli. Hon trodde att personer som befann sig i utsatta grupper hade ett behov av att markera egenart, eftersom det kunde stärka deras identitet och ge en känsla av välbefinnande och en möjlighet att accepteras i gruppen, ”och då bryr du dig inte om att lära dom andra koderna”. Även här definieras således de underförstådda regler som styr social interaktion som *kulturella*. Relationen mellan gruppmedlemskap och kultur framgår med tydlighet. Att inte bry sig om andra gruppers sociala koder kan vara ett sätt att förstärka bandet till den grupp man tillhör. Lojaliteten med den egna gruppens kulturellt härledda normer antas ha en i det närmaste kompensatorisk aspekt. Därtill kommer att det lämnas ett visst utrymme för handlingsfrihet – den kulturella determineringen kan inbegripa vilja och intentioner. En person kan vara fri att förhandla om de kulturellt härledda handlingskraven, åtminstone när han eller hon väljer att följa dem lojalt och troget. Gun ger även fler exempel på vad som enligt hennes bedömning är kulturellt bestämt. Hon refererar till ett möte med en man som inte vill arbeta med kvinnor, och denna ovilja beskriver hon också såsom kulturellt formad. Det här var ett tema som många intervjupersoner diskuterade. Förmedlarnas perspektiv på de normer och ideal som invandrade grupper har kring genus kommer jag att återkomma till i nästa kapitel.

Den ”kulturella betingningen” var tydligt inskriven i en problemformulering. De som inte hälsade i enlighet med den dominerande sociala koden löpte enligt Gun risken att bli utan arbete. Hon gjorde ingen skillnad mellan sina egna åsikter och arbetsmarknadens krav på den punkten. Arbetslivets krav var i så måtto också hennes egna krav. Den avvikande kulturens normer och regler förstås huvudsakligen som ett hinder eller ett problem i det här sammanhanget. Vilka som bär upp denna kultur nämns inte; den framstår huvudsakligen som en avvikelser och den generella invandrarkategoriens kultur. Mot den kulturellt bestämda avvikelser kontrasteras en normalitet, som inte heller den markeras som etnisk, dvs som specifikt svensk. Denna anomali är inte kulturell, utan framträder snarare just som en självklar, neutral normalitet. I linje med detta normalitetsantagande beskrivs också en internationellt gångbar kod – representerad av ”Arafat i sin kostym”, som hälsar med det rätta fasta handslaget och tittar den andre personen i ögonen – vilken i stort sett sammanfaller med den kod som underförstås som svensk.

Till den bild av ungdomar i kategorin invandrare som framträder i intervjuerna med arbetsförmedlarna hör alltså åsikten att dessa ungdomar har sämre kunskaper om arbetslivets implicita sociala koder än vad andra ungdomar har. Denna brist förklarades huvudsakligen med hänvisning till kulturell tillhörighet eller delaktighet. Man föreställde sig en form av kulturskillnad, som huvudsakligen var relaterad till etnisk tillhörighet. Men kunskapsbristen sattes även i

samband med föräldrarnas och andra släktingars arbetsmarknadsposition: det var svårare för de ungdomar som hade många arbetslösa i sina sociala nätverk att få information om arbetslivets normer (jfr Knocke & Hertzberg 2000:71). De senare förklaringsmodellerna kommer jag att beskriva utförligare i kapitlet ”Bortom etnicitetens partikulära logik: arbetslös och utan kontakter”.

Med kulturbegreppet blir bilden av ”de Andra” mer generell. Beskrivningen tar sikte på större grupper eller kategorier än enbart arbetslösa ungdomar. I bilden framträder en mer generell etniskt determinerad handlingslogik, som underförstås ha potential att förklara alla gruppmedlemmars agerande. Både Anna och Karin beskriver hur ”invandrarnas” sätt att agera är en produkt av deras kultur. Ingen av dem lokaliserar kulturen i fråga till en specifik etnisk, internt definierad gemenskap, utan enbart till den från svenskheten avvikande invandrarkategorin. Det är denna generella ”kontrastkultur” som föreskriver avvikande sociala koder, som att mindre noggrant iaktta överenskomna tider eller ovilja att möta en persons blick. Den normalitet som kontrastkulturen avviker från beskrivs delvis som en partikulär svensk kultur, och delvis som ett praktiskt och funktionellt sätt att agera på arbetsmarknaden. Självförståelsens bild av den svenskheten beskriver sålunda både en neutral, rationell norm och något partikulärt och kulturellt. Bägge aspekterna värderas dock positivt, och utgör punkter utifrån vilka krav på anpassning kan ställas.

Sett till intervjumaterialet i sin helhet, så användes kulturbegreppet för att sammanfatta det agerande som värderas negativt, oavsett om den negativa bedömningen baseras på pragmatiska eller icke-pragmatiska bevekelsegrunder. I våra intervjuer med sammanlagt sexton arbetsförmedlare förekom det trettio längre resonemang där ”kultur” var ett centralt begrepp. I drygt tjugo av dessa resonemang var det problematiska företeelser som skulle förklaras eller kommenteras, i nio av fallen användes det för att förstå mer neutrala – i meningen varken positiva eller negativa – sammanhang. Inte i ett enda fall var utgångspunkten att det som var kulturellt var något positivt eller värdefullt i sig (Knocke & Hertzberg 2000:100).

Det avvikande som hinder och möjlighet

I det förra avsnittet framkom det att intervjupersonerna ansåg att vissa ungdomar i kategorin invandrare hade sämre kunskaper om arbetslivets implicita sociala koder. Det var det vanligaste sättet att beskriva hur de informella kvalifikationerna varierade mellan olika kategorier av ungdomar. Däremot hävdade få intervjupersoner att ungdomar i samma kategori skulle ha sämre social kompetens än andra ungdomar. När diskussionen om informella kvalifikationer explicit fördes i termer av social kompetens gick jämförelsens utslag lika ofta åt andra hållet. Intervjupersonerna lyfte fram de informella kvalifikationerna hos ungdomar med invandrarbakgrund, eller kategorin invandrare i allmänhet, och

beskrev dem i mycket positiva ordalag. Nästan samtliga intervjupersoner framhöll detta vid något tillfälle i respektive intervju; vanligtvis kom dessa påpekanden spontant, utan att jag eller Wuokko Knocke ställde någon fråga som ledde tankarna i den här riktningen.

Platsförmedlaren Johanna ansåg till exempel att ”oftast är det mer ordning på dem som har invandrarbakgrund /.../ de passar tider och de gör som man ber dem”. Den positiva bilden av denna grupp kontrasterade hon mot hur svenska ungdomar ibland agerade när hon mötte dem på sitt tjänsterum. När Johanna skulle beskriva hur dessa ungdomar agerade hasade hon ner till halvliggande ställning i stolen, började tugga på ett imaginärt tuggummi och imiterade deras språkbruk på ett ironiskt sätt: ”ja, (jag tar) vad som helst, ja, tja ba!”. Johannas ironi talade sitt tydliga språk: det här var ett agerande som var löjeväckande och negativt värderat, och det markerades som ett typiskt svenskt sätt att agera. Sara, som också är platsförmedlare, påpekade att ”de med invandrarbakgrund är lite mer, vad ska man säga, inte trevligare kanske, men de är mer respektfulla”. Hon gjorde en jämförelse mellan ungdomar med invandrarbakgrund och andra ungdomar: ”de andra kommer gärna, yviga, och sätter sig ner, men de här, de frågar gärna: ’får jag komma fram’, och lite så där”. Ungdomar med invandrarbakgrund framställs som ödmjuka och vänliga, medan andra ungdomar – utan invandrarbakgrund och underförstått svenska – framställs som yviga och framfusiga; de sätter sig ner i besöksstolen utan att vänta på Saras uppmaning. I dessa exempel framstår ungdomarna i kategorin ”med invandrarbakgrund” som mer ordningsamma, respektfulla och artiga än andra ungdomar.

Egenskaper som artighet, respektfullhet och ordentlighet hörde visserligen inte till de personliga egenskaper, som rankades högst eller nämndes oftast i den katalog av personliga egenskaper som intervjupersonernas definitioner av ”social kompetens” utgjorde. Likväl är dessa egenskaper mycket positivt värderade, och det blir i sammanhanget uppenbart att de inte enbart väcker intervjupersonens eget gillande, utan att de också anses vara värdefulla i arbetslivet. De utgör instanser av ”det korrekta beteendet”. Den här formen av positiva omdömen fälldes vid ett flertal tillfällen med hänvisning till de unga kvinnor som klär sig i hijab (se kapitel fem). Monika och Margareta hörde till de intervjupersoner som påpekade detta. När vi diskuterade innebörden i begreppet social kompetens påtalade Margareta spontant att hon tyckte sig ha märkt att just den här gruppen av unga kvinnor hade de här positiva egenskaper.

Margareta: Jag tycker att de här med hucklen, jag tycker väl att de har en bra social kompetens. De är bra på att uttrycka sig [Monika: Ja.] Det märker man ju när man har de här arbetsmarknadsseminarierna, eller jobbsökarkurserna, som vi kallade det förr, vi har ändrat namn på det. Och jag tycker mig se där att de har väl en väldigt stor social kompetens [Fredrik: Hur då, de har/] /Hucklena, från Iran eller var det

är, Irak och den biten där. [Fredrik: Muslimska tjejer?] Muslimska tjejer. Ja, oh ja, det tycker jag att de har, absolut.

Monika: Det är bara arbetsgivarna som har svårt för det här.

Margareta: Ja, det är arbetsgivarna.

I intervjun med platsförmedlarna Kerstin och Aina påtalades samma förhållande. Kerstin anmärkte att hon hade gjort den erfarenheten att ”det är enormt svårt att få ut” unga somaliska kvinnor med slöja, men då föll Aina omedelbart in i samtalet och påpekade att det ändå var lättare för dem än för andra afrikaner – ”oftast kan de vara väldigt målmedvetna, de där tjejerna”. För att understryka det påståendet berättade hon om tre lyckosamma unga somaliska kvinnor, som hade varit inskrivna på hennes arbetsförmedling, och helt nyligen varit med i ett tv-program. De klädde sig alla i hijab, och de hade nyligen fått arbete.

Aina: För jag tänkte just det här med slöjor, jag hade ju tittat på ett tv-program om det där, nu kommer jag inte ihåg vad det hette, där tre av de där sökande var tjejer med slöja, som allihopa hade jobb idag, och de hade ((ohörbart)). Och det förstod man på något sätt, du vet nog vilka det är jag pratar om [Kerstin: Mm], för de kom varenda dag, och sökte alltihop. [Fredrik: De var angelägna?] Mycket, de sökte vad som helst, allt vad de kom åt. Ja, ibland kom de hit i tårar, och ibland gick de iväg glada, när de kom in på intervju. [Kerstin: Ja, det dalade.] Och alla tre hade vanligt jobb, inte praktik [Kerstin: Oj då]. Och du vet, att det här var borta på ((namnet på förorten))-skolan, och de gick här innan. Och just det att det var tre tjejer utav dem som ju har/ [Kerstin: /Ja, men det var ju roligt]. Det kanske var fem ((ohörbart)), så att det var alltså hälften ((som fick arbete)).

Fredrik: Och det var alltså tjejer som har somalisk bakgrund?

Aina: Mm.

Oavsett om de ungdomar som var utrustade med goda, sociala egenskaper bar hijab eller inte, så omtalades dessa egenskaper vanligtvis på det här sättet. Ibland jämförde intervjupersonerna svenska ungdomar och kategorin invandrarungdomar, och jämförelsen utföll då till de senares fördel. Vid andra tillfällen berättade de om ungdomar som de mött eller hört talas om, och hur just de personerna var socialt kompetenta, eller hade andra goda egenskaper, som t ex att de sökte arbete ofta. Vare sig man beskrev förhållandet som en generell tendens, eller genom en illustrativ berättelse, så gjorde man för det mesta inga försök till att förklara det. Trevligheten, respektfullheten och vänligheten fanns där, men man gjorde sällan försök till att förklara hur den hade kommit dit. Den kulturella determineringen och de internt definierade gemenskapernas potential att etablera och bibehålla stabila beteendemönster framhölls inte i sammanhanget. I frånvaron av påverkan från utomindividuella faktorer framstod dessa positiva egenskaper huvudsakligen som rent personliga.

När den relativt sett täta sökfrekvensen hos ungdomar med invandrarbakgrund diskuterades, och de personliga egenskaper eller förhållningssätt som

var mer direkt relaterade till hur de sökte arbete, hände det emellertid att man angav en förklarande orsak. Att ungdomar med invandrarbakgrund ansträngde sig hårdare än andra ungdomar sattes i dessa resonemang i samband med att de hade svårare att få arbete. I större utsträckning än andra ungdomar var de tvungna att hantera negativa förväntningar från arbetsgivare, och de saknade personer i sin omgivning som kunde förmedla kunskaper om arbetsmarknaden och kanske framför allt tips om lediga tjänster. Därför var de helt enkelt tvungna att kämpa mer, antog man, och det ledde till att många av dem lade ner stor energi på att söka arbeten. Det omgivande samhällets negativa förförståelse och föräldragenerationens svårigheter i arbetslivet skapade vissa förhållningssätt – det var således mer externa omständigheter som antogs strukturera ungdomars agerande på den här punkten.

Här kan det tyckas som om intervjupersonerna är motsägelsefulla. Å den ena sidan antas ungdomar med invandrarbakgrund vara mer respektfulla än andra ungdomar. Å den andra sidan framställs de som framfusiga; utan att ta hänsyn till överenskomna tider stormar de in på förmedlarens kontor och gör anspråk på hans eller hennes tid och uppmärksamhet. Påståendet om att ungdomar i kategorin invandrare tvingas att vara mer aktiva i sitt sökande efter arbete än andra ungdomar, därför att de saknar ett socialt nätverk som kan förmedla kunskaper och kontakter som hjälper dem att komma in i arbetslivet, står på ett liknande sätt i tydlig kontrast till andra förmedlares utsagor – vilka jag kommer att redovisa i kapitel sju – som beskriver hur ungdomar i kategorin invandrare i större utsträckning än andra ungdomar har många småföretagare i sin sociala närhet, och att de just därför har förhållandevis lätt att få arbete i den privata servicesektorn (jfr Knocke & Hertzberg 2000:94).

Motsägelsefullheten är delvis skenbar. Det är inte en och samma intervjuperson, som först hävdar att ungdomar med invandrarbakgrund har en viss egenskap, och sedan påstår att de saknar samma egenskap men å andra sidan tenderar till att vara utrustade med ett rakt motsatt karaktärsdrag. Det är snarare så att en intervjuperson tycker sig ha iakttagit en viss tendens och sedan generaliserar utifrån detta, under det att en annan intervjuperson drar en motsatt slutsats utifrån sina iakttagelser och sin förförståelse. Däremot hände det att en och samma intervjuperson först tillskrev kategorin ”invandrarungdomar” en negativ egenskap och därmed bristande informella kvalifikationer, och sedan tillskrev dem en annan, positiv egenskap. Men detta är trots allt möjligt att hävda utan att bli själv motsägande.

Samtidigt kan mitt val av arbetsmetod ha betydelse i detta avseende. I denna text framträder motsägelsefullheten bland annat därför att jag studerar intervjudiskursen som en helhet och en instans av en ännu större diskursiv helhet, vilket medför att de enskilda rösternas individuella särprägel underkommuniceras, liksom de omständigheter som ligger bakom detta. Det blir svårare att hitta rationaliteten bakom till synes motsägelsefulla utsagor. Likväl är

motsägelsefullheten ett empiriskt faktum i intervjudiskursen, vilket rimligen är en konsekvens av att kategorin ”invandrare” är mycket rymlig och heterogen. Bland de hundratusentals människor som skrivs in i denna kategori återfinns en mycket stor mångfald vad gäller tro, värderingar, normer och rutiner.

När intervjupersonerna kommenterar frånvaron respektive närvaron av den sociala kompetensen hos ungdomar med invandrarbakgrund, är det uppenbart att kategorin invandrare får olika jämförelseobjekt. När ungdomar med invandrarbakgrund betar sig på ett sätt som värderas negativt, så lyfts abstrakta principer fram som den positiva norm som de avviker ifrån. Deras avvikelser avtecknar sig huvudsakligen mot svenskheten, den svenska kulturen eller arbetsmarknadens krav. När deras beteende däremot värderas positivt utgörs referenspunkter huvudsakligen av andra sökande – dvs ”vanliga svenska ungdomar” som betar sig negativt. Det är inte några abstrakta värden eller principer som får utgöra den negativa referensen. Framväxten av en positivt värderad egenskap ses också som en respons på svårigheter och orättvisor, en disposition skapad ”här och nu”. I det här fallet äger de föregivet positiva egenskaperna en tillfällighet som ligger långt ifrån den beständighet som präglar den kulturella bestämningen hos de beteenden som värderas negativt. Spelet av jämförelser och skillnadsskapande förskjuts på ett tydligt sätt.

Vid de relativt få tillfällena då en negativt värderad svenskhet framställs i en mer dekontextualiserad form, tex som en generellt förekommande och föregivet svensk social egenskap, exemplifieras den med sociala egenskaper som sedan tidigare är väl etablerade i stereotyper av svenskar. Till det svenska räknas tex en upptagenhet vid detaljer som ibland blir överdriven, en rädsla för konflikter och, som vi såg ovan, noggrannhet när det gäller att passa tiden (jfr Daun 1998). De svenska ”nationella personliga egenskaperna” framställs inte som omstridda eller kontroversiella, till skillnad från hur negativt laddade kollektiva egenskaper hos invandrade grupper framställs.¹⁰ Det rör sig huvudsakligen om kollektiva egenskaper som, med hänvisning till Michael Herzfeld (1997), kan förstås som ett uttryck för ”kulturell intimitet” [eng: cultural intimacy]; personliga egenskaper som hålls för att vara kollektiva i nationalistiska eller etniska självpresentationer.

Den kulturella intimiteten yttrar sig tex i självdefinierande stereotyper som skenbart uttrycks på den egna gruppens bekostnad, men som har potentialen att vändas till något positivt, en källa till stolthet, som ibland trotsar mer formella och officiella beskrivningar av den egna gruppen: ”de aspekter av en kulturell identitet som betraktas som en källa till förlägenhet, men icke desto mindre skänker de initierade en försäkran om deras gemensamma socialitet” (Herzfeld 1997:3). Herzfelds begrepp beskriver hur negativa självstereotyper lätt kan

¹⁰ Se framför allt det följande kapitlet, *Genusbesvär. 'De Andras' kvinnligheter och manligheter*.

anpassas till uppskattande och bekräftande beskrivningar av den egna gruppens dygder, och jag tror att detta begrepp sammanfattar en väsentlig aspekt i arbetsförmedlarnas framställningar av svensk konflikträdsla och punktlighet. Konflikträdsla kan lätt översättas till kompromissvilja, anpasslighet eller fredlighet, liksom överdriven punktlighet lätt kan översättas till en funktionell punktlighet. Stereotypernas karakteristika konverteras till individuella egenskaper som anses vara lämpliga i arbetslivet.

Sammanfattning och avslutande diskussion

Arbetslivets underförstådda sociala regler hamnade högt upp på den dagordning som framträdde under intervjuerna. Intervjupersonerna ansåg att kunskaper om de regler som styr den sociala interaktionen på arbetsplatsen var viktiga. Det gällde i synnerhet för de ungdomar som hade svårt att få fäste på arbetsmarknaden; ju sämre kunskaper på detta område, desto sämre möjligheter att få ett arbete. Vanligtvis omtalades kunskaperna på ett sådant sätt, att de framstod som mer eller mindre oundgängliga i dagens arbetsliv. Dessa kunskaper gavs ofta namnet ”social kompetens”. Med denna term sammanfattades arbetsmarknadens krav på informella kvalifikationer som en specifik personlig egenskap och en färdighet.

Arbetslivets krav på informella kvalifikationer och social kompetens beskrevs ofta som legitima. Uppfyllandet av kraven framställdes som en nödvändig anpassning till en generell normalitet, snarare än ett uppfyllande av specifika arbetsgivares situationella önskemål. Samtidigt fanns det även, enligt ett flertal förmedlare, en baksida av talet om social kompetens. De ansåg också att termen var ett modeord, som kunde betyda lite vad som helst. Därmed blev det också lättare för arbetsgivarna, befarade man, att ställa krav som kunde ”ha som latent (del)funktion att exkludera vissa sökandekategorier” (Höglund 1998:27). Arbetsmarknadens krav på social kompetens var helt enkelt inte alltid legitima. Intervjupersonernas ambivalens inför termen ”social kompetens” kan tolkas som att de ansåg att dess semantiska potential hade blivit för stor. Det kunde betyda lite för mycket. Tveksamheten inför frågan om de informella kvalifikationernas betydelse blev mindre när den formulerades på en mer konkret nivå och med andra ord, till exempel i termer av ”arbetslivets osynliga regler” eller ”värderingar som är vanliga i det svenska arbetslivet”.

Att frågan om informella kvalifikationer och social kompetens hamnade högt upp på intervjuernas dagordning kan bland annat förklaras med hänvisning till den svåra situationen på arbetsmarknaden, och den programmatiska prioriteringen av arbetsgivarnas önskemål som det platsorienterade arbets sättet medförde (jfr Ahrne 1989:103). Frågan om de informella kvalifikationerna blir en av de viktigare projektionssystemen för uppdelningen mellan svenskar och invandrare. Svenskhet konstrueras genom att händelser lyfts upp ur den vardagliga,

sociala interaktionens flöde och transformeras till egenskaper hos en kulturell identitet (Herzfeld 1992:108). Samtidigt hävdade vissa intervjupersoner att arbetsgivarna ibland markerade skillnaden mellan svenskar och kategorin invandrare alltför mycket, och att deras efterfrågan på informella kvalifikationer var oegentlig och gränsade till etnisk diskriminering. Denna kritiska åsikt utgör ett exempel på hur de diskurser som artikuleras och sprids från företagen och deras allierade diskursproducenter inte tas emot utan förbehåll. Intervjupersonerna förhåller sig ifrågasättande till denna del av det diskursiva ramverk som omger dem i deras yrkesutövning.

Att personer i kategorin invandrare hade större svårigheter än andra med att få arbete förklarades ofta med hänvisning till kraven på informella kvalifikationer. För de som hade svårigheter återstod inläring. I en åtgärd kunde de lära sig det rätta beteendet, t ex hur man skulle bemöta en arbetsgivare vid en anställningsintervju. Med denna förklaringsmodell implicerades dels att personerna i denna kategori hade sämre informella kvalifikationer, och dels att gruppen svenskar och kategorin invandrare ibland agerar på olika sätt i arbetslivets sociala miljö. Men skillnaderna relaterades inte enbart till kunskaper eller kunskapsbrister. Ett flertal intervjupersoner ansåg att det också var en fråga om kultur och kulturell tillhörighet. Svenskars sätt att passa tider och invandares sätt att hälsa beskrevs t ex som kulturella uttryck.

När kulturbegreppet infördes i intervjudiskursen förändrades arbetsförmedlarnas förklaringsmodeller och problemformuleringar. För det första blev kraven på anpassning – och iakttagande av arbetslivets underförstådda sociala regler – absoluta, i den meningen att något pragmatiskt skäl inte längre behövde anges. Svenskheten och den svenska kulturen föreföll vara skäl nog. För det andra medförde det att den icke godtagbara avvikelser från arbetslivets sociala koder fick en innebörd. Den var inte längre en anomali, utan en del av ett större sammanhang, som i Annas exempel, där det avvikande agerandet beskrevs som ett socialt sanktionerat sätt att bemöta andra människor. Termen ”kultur” blev där en sammanfattning för ett kollektivt iakttagande av en regel som styr social interaktion. Med kulturbegreppet följde också, för det tredje, ett sätt att tala som framhäver skillnader mellan svenskar och kategorin invandrare. Likheter mellan dessa två kollektiv hamnade i bakgrunden, liksom skillnader inom gruppen respektive kategorin.

Någon värdemässig relativism följde inte med kulturbegreppet, snarare tvärtom. Den programmatiska kulturrelativism som uttrycks i statliga offentliga utredningar, och endast begränsas av de skrankor som lagen utgör, kommer inte till uttryck just på den här punkten. Det icke-svenska var negativt värderat i sammanhanget, bland annat för att det ansågs vara icke-funktionellt i relation till arbetslivets krav. Det kulturellt härledda svenska agerandet framstod däremot som det icke-funktionellas motsats. Det var visserligen kulturellt, men också neutralt och funktionellt; korrekthet och punktlighet är t ex centralt i

intervjupersonernas beskrivningar av svenskhet. Det funktionella står i motsats till de egenskaper i "de Andras" kultur som intervjupersonerna framhåller, t ex deras benägenhet att hålla strängt på sin kultur och framhäva vissa kulturella drag för att på ett individuellt plan stärka självkänslan och på ett kollektivt plan förstärka gruppsammanhållningen. Som vi såg användes kulturbegreppet generellt sett för att sammanfatta agerande som värderas negativt, oavsett om den negativa bedömningen baseras på pragmatiska eller icke-pragmatiska bevekelsegrunder. I det här kapitlet är det t ex tydligt, att i den mån som intervjupersonerna anger en möjlig orsak till varför ungdomar inte agerar i enlighet med arbetslivets sociala koder, så ses deras kulturella tillhörighet som en av de tyngst vägande bakgrundsfaktorerna.

Intervjupersonernas beskrivning av arbetslivets krav på social kompetens, informella kvalifikationer och iakttagande av arbetslivets implicita sociala normer artikulerades ofta, som jag påpekade ovan, i en "problembeskrivande" form (jfr Knocke & Hertzberg 2000:65ff). Det var i detta beskrivande moment som incitamentet till en värderande hållning fanns; det var där som intervjupersonerna talade i termer av rätt och fel, antingen implicit eller explicit. Det var arbetslivets krav som utgjorde själva fundamentet för den pragmatiska etik de formulerade. De imperativ som gör svenskheten till en "moral community" (Flett 1979) bottnar här i första hand i den rationella normalitet som arbetsmarknaden och dess funktionssätt kräver. Svenskhetens krav blir i första hand arbetsmarknadens krav; de framställs i dessa fall inte som absoluta i den meningen att de inte behöver motiveras, och helt och hållet är "sig själva nog". Men som vi har sett fanns det också en del krav som inte var pragmatiska i denna mening. Intervjupersonerna värderade då snarare ungdomarnas agerande med hänvisning till att rätt var rätt och fel var fel. Detta sätt att resonera blev mycket tydligt när intervjupersonerna beskrev de olika förhållningssätt och ideal kring genus och genusrelationer som de tillskrev ungdomar med invandrarbakgrund – eller ungdomar som invandrat själva. Om detta handlar nästa kapitel.

4. Genusbesvär. ”De Andras” kvinnligheter och manligheter

Ett tema som återkom ofta under intervjuerna med platsförmedlarna och vägledarna var hur andra etniska gruppers syn på genusrelationer är beskaffade. Diskussionerna startade ofta med frågan om unga kvinnor med invandrarbakgrund var begränsade av männen i sin familj och därför hade svårt att söka vakanta platser där det t ex ingick arbete på kvällstid eller helger. Intervjupersonerna uttryckte ofta en kritisk hållning mot vad de uppfattade som kulturellt bestämda icke-svenska genusordningar. I det följande kommer jag att studera hur de diskuterade olika invandrade gruppers värderingar, normer och praktiker centrerade kring genusrelationer, och jämförde dessa värderingar och praktiker med dem som hölls för att vara specifikt svenska. Syftet med kapitlet är att studera hur värderingar, normer och praktiker som organiseras kring genusrelationer används som markörer för (etnisk) tillhörighet och distans samt som självpresentationer. På samma sätt som i det förra kapitlet kommer jag att studera var intervjupersonerna drar gränsen mellan svenskt och icke-svenskt, vilka värderingar som aktualiseras i detta sammanhang och hur svenskheten och ”de Andra” framställs.

Kultur, genus och underordning

I det följande används begreppet ”genus” (eng gender) som en beteckning på människors föreställningar om könsskillnader, organiserade i sociala strukturer präglade av asymmetriska maktrelationer. Detta begrepp tillhandahåller en rubrik för dem som studerar den historiska, samhällsliga och situationella variationen i olika definitioner av kvinnlighet och manlighet (Glenn 1999:5, jfr Kulick 1987).¹

¹ Med detta perspektivval placerar jag mig nära den forskningsinriktning som ifrågasätter könets och sexualitetens biologiska naturlighet och oföränderlighet, och som studerar just hur föreställningar om könstillhörighet varierar mellan olika kontexter och samhällen. Med framhållandet av den principiella flexibiliteten i denna organisationsprincip följer en uppmärksamhet på hur föreställningar om femininitet och maskulinitet bygger upp eller byggs in i andra sociala former, inte minst i maktrelationer. Evelyn Nakano Glenn (1999:5) påpekar att denna frikoppling från biologi och kropp medför en parallell frikoppling från tanken att kön/genus endast eller åtminstone i första hand är en individuell egenskap. Föreställningar om likheter och olikheter mellan olika genus är också ofta en organiserande princip i kollektiv och institutioner. Arbetsdelningen i ett samhälle är bra exempel på detta (Westberg-Wohlgemuth 1996, Gonäs m fl 2001, Sundin 2002). Joan W Scott (1988) har renodlat denna tolkningsansats; hon ser genus som *en primär ordning*, en organiserande princip som ”banar väg även för maktrelationer som inte omedelbart tycks utgå ifrån kön” (Ekström 2002:16f; jfr Scott 1988:25ff). Med betoningen på makt- och underordning kommer de mer svår-

När jag i det följande använder termer som ”genussystem” eller ”genusordning” syftar jag dels på de normer eller värderingar som föreskriver hur relationerna mellan kvinnor och män bör vara organiserade, och dels på de praktiker som understöds av dessa ideal. På samma sätt som många av de ovan citerade, vill jag med formuleringar av detta slag betona den genusedalens formbarhet och förekomsten av ett flertal kvinnlig- och manligheter.

I den historieskrivning kring den moderna, svenska invandringshistorien som går att utläsa ur forskningen om migrationen till Sverige efter 1945 framstår denna process som en föregivet könsneutral historia, där man utan att ange skäl fokuserar på männens öden och erfarenheter (Knocke 1991, de los Reyes 2001). Relationer och maktförhållanden mellan infödda respektive invandrade kvinnor och män har sällan lyfts fram i förgrunden.² Genusrelationer var också länge underkommunicerade i den svenska offentlighetens diskurs kring migration och etniska relationer. Det gäller i synnerhet den diskurs som centrerades kring arbetsmarknadspolitiken. Wuokko Knocke och Paulina de los Reyes har var för sig beskrivit hur ”invandraren” fram till slutet av 1970-talet oftast framställdes som en könlös gestalt, men att denna gestalt också minst lika ofta underförstods vara en man (Knocke 1991, 1999, de los Reyes 2002:35). De anser att en av anledningarna till att diskursen i fråga utformades på det här sättet går att hitta i en konflikt mellan arbetsmarknadens parter i slutet av 1950-talet, där fackföreningsrörelsen och arbetsgivarföreningen var oense angående hur arbetskraftsbristen i Sverige skulle lösas (Knocke 1991, de los Reyes 2001:63). Arbetsgivarsidan ansåg att en ökad invandring av arbetskraft var den lämpligaste lösningen, men fackföreningarna motsatte sig detta; de ville hellre förlita sig på den inhemska potentiella arbetskraften – gifta kvinnor, äldre och funktionsnedsatta.³ Kategorierna ”kvinnor” och ”invandrare” ställdes mot varandra, som (nöd)lösningar på arbetskraftsbristen. Den debatt som konflikten gav upphov till blev, enligt de los Reyes, paradigmatisks för diskursens utformning:

I första hand gäller detta konstruktionen av kvinnlighet i arbetslivet som en etniskt homogen kategori som explicit eller implicit betecknar svenskfödda kvinnors roll som arbetskraft. I andra hand, och som en logisk följd av det föregående, har

föränderliga delarna av genusrelationerna i fokus. Den grundläggande principen i (praktiskt taget) alla genusordningar eller genussystem är den som föreskriver manlig överordning och kvinnlig underordning (Kulick 1987:17).

² De undantag som finns har huvudsakligen tillkommit under den senare delen av 1990-talet (se t ex Ålund 1994, de los Reyes 1998, 2001, 2002, Knocke 1999), men det finns ändå en del tidiga undantag (Kyle 1979, Haavio-Mannila 1981, Knocke 1988, 1991, Saarinen 1989, Ålund 1991).

³ Fackföreningsrörelsens hållning gentemot arbetskraftsinvandring blev så småningom mer öppen och mindre kritisk, och därmed kunde invandringspolitiken – tillfälligt, fram till början av 1970-talet (jfr kap 2) – liberaliseras samtidigt som regelverket för den nyinflyttade arbetskraften förenklades (Hammar 1988, Lundh & Ohlsson 1999, de los Reyes 2001).

begreppet ”invandrare” fått konturer av en könlös kategori eller också haft invandrar mannen som utgångspunkt (de los Reyes 2001:64).

Om invandrarna var könlösa eller blev män, och kvinnorna blev svenska kvinnor, så försvann de invandrade, icke-svenska kvinnorna – tillfälligt – in i ett semantiskt tomrum (jfr även Kyle 1979:200). Men tomrummets tystnad upphörde så småningom. Nya röster artikulerades, röster som hördes tala om ett nytt problem och en ny diskursiv gestalt. I massmedia och andra offentliga diskursiva former utkristalliserades så småningom, under 1970-talets gång, en ny social kategori, som påtagligt ofta beskrevs på ett genreartat sätt: ”invandrarkvinnan” (Knocke 1991, Brune 2002). Ylva Brune har, i en studie av dagstidningsartiklar från 1970-talet, beskrivit hur påfallande likartade beskrivningarna av denna kategori var: samma egenskaper och samma problem återkom gång på gång (Brune 2002:155ff). Till de egenskaper som länkades till den diskursiva gestalten ”invandrarkvinnan” hörde framför allt utsatthet och isolering. I en del av beskrivningarna framhåller man hennes utsatta position i arbetslivet och samhället, t ex som dubbelarbetande i lågstatusyrken. En annan beståndsdel är framhävandet av hennes kunskapsbrister, t ex i svenska språket eller kunskaper om det svenska samhället. Ett tredje moment i framställningen utgörs av en beskrivning av de konsekvenser som följer på utsattheten: psykiska problem i familjen, social isolering, etc. En fjärde aspekt utgörs av en redogörelse för hennes underordnade position visavi män i hennes eget sociala nätverk: hon får inte röra sig fritt i samhället, hon är helt underkastad de reproduktiva plikterna.

Brune framhåller att en vilja att hjälpa och förbättra uttrycktes, parallellt med problembeskrivningen. Det uppmanades ofta till handling i massmedia – ”[vi] bör genast göra något för de här kvinnorna” (2002:156). Skrivsättet i många artiklar skapade en allians mellan journalist och läsare; problembeskrivningen föreföll artikulerad från osynlig, passiv och allseende punkt, och i texten formerades ett kollektiv som med en föregivet beteendevetenskaplig auktoritet hade rätten och kunskapen att urskilja denna specifika socialpolitiska problematik. Läsaren bjöds in för att vara deltagare i en handlingsberedskap. Ett annat värderingsmässigt fundament i detta skrivsätt är, som jag tolkar det, en emancipatorisk vilja till jämställdhet, informerad av den samtida feministiska politiska kampen. Den kritik som artikulerades utifrån denna ståndpunkt föreföll dock väsentligen vara inriktad på den underordning som kvinnorna i fråga erfor i relation till männen i den egna etniska gruppen, ”som en passiv fånge i religion och kulturmönster” (2002:158).

I den statliga policyformuleringen förekom liknande problemformuleringar vid samma tidpunkt. I jämställdhetskommitténs utredning *Kvinnors arbete* från 1979 konstaterade man t ex följande:

Gemensamt för många invandrarkvinnor är att de uppfostrats och präglats av en mycket traditionell kvinnoroll. Detta ger dem ofta en underordnad och osjälvständig ställning i förhållande till männen. Kvinnorna har kommit på sina mäns villkor, i hopp om att de ska kunna ge sina barn en bättre framtid. Trots deras osjälvständighet i framför allt det som har medansvar utanför familjen att göra, har de en mycket stark och viktig ställning inom familjen (SOU 1979:89:155).

Den ”traditionella kvinnorollen” tar kvinnorna med sig till Sverige, och det är detta bagage som medför underordning och osjälvständighet. Samtidigt lyfter man fram det stora inlärningsbehov som föreligger hos dessa kvinnor. ”Invandrarkvinnans” kunskapsbrister är nämligen avsevärda, anser man:

Hon har för det mesta låg eller i sämsta fall ingen grundutbildning. När hon kommer till Sverige måste hon försöka förstå vad de nya livsvillkoren i det svenska samhället innebär för henne. Vilken förändring krävs av henne för att hon även ska kunna fungera i familjeliv och arbetsliv – för att hon skall känna mening i tillvaron och uppleva en egen identitet – för att hon med bevarandet av sin kulturella bakgrund skall kunna känna sig hemma i det svenska samhället och känna gemenskap med svenska kvinnor – för att hon ska växa in i det svenska samhället, förstå strävanden efter jämlikhet mellan kvinnor och män i familjeliv och arbetsliv (SOU 1979:89:155, 164).

I slutet av sjuttioalet och i början av åttioalet hade således vissa invandrade gruppers sätt att förstå och hantera genusrelationer kommit att intressera statens offentliga utredningar. ”Invandrarnas könsroller” hade blivit en politisk fråga och ett problem som krävde sin lösning. Problemet ansågs vara att vissa invandrade grupper hyste värderingar och normer som gick stick i stäv med svenska jämställdhetssträvanden; normer och värderingar vilka uppfattades som kulturellt härledda. Kvinnornas underordning förstods, vilket framgår ovan, i första hand som en (icke-svensk) kulturell produkt (Knocke 1991, de los Reyes 2001). Utbildning ansågs vara en lösning på problemet, och denna lösning var lätt att motivera eftersom många påstods ha endast korta utbildningar motsvarande grundskola (Brune 2002).

Ett flertal forskare, t ex Wuokko Knocke (1991, 1999), Aleksandra Ålund (1991, 1994), Paulina de los Reyes (2001, 2002) och Ylva Brune (2002), har framhållit att det fanns en del direkta oriktigheter i den diskurs som centrerades kring ”invandrarkvinnan”. Det påtagligaste exemplet gällde hennes påstådda isolering i hemmet, från arbetsmarknaden, från det svenska samhället. Kvinnor födda i utlandet deltog under denna tid i allra högsta grad i arbetslivet. Fram till början av 1980-talet även i *högre* utsträckning än kvinnor födda i Sverige – från 1940-talets slut fram till början på 1980-talet var andelen invandrade kvinnor i arbetslivet högre än andelen infödda kvinnor (Knocke 1991). ”Invandrarkvinnan” var i detta avseende inte mer isolerad i hemmet än andra kvinnor, och under en lång tid var det snarare tvärtom.

Isolerade eller inte, delaktiga eller inte, många av de kvinnor som invandrade till Sverige under 1960- och 70-talen hade tvivelsutan en marginell position på den svenska arbetsmarknaden under denna tid – liksom de har det idag. I likhet med sina invandrade bröder, makar och landsmän befann de sig oftare än andra längst ned i det svenska arbetslivets hierarki. De var påtagligt överrepresenterade i de yrken som hade lägst löner och sämst arbetsmiljö. Många av dem hade hamnat i de tyngsta, mest monotona och intellektuellt sett minst utmanande eller stimulerande jobben (Knocke 1986, Ekberg 1990). Med hänvisning till Feuchtwang (1982:251) beskriver Knocke (1986) det som att dessa kvinnor hamnade i ett ”yrkesmässigt ghetto” [eng. *occupational ghetto*], där arbetet präglas av låg lön, lite frihet och dåligt inflytande över arbetsprocessen.

I ett antal studier av arbetsorganisation och internrekrytering på några större arbetsplatser inom sjukvård och tillverkningsindustri, utförda vid mitten och slutet av 1980-talet, fann Wuokko Knocke att invandrade kvinnor tenderade till att bli rutinmässigt missgynnade vid internutbildning och internrekrytering, och att de generellt sett hade sämre inflytande över arbetets organisation än andra grupper av arbetare. I det avseendet skilde sig deras genomsnittliga yrkeskarriärer också från de invandrade männen. Trots att de sistnämnda mer sällan än sina infödda svenska arbetskamrater fick möjlighet till att göra karriär i företaget, genom t ex internutbildning, hade de ändå en bättre position än kvinnorna i samma kategori (Knocke 1986, 1994, jfr Britz 1990). De invandrade kvinnorna var den kategori av anställda som hade längst tjänstgöringstid på arbetsplatsernas sämsta positioner, och som hade svårast att komma in på internutbildningar och karriärutvecklingsprogram.

På de respektive företagen förklarade arbetsledning, tjänstemän på mellan-nivå och fackliga företrädare det faktum att kvinnorna blev förbigångna ofta med hänvisning till kvinnorna själva, antingen med deras vanor och generella handlingsmönster i deras respektive etniska grupper eller med kulturen i denna grupp. Knocke beskriver detta i termer av att kvinnornas maktlöshet ”etnifierades” (Knocke 1991:472); verkan av de underordningsmekanismer som fanns runt omkring kvinnorna, på arbetsplatsen och i den vidare samhällliga kontexten, underkommunicerades på ett sätt som föreföll rutinartat och väletablerat. Fokuseringen på normer och värderingar kring genusrelationer hos icke-svenska etniska grupper var en konstitutiv del av denna underbetoning. De problembeskrivningar och förklaringsmodeller som var etablerade i media och statens utredningsverksamhet redan på 1970-talet var uppenbarligen, enligt Knocke, också etablerade i arbetslivet.

Det är självklart inte enbart i anslutning till arbetsliv och arbetsmarknad som invandrade, icke-svenska etniska gruppers genusrelationer och genusideal har diskuterats och debatterats. Frågor kring dessa tanke- och handlingsmönsters sociala konsekvenser, normativa riktighet och/eller kulturella härledning har

under slutet av 1990-talet och början på 2000-talet ofta diskuterats, t ex i massmedia. En serie händelser som har genererat en mängd tal i denna fråga är de fall av mord – s k ”hedersmord” – och misshandel, som under denna period har drabbat ett antal unga kvinnor som själva har invandrat, eller vars föräldrar har invandrat, och där män i deras familj och släktnätverk har varit förövarna.⁴ Ett mycket begränsat antal fall av grovt sexuellt övervåld mot unga kvinnor, där unga män med invandrabakgrund i grupp har våldtagit unga kvinnor har också lett till en omfattande debatt i massmedia kring dessa frågor. I medias beskrivningar av dessa tragiska fall framträder, enligt Ylva Brune (2002) de diskursiva gestalterna ”invandrarmannen” (alternativt ”invandrarkillen”) och ”invandrarkvinnan” (alternativt ”invandrartjejen”) på ett sätt, som delvis avviker från de framställningssätt som jag i korthet redogjorde för ovan. Den explicit negativa värderingen av vissa invandrade, icke-svenska etniska gruppers genussystem kvarstår, liksom det tydliga gränsdragandet mellan svensk kultur och icke-svenska kulturer, samt relationen mellan nation eller etnisk grupp och en monolitisk, kollektiv kultur. I de media som beskriver och tematiserar dessa brott framträder en ny grupp av ”invandrartjejer”. Beskrivningen av deras egenskaper avviker från tidigare problembeskrivningar av ”invandrarkvinnan”. I kontrast mot sina makar och bröder framställs en kategori kvinnor som är starka och framåtsträvande. Det handlar om unga kvinnor som kämpar i motvind för att frigöra sig, mot familjens och släktens vilja, för rätten att välja sätt att leva utan begränsande påtryckningar. Mot familjens begränsade tradition ställs återigen svenskheten som jämställd och en frigörande kraft. Skillnaden mot förut är att den unga kvinnan delvis har tagit till sig den svenska jämställdhetens normer. Därmed kan man, som Ylva Brune påpekar, ”konstatera att [bilden av] ’den isolerade invandrarkvinnan’ från 1970-talet mist sin aktualitet” (Brune 2002:179). Männens, å andra sidan, tillskrivs kollektivt en uppsättning problematiska egenskaper. De gestalter som växer fram ur den här genren av reportage beskrivs som maktlösa, våldsamma, begränsande, traditionsstyrda och fyllda av en religiös vrede. ”Invandrarmannens” maskulinitet förefaller att befinna sig i ett kristillstånd (Bredström 2002:197).

⁴ Med hänvisning till uppgifter från iranska och kurdiska vänsterorganisationer hävdar Kristina Hultman att omkring trettio unga kvinnor har dött som ett resultat av våld i familjen, från manliga anhörigas och släktingar sida, sedan 1984 (Hultman 2002). Detta grova och ibland dödliga våld mot unga kvinnor har huvudsakligen haft sin upprinnelse i att de har utmanat sina fäders auktoritet, och de värderingar och normer som är knutna till auktoritetsrelationen i fråga.

Unga kvinnors sökmönster och handlingsutrymme

Utgångspunkten för detta kapitel är intervjupersonernas framställningar av genuseditetens relevans för ungdomars arbetssökande och, i förlängningen, den etniska segregationen på arbetsmarknaden. Eftersom mitt syfte är att studera arbetsförmedlars sätt förstå de problem och möjligheter som ungdomar med invandrarbakgrund möter i arbetslivet, och – på ett mer generellt plan – hur samma grupp markerar svenskhet(er) och dess föregivna avvikelser, så kommer jag liksom i det förra kapitlet att fokusera intervjupersonernas skillnads-skapande mellan ingrupp och utgrupp, svenskar och icke-svenskar, vi och ”de Andra”. Den faktamässiga eller normativa riktigheten i intervjupersonernas omdömen om andra genusedningar tar jag inte ställning till. Ambitionen att inta en strikt neutral hållning är inte helt problemfri ur forskningsreflexiv synpunkt, och jag kommer att diskutera denna fråga i slutet av kapitlet.

Det var oftast frågan om hur unga kvinnor med invandrarbakgrund sökte arbete som var ”ingången” till arbetsförmedlarnas diskussion kring icke-svenska genusedningar under intervjuerna. En del förmedlare ansåg att vissa kvinnor i denna kategori hade ett för snävt urval när de sökte arbete. De sökte inte alltid de arbeten som de, givet deras yrkesmässiga inriktning, borde söka. De undvek t ex arbetsplatser där det krävdes att man arbetade kvällar och helger, eller arbeten som låg långt bort från hemmet. Att sortera bort vissa möjliga anställningar på det här sättet går stick i stäv med hur arbetsförmedlingen vill att arbetslösa ska söka arbete. En av platsförmedlarna, Svetlana, beskrev dessa unga kvinnors sökmönster på följande sätt.

Svetlana: Och sen är ju nackdelen för tjejer, har jag märkt – jag jobbade enbart med invandrare i ett helt år, jag hade bara arbetslösa invandrare – och det är ju att tjejerna hade det svårt, vissa grupper då, speciellt från arabiska länder: Marocko, Tunisien, Irak, och sen Turkiet då. De hade det ju väldigt svårt det där med tider. De fick inte jobba vissa tider. Så att när de skulle söka ett arbete, då var det ju liksom rena pusslet, för att man skulle få det att funka. Och det gjorde inte det, före tre måste de vara hemma, och inget mansdominerat skulle det vara, utan det skulle vara mycket kvinnor (på arbetsplatsen).

Utdraget kommer från ett svar på en fråga om i vilken utsträckning unga kvinnor med invandrarbakgrund hade det lättare eller svårare än unga män med samma bakgrund att komma in i arbetslivet. Intervjupersonen ansåg att arbetsgivarnas negativa fördomar om kategorin invandrarungdomar i större utsträckning drabbade de unga männen. Det var huvudsakligen de unga männen som figurerade i arbetsgivarnas negativa förförståelse. Det innebär att de problem som var specifika för de unga männen relaterades till den svenska arbetsmarknaden och det svenska samhällets sociala kategoriseringar. De försvårande omständigheter, som antogs vara specifika för de unga kvinnorna, relaterades

däremot till vissa egenskaper hos de etniska grupper som de unga kvinnorna tillhörde. Svetlanas erfarenhet var att de unga kvinnorna inte fick jobba vissa tider, och inte heller på arbetsplatser där det arbetade för många män. De imperativ som begränsade kvinnorna härrörde, enligt Svetlana, från kvinnornas egna etniska/nationella grupper; dispositionen att begränsa unga kvinnors agerande var en kollektiv egenskap.

Andra intervjupersoner beskrev de unga kvinnornas förhållningssätt på ett liknande sätt. Monika och Margareta ansåg att det var "en brist på realism" när unga tjejer som hade gått handels- och kontorsprogrammet på gymnasiet tvekade inför att söka anställning där arbete på obekvämlig arbetstid krävdes. De relaterade också oviljan i fråga till de unga kvinnornas grupptillhörighet och den kulturella ordning som där var sanktionerad.

Fredrik: Eh, om man jämför då så att säga med den utbildning som de har, och de önskemål som de har, om arbete, går det att säga någonting om ((utelämnade ord)), så att säga, gör man den bedömningen om de har realistiska eller orealistiska önskemål? Och i så fall, vilket är vanligast? Har de realistiska eller orealistiska önskemål?

Monika: De här tjejerna som har gått handels- och kontorslinjen, och som vill jobba i butik, eller på ett litet kontor kanske, det är väl inte orealistiskt, för att det stämmer ju med utbildning och att man kanske har praktiserat. Det är väl inte alls omöjligt. Det enda man kan ha emot där, det är väl att det är väldigt många, de här som inte vill jobba i butik, som då inte kan tänka sig att jobba kvällar och helger. Jag kommer ju från detaljhandeln, i så många år, så att jag säger till dem "du, du måste ju kanske kunna börja jobba på kvällar och helger". Men då kan det ju kanske vara kulturella hinder, eller [Margareta: Mm] ((utelämnat ord)). Maken eller familjen vill inte att tjejen då är ute på kvällar eller helger. De kanske har småbarn och, då - maken kan ju inte passa barnen, då. Man kan bara jobba dagtid, nio till sjutton, då. Och det är ju ett hinder om man ska jobba i butik. Då kanske man inte får jobbet på grund av det [Fredrik: Nähä, nähä.]

Margareta: Så att det finns många såna hinder.

Fredrik: Är det vanligt med såna hinder, alltså?

Margareta: Mm, det är det.

Monika: Det är liksom ((utelämnat ord)), varje vecka har jag de här turkiska tjejerna/

Margareta: /Och det är ju inte bara det, det är ju det här med barnpassningen också, som är ett stort problem, de får inte in dem på dagis och så där. [Fredrik: Nej, just det.]

Monika: Trots att de erbjuds praktik, så kan de inte ta det, för att kommunen inte ställer upp.

De unga kvinnornas vill inte jobba kväll därför att deras män inte tillåter dem att göra det, och för att männen inte kan tänka sig att passa barnen. Denna ofrihet beskrevs av Monika och Margareta som ett "kulturellt hinder", och den kultur

som skapar detta hinder är direkt relaterad till de unga kvinnornas etniska grupptillhörighet. Bristen på daghemsplatser framställs visserligen också som en försvårande omständighet, men som jag tolkar citatet ovan är det kulturen – etnisk, och i singular – som hålls för att vara det största problemet; däri ligger den bristande realismens primära orsak. Inez, som arbetade som vägledare och själv hade invandrat till Sverige från ett latinamerikanskt land, beskrev på ett liknande sätt hur vissa kulturer på ett generellt sätt var begränsande för unga kvinnor.

Fredrik: Ja, det var en annan fråga också: om vi pratar generellt om ungdomar med invandrarbakgrund, har du någon känsla av, eller någon erfarenhet av om killar och tjejer har samma möjligheter, eller om det skiljer sig åt?

Inez: Om de har samma möjligheter i Sverige?

Fredrik: Ja, eller samma svårigheter på arbetsmarknaden, med arbetsgivare, att få arbete eller en praktikplats, har du sett någon skillnad, eller är det ungefär lika?

Inez: Jag skulle nästan säga att killar har det svårare. [Fredrik: Mmm?] Att utländska killar har det svårare. Med sedan har vissa tjejer med invandrarbakgrund det svårare på grund av sina kulturer, och att det är vissa saker som är otänkbara, på grund av deras familjer kanske. Ta somaliska tjejer, till exempel.

Orsaken till att vissa unga kvinnor med invandrarbakgrund har det svårare i arbetslivet förläggs även här till den grupp som de unga kvinnorna tillhör. Tjejernas svårigheter är en produkt av deras kulturer. Inez nämner orsaksambandet utan att gå in på detaljer. Innebörden i kulturbegreppet och karaktären hos dess ”handlingsbestämmande” egenskaper beskrivs inte ingående; de är snarare underförstådda. Det skulle kunna tolkas som att hon utgår från att de inte heller behöver beskrivas i detalj utan förväntar sig att innebörden i den kulturella kausaliteten är förhållandevis allmän känd, och att den förklaringsmodell där handlingar ses som orsakade av kultur är förhållandevis etablerad. En enkel hänvisning är tillräcklig. Kulturbegreppet är här en sammanfattning för det som antas vara orsaken till varför vissa unga kvinnor med invandrarbakgrund har svårt att komma ut i arbetslivet. Föreställningen om att vissa grupper – etniskt, språkmässigt eller religiöst definierade – kollektivt bär upp genusnormer, som i sina konsekvenser ledde till att unga kvinnor i dessa grupper inte sökte så många arbeten som man tyckte att de borde, fanns också representerad hos ett flertal intervjupersoner.

Det ovan anförda intervjuutdraget ger en ”ledtråd” till hur den kulturella bestämningen antas vara beskaffad. Kulturen påverkar på det generella planet, och gör vissa saker otänkbara, men det är familjen som på ett direkt sätt ser till att det otänkbara inte blir tänkbart. Genom familjen verkar kulturen. De flesta intervjupersonernas hade också vanligtvis en tydlig föreställning om vem det var som begränsade de unga kvinnornas handlingsutrymme. De antog att bristen på tillgänglighet kunde vara orsakad av att männen ville att kvinnorna

skulle vara fria att utföra arbetsuppgifter knutna till hushållet sena eftermiddagar och kvällar. Barnen skulle hämtas på dagis och middagsmaten skulle lagas. Den invandrade man som framträder i dessa beskrivningar är motvillig till att utföra detta arbete, och det är en motvilja som intervjupersonerna relaterade till hans invandrarstatus, och med den en generell icke-svensk grupptillhörighet.

Intervjupersonerna höll för sannolikt att han i och med sin grupptillhörighet bar upp vissa värderingar, och när han levde i enlighet med dessa ville han inte utföra vissa uppgifter i hushållet. Här synliggörs ett återkommande och generellt tema i intervjumaterialet. Det är mannen – maken eller fadern – som är huvudaktören i detta relationsdrama. Det är han som begränsar de unga kvinnornas handlingsutrymme, t ex genom att ställa krav som är svåra att jämka samman med arbetsförmedlingens och arbetsmarknadens krav eller genom mer direkta restriktioner. Johanna, en av de platsförmedlare vi mötte i det förra kapitlet, beskrev just ett sådant fall av mer direkt begränsning:

Fredrik: När det gäller de som har svårt att få arbete, få anställning, finns det någon speciell grupp som är överrepresenterad åt det här hållet? Som har det svårare än andra?

Johanna: Jag vet inte vilka, men jag kan säga att en del invandrantjejer har det väldigt tufft, om de är gifta eller har en kille. De får inte göra datten, de får inte göra datten, de får inte åka in till stan. Vi tycker ju kanske att pendlingsavståndet borde vara helt okej, att åka till Kista, City, Solna, det är inte långt, och då blir det ju en krock naturligtvis i hennes ögon, mellan mej och hennes man, kanske. Men om det beror på vilket land man är från, men jag vet inte vilket, det är säkert någon viss grupp kan jag tänka mig, någon viss religion kanske. Men jag vet inte vilka det är. Så koll har inte jag.

Mannen eller pojkvännen framställs som en direkt begränsande aktör. Han hindrar sin unga fru eller flickvän från att åka in till stan eller söka ett arbete som inte ligger på ett visst avstånd från hemmet. Det krav som den unge mannen ställer på sin fru eller flickvän avviker från det beteende som uppfattas som en normalitet, och med ett idiomatiskt uttryckssätt – ”de får inte göra datten, de får inte göra datten” – låter Johanna antyda att relationerna mellan ”en del invandrantjejer” och deras män eller pojkvänner präglas av ett flertal stränga och begränsande förhållningsorder. Som hon har uppfattat saken, så kringgärdas de unga kvinnornas tillvaro av många direkta förbud. Orsaken till dessa förhållandevis stränga förhållningsorder förläggs till mer grundläggande sociala former och meningsskapande sammanhang; det är en fråga om vilket land familjen är ifrån eller vilken religion de har. Den här specifika genusordningen – som av vissa intervjupersoner lokaliseras till arabisktalande länder i allmänhet, och till Marocko, Tunisien och Irak i synnerhet, samt Turkiet och Somalia –

tillskrevs i de ovan angivna intervjuutdragen en central betydelse i förklaringen av hur unga kvinnor från dessa länder har svårt att få arbete.

Det faktum att de unga kvinnornas föregivet begränsade rörelsefrihet och handlingsutrymme blev föremål för intervjupersonernas uppmärksamhet kan tydligt relateras till de arbetsuppgifter de hade i egenskap av platsförmedlare eller vägledare. Det platsorienterade arbetssättet kräver att den arbetslösa söker alla de lediga platser, som matchar hans eller hennes kompetens- och utbildningsprofil. Den unga kvinna som just gått ut handelsprogrammet bör söka arbete i detaljhandeln, även om det krävs av henne att hon måste arbeta på kvällar och helger eller en bit bort från hennes bostadsområde. Kravet springer inte ur den enskilde förmedlarens arbetsmoral utan är institutionaliserat i förmedlingens verksamhet. När en faders eller makes åsikter hindrar den unga kvinnan från att söka, uppstår en konflikt med förmedlingens praktik. Det är tydligt att arbetsmarknadsverkets regler på ett diskursivt plan därmed påverkar den bild av unga kvinnor i kategorin invandrare som framträder i detta avsnitt. ”De Andras” genusordningar blir en fråga och ett problem för intervjupersonerna eftersom den ideala sökprocessen blir svår att omsätta i praktik. Men samtidigt är det också uppenbart att ”de Andras” genusordningar framställdes som problem även från andra utgångspunkter, vilka inte lika direkt gick att härleda till den arbetsförmedlande verksamheten.

Tidiga giftermål och aktörskap

Den direkta orsaken till svårigheterna på arbetsmarknaden lokaliserades alltså till de unga kvinnornas delaktighet i olika sociala grupperingar, som etniska grupper och trossamfund, och det var ofta männen i dessa grupper som beskrevs som den direkt handlingsbegränsande aktören. Förklaringsmodellerna fokuserar på två centrala aktörer, den unga kvinnan i kategorin invandrare och den man som begränsar henne. Om vi räknar in den punkt utifrån vilken diskursen artikuleras, går det att urskilja tre positioner i denna diskurs: den svenska och (relativt?) jämställda normaliteten, den icke-svenska och begränsande – eller rent av förtryckande – manligheten samt den icke-svenska och begränsade, ibland förtryckta, kvinnligheten. I de framställningar av de unga kvinnornas sökmönster och handlingsutrymme som förekommer i intervju-materialet är det vanligast att intervjupersonerna inte direkt värderar de unga kvinnornas göromål i sig. Dessa hamnar i ett neutral läge, mellan de normativa polerna. Däremot är det uppenbart att intervjupersonernas engagerar sig i deras sak och beklagar deras öde att ha förlorat sin handlingsfrihet och vara underordnade männen.

Men det var inte alltid som den icke-svenske mannen ansågs vara huvudaktören i det handlingsbegränsande spelet. En del intervjupersoner beskrev hur de unga kvinnornas egna värderingar och normer fick dem att agera

på ett sätt som man uppfattade som problematiskt – vare sig det avvek från förmedlarnas egna värderingar eller beskrevs som avvikande i relation till arbetsmarknadens krav. I intervjun med Pia finns det ett exempel på ett resonemang av det sistnämnda slaget. Pia hade tidigare arbetat i en annan förort, och där hade hon mött en del unga kvinnor med invandrarbakgrund, som inte hade velat fortsätta studera efter grundskolan.

Wuokko: Vilken bakgrund har de som har svårast att få jobb eller komma in på arbetsmarknaden?

Pia: Mmm, det är ju klart att det går bättre för dem som är födda här, om man säger så. Men de flesta, som jag kunde se i (namnet på förorten), de gick bara grundskolan i nio år, och var egentligen inte intresserade av studier överhuvudtaget. Det var de inte. Sen hade vi några som hade flyttat in också, eller som var riktiga – som man säger – invandrare. De hade det ännu svårare, det här med det kulturella då. Allra helst flickorna där. Så att det var svårt. Många av dem ville inte studera vidare eller så.

Wuokko: De var inte studiemotiverade?

Pia: Nej, inte alls.

Wuokko: Var det vissa nationella eller etniska grupper?

Pia: Vi hade ju många syrianer, där jag tyckte att ... jag märkte det där, allra helst hos flickorna, att de inte alls ville studera vidare. Ofta gick de bara grundskolan. Där var det ju mer viktigt att gifta sig.

Den grupp som omtalas består både av unga kvinnor som själva invandrat och de vars föräldrar har gjort det, men det var huvudsakligen för den förstnämnda kategorin som ”det kulturella” innebar svårigheter. Enligt Pia hyser de en kulturellt bestämd motvilja till att studera, och därför väljer de bort gymnasiet. Valet framställs som konsekvensen av en viljeakt som är kulturellt bestämd. Detta på en och samma gång fria men kulturellt bestämda val får påtagliga konsekvenser. De unga kvinnorna försätter sig därmed, enligt intervjupersonen, i en svår situation: de hamnar i den grupp som har de största svårigheterna att komma in på arbetsmarknaden.

Liksom de ovan citerade intervjupersonerna lyfter Pia fram vissa invandrade gruppers värderingar och normer relaterade till genusrelationer, när hon ska förklara varför den grupp som har det svårast att komma in i arbetslivet har dessa svårigheter. Orsaken till den dåliga positionen på arbetslivet går, enligt den här förklaringsmodellen, att hitta i den egna gruppens livsmönster. När Pia diskuterar de giftermålskonventioner som avviker från svenskheten och minskar möjligheterna till en lyckosam start på karriären i arbetslivet, så framställs de unga kvinnorna som själva delaktiga i den ”möjlighetsbegränsande” processen. De unga tjejerna tycker själva att det är mer viktigt att gifta sig än att studera vidare. Beskrivning av denna kulturellt formade vilja till giftermål lyfter således fram kvinnornas eget aktörskap. De framställs som delaktiga i den process som placerar dem i en arbetsmarknadsmässigt sett oförmånlig position.

Det tidiga giftermålet framställdes även av en del andra intervjupersoner som en generellt sett försvårande omständighet. Platsförmedlaren Kristina beskriver de negativa konsekvenserna av giftermålet i följande ordalag.

Fredrik: Har du kunnat observera någon skillnad mellan killar och tjejer?

Kristina: Alltså, de har ju fler hinder omkring sig, invandrartjejer, än vad svenskar har. Om man tar en sån grej att de gifter sig väldigt tidigt, till exempel. Samboförhållanden är inte att tänka på, och troligtvis inte att vara ihop med en kille överhuvudtaget, och då avser jag inte sex, utan kanske bara en sån sak som att gå på bio. Och det är ju så att killar och tjejer, de gifter sig aldrig med en befintlig turk här, utan de åker hem till Turkiet och gifter sig där. Och det gör man ju, killarna också. Men om det är tjejen, som är artonårig, som kommer hem med sin nya man, som då inte kan någon svenska, då börjar de liksom om, med Sfi-undervisning och soc-bidrag, och sen blir hon gravid inom ett år, och så blir de totalt socialbidragsberoende. Sen är det lite kört med hennes utbildning. Det är ett otroligt vanligt mönster. Och vad som är jättesvårt, det är att de har gått treårig gymnasielinje, och får gifta sig med en kille som har gått fem år i koranskola. Du kan ju tänka dig skillnaden mellan de här. Det är hon som har kulturkompetensen, språket och allting. Det är ju ett jätteproblem. Tvärtom är inte så farligt, om det är killen som är från Sverige, och han tar hem en liten tjej från Turkiet, får då har ju han sin traditionella manliga roll.

I det här citatet ligger inte tyngdpunkten på att hitta orsaken till varför just unga kvinnor med invandrarbakgrund har svårigheter på arbetsmarknaden och sämre möjligheten att påbörja en yrkeskarriär. Intervjupersonen betonar det förhållande att det finns vissa olikheter mellan svenskar och kategorin invandrare, och då i första hand turkar. Ett liknande sätt att resonera återfinns i andra intervjuer: de tidiga giftermålen och föräldraskapen hos dessa ungdomar betraktas som en betydelsefull avvikelse från en genomsnittlig svenskhet. Men frågan om hinder och möjligheter i arbetslivet är fortfarande den bakgrund mot vilken de turkiska ungdomarnas agerande problematiseras. "Invandrartjejer" i allmänhet antas ha "fler hinder omkring sig" än svenska ungdomar, men Kristina tror att de unga turkiska kvinnorna har flest hinder omkring sig. Hindret i fråga framställs som ett generellt beteendemönster för den turkiska gruppen, och synligt i tydlig kontrast mot den svenska normaliteten.

Beskrivningen av det icke-svenska giftermålmönstret har karaktären av en idealtypisk, genomsnittlig familjebildningsprocess, som i en del fall resulterar i ett liv i den svenska arbetsmarknadens marginaler. Utgångspunkten för problembeskrivningen är det förhållande att unga turkar, enligt Kristina, gifter sig med en partner från hemlandet – "de gifter sig aldrig med en befintlig turk här". Utfallet av giftermålmönstret är beroende av vem i det unga paret som är uppväxt i Sverige och vem som är uppväxt i Turkiet. Det är när den unga mannen kommer från Turkiet som problemen börjar. Han hamnar på Sfi, svenska för invandrare, och hon blir gravid istället för att utbilda sig. Eftersom båda

partner saknar förankring i arbetslivet hamnar de i "ett totalt socialbidragsberoende". Dessutom är det "lite kört" med hennes utbildning.

Till denna förklaringsmodell hör en relativt hög grad av generalisering mellan agerande och grupptillhörighet. Givet vissa initialvillkor och en specifik kontext – som i det här fallet upptagningsområdets grundskolor – fanns det en potential för att tillskriva en hel grupp ett beteende som leder till en (på gruppnivå) självförvällad exkludering. Kristina beskriver ett idealtypiskt "problemscenario". Det Kristina beskriver som typiskt turkiskt leder, enligt logiken i denna idealtypiska process, till social marginalisering och ökade utgifter för sociala myndigheter. En ytterligare komplikation tillkommer om det är kvinnan i familjen som genom sin uppväxt i Sverige har ett kunskapsmässigt försprång; om det är kvinnan och inte mannen som har "kulturkompetensen, språket och allting" uppstår ett "jätteproblem". Vari problemet består i framgång inte, men det har med makens "traditionella manliga roll" att göra. Han antas i och med denna rollbesättning inte kunna hantera ett kunskapsmässigt underläge. Kristinas problembeskrivning tangerar här den diskursiva gestalt som Anna Bredström funnit i medias beskrivningar av våldtäkter begångna av män i kategorin invandrare, där "invandrar mannens" maskulinitet förefaller hamna i ett kris-tillstånd i Sverige (Bredström 2002:197).

Den relativt höga graden av generalisering präglar intervjudiskussionen kring genus. Det fanns en tendens hos intervjupersonerna att yttra sig mer kategoriskt än annars när det gällde just andra gruppers sätt att hantera och organisera genusrelationer. Förutom denna tendens till starkare generaliseringar medförde diskussionen av detta tema, att åsikter om vad som är rätt eller fel uttrycktes oftare än annars. Intervjupersonernas beskrivningar av "de Andras" genusordningar innehöll ofta en specifik normativ laddning. Sammantaget bildar de en implicit eller explicit "genusetik" – en uppsättning påståenden om vad som är rätt eller fel, ett antal normer och värderingar som uttrycker en åsikt om hur genusrelationer bör vara beskaffade. Denna genusetik är sammanflätad med gränsdragandet mellan svenskt och icke-svenskt, infött och invandrat. Den värderande hållningen gentemot "de Andras" genusordning var delvis grundad i det som jag tidigare benämnde "arbetslivets pragmatik", dvs en värderande eller normativ hållning som utgick ifrån i vilken omfattning en persons sätt att agera underlättade eller försvårade dennes inträde och fortsatta karriär i arbetslivet.

Men samtidigt överskred "genusetiken" denna pragmatiska bedömningsgrund. Intervjupersonerna tyckte helt enkelt att det var fel i en mer generell normativ mening att begränsa de unga kvinnornas tillvaro – och detta sätt att begränsa uppfattades som en kulturellt bestämd praktik. Med utgångspunkt i denna implicit uttryckta "genusetik" delades invandrarkategorin, eller de etniska grupper som ibland utpekades, på så vis i två delar: de klandervärda männen och de beklagansvärda kvinnorna. I de beskrivningar där den normativa ladd-

ningen såg ut på det här sättet framställdes vanligtvis mannen som en begränsande aktör, och kvinnan som en person vars handlingsutrymme begränsades. Men i samband med att giftermålsmönster diskuterades såg vi också att problembeskrivningarnas fördelningen av aktörskapet förändrades. Här beskrevs de unga kvinnorna snarare som delaktiga i den process som ledde till marginalisering på arbetsmarknaden. Denna process hade sin upprinnelse i av den kulturellt härledda genusordning som deras etniska grupp antogs bära upp.

Ambivalens inför hijab

En del unga muslimska kvinnors benägenhet att dölja delar av håret och ibland även ansiktet med en sjal rubbade också genusetikens relativt tydliga uppdelning mellan beklagansvärda kvinnor och klandervärda män. Detta klädskick sågs i första hand inte som en följd av fädernas eller makarnas tvingande krav utan snarare som en följd av de unga kvinnornas egen vilja, och intervjupersonerna hade en ambivalent hållning gentemot detta val. Det var inte längre fråga om att de unga kvinnornas öde var värt att beklaga därför att männen i deras sociala närhet, eller värderingarna och normerna i den kultur de hade tagit till sig, begränsade deras – och arbetsförmedlingens – handlingsutrymme. Intervjupersonerna ansåg att de unga kvinnornas agerande i det här fallet inte kunde förklaras med hänvisning till vad deras fäder, män eller pojkvänner tyckte och tänkte.

Det arabiska ordet *hijab* är den vanligaste emiska benämningen för denna sedvänja eller praktik, liksom för bruket att täcka delar av eller hela ansiktet med denna duk; andra termer för plagg som döljer kvinnokroppen är *chador* och *pardah*. Bruket av hijab växte fram i arabvärlden parallellt med att islam vann inflytande, och blev allmänt under den Abbasidiska eran (år 749-1258 eller 132-656), och det går att motivera – eller rationalisera – med hänvisning till Koranen, t ex surah 24:31 eller 33:59. Men det finns även muslimska samhällen där bruket av hijab aldrig förekommit förrän under inflytandet av samtida, politisk islam (Glassé 1989:413), och det är inte heller enbart en muslimsk konvention. Hijab har blivit allt vanligare under de senaste decennierna, i takt med att muslimsk väckelse har ökat i omfattning och att sociala och politiska rörelser organiserade kring muslimsk tro har fått större inflytande. Det gäller såväl i områden där muslimer är i majoritet (Özdalga 1997) som där de är i minoritet (Glassé 1989).

Innebörden av hijab kan tolkas på olika sätt (jfr Parkin 1995, Arat-Koc 1999). Det kan förstås som en genomtänkt, individuell handling, som ett resultat av och ett uttryck för religiösa, existentiella eller politiska överväganden (Özdalga 1997:493, Karlsson 1999). Erfarenheten av underordning i diaspora i icke-muslimska samhällen kan, i linje med den här tolkningen, vara ett incitament till denna handling (Yuval-Davis 1994). Bruket av hijab har även tolkats som en del av reaktiv, politisk mobilisering mot uttryck för sekularisering i allmänhet och

kvinnlig emancipation i synnerhet. I linje med den sistnämnda tolkningen ligger att i första hand tolka hijab som ett uppfyllande av krav på renhet, kyskheter och anständighet som manliga auktoriteter har definierat. Dräktskicket kan då förstås som en objektivering av och ett försök till kontroll över kvinnors kroppar (jfr Mogishi 1999:198). I det följande använder jag det arabiska ordet "hijab" eller det svenska ordet "slöja" som en sammanfattning för alla de dräktskicket som intervjupersonerna beskrev i termer av "huckle", "sjal" eller "slöja".

De intervjupersoner som diskuterade detta klädskick var alla eniga om att unga kvinnor i hijab hade det svårare än de flesta på arbetsmarknaden, och att en väsentlig del av dessa svårigheter härstammade från det faktum att arbetsgivare var ovilliga att anställa personer klädda i slöja (Knocke & Hertzberg 2000:121). Vid beskrivningen av detta förhållande märktes också en kritisk udd riktad mot arbetsgivarna. Deras ovilja att anställa hijabklädda kvinnor betraktades som illegitim. Den framställdes som en produkt av en negativ förförståelse snarare än av en rationell bedömning av de unga kvinnornas kompetenser och kvalifikationer. Intervjupersonerna ansåg i detta avseende att det var de enskilda arbetsgivarnas åsikter och preferenser som fällde avgörandet; deras efterfrågan på arbetskraft beskrevs inte som ett spel mellan anonyma och generella krafter, som t ex konjunkturer på arbetsmarknaden eller arbetslivets organisationssätt. Man höll det för sannolikt att arbetsgivarna hade en negativ förförståelse gentemot unga kvinnor med hijab, och att denna negativa förförståelse gjorde det svårare för dessa unga kvinnor att komma in i arbetslivet. Arbetslösheten förstås därmed som ett samhälleligt problem, snarare än ett personligt. Den arbetslösheten beroende av andra personers handlande framhålls.

Men därmed var inte allt sagt i saken. För en del intervjupersoner var det här mer än en fråga om arbetsgivarnas attityder. Vägledaren Anna var en av dessa. När jag intervjuade henne återkom hon vid ett flertal tillfällen till frågan om hur de unga hijabklädda kvinnornas svårigheter att komma ut i arbetslivet skulle förstås.

Fredrik: Får du den uppfattningen, om vi nu pratar i breda och generella termer, att deras önskemål om jobb är realistiska eller orealistiska, mot bakgrund av deras utbildning och erfarenhet?

Anna: Jag tror att de är realistiska i förhållande till sin utbildning. Men sedan finns det vissa önskemål som är orealistiska av andra skäl. Jag har till exempel, bara som ett exempel då, en förtjusande trevlig liten flicka, som är född -74 eller någonting sånt där. Hon har en bra bakgrund, en bra erfarenhet, och hon vill jobba på kontor eller i affär. Men hon kan aldrig, jag kan lova dig, det kommer att bli dösvårt att få ut henne, för hon har sin sjalett och sitt huckle, och det släpper hon inte. [Fredrik: Nej, nej, nej.] Det spelar ingen roll vad hon har med sig i bagaget. Och det här är ett bekymmer, och det här får vi prata om. Även om det är känsligt, får vi ta upp det.

[Fredrik: Ja, just det, ja.] Och jag vet inte, ibland får jag väl den uppfattningen att ”nä, den tar jag av mig när jag söker jobb” ((skratt)), och jag kan inte kolla det.

Fredrik: Nä, det är ju svårt.

Anna: Ja. Och det där är ju jag tveksam till ibland, när jag letar jobb till henne. Jag undrar om jag kan skicka henne dit. Där måste jag ju säga, att personlighetsmässigt är det en förfärligt trevlig person, förfärligt bra och utåtriktad och alltihopa. Men, det får man väl nästan inte säga, ”fick jag bara av dig det där hucket, så skulle du nog få jobb var som helst” ((skratt)).

Anna har uppenbarligen gjort den erfarenheten att arbetsgivare ofta undviker att anställa unga kvinnor som klär sig på det här sättet. Hon tror att det kommer det att bli ”dösvårt” att få ut den unga kvinnan i arbetslivet, trots att hon är förtjusande, trevlig och har en ”bra bakgrund”. Orsaken till svårigheterna ligger i ”hucket”. Genom att insistera på att bära detta plagg är den unga kvinnans sökmönster orealistiska, anser Anna. Det är också upp till den unga kvinnan att ändra på sig, om omständigheterna ska bli mer gynnsamma: om hon tar av sig ”det där hucket”, kan hon få vilket arbete som helst. Därmed framstår den unga kvinnans vilja att klä sig i hijab problemets kärna, snarare än arbetsgivarens motvilja att anställa henne (jfr Knocke & Hertzberg 2000:119f). Utifrån detta sätt att hantera frågan brukade Anna ibland fråga en del arbetslösa hur viktigt det var för dem att bära sin slöja och – om jag tolkar hennes utsagor rätt – om det var tänkbart för dem, om arbetsmarknaden så krävde, att inte bära detta plagg.

Fredrik: Vad har du annars fått för kommentarer, när du påpekat så där?

Anna: Näe, jag bara menar att man får akta sig lite grann. Man måste välja sina ord, och man får se vad det är för personer, det finns de som ... Jag måste ju fråga dem faktiskt, hur pass viktigt det är att få ha det här hucket – det låter inte snällt, vad ska man hitta på, sjalett eller något? Men man får ju liksom linda in frågan lite grann, och fråga försiktigt. Och då finns det ju de som är oerhört ortodoxa, och de kan ju överhuvudtaget inte tänka sig att ta av sig det. Och då måste jag ju resonera utifrån det, och så att säga prata jobb, och tala om att vissa jobb är uteslutna, men att det kanske finns andra möjligheter. Så (vad gäller) det där, ja, man känner av det, hur pass rakt på sak man kan vara. Men på något vis tycker jag ändå att jag måste ha rätt att ta upp den här frågan. Vi bor i Sverige, och vi lever med den svenska kulturen, och då måste man tala om de förutsättningar som gäller, tycker jag.

Här krävs försiktighet, påpekar Anna: ”man måste välja sina ord” och ”linda in frågan lite grann”. Hon kan inte vara så explicit som vill, eller skulle kunna vara, utan det krävs finkänslighet i sammanhanget. Kravet på finkänslighet kan förstås mot bakgrund av att de diskussioner som Anna initierar har ett visst syfte. Hon vill inte enbart samtala om slöjan, hon vill också ifrågasätta den. Det handlar om ”huckets vara eller icke-vara”, för att använda hennes egna ord. Kravet på försiktighet till trots anser Anna att hon har rätt att ifrågasätta. Denna rätt motiveras med att ”vi bor i Sverige” och ”lever med den svenska kulturen”.

Den svenska kulturen är en av de ”förutsättningar som gäller” för oss som bor i Sverige, och därför anser Anna att hon har rätt att ”ta upp frågan”, dvs att ifrågasätta bruket att bära hijab. Rätten att ifrågasätta relateras således inte enbart till arbetslivets pragmatik utan också med hänvisning till ett mer absolut värde – den svenska kulturen. Det är en kultur som omnämns i bestämd form singular och den är direkt relaterad till svenskhet och nationell identitet. Denna singulara svenska kultur framställs här som ett av existensvillkoren i arbetslivet, en av de förutsättningar som gäller för alla.

Enligt Annas erfarenhet visar sig finkänsligheten ofta vara på sin plats. En del arbetssökande vill inte ta av sig sin hijab; de beskrivs som ”oerhört ortodoxa”. Denna ortodoxi ställs, i Annas citat, mot det pragmatiskt motiverade kravet på anpassning till det svenska arbetslivet. För dem som är ortodoxa är vissa arbeten uteslutna, det förefaller vara en av utgångspunkterna vid vägledningssamtalen. Denna form av ortodoxi är i själva verket, enligt Anna, en av anledningarna till att de som har det allra svårast att få arbete har just dessa svårigheter: däri orsaken till den marginella positionen på arbetsmarknaden. I förlängningen av detta blir arbetslösheten ett personligt problem.

Fredrik: Om vi säger så här, vi pratade om utbildningsbakgrund, och lite om den yrkesbakgrund som ungdomarna har, men vilken bakgrund har de som har svårast att få arbete?

Anna: Mmm, jag tror inte att det har med, jag är inte säker på att det har med utbildningen att göra, faktiskt. Jag tänkte på ett par som jag har, som kommer från Somalia, eller kanske från Etiopien, förresten. (De är) mycket strängt, strängt ortodoxa muslimer. Hög utbildning har de bägge två. De har jättesvårt att få jobb, av helt andra skäl, för hon kan inte jobba någonstans där det finns herrar, och han får inte ta kvinnor i hand, han får inte komma för nära dem. (Där finns även) andra problem, barnen kan inte gå på vilket dagis som helst, de måste gå på ett muslimskt dagis. Men de är alltså högutbildade. Så att det är inte där problemet finns, problemet sitter inte alltid där. [Nä, nä, nä.] Och hon talar bra svenska, och han talar dålig svenska.

Samtidigt som Anna ifrågasätter sambandet mellan låg utbildning och svårigheter att få arbete, beskriver hon hur den ortodoxa muslimska religiositeten, och de värderingar och normer kring genus som är relaterade till denna, kan utgöra ett hinder för ett inträde i det svenska arbetslivet. Kopplingen mellan muslimsk ortodoxi och svårigheter i arbetslivet illustreras genom en berättelse, där Anna skildrar hur ett par sökandes muslimska religiositet påverkar deras arbetsökande. Snarare än att peka ut en generell tendens eller detaljerna i orsaksrelationen, beskriver hon hur religiositeten utgör en begränsning i ett enskilt fall. Det östafrikanska paret blir således en metonym för den generella tendensen. Religiositeten påverkar möjligheterna i arbetslivet genom genusnormerna och – värderingarna. Berättelsen antyder att dessa normer och värderingar är formade av religionsutövningen. Mannen och kvinnan är ortodoxa muslimer och deras

förhållningssätt till personer av det motsatta könet präglas, enligt Annas berättelse, av förhållningsorder som påverkar vardagens sociala interaktion på ett förhållandevis långtgående sätt.

Längre fram i intervjun sammanfattar Anna den tendens som berättelsen om det ortodoxa paret illustrerade: ”jag tror att kulturen är ett större hinder i ett sådant fall, än utbildningen”. På så vis inordnas religiositeten och det ortodoxa förhållningssättet i det mer inkluderande begreppet kultur. Därtill kommer att den kultur som omfattar religiös ortodoxi och bruket att klä sig i hijab skrivs in i en problembeskrivning, där den normativa laddning som impliceras i ”arbetslivets pragmatik” kommer till uttryck. De Andras ”oerhörda ortodoxi” omtalas återigen som ett problem, vilket bör rättas till om de vill komma in i arbetslivet. Ytterligare ett stycke fram i intervjun motiverar Anna sitt krav på anpassning på ett mer principiellt sätt, utan direkt hänvisning till arbetslivets krav. Samtidigt tydliggör hon sitt ambivalenta förhållningssätt till bruket att klä sig i slöja.

Anna: Och då är vi där igen då, att passa tider, att klä sig, det är känsligt, där har jag själv svårt att komma runt. Jag har lite svårt själv att komma runt det här med hucklets vara eller icke-vara. Jag söker svaret, jag lyssnar gärna på de här Mosaikdebatterna som de har haft (på TV). Och vi hade en förtjusande trevlig praktikant här, som skulle lära sig arbetsförmedling, någon från Turkiet. Och vi hade långa diskussioner om detta. Hon hade inget huckle. Och såna saker, det kan ingå i den sociala kompetensen också. [Fredrik: Mm, mm.] Men jag tycker så här: om du reser utomlands, så får du alltid lära dig – det har jag i alla fall alltid gjort – att du får ta seden dit du kommer. Och jag tycker att det får våra invandrare också ta och göra. Och är det då så att man inte vet hur det går till, så får det ju vara vi som talar om för dem. Och det kan man göra på ett mycket fint sätt. Det behöver inte vara så att man trampar någon på tårna.

Anna är ambivalent, hon har svårt ”att komma runt det här med hucklets vara eller icke-vara”, men frågan är vad hon är ambivalent till. Hennes formulering är tvetydig. Är tveksamheten relaterad till de unga kvinnornas rätt att klä sig hur de vill, och därmed deras rätt att bli behandlade som vilken arbetssökande som helst, vare sig de klär sig i hijab eller inte? Eller är den relaterad till arbetsgivarnas rätt att anställa vem de vill, och att eventuellt försäkra sig om slöjans ”icke-vara” i sitt företag? Det är uppenbart, vilket också Wuokko Knocke påpekar i *Mångfaldens barn söker sin plats*, att frågan om arbetsgivarnas sätt att bemöta sökande i hijab glider ihop med Annas egna värderingar kring detta sätt att klä sig (Knocke & Hertzberg 2000:121).

Oavsett om frågan i sista hand gäller arbetsgivarnas eller de unga kvinnornas rättigheter, tydliggör dock Anna sitt allmänna förhållningssätt i ordstävets form: ”du får ta seden dit du kommer”. Med hjälp av denna specifika talgenre uttrycks ett relativt långtgående och potentiellt begränsande imperativ. Tveksamheten om vad som är rätt och riktigt i frågan om hijab förskjuts ur synfältet, när Anna i en traderad form beskriver vad hon anser att ”de Andra” bör göra – ta seden dit

de kommer. Frågan om hur de unga kvinnorna bör klä sig i det svenska arbetslivet lämnas både besvarad och obesvarad.⁵ Men framhållandet av ”våra invandrades” plikt att ta seden dit de kommer indikerar tydligt att det i första hand är de unga kvinnornas sätt att klä sig som problematiseras.

Här rubbas den tydliga uppdelning mellan klandervärda invandrade män och beklagansvärda invandrade kvinnor som tidigare var så påtaglig, i den genusetik som framträdde i intervjupersonernas implicita eller explicita kritik av ”de Andras” normer och värderingar kring genusrelationer. Männerna och fäderna är mer eller mindre frånvarande i detta sammanhang. Deras eventuella inflytande diskuteras inte i samband med bruket att använda hijab eller purdah. Detta bruk beskrivs emellanåt som en kulturellt bestämd sedvänja, men det är uppenbart att det i första hand betraktas som en viljeakt. Det är t ex uppenbart att Anna uppfattar det som att de unga kvinnorna väljer att klä sig på ett sätt som minskar deras möjligheter i det svenska arbetslivet. Intervjupersonernas sätt att reagera på denna vilja präglas, som vi har sett i Annas exempel, av skepsis och ambivalens.

”Ett annat bra exempel”: en berättelse om en ung kvinna i hijab

Förmedlingspersonalen var mycket noggrann med att framhålla att de unga kvinnor som valde att gå klädda i hijab ofta hade många positiva egenskaper. Det märks till exempel i ett av citaten från intervjun med Anna ovan: hon beskriver den unga arbetssökande som ”en förtjusande trevlig liten flicka” och ”en förfärligt trevlig person, förfärligt bra och utåtriktad”. I det förra kapitlet beskrev jag också hur just denna grupp av ungdomar ofta tillskrevs positiva egenskaper. I *Mångfaldens barn söker sin plats* tolkar Wuokko Knocke denna rikliga tillgång av positiva omdömen som ett försök att ”desarmera” den negativa värderingen av bruket av hijab genom att fläta i positiva uttalanden (Knocke & Hertzberg 2000:119). En annan, mindre misskännande, tolkningsmöjlighet är att ta dessa positiva omdömen ”at face value” – intervjupersonerna kanske hade mött unga kvinnor som de verkligen fann ambitiösa och sympatiska. Likväl är det upprepade framhållandet av de unga kvinnornas goda sociala egenskaper utmärkande för denna kategori av sökande. Ingen annan grupp av personer, vare sig den är nationellt, etniskt, religiöst, klass- eller könsmässigt definierad, blir i samma utsträckning omtalad i positiva ordalag. Men samtidigt varvas de positiva omdömena med problembeskrivningar, där de

⁵ Wuokko Knocke påpekar i *Mångfaldens barn söker sin plats* att frågan också har en rättslig dimension: ”Sverige har sedan 1951 religionsfrihet, som inte inskränker på val av klädedräkt annat än i de fall där andra lagar, till exempel arbetsmiljölagen, tar över om klädseln skulle utgöra en fara för hälsa och säkerhet i arbetet. Detta har fastslagits i ett rättsfall som gällde bärande av sikhisk turban på arbetet” (Knocke & Hertzberg 2000:122; jfr Banakar 1994:174, Knocke 1997b:134).

unga kvinnornas intentioner och handlingar skärskådas på ett förhållandevis ingående sätt.

Parallellt med detta överflöd av positiva värdeomdömen, som kan ha en desarmerande funktion, så tydliggörs ett annat mycket uppenbart mönster: de unga kvinnorna i hijab förminskas och förtingligas. De omtalas ofta i diminutiv och ibland även i objektform (jfr Hertzberg 1999:18; 2001b, 2002). Platsförmedlaren Johanna återger t ex, i berättande form, hur en tjej som hade besökt henne några dagar tidigare ”var en sån här dold sak” Diminutivformen märkte vi till exempel i det första citatet i det förra avsnittet, där en sökande beskrevs som ”en förtjusande trevlig liten flicka”. Det förhållande att termen ”huckle” är den absolut vanligaste svenskspråkiga beteckningen för hijab i intervjumaterialet ligger i linje med de troper och den metaforik som används i övrigt. Termen ”huckle” är synonymt med ord som sjalett, huvudduk, sjal och klut, och i likhet med i synnerhet den sista termen associeras det gärna med det gamla bondesamhället och äldre kvinnor.⁶ Exemplifieringen till uppslagsordet ”huckle” i Svensk Ordbok är ett exempel på detta: *gummor i huckle på väg till kyrkan* (Svensk Ordbok 1990). Med hjälp av metaforer och metonymier framträder i intervjumaterialet således en bild av de unga kvinnorna i hijab där det lilla, det tinglika, det omoderna och den sexuellt inaktiva kvinnligheten utgör framträdande drag.

Användandet av diminutivformer är också tydlig i en längre berättelse som Karin återger. Hennes berättelse har sin upprinnelse i att hon redogör för fall där unga sökande har avbrutit sina praktikperioder. Redogörelsen kommer i en intervjusekvens där jag har ställt två frågor om skillnader mellan ungdomar med invandrarbakgrund och andra ungdomar (fråga 13 och 16, se bilaga 1). I det följande kommer jag att redogöra för hela denna berättelse. Denna detaljerade berättelse får relativt stor plats därför att den är ett bra exempel på den i flera avseenden ambivalenta hållning som kom till uttryck då intervjupersonerna beskrev unga kvinnor i hijab. Berättelsen är en del av ett mycket långt svar på frågan ”känner du som förmedlare att det kan vara motigare eller svårare att ha och göra med ungdomar med invandrarbakgrund?”. Intervjupersonen, Karin, svarar först att hon ibland blir nyfiken på hur det skulle var att arbeta på en förmedling där ”starka ungdomar” var inskrivna som sökande. Starka kallades de ungdomar som hade en möjlighet att få arbete. På Karins egen förmedling är arbetet däremot mestadels ”åtgärdsinriktat”. Där har man den ”sökande väldigt mycket i fokus”, vilket enligt Karin innebär att hon för eget vidkommande får arbeta nästan som en socialsekreterare. Hon måste vara ”stödande”, en ”extra förälder” som hjälper till att ”hitta väg och motivation”, även för de ungdomar

⁶ Dess etymologiska härledning går, enligt Svenska Akademiens Ordbok, att spåra till ordet ”huvudkläde”, som det är en förkortning av. Ordet är gammalt och känt sedan åtminstone 1600-talet (<http://g3.spraakdata.gu.se/saob/>).

som just har påbörjat praktikplatser. Där får man ”bromsa ibland”, om praktikanterna har kommit till en plats som inte känns bra och därför vill sluta med en gång; ”då måste man ju försöka också att lugna ner dem”.

Efter denna redogörelse för arbetssättet på lokalkontoret följer två berättelser där Karin redogör just för hur ett par ungdomar avbrutit sina åtgärder eller praktiker. I den andra av dessa två berättelser är huvudkaraktären en ung kvinna klädd i hijab.⁷

Karin: Jag hade ett annat bra exempel. Ja, det är intressant på ett annat sätt då. Det var en somalisk kvinna, eller flicka. Ja, det här är ett bra exempel för flera av de saker som vi pratat om. Kom ifrån Dalsland, (en) liten plats där, dit hon då kom som flykting. Mycket skärpt tjej, men mycket religiös, (hade) förmodligen blivit ännu religiösare här, hela ((visslar och gör en illustrerade gest runt huvudet, som för att illustrera hur personen i fråga bär en hijab som täcker större delen av huvudet)). Bara lilla söta ansiktet tittade fram, och två små runda glasögon. Och hon gick då igenom ITK på gymnasiet. Ja, man måste ju beundra henne när hon kommer då på nittioalet, och i stort sett följer samma program som de svenska (eleverna). Man vet ju inte hur det går till, va. Men där vart hon ju då ”åh, du är så duktig!”, och ”vad ska det bli av dig?”, och ”du är ((utelämnat ord))”, såhär. Även om hon bara fick, ja kanske medelbetyg, men ändå, över tre. Men så flyttade hon till Alby, och då ((utelämnat ord)). Och då, då i alla fall, hade hon kommit på, hon tänker mycket den här flickan, och kanske hon ville flytta tillbaka, och hon hade den här religiösa läggningen, så hon ville göra något för andra människor, och hon tänker fint så där, och då hade hon kommit på att hon ville bli barnmorska. Och det tyckte jag var jättebra, så där. Och allting här i Sverige, det finns säkert somaliska kvinnor som tycker det är jättebra, liksom, med ((utelämnat ord)). Ja, ni vet, ni förstår hur jag tänker, va?

I inledningen till berättelsen markerar Karin kontinuiteten med den förra berättelsen; den kommande är en fortsättning på den föregående. Förbindelsen dem emellan är tematisk, de handlar båda om ungdomar som avbryter sina praktiker. Huvudkaraktären i den första berättelsen avbröt en api-praktik (se kap 2), men den här unga kvinnan avbröt alltså en praktik kopplad till en gymnasieutbildning. Karin tydliggör också en koppling till teman som har berörts tidigare i intervjun – ”ja, det här är ett bra exempel för flera av de saker som vi pratat om”. I början av intervjun beskriver hon, utan någon direkt intervjufråga, hur somalierna var ”en tung grupp” att arbeta med, därför att många av dem är arbetslösa och har svårt att komma in i arbetslivet. Detta omdöme återkommer hon till senare under intervjun, när jag frågar henne om det var några specifika grupper som har stora problem att få arbete (fråga 6, se bilaga 1).

I den därpå följande intervjusekvensen beskriver Karin sedan hur hon förväntar sig svårigheter när hon möter en ung, arbetsökande somalisk kvinna:

⁷ Ortsnamnet i citaten har förändrats, för att förhindra identifiering av intervjupersonerna.

”det är klart, de somaliska flickor som av religiösa skäl och annat ska bära huckle, det är klart att det kan man ju förstå ’det här blir inte lätt’”. Det är oklart om det är arbetsgivarnas reaktion och förförståelse eller de unga kvinnornas sätt att klä sig som i första hand antas utgöra problemet. Efter att än en gång ha framhållit den somaliska gruppens svårigheter på arbetsmarknaden beklagar Karin ”koncentration[en] av språkligt svaga” i området. Det är ett problem som bland annat är en konsekvens av den pågående inflyttningen av relativt nyinvandrade. De söker sig till Stockholmsområdet därför att det finns relativt gott om arbete där, och till Karins upptagningsområde i synnerhet därför att de vill bo i närheten av landsmän.

Karin beklagar denna omflyttning. På de mindre orterna har personerna i fråga haft ”ett umgänge med svenskar som inte förekommer här, det finns alltså en fadderfamilj, och man har sugits upp av föreningsliv och så här”. Flytten ökar avståndet till svenskarna och det är en utveckling som beklagas. Efter flytten träder de, enligt Karin, in i en karriär som är vanlig i området: ”och sen så blir de inskrivna på förmedlingen och soc och kassan och alltihopa, och sen så är de här”. Liksom sin kollega Kristina (se ovan) urskiljer Karin en idealtypisk marginaliseringsprocess som antas följa på vissa specifika omständigheter. De utlösande orsakerna och själva marginaliseringsprocessen bildar även här ett idealtypiskt ”problemscenario”. I Kristinas processmodell var marginaliseringen en konsekvens av att turkiska ungdomar, framför allt unga kvinnor, gifte sig med partners uppväxta i Turkiet; i Karins modell är samma marginalisering en konsekvens av att personer i kategorin invandrare flyttar från mindre orter på landsbygden till förorter i storstadsområden där det sedan tidigare bor landsmän. Gemensamt för de bägge processmodellerna är att det är de beskrivna själva som, genom sina egna intentioner och handlingar, i strävan efter utökad kontakt med personer i den egna etniska gruppen, utlöser den marginaliserande processen.

Det finns alltså ett flertal teman som tidigare har berörts under intervjun, som återkommer i berättelsen. Genom att implicit referera till dessa teman tydliggör Karin den relevans som berättelsen har för henne. Den somaliska flickans öde får illustrera tre parallella tendenser i upptagningsområdet och det omgivande svenska samhället: arbetslösa ungdomars avhopp från api, den somaliska gruppens utsatta position och relativt nyanlända flyktingars flytt till Stockholm. I den orienterande delen av berättelsen (Labov 1972:364), där berättaren placerar in det återgivna skeendet i tid och rum, beskriver Karin berättelsens huvudkaraktär och hennes sociala miljö. Den somaliska kvinna som berättelsen handlar om har två centrala egenskaper: hon är religiös – uppenbarligen praktiserande muslim – och hon är duktig. Den muslimska identiteten slås fast med hjälp av vad som har kommit att bli en de oftast använda symbolerna för denna religion, nämligen slöjan. Kvinnans utseende beskrivs på ett uttrycksfullt sätt, delvis med hjälp av ett icke refererande sätt att kommunicera (Briggs

1986:42f): Karin använder gester och en formelliknande upprepning ("lilla söta ansiktet, två *små runda* glasögon") och ger därmed beskrivningen tydlighet. I det därpå följande avsnittet av berättelsen framkommer hur den unga kvinnan och hennes trospraktik blev en angelägenhet för arbetsförmedlingen:

Karin: Och så, så jag stödde henne hundraprocentigt, och jag tyckte också att hon hade förutsättningar att klara det här då. Så vi fick in henne på omvårdnadsprogrammet, första termin. Och, och då, då gick det jättebra med det teoretiska då, för det hade hon inga svårigheter med. Och så när hon kom fram till praktiken, och då skulle hon vara på ett sjukhus med gamla, och då började svårigheterna. Inte med dem, patienterna, eller ja, det var väl där också, för de gamla, de hade nästan inte sett en sån här/

/Fredrik: Slöja?

Karin: Nej. Och man pratade om det här, hur man skulle kunna ((utelämnat ord)). Hon hade så mörka kläder, liksom, om man skulle ordna, biträdena hade ju vitt då, om man skulle kunna hitta på någon så här ((utelämnade ord)). Det finns ju ganska söta schalar, du vet, lite spets, lite nättare, så det är inte så mycket tyg och så där. Eh, så man gjorde väl någon slags kompromiss, hon fick (lov att använda) en lite mindre schal. Och man var mycket tillmötesgående, hon fick använda personalrummet fem gånger om dan, och hon ((utelämnade ord)). Och man försökte att förstå henne, hjälpa henne, så att det här skulle gå bra. Men så var det i alla fall något som hon uppfattade, en sköterska som skulle vara hennes handledare, som hon då (var missnöjd med). Ja, hon tyckte ändå inte att den här människan respekterade henne som person, det blev så. Hon kunde inte, hon tyckte att hon hade ändrat sig jättemycket. Fast på den svenska sidan, bland personalen, jag vet inte, men det var väl någon, jag vet inte om det var flera, som då inte tyckte att hon hade gått tillräckligt långt i sin anpassning mot sin blivande yrkesroll. Det slutade med att hon bröt i samråd med studierektor på den här skolan, (hon avbröt) praktiken och det tyckte vi var jättetråkigt. Men med lite snits och snickrande så kom vi överens med studierektorn om att försöka på ett nytt ställe. Det kanske hände nåt som vi inte vet, men vi skulle ge flickan en chans, så hon fick en praktikmånad till slut, ja. Och det lät som att det hade gått bättre på det här stället, men så kom hon tillbaka nu efter sommaren nu i alla fall, och då hade hon kommit in på termin två på en annan skola, så hon kände sig liksom att hon ((utelämnade ord)). Och det var så här, det är svårt att hålla isär vad som är vad. Och, och, hon är så väldigt känslig för särbehandling. Ja, då visade det sig att hon hade kommit underfund med att sjukhuskläderna, så har man byxor och en sån här jacka. Och hon kunde inte tänka sig att sätta på sig ett par byxor. Men jag sade "jaha", liksom, det är såna här ((utelämnade ord)), jag menar, de vill ju inte ha något så att kroppen syns, men det är ju såna här vida byxor och en lång tunika, det är ((utelämnade ord)). "Kan du inte tänka dig att ha det, och du kan kanske ha en vit schallet?". Otänkbart alltså, (att ha på sig) byxor, (det var) helt otänkbart, liksom. Så, jaha, jag försökte tänka mig när man har vart på sjukhus, och så där, är det verkligen inte möjligt att ha en kjol då, eller en rock istället? Nej, det hade inte varit möjligt. Då blev jag lite förvånad, och så ringde jag socialdistriktet. "Det här med

slöjan då”, tyckte jag, ”jaha, finns det någon praxis? vad gäller? vad säger ni? varför tar ni in elever då? finns det inga (regler)? går det några ((utelämnade ord))? vad gäller egentligen?”. Och det fanns ju väldigt lite att ta på. Men i princip gällde patientens bästa, att vården måste gå före. Till exempel finns det Jehovas vittnen, de kan inte hålla på med blod och sånt. Men de kan inte bli sjuksköterskor, (för) de måste medverka vid blodtransfusioner, vad det än handlar om. Annars kan de inte ha det yrket. Men i det här fallet fanns inget hinder så där, att man inte skulle kunna ha en schallet, om det inte var några (extra stränga) hygienkrav.

Fredrik: ((Ohörbart.))

Karin: Ja, nej. Men sen i praktiken så är det klart att de ((utelämnade ord)). Så kanske det ändå inte fungerar.

Berättelsen handlar om krav och kompromisser, om hur huvudkaraktären ställer krav på de praktikplatser hon hamnar på, och hur de andra karaktärerna reagerar på dessa. Den somaliska flickan går in i berättelsens centrala avsnitt med goda förutsättningar. Arbetsförmedlingens personal stödde henne ”hundra procentigt”, och den teoretiska delen av utbildningen hade gått riktigt bra. Men när det är dags för praktik på sjukhuset dyker de komplicerande händelserna upp, ”då började svårigheterna”. Det är den unga kvinnans trospraktiker som orsaker problemen. Hennes sätt att klä sig fungerar inte på arbetsplatsen. Varför det är så framgår inte helt klart av berättelsen. Karin påpekar att de äldre inte var vana vid att se en beslöjad kvinna, men detta förhållande förefaller dock inte vara den huvudsakliga anledningen till komplikationerna.

I det följande momentet beskriver Karin personalens sätt att hantera konflikten: de beskrivs som ”mycket tillmötesgående”, och de ”försökte att förstå”. Trots dessa försök och närmanden känner sig den unga kvinnan inte respekterad, och hon bröt praktiken. Men studierektorn och arbetsförmedlingen gav inte upp, utan anordnade en ny praktikplats, men hjälp av ”lite snits och snickrande”, eftersom man ville ge henne en chans till. Den unga kvinnan ville emellertid inte heller ha denna plats. Hon hade tänkt till om arbetsvillkoren inom vården och kommit fram till att kraven på arbetskläder inte var förenliga med hennes trospraktik. Den unga kvinnan beskrivs som ovillig att förhandla om sitt sätt att klä sig. Karin anser att sjukhusets arbetskläder inte är speciellt avslöjande vad gäller kroppens former, men det var ändå ”otänkbart” för huvudpersonen att arbeta i dem.

Rollerna och egenskaperna fördelas på samma sätt i bägge episoderna. Den unga kvinnan framstår som envis och ovillig att gå en medelväg, men de andra karaktärerna – Karin själv, studierektorn, arbetskamraterna – försöker att hitta lösningar och kompromisser. En av arbetskamraterna på sjukhuset tyckte inte att den unga kvinnan anpassade sig så mycket som behövdes; i övrigt var de andra tillmötesgående och uppfinningsrika i sina försök att lösa berättelsens komplikationer. Men den unga kvinnan är inte nöjd, trots kompromisserna, och avvisar de möjligheter som erbjuds. Hennes religiositet och ovilja att göra

eftergifter ställs mot den svenska institutionsvärldens kompromissvilja och försök att hitta lösningar. Mest ihärdig i försöken att lösa problem är Karin själv, som i slutet av episoden också försöker att klarlägga vilka begränsningar som sjukvårdens regler egentligen ställer upp. De upprepade frågorna som Karin ställer till vårdens representant återges i anförda tal, och denna framställningsform understryker på ett effektivt sätt hennes vilja att få reda vilka regler som gäller. Konflikten mellan sjukvården och den somaliska flickans intressen löses sedan upp, med en hänvisning till tredje parts – patienternas – intressen, vilka inte kan åsidosättas i sammanhanget. Plikten att vårda går inte att förhandla bort från berättelsens etiska universum. ”Patientens bästa /.../ måste gå före”.

Den avslutande delen av Karins berättelse handlar om vad som har hänt med den unga somaliska kvinnan efter avhoppet från omvårdnadsprogrammet.

Karin: Hon har i alla fall avbrutit nu. Tyvärr, tycker jag, för jag tycker att hennes ((utelämnade ord)). Och hon har inte släppt det där med barnmorska, men då har hon lite ((utelämnade ord)), då försöker hon ta reda på om hon kan studera i England istället, för då har hon, tror hon att de har en lite toleranter attityd där, eftersom de haft invandrare längre. Om det är rätt vet jag inte, och hon har också försökt att ta reda på det. Jag har lagt över allt på henne, hon får göra allt det här själv, och det klarar hon säkert. (Sedan) så är det det här med studiemedel, och hit och dit, och (jag hoppas att hon) verkligen efterforskar det här, så att hon inte går på en mina till. Och nu har hon gjort det, jag tycker att hon är duktig, hon sitter inte bara och väntar, utan nu hade hon gått in och anmält sig till tolkning då, sjukvårdstolkning, en studiecirkel och då kan hon få jobb (som sjukvårdstolk) på deltid åtminstone. Så där kan det ju möjligen gå och kombinera lite då, att hon har lärt sig lite om sjukvård, med lite termer och så, och så att hon kan tolka lite då, med sina vanliga kläder förstås. Så att vi får se hur det går för henne. Men nu ville hon, hon har liksom tankar att ((utelämnade ord)), (hon har) kanske överdrivna tankar om sin egen intelligens, att hon ska liksom ((utelämnade ord)). Hon siktar högt alltså. Data, det pratar hon om, data. Ja, men vad liksom, där kom hon med något kursprogram, programmering, c++ och så där. ”Jaha?” liksom så där va [skratt], och jag förhöll mig ganska passiv, liksom bara försökte att läsa (kursprogrammet), ”det verkar väldigt avancerat det här”, men då hade hon varit i kontakt med kursanordnaren då, och han skulle göra ett test på henne, om hon hade de teoretiska förutsättningarna för att klara kursen och så vidare. Så att/

Fredrik: /Så hon tar initiativ så där?

E: Ja. Men redan när hon började prata om det här med data så försökte jag fråga henne ”tror du nu att du ska möta en mer tolerant attityd på den arbetsmarknaden?”. Ja, och hon menade att det är en tidsfråga, det är en tidsfråga, och kanske har hon rätt va, men, men det är ett högt pris hon får betala själv att/

Fredrik: /Att vara den förste [Karin: Ja] som tar smällarna.

Karin: Ja just det. Det är svårt att säga.

Där slutar berättelsen. Efter att jag och Karin gemensamt kommenterar och enas kring (en av) berättelsens poänger uppstår en kort tystnad, och jag fortsätter intervjun genom att ställa en ny fråga.

Efter uppbrottet från omvårdnadsprogrammet har den unga somaliska kvinnans planer kring den kommande yrkeskarriären gått i flera olika riktningar. Om oviljan att kompromissa var en av hennes viktigaste egenskaper i den föregående episoden, så tillskrivs hon en helt annan karaktärsegenskap i slutepisoden. Här är hon snarare villig att pröva på ett flertal olika vägar: barnmorska i England, sjukvårdstolk och programmerare. Den religiösa rigiditeten ersätts av en positivt värderad flexibilitet. Huvudpersonen företer en beredskap att pröva på helt olikartade nischer på arbetsmarknaden och tar på egen hand kontakt med kursanordnare och undersöker möjligheter till att få studiebidrag. Därmed agerar hon just på det sätt som en arbetslös bör, enligt de krav som det platsorienterade arbetssättet ställer på de arbetslösa (jfr kap 2). Karin uttrycker också en positiv värdering genom att beskriva den unga kvinnans förhållnings-sätt med det idiomatiska uttrycket ”hon sitter inte bara och väntar”.

Men liksom i de tidigare episoderna markerar Karin en ambivalens gentemot den unga kvinnan. Hennes försök att komma in på en programmerarutbildning kommenteras med omdömet att hon ”kanske (har) överdrivna tankar om sin egen intelligens”. Karin påpekar att hon ”siktat högt”, men det föregående omdömet antyder att det kanske är för högt. Hennes omdöme – att en sökande överskattar sin intelligens – är förringande på ett sätt som är ovanligt i intervju-materialet, få intervjupersoner säger något liknande om sina sökande. Kurs-innehållet till datakursen är avancerat, Karin påpekar att hon inte förstod mycket av innehållet i kursbeskrivningen, och antyder att hon – åtminstone initialt – var tveksam till den unga kvinnans möjligheter att klara av kursen. Temat ”överskattande av den egna förmågan” fortsätter i nästa moment av berättelsen. Där återger Karin hur hon ifrågasatte den unga kvinnans möjlighet att kunna hantera det motstånd mot hennes sätt att klä sig som troligtvis fanns representerat även i data- och IT-branschen: ”tror du nu att du ska möta en mer tolerant attityd på den arbetsmarknaden?”. Men kvinnan var uppenbarligen envis: ”hon menade att det var en tidsfråga (innan toleransen mot islam ökar i arbetslivet)”. Och där slutar berättelsen lite plötsligt. I det sammanfattande replikskiftet uppmärksammar både Karin och jag de generella svårigheterna som berättelsens huvudkaraktär och andra i samma situation riskerar att möta i arbetslivet. Med omdömet ”det är ett högt pris hon får betala själv” avslutar Karin sin långa berättelse.

Det är möjligt att syftet med berättelsen är att framhålla unga, beslöjade kvinnors svårigheter på den svenska arbetsmarknaden. Men jag hade tänkt föreslå en annan tolkande läsning och istället uppmärksamma just Karins ambivalenta hållning gentemot den unga kvinnan och hennes religiositet, studieprestationer, personliga kvalitéer och yrkesval. I den första episoden, där

Karin beskriver huvudpersonens studieprestationer, märks denna klivenhet. Å ena sidan är hon full av beröm inför den unga kvinnans prestation: ”man måste ju beundra henne när hon kommer då ... (och) i stort sett följer samma program som de svenska (eleverna)”. Men samtidigt impliceras en annan, avvikande värdering. I anförda tal framställer Karin de omdömen som den unga somaliska kvinnan och hennes studieprestationer fick i det lilla dalsländska samhället. När Karin återgav de anonyma dalsländska rösterna – ”åh, du är så duktig!”, ”vad ska det bli av dig?” – för hennes egen röst upp i ett högre tonläge, och betoningen av orden överdrevs. Talets prosodiska egenskaper förändrades, och därmed markerade Karin en ironisk distans till de dalsländska omdömena. Av allt att döma uppfattade hon dem som överdrivet välvilliga och positiva (Hertzberg 2002:231f).⁸

I den första delen av berättelsen omtalar Karin den unga kvinnans religiositet i positiva ordalag, bland annat framhåller hon hennes altruism. ”Hon tänker fint” – Karins uppmärksammar flickans goda intentioner. Men i den omfattande andra delen framträder samma muslimska tro snarare som en orsak till den unga kvinnans ovilja till att kompromissa. Studierektorn och arbetsförmedlingen försökte hitta lösningar, men hon värdesatte uppenbarligen inte deras ”snits och snickrande”. Bakom slöjan finns inte endast en *liten, söt* flickan med *små, runda* glasögon utan också en religiöst motiverad vilja som den svenska institutionsvärlden inte rör på. I den tredje delen av berättelsen blir ambivalensen än mer manifest. Det initiativtagande och den vilja att försöka hitta lösningar på arbetslöshetsproblemet som den unga kvinnan uppvisar skulle i de flesta andra fall troligtvis beskrivas som det ideala beteendet hos en ung arbetslös (jfr Hertzberg 2001a), men här är värderingen inte ovillkorligt positiv. Försöket att komma in på en kurs i programmering beskrivs som ett uttryck för den unga kvinnans överdrivna tilltro till sin intelligens. I den bild av den unga muslimska kvinna som framkommer i Karins berättelse framstår självförtroende eller självförtroende som en av hennes mer framträdande egenskaper. Hon har en förmåga att säga nej, och hon har en tilltro till sin förmåga att klara av mycket olika yrken, med vitt skilda kvalifikationskrav. Vanligtvis framställs denna form av självförtroende som en värdefull egenskap (jfr kapitel sju), men här lyfts istället de

⁸ Karins sätt att stilistiskt markera det anförda talet och förändra det sagdas innebörd bekräftar en iakttagelse som Michael Bachtin (1981) gjorde vid studier av den litterärt utformade diskursen i romangenren. Han beskrev där hur det direkt anförda talet gör denna diskurs polyfonisk i stilistiskt och ideologiskt hänseende. Den stilistiska polyfonin uttrycker den ideologiska, hävdar Bachtin: stilistiska variationer visar sig ofta vara förknippade med de ideologiska olikheter som är förkroppsligade i olika karaktärer. Charles L. Briggs har vidareutvecklat dessa teorier i en studie av det performativa upprätthållandet och utvecklandet av muntliga traditioner i New Mexico, och han hävdar att samma flerdimensionella polyfoni förekommer i muntliga former av berättande (Briggs 1988:346ff). Stilistiska detaljer sätter särprägel på de personer som det anförda talet i dialog frammanar samtidigt som deras ideologiska eller åsiktsmässiga skillnader tydliggörs (jfr Wästerfors 2001:32).

negativa konsekvenserna av samma förhållningssätt. Karins bild av den unga kvinnan är ambivalent, och omdömena av hennes handlingar och personliga egenskaper drar åt flera olika håll.

Karin började berätta om erfarenheterna från mötet med den unga somaliska kvinnan därför att hon var ett exempel på hur det kan gå till när ungdomar med invandrarbakgrund slutar sina praktikplatser i förtid. Men Karin tydliggjorde också explicit att berättelsen direkt berörde teman som hade diskuterats tidigare – ”ja, det här är ett bra exempel för flera av de saker som vi pratat om”. Den somaliska gruppens position i upptagningsområdet och arbetsmarknaden i stort var ett av dessa teman. De unga somaliska kvinnornas sätt att klä sig var ett annat av de teman berättelsen återkopplade till. Karin hade tidigare beskrivit hur hon reagerade när hon träffade ”de somaliska flickor som av religiösa skäl och annat ska bära huckle”. Då sade hon till sig själv att ”det här blir inte lätt”, hennes erfarenhet är uppenbarligen att det kan vara svårt att få ut kvinnor med hijab i arbetslivet. Därmed blir det även svårt att avgöra vem som har det medföljande ansvaret att komma till rätta med problemet. Ansåg intervjupersonen att arbetsgivarnas negativa, potentiellt diskriminerande förförståelse var problemets kärna och därmed utgångspunkten för ett förändringsarbete eller var det kvinnornas sätt att klä sig? Svaren är inte entydiga i de här fallen. På samma sätt som i fallet med Annas framställning rubbas den tydliga uppdelningen mellan klandervärda invandrade män och beklagansvärda invandrade kvinnor som var så påtaglig i den genusetik som framträdde i intervjupersonernas kritik av ”de Andras” normer och värderingar kring genusrelationer.

När det normativa inslaget blir påtagligt

När det gällde frågan om ”huckles vara eller inte vara” ansåg alltså en av intervjupersonerna att hon hade rätt ”att ta upp frågan” när hon träffade en ung kvinna som klädde sig i ett sådant plagg, och detta var i sammanhanget mer eller mindre liktydigt med att ifrågasätta dessa kvinnors sätt att klä sig. Rätten att ifrågasätta bruket av hijab motiverades, som vi såg, på två olika sätt. För det första antog man att de unga kvinnornas möjligheter att få ett arbete minskade om de klädde sig som de gjorde. Viljan till anpassning var i så måtto pragmatiskt motiverad. För det andra motiverades rätten att ifrågasätta dräktskicket med det förhållande att vi bor i Sverige och ”lever med den svenska kulturen”, och att denna svenska kultur utgör en av förutsättningarna eller grundvillkoren för en tillvaro i Sverige. Kravet på anpassning till svenska förhållanden sammanfattades i ett generellt imperativ: de som har invandrat bör ”ta seden dit de kommer”.

I det förra kapitlet beskrev jag också hur samma intervjuperson, Anna, artikulerade ett generellt krav på anpassning, när hon argumenterade för att ”vi” borde ”överföra den svenska kulturen till våra invandrare”. Den svenska

kulturen omtalades i bestämd form singular, som om den vore ensartad, och anammad av alla svenskar. Som ett exempel på vad anpassningen skulle bestå i anförde hon kunskaper om arbetslivets underkommunicerade sociala koder, som t ex att passa tiden på ett punktligt sätt. I och med kraven på anpassning delades befolkningen upp i två kategorier, som var tydligt avgränsade från varandra: å ena sidan kategorin invandrare och å den andra sidan svenskarna. De förstnämnda borde anpassa sig, de sistnämnda borde vara villiga att ”överföra den svenska kulturen”. Kategorierna föreföll vara ömsesidigt uteslutande, man kunde inte på en och samma gång vara ”både och”. Det binära betraktelsesättet förstärktes.

I den intervjusekvens som följer direkt efter det sistnämnda citatet gör Anna en återkoppling till frågan om invandrade gruppers normer, attityder och värderingar kring genusrelationer. Frågan om vilka kunskaper om arbetsliv och arbetsmarknad som man under platsförmedlings- och vägledningsarbetet brukar förmedla till arbetssökande ungdomar följde alltså omedelbart på Annas resonemang om den skyldighet som svenskar i allmänhet och gräsrotsbyråkrater i synnerhet har att kommunicera innehållet i svensk kultur till kategorin invandrare.

Fredrik: Här är en fråga då, vilka kunskaper om arbetslivet och arbetsmarknaden är det som ni försöker förmedla?

Anna: Ja ((skratt)) [[ohörbart]], det är ju det här, ibland kan det ju faktiskt vara så att – men det kanske de borde ha lärt sig när de går i skola här, att det finns både män och kvinnor på nästan alla arbetsplatser, och att vi inte strävar åt att dela upp det, utan tvärtom, vi strävar ju faktiskt åt att ha en blandning på alla arbetsplatser. Och det är fullständigt naturligt i vårt synsätt. Att tala om för dem att det finns – ja, här har jag inte upptäckt det, men tidigare så minns jag att män från de här väldigt patriarkala kulturerna har väldigt svårt att förstå – att det finns en kvinnlig tjänsteman här, och att jag sitter i en position där jag har lite makt. Det kan de inte acceptera. Det måste jag lära dem, att du kan få en kvinnlig chef, (att det) ofta, på en skola, för det mesta, är kvinnliga rektorer. Det är inget konstigt i det. Det måste man upplysa dem om. Och (att) det inte är så – vi har en (kvinnlig) chef här – att när hon har sagt sitt, då kan du inte gå till hennes manliga chef, eller någonting sånt ((skratt)). [Fredrik: Och/]sânt måste man upplysa om faktiskt. Ja, det är ju också en detalj, men det är ju det jag säger, det här är ju väldigt svårt, för det finns ju saker som är fullständigt självklara för oss, som vi inte tror kan vålla några som helst bekymmer, men det kan det ju faktiskt göra, när de väl kommer ut.

Här beskrivs en tydlig skillnad mellan två olika sätt att hantera relationer mellan kvinnor och män på arbetsplatser och kvinnors auktoritet i arbetslivet. Mot det svenska synsättet kontrasteras det som bärs upp av män från ”väldigt patriarkala” kulturer. Det svenska synsättet består av en strävan efter att ha både män och kvinnor på alla arbetsplatser, och att även kvinnor kan inneha högre befattningar. De män som formas av de patriarkala kulturernas genusordning har

däremot, enligt Anna, svårt att både förstå och acceptera förekomsten av överordnade kvinnliga tjänstemän. Deras motvilja och okunskap förklaras med hänsyn till den kulturella tillhörighet som männen tillskrivs. Genusordningen beskrivs – återigen – som en kulturellt bestämd ordning. Samtidigt hanteras de patriarkala kulturernas synsätt också som en kunskapsbrist. De kulturellt härledda förhållningssätten undervisas bort i arbetet på det förmedlingskontor där Anna är verksam. Å ena sidan beskrivs undervisningen i fråga på ett mer neutralt sätt – man ska ”tala om” för män från patriarkala kulturer att det finns högre kvinnliga tjänstemän i arbetslivet. Å andra sidan impliceras den normativa laddning som är ett konstituerande inslag i intervjupersonernas genusetik, när ”upplysning” används som en synonym till ”inläring”. Det svenska sättet är det upplysta sättet, ”de Andras” synsätt är oupplyst.

Även andra intervjupersoner argumenterade uttryckligen för att män i kategorin invandrare borde förändra sitt sätt att se på genusrelationer och artikulerade krav på anpassning till föregivet svenska normer. Platsförmedlaren Johanna var en av dem. Följande intervjuцитат följde på frågan om det fanns andra samhällsliga institutioner än arbetsförmedlingen som kunde förhindra eller förebygga en negativ utveckling vad avser situationen på arbetsmarknaden för ungdomar med invandrabakgrund (se bilaga två). Frågan blev startpunkten för ett längre resonemang, där intervjupersonen inte bara redogjorde för vilka aktörer eller institutioner som hon ansåg kunde bidra till en positiv utveckling, utan också för vad som på ett generellt plan borde göras.

Johanna: Nä, jag tycker att man i skolan på något sätt måste jobba med det svenska språket. Det är ju inte bara invandrarna som är dåliga på det.

Fredrik: Nähä, det är det inte?

Johanna: Nej. Det är många, många svenskar. Och där är väl skillnaden att de skriver som krattor. Ja, okej, man behöver inte ha en vacker handstil, men man ska ändå kunna stava. Man ska ha ett ordförråd som täcker mer än ”tja ba”. Det är ju trevligare ((skratt)). [Fredrik: Javisst.] Ja, och det där är ju skolans grej, och det gäller inte bara invandrare, utan det gäller alla, men kanske det gäller extra mycket för dem som inte har det i blodet. [Fredrik: Nej, just det ja.] Det måste det väl vara. Möjligen att man kanske ska börja i skolan genom att tala om, det är klart att man ska behålla sina egna kulturer, religioner, eller vad det nu är. Men när man nu bor i Sverige får man inte vara främmande för att ta in – så får man ju inte glömma bort att vi också har vissa traditioner och vanor. Vi slår inte våra fruar, och vi mördar inte våra systrar om de går ut på krogen, och såna där saker. Vi gör bara inte så, det måste ju de acceptera och ta in. Där har vi ju några sökande som tycker att det där är helt okej. Och det där kan ju vara ett problem för en tjej, att förmedla för en kille som ... inte tycker att jag är vatten värd.

Fredrik: Därför att du är/

Johanna: /Därför att jag är kvinna, ja.

Fredrik: Men då kan det ju vara svårt att genomföra arbetet.

Johanna: Ja. Nämen då är man ju på helt olika nivåer. Det var en kille här, som ringde i ett, han har fått höra vad vi tycker, av en kille som jobbar här. Men det finns ju säkert fler, det finns säkert de som håller masken när de träffar mig, som har samma bakgrund som den killen, och som när de kommer hem till sitt fullständigt skiter i vad vi har sagt, och kommit överens om. [Fredrik: Nä.] Och det är ju så, om man skulle säga någonting sånt som jag just sa, ((med tydlig hänvisning till bandspelaren)) och som går ut i pressen här nu ((skratt)), det är ju diskriminering på hög nivå.

Fredrik: Är det det, eller?

Johanna: Ja, jag vet inte. Jag skulle tycka, att för deras eget bästa, så måste de. Men det är antagligen diskriminering. Möjligen, jag vet inte [Fredrik: Nej]. Jag skulle ju hoppas att det inte var det, för att om jag flyttar till Libanon eller Turkiet, nä, då får jag nog vara så snäll att ta efter dem, för att det ska fungera. Och har man så många olika som vi har, så – ja, någonstans måste någon slå näven i bordet, tror jag. Vad sjutton, det här är mitt land. Och det tycker jag (handlar om) skolans inflytande i mångt och mycket – skolan, och invandrarverket.

Här förflyttas diskussionens fokus, från arbetsmarknad och arbetsliv över språkkunskaper till ett generellt krav på anpassning till föregivet svenska normer och värderingar. Där får frågan om genusrelationer en central plats. Kopplingen mellan språkinläring och genusrelationer består i att Johanna anser att skolan borde överföra kunskaper och värderingar om bägge dessa frågor. Hon anser att skolan är en lämplig aktör, som kan bidra till att förhindra eller förebygga den negativa utvecklingen i fråga. Det är i skolan som undervisningen om de ”traditioner och vanor” som vi har i Sverige ska genomföras, och skolan blir därmed principiellt viktig i den anpassningsprocess som det argumenteras för.

Kontrasten mellan kategorierna ”vi” och ”de Andra” respektive ”vårt” och ”deras” görs mycket tydlig i det här intervjuutsnittet. Det kollektiv som Johanna frammanar genom pronomenet ”vi” syftar rimligtvis på gruppen svenskar. Värderingarna och normerna kring genus hos den grupp som hon identifierar sig med beskrivs negativt, med utgångspunkt i vad personerna i denna grupp *inte* gör: ”vi slår inte våra fruar och vi mördar inte våra systrar om de går ut på krogen /.../ vi gör bara inte så”. Samtidigt underförstås att det finns en annan grupp där man utför, eller åtminstone accepterar, de handlingar som beskrivs. ”De Andra”, de icke-svenska, tillskrivs en disposition att praktisera eller acceptera dödligt övervåld. De utgör en kontrastiv restkategori – de som acceptera det som vi svenskar *inte* accepterar. Denna disposition beskrivs i direkt samband med att Johanna diskuterar rätten till att undslippa kulturell assimilation. Hon hävdar först att personer i kategorin invandrare har rätt att ”behålla sina olika kulturer, religioner, eller vad det nu är”, men tillägger sedan att rätten är begränsad. I första ledet av påpekandet gör Johanna sig till tolk för en kulturrelativistisk hållning, och i det andra ledet pekar hon ut gränserna för

samma relativism. Hustrumisshandeln och syskonmordet anförs som exempel på handlingar som inte kan accepteras i en kulturrelativisk ordning. Eftersom diskussionen handlar om kulturrelativismens gränser, förstärks intrycket av att Johanna betraktar dessa former av våld som kulturellt och/eller religiöst bestämda handlingar. I ”de Andras” norm- och värdesystem är det, enligt denna framställning, möjligt att rationalisera och legitimera detta våld.

Wuokko Knocke kommer till en liknande slutsats i *Mångfaldens barn söker sin plats*, där hon med hänvisning till denna intervju passage skriver: ”vad som ... framstår som otvetydigt i denna utsaga är att våld mot kvinnor förstås som ett kulturellt betingat beteende som är förbehållet ’dom’ och som något som inte ingår i de traditioner som ’vi’ har” (Knocke & Hertzberg 2000: 123f). Vårt positivt värderade beteende förefaller Johanna vara lika kulturellt betingat som deras negativt värderade: ”så får man ju inte glömma bort att vi också har vissa traditioner och vanor”. Skillnaden mellan de två olika genussystemen markeras tydligt, och samtidigt impliceras en värdehierarki, där den ena ordningen värderas positivt, och den andra värderas mycket negativt. Denna värdehierarki medför, som sagt, att de som omfattar den lågt värderade genusordningen bör anamma den högt värderade. Genom att framhålla acceptansen av misshandel och dödligt våld i andra kulturella norm- och värdesystem blir önskan om assimilering inte endast legitim, utan också nödvändig.⁹

Utgångspunkten för de imperativ som uttrycks i detta intervjuutdrag är frågan om arbetsmarknadschanser för ungdomar med invandrarbakgrund. När jag påtalade ”en negativ utveckling” i intervjufrågan, var det dessa ungdomars utsatta position i arbetslivet som jag syftade på. När det i svaret ställs krav på att ”de Andra” i kategorin invandrare ska anpassa sig till svenskhetens vanor och traditioner, är det alltså i förstone fråga om att Johanna pekar ut en väg som leder till ett mer lyckosamt inträde i arbetslivet. Det är mot bakgrund av ”arbetslivets pragmatik” som kraven på anpassning artikuleras. Men motiven till kraven förändras. Det tydligt pragmatiska förhållningssättet övergår i ett sätt att argumentera som på en gång både är pragmatiskt och principiellt motiverat. Ståndpunkten att ”de Andra” inte får vara främmande inför svenska vanor och traditioner därför att de bor i Sverige kan förstås på olika sätt. Den kan å ena sidan förstås som ett krasst påpekande: Johanna anser helt enkelt att invandrade personer har bättre möjligheter att hantera tillvaron i Sverige om de assimilerar sig och anammar det som pekas ut som svenskt, dvs motviljan mot att inte misshandla eller mörda kvinnor i familjen. Samma påstående kan å andra sidan förstås på ett mer normativt sätt, som att Johanna kräver en anpassning till de föregivet svenska normerna, utan någon annan motivering än just

⁹ I samma moment hamnar frågan om den eventuella kulturella grunden till den hustrumisshandel och det dödligt våld mot kvinnliga anhöriga som svenskar utför i ett diskursivt tomrum. I den mån detta våld existerar är det inte, enligt logiken i argumentet, en produkt av svensk kultur.

svenskheten i sig. Det förhållande att Johanna förknippar andra kulturella ordningar med acceptans av misshandel och dödligt våld antyder att den andra tolkningen är den rimligaste.

Avslutningen på Johannas resonemang stöder också den sistnämnda tolkningen. Där föreställer hon sig, hypotetiskt, hur det skulle vara om förhållandena vore spegelvända. Hon förutsätter att om hon själv skulle vara tvungen att "ta efter dem" i Turkiet eller Libanon, om hon själv flyttade dit; där är kravet på anpassning oundvikligt. "De Andra" antas vara obenägna att förhandla om detta krav, och genom att understryka detta faktum implicerar Johanna att svenskar borde vara lika orubbliga i kravet på anpassning. Tillägget "det här är mitt land" understryker detta krav. Med önskan om att någon ska slå näven i bordet låter hon också förstå att detta krav inte har ställts med vederbörlig kraft tidigare.

Här tangerar Johanna det resonemang som Anna förde i det föregående kapitlet, där hon uttryckte åsikten att svenskar som grupp inte uttryckte den egna kulturen tillräckligt tydligt och bestämt. Johanna knyter även an till den trop som gör gällande att diskursen om invandring, etniska relationer och det mångetniska Sverige betydligt mer än andra diskurser präglas av censurerande instanser som hindrar det fria flödet av åsikter (Hertzberg 2001b, 2002). Genom att hänvisa till en fiktiv anklagelse om rasism pekar hon ut pressen som en instans vilken utfärdar oriktiga och rimligen orättfärdiga anklagelser om diskriminering. Anklagelsen kommer från en ståndpunkt som inte är Johannas egen; hon påpekar att hon förmodligen skulle bli anklagad på det sätt som hon skämtsamt föreställde sig, men likväl håller hon fast vid sin åsikt – de andra bör acceptera vad hon menar är svenska traditioner och vanor, "för deras eget bästa".

I de ovan citerade intervjusekvenserna återfanns de tydligast artikulerade kraven på att personerna i kategorin invandrare bör anpassa sig till de sätt att förstå och hantera genusrelationer som är dominerande i det svenska samhället, men samma krav artikuleras även av flera andra platsförmedlare och vägledare. Vad som återkommer i dessa normativt färgade resonemang, liksom på många andra ställen i intervjumaterialet, är att man urskiljer en viss genuspraktik som specifikt svensk. Denna praktik ligger förhållandevis långt fram i den självpresentation som beskriver svensk etnicitet. Svenskheten är jämställd och jämställdheten är svensk. Förhållandet mellan genus och etnicitet framhålls tydligt.

De svenska och icke-svenska genuspraktikerna beskrivs båda som kulturellt bestämda. Våra egna och "de Andras" sätt att agera och hantera sociala relationer förstås primärt som aspekter av etniska eller nationella kulturer; även våldsamma och destruktiva handlingar förstås på detta sätt. På så vis understryks den traditionsstyrda bestämningen av människors aktörskap. Andra modeller för handlingsdeterminering, som t ex psykologiserande antaganden och förekomsten av individuellt formade dispositioner, underkommuniceras. I

intervjuutsagorna underförstås ett kulturbegrepp som ger en fullkomlig prioritet åt nationalstaten eller den etniska gruppen vad gäller frågan om vilket socialt aktivitetsfält och vilken form av gruppering som bestämmer en kulturs ”utbredningsområde”. Det är nationen eller etniciteten som i första hand bestämmer kulturen. Betydelsen av t ex lokala, regionala och transnationella sociala sfärer eller klassmässiga, genusrelaterade och livsstilsrelaterade sociala kategorier eller grupperingar, vilka också utgör baser för kulturell artikulering, förblir okommenterad.

Frihet, tradition och yrkesval

Förhållandet mellan frihet och ofrihet var, vilket jag redogjorde för tidigare i detta kapitel, en av de viktigare frågorna när de förmedlare och vägledare som vi intervjuade diskuterade svenskars och olika invandrade gruppers sätt att hantera genusrelationer. De hävdade att vissa invandrade män var benägna att kringskära sina fruars, döttrars och systrars handlingsfrihet, och att denna benägenhet var kulturellt bestämd. Samtidigt fanns det, enligt dessa intervju-personer, vissa aspekter i dessa genusordningar som gjorde att de unga kvinnorna själva begränsade sina möjligheter i arbetslivet, till exempel önskan om att gifta sig och etablera familj redan efter grundskolan eller att klä sig i hijab. I det avseendet var det inte längre fråga om att de unga kvinnorna inte fick göra det de ville, utan snarare att de inte *ville* det som de, enligt intervjupersonerna, borde (vilja) göra. Utan att direkt beröra frågan om frihet eller ofrihet, bidrog även den sistnämnda ståndpunkten till att frammana en bild av ”de Andras” kultur och genusordningar som begränsande.

I kontrast till dessa handlingsbegränsande och ofria genusordningar framställdes således en bild av en specifikt svensk genusordning, även den kulturellt bestämd och föregivet jämnt fördelad bland den svenska befolkningen. Denna genusordning beskrevs huvudsakligen som mer fri och mindre begränsande. I den följande intervjusekvensen berörs förhållandet mellan frihet, ofrihet och olika genusordningar, i en jämförelse mellan det svenska och det icke-svenska. Diskussionen om genus har sitt upphov i att Wuokko Knocke försöker att leda tillbaka intervjusamtalen till något som intervjupersonen, Gun, tidigare hade sagt under intervjun, och som hon även senare skulle återkomma till. När Gun tidigare arbetade i ett projekt för unga arbetslösa med invandrarbakgrund, hade hon upplevt att de unga kvinnor som hon då mötte hade, med hennes egna ord, ”tåga”. De var bra på att tackla alla möjliga hinder de mötte i tillvaron, vare sig det var i form av stränga fäder i familjen eller negativt inställda människor i arbetslivet och annorstädes. I svaret på Wuokkos fråga associerade Gun i förstone till förhållandet mellan svenskhet, kultur, handlingsfrihet och invandrade mäns reaktion på detta.

Wuokko: Ja, vänta nu... Jo, du nämnde någonting, som jag också är intresserad av, du sade någonting om hur många kvinnor, eller tjejer och killar som var med i det här projektet. Och du sa någonting intressant här från början, om de unga kvinnorna, att de hade mera tåga, eller?

Gun: Jag tror, alltså, (att) eftersom vår kultur nu ändå har betalt ett ganska högt pris, som jag ser det – vi kvinnor får ändå vara lite grann utifrån vårt huvud, inte bara efter konventionen eller traditionen, eller annat. Så när man kommer till Sverige, så tror jag att det för många kvinnor finns där en lockelse, någonting som kan innebära en ((utelämnat ord)). För män däremot som kommer från – nu skall jag inte generalisera över kulturer, även om jag har gjort det. Det vore ju löjligt och säga annat. Men jag skall inte nämna, vilka jag (tänker på). Men jag tror ju att det för vissa män så är det ett jättehottfullt scenario att komma till Sverige och ser hur ens kvinna eller hur ens dotter faktiskt ((utelämnat ord)). Jag tror det är ett sorgearbete.

Även Gun beskriver de praktiker som är relaterade till genusrelationer och genusidentiteter som kulturprodukter, och hon urskiljer också en tydlig skillnad mellan ”vår kultur” och andra kulturer. I ”vår kultur” får kvinnor agera utifrån sitt eget huvud, och de behöver inte ”bara [följa] konventionen eller traditionen”. En av den svenska kulturens egenskaper är att kvinnor får agera mer fritt i relation till dessa storheter, vilket implicerar att det handlande som är en produkt av denna svenskhet också är relativt genomtänkt och viljemässigt. De andra kulturerna däremot antas ha en lägre grad av handlingsfrihet. I det sammanhanget innebär kultur frånvaro av frihet och lägre grad av eftertanke. Av den anledningen är den svenska kulturen en lockelse för kvinnorna i kategorin invandrare, antar Gun, men de invandrade männen är å andra sidan inte lika positivt inställda. ”Den Andre mannen” upplever kvinnors frihet som ett hot. Gun nämner inte explicit vad de invandrade kvinnorna gör när de kommer till Sverige och varför de upplever det svenska genussystemet som en lockelse, men det är uppenbart för henne att den förändring de går igenom upplevs som hotande av männen och fäderna. Hon nämner inte heller *vilken* aspekt av den svenska kulturens genusordning som får de invandrade männen att känna sig hotade. Men en sak är tydlig: hon beskriver en förändring. Kvinnorna förändras när de kommer till Sverige, de avviker från traditionens och konventionens väg, och därför känner männen sig hotade.

Det är tydligt att Gun värderar denna avvikelse positivt, och det blir än tydligare i den intervjusekvens som följer strax efter den som citerades ovan. Där fortsätter hon att diskutera unga kvinnor som har ”tåga”. Först refererar hon till en tidningsartikel, där en äldre invandrad kvinna beklagar sig över att hennes döttrar har förändrats och tänker på sig själva. Enligt Guns redogörelse framgår det tydligt av artikeln att förändringen gör kvinnan förtvivlad. Efter referatet från tidningen tillägger Gun själv att de unga kvinnor med invandrarbakgrund som representerar förändring är ”segare”:

Gun: De kämpar på trots att oddsen går emot dem ... de är tjugotre år, har tre barn och de har grundskolan och lite till, och det är klart att det inte är speciellt många arbetsgivare som ropar ”hurra”, men de kommer, de kämpar på med sina barn och sin matlagning, jävlar vad de kämpar vissa gånger.

De unga kvinnornas kamp mot dåliga odds värderas positivt; det är en positiv värdering som männen i samma invandrade grupper sällan åtnjuter. Men är de unga kvinnornas handlande en del av en kultur eller en tradition? Männens handlande beskrevs ovan som en aspekt av den kultur som de i och med sin etniska grupp gemenskap antas dela. De unga kvinnornas handlande beskrivs annorlunda, om än inte direkt som ett frångående av det kulturellt implicerade, så i alla fall som en avvikelse från ”konventionen och traditionen”. När de visar prov på tåga präglas deras handlande mer av vilja än av kultur och tradition. Det är uppenbart så, att deras sätt att tänka och handla värderas positivt när det avviker från det som deras föräldrar är eller representerar.

När våra intervjupersoner diskuterade vilka arbeten som ungdomar med invandrarbakgrund söker, återkom vid ett antal tillfällen den tankefigur som framställde ”den Andra kulturen” som traditionsstyrd och därmed relativt ofri eller handlingsbegränsande. Många av dem hade erfarit att unga män respektive kvinnor med invandrarbakgrund hade sinsemellan vitt skilda ”sökpreferenser”. När dessa ungdomar kom som arbetslösa till förmedlingskontoret sökte de helt olika anställningar. De unga männen ville vanligtvis arbeta i restaurangbranschen eller andra, liknande arbeten i den privata servicesektorn eller som taxichaufförer och bilmekaniker. De unga kvinnorna, å sin sida, sökte huvudsakligen arbeten som kassabiträden, t ex i kläd- eller kosmetikabutiker, eller som receptionister och kontorspersonal, t ex på resebyråer. Intervjupersonerna beskrev två förhållandevis distinkta uppsättningar av sökmönster. Kvinnor sökte en viss sorts arbeten, män sökte andra. Denna skillnad mellan kvinnors och män sökmönster antogs vara tydligare bland ungdomar i kategorin invandrare, än hos andra ungdomar.

Vissa intervjupersoner hade emellertid en delvis avvikande åsikt, t ex Johanna som hade gjort den erfarenheten att ungdomarna i denna kategori hade ungefär samma sökmönster som andra ungdomar. Pia ansåg förvisso att det inte gick att generalisera om hela kategorin ”ungdomar med invandrarbakgrund”, och att man såg de tydligaste variationerna mellan olika sökmönster om man gjorde jämförelser *mellan* olika etniska grupper. Icke desto mindre ansåg hon att det i vissa etniska grupper fanns en tydlig skillnad mellan pojkars och flickors sökmönster, och det var i stort samma olikheter som andra förmedlare relaterade till hela invandrarkategorin. Den tydliga uppdelningen mellan kvinno- och mansyrken rubbades också något av det förhållande att ett flertal intervjupersoner hade observerat att både killar och tjejer ofta sökte anställning

som lokalvårdare. Likväl ansåg de flesta intervjupersonerna att det genus-specifika sökmönstret framträdde tydligt.

I kapitel sex beskriver jag mer i detalj hur intervjupersonerna ansåg att vissa aspekter av dessa sökmönster var problematiska, i så måtto att dess potential för en mer lyckosam arbetslivskarriär var liten. Om ungdomarna agerade i enlighet med sina sökmönster löpte de, enligt detta argument, risken att tillbringa hela sitt yrkesliv i arbetslivets marginaler. En del intervjupersoner såg dessa begränsande mönster som i första hand en "nätverkseffekt" – de människor som finns runt omkring ungdomar med invandrarbakgrund och påverkar deras yrkesval arbetar själva inom den delen av den privata service-sektorn som ligger i den ovannämnda marginalen, eller så är de arbetslösa. Hur förhållandet mellan föräldrarnas position och ungdomarnas yrkesval beskrevs kommer jag att återvända till i kapitel sex. I det här sammanhanget vill jag i första hand fästa uppmärksamheten på att intervjupersonerna beskrev det genus-specifika i dessa mönster som traditionsbundna. Det var traditionen som formade viljan att arbeta inom en viss yrkesnisch: "det är också lite det här med traditioner då, att man väljer yrken där det är mansdominerat respektive kvinno-dominerat", som Pia uttryckte saken.

Ingen av de intervjupersoner, som föreställde sig ett samband mellan genus-relaterade sökmönster och kultur eller tradition, bestred att en liknande köns-bunden variation i de arbetslösas sökande efter jobb också fanns representerad hos andra ungdomar, även om de ansåg att tendensen var tydligare hos ungdomar med invandrarbakgrund. Huruvida dessa genusrelaterade "svenska" yrkesval också förstods som konsekvenser av traditionsbundenhet eller inte uttrycktes inte i intervjumaterialet. Skillnaderna i yrkesval mellan svenska unga kvinnor och män relaterades aldrig till företeelser som kultur eller tradition. Frågan om orsaken till könsbundenheten i de svenska ungdomarnas sökmönster kommenterades inte. Därför kan jag i det här fallet inte med säkerhet påstå att intervjupersonerna gjorde en skillnad mellan icke-svensk traditionsbundenhet och svensk handlingsfrihet. Däremot är det tydligt att begreppet "tradition" är väl etablerat i den diskurs om arbete, kultur och etnicitet som kommer till uttryck i vårt intervjumaterial. "Tradition" är här ett begrepp som kan förklara hur det kommer sig att personer i kategorin invandrare vill arbeta med ett visst yrke och inte med ett annat. De andras yrkesval är, enligt många intervjupersoner, kulturellt eller traditionellt på ett sätt som vårt eget inte är.

Sammanfattning och avslutande diskussion

I intervjupersonernas bilder av icke-svenska etniska gruppers genusnormer respektive -ideal var frånvaron av frihet och jämställdhet centrala egenskaper. Arbetsförmedlarna ansåg att dessa normer och ideal försämrade möjligheterna på arbetsmarknaden för många unga kvinnor, och ibland framhölls detta som

den mest försvårande omständigheten över huvud taget. Att man uttryckte ett tydligt och negativt förhållningssätt mot dessa genusordningar var således en konsekvens av det som i förra kapitlet kallades ”arbetslivets pragmatik”: problem formuleras när intervjupersonerna pekar ut det som förefaller hindra ett lyckosamt inträde i arbetslivet.

Arbetslivets krav utgjorde grunden för arbetsförmedlarnas problematiserande ansats. ”De Andras” genusordningar och företagens efterfrågan var, enligt förmedlarna, inte alltid förenliga. Det förefaller därför rimligt att anta att dessa problembeskrivningar till viss del är uttryck för en diskursiv påverkan från arbetsgivarna. Det är också rimligt att anta att arbetsförmedlingens arbetsätt och regelverk bidrog till denna problemdefinition, eftersom de genusordningar som begränsade de unga kvinnornas handlingsutrymme hindrade dem från att söka arbete på det sätt som det platsorienterade förmedlingsarbetet påbjuder. Men det var svårare att finna ”intertextuell påverkan” från andra institutionaliserade diskursiva former. Ingen av de intervjuade refererade till till den uppsättning kategorier som arbetsförmedlingen använde för att definiera de sökandes status och registrera deras utbildnings- och åtgärdsbehov. Inte heller refererade man till de överväganden som var nödvändiga vid denna kategori-bestämmning, till exempel behovet av att delta i åtgärd och om en sökande är ”anställningsbar” eller inte, när de diskuterade frågan om ”de Andras” genussystem,

I linje med den pragmatiska ansatsen motiverades kraven på anpassning till föregivet svenska genuspraktiker med hänvisning till arbetsmarknadens efterfrågan. Men samma krav motiverade också på andra sätt, som när en generell anpassning till svensk kultur och svenska traditioner förespråkades, och då behövdes inte längre ett pragmatisk rättfärdigande. Här tydliggörs således en principiell skillnad, låt vara att de två olika sätten att motivera anpassning ofta flätades samman. De nämndes ofta i samma andetag, och då blev gränsen dem emellan svår att urskilja i det generella kravet på anpassning eller assimilation.

En annan bevekelsegrund var omsorgen om de unga kvinnorna och deras handlingsfrihet. I framställningen av den etniska segregationens orsaker implikerades ofta att de blev orätt behandlade av männen i deras omgivning. De begränsar de unga kvinnornas handlingsutrymme, genom att ställa krav som är svåra att leva upp till om man samtidigt ska beakta arbetsförmedlingens och arbetsmarknadens krav. Kvinnorna framställdes därmed som beklagansvärda och männen som klandervärda. Intervjupersonernas uppdelning mellan rätt och fel var nästan lika tydlig på den här punkten som i den generella uppdelningen mellan den jämställda svenskheten och den icke-jämställda och icke-svenska. Som jag beskrev ovan rubbade dock de unga muslimska kvinnornas bruk av hijab denna binära etiska ordning.

Kulturbegreppet var relevant för intervjupersonerna i den här kontexten, som en etablerad sammanfattning av det som är orsaken till varför unga kvinnor med invandrarbakgrund kan ha svårt att komma ut i arbetslivet. Föreställningen om

att vissa grupper – etniskt, språkmässigt eller religiöst definierade – kollektivt bar upp genusnormer som gjorde att de unga kvinnorna inte sökte så många arbeten som man tyckte att de borde fanns representerad hos ett flertal intervjupersoner. Förhållandet mellan genus och etnicitet framhölls tydligt. De svenska och icke-svenska genuspraktikerna beskrevs som kulturellt bestämda, och våra egna och ”de Andras” sätt att agera och hantera sociala relationer förstods som aspekter av etniska eller nationella kulturer. Även våldsamma och destruktiva handlingar förstods på detta sätt. På så vis underströks den traditionsstyrda bestämningen av människors aktörskap. Samtidigt tillskrevs den svenska kulturen egenskapen att kvinnor får agera förhållandevis fritt och självständigt i relation till konventioner och traditioner; det handlande som är en produkt av svenskheten framställdes som på en och samma gång kulturellt och individuellt, genomtänkt och viljemässigt.

Syftet med detta kapitel har varit att studera hur normer och praktiker som organiseras kring genusrelationer används som självpresentationer och markörer för tillhörighet eller distans. Genusrelationerna i sig ligger utanför studiens fokus. Genom att lyfta fram de gräns- och identitetsmarkerande respektive positivt eller negativt värderande momenten i intervjupersonernas framställningar fokuserar jag på konstruktionen av ingrupp och utgrupp. Därmed sätts sanningsanspråken i intervjupersonernas utsagor inom en fenomenologisk parentes (jfr kap ett). Det innebär inte att jag ifrågasätter de unga kvinnornas erfarenheter av att vara måltavlor för underordnande eller förtryckande handlingar, vare sig dessa handlingar är en konsekvens av hierarkiska genusordningar eller andra maktrelationer. Inte heller ifrågasätts det faktum att kvinnors underordning är en realitet, såväl i de länder/regioner som intervjupersonerna pekar ut som i Sverige. Genussystem och -hierarkier är olika beskaffade i olika sociala grupper, och innebörden av kategorierna ”manligt” och ”kvinnligt” varierar mellan olika sociala och historiska kontexter (Kulick 1987, Glenn 1999). De normer, värderingar och praktiker som är relaterade till genusrelationer skiftar mellan och inom olika klasser, regioner, etniska grupper, nationer och transnationella sociala sfärer.¹⁰ På ett liknande sätt skiljer sig

¹⁰ En del av de olikheter som intervjupersonerna pekade på har också beskrivits eller kommenterats av genusforskare. Det finns skilda förväntningar på unga kvinnor respektive män vad gäller till exempel utbildning, arbete och inträde i arbetslivet (Mörck 1998: 133f; Knocke & Hertzberg 2000: 14). Tidpunkten för när ungdomar förväntas bära sin del av ansvaret för familjens försörjning varierar, liksom hur ansvaret för det produktiva och reproduktiva arbetet fördelas. Den vanligaste giftermålsåldern för kvinnor med jugoslavisk och turkisk bakgrund är t ex generellt sett lägre än för svenska kvinnor (Leiniö 1995: 189f). Nina Yuval-Davis (1997) hävdar att kvinnor generellt sett ofta påtvingas en uppgift som ”traditionsbärare” för att säkra den egna gruppens reproduktion på ett kulturellt eller symboliskt plan. En aspekt av detta är att de kontrolleras av sina bröder och fäder, så att de når giftermålet som oskulder. På så vis tilldelas kvinnornas sexualitet funktionen som gränsbevarare mot det nya samhälle som invandrade grupper befinner sig (Akpinnar 1998: 49; Mörck 1998: 108).

många nationalstater åt, vad gäller graden av institutionalisering i jämställdhetssträvanden, vilket bl a kommer till uttryck i utformningen av skattesystem eller förekomsten av föräldraförsäkring eller offentligt finansierad barnomsorg (Hirdman 1994).

Variationerna kan således förklaras på olika sätt. I mitt intervjumaterial är det tydligt att den konsekventa prioritet som ges åt begreppet ”kultur”, och den form av kollektiv sanktionering av handlingar som det beskriver, medför att andra möjliga sätt att förklara mäns frihetsinskränkande eller våldsamma agerande hamnar i bakgrunden. Jämställdheten blir primärt en etnisk fråga. När det etniska kulturbegreppet blir det viktigaste ”skillnadsskapande” verktyget förflyttas också blicken bakåt, till de socialisationsprocesser som pågått tidigt i individernas biografier, och de omständigheter som påverkar i nuet hamnar i skuggan eller blir helt osynliga. Paulina de los Reyes hävdar att en liknande aspektblindhet är väl etablerad i den svenska offentligheten. Denna tar sig, enligt henne, uttryck i att

invandrarkvinnor förutsätts vara föremål för könsdiskriminering endast inom den egna gruppen då det i övrigt förutsätts att det råder en jämställdhet i det svenska samhället. Det finns en stor obalans mellan det intresse som ägnas denna fråga och det som ägnas situationen i arbetslivet där kvinnorna främst diskuteras i termer av kulturella traditioner från hemlandet, familjebundenhet och hinder för anställningsbarhet. Aspekter som karakteriserar kvinnoarbetet i Sverige som t ex koncentrationen till låglöneyrken, yrkessegregering, bristande rörlighet och svårigheter till avancemang diskuteras däremot sällan. Att välutbildade kvinnor har arbetsuppgifter under deras kompetens är ytterligare ett problem som faller utanför jämställdhetens etniska gränser. Könsdiskrimineringen har fler än ett ansikte men en diskussion som relaterar jämställdheten till den sociala och kulturella mångfald som karakteriserar Sverige idag har ännu ej påbörjats. Avsaknaden av detta perspektiv har bidragit till att göra jämställdhet till en arena för att konstruera svenskheten och därmed bidra till att marginalisera invandrare (de los Reyes 2001: 91).

Att jämställdheten kan vara en ”arena” för att konstruera svenskhet framkommer med tydlighet i våra intervjuer. Hur kan det faktum att genus sätts så pass högt upp på dagordningen förstås, och varför blir just jämställdhet en markör för en svensk etnisk identitet, och konstruktionen av en imaginär svensk gemenskap? En möjlig tolkning är att denna självpresentation är en produkt av den historia av kamp för kvinnors fri- och rättigheter som pågått i Sverige under 1900-talets gång, och som har haft vissa framgångar. Denna politiska kamp har t ex resulterat i att vissa särskiljande och för kvinnorna underordnande juridiska och fiskala arrangemang har tagits bort, och att åtgärder som syftar till en jämlikare arbets- och inkomstindelning institutionaliserats. Detta är en tolkning som ligger förhållandevis nära den ”svenska självpresentation” som våra inter-

vjupersoner uttrycker. Sverige framstår där, i ett internationellt och jämförande perspektiv, som en av jämställdhetens högborgar.

Andra tolkningar är också möjliga. Det jämförande perspektivet i det etniska idiomets logik framhåller *skillnader mellan* och *likhet inom* grupper. De flesta aspekter av det sociala livet kan lyftas in i detta kontrasterande språkspel och göras etniska eller nationella, så även genussystem eller -kontrakt. Med den jämförande metod som återfinns i den etniska tankevärlden krävs i teorin inte mer än en eller ett par passande jämförelsepunkter, i form av andra nationer och/eller föregivet etniska kulturer, för att det svenska samhällets institutionaliserade jämställdhetssträvanden ska kunna framstå som ett föredöme. Intervjupersonerna har också funnit dessa kontrastiva referensgrupper. Med hjälp av lämpliga jämförelsepunkter framträder den egna föreställda gemenskapens företräden. Det etniska idiomet tillhandahåller utrymme för att med ”de Andras” genusordning som kontrastiv identitet framställa den föregivet svenska praktiken som ideal, även om den befinner sig på ett långt avstånd från det helt jämställda läget. Variationer mellan genussystemen kan beskrivas med en isärhållande och hierarkiserande logik.

En möjlig tolkning är att frågor om genusrelationer och därtill kopplade värderingar och ideal också tillhandahåller ett utrymme, där det är mer legitimt än på andra håll att uttala mycket negativt laddade åsikter om ”de Andra”. I den mån föreställningen om ”censurerande instanser” i den etnicitetspolitiska diskursen är väl etablerad, kan det finnas ett behov av legitimitet. Även ett generaliserande och mycket negativt omdöme kan laddas om och rättfärdigas om det tolkas som ett försvar av en (föregivet svensk) jämlikhetstanke. Samtidigt blir relationerna mellan kvinnor och män en projektionsyta för en positiv självvärdering. Michael Billig (1995) tangerar denna tankegång i *Banal Nationalism*: när immigranter eller etniska minoriteter beskrivs som intoleranta, sätts majoritetens egen intolerans mot det avvikande inom parentes. Det är ”de Andra” som är omoraliska. Den egna gruppen får istället sin goda, moraliska karaktär bekräftad, samtidigt som frågan om hur mötet med ”de Andra” bör organiseras på ett rättvist sätt försvinner ur sikte. Idén om en mer ömsesidig integrationsprocess försvinner – tillfälligt eller mer temporärt – från dagordningen. För ”de Andra” återstår endast anpassning och assimilering (Billig 1995:82).

Denna kontrastiva och normativa logik har ofta använts i politiska syften, och förekom t ex i kolonialismens värdeskalor och framställningskonventioner. Koloniserarna framställde kvinnorna i de koloniserade länderna som utsatta för ett djupgående manligt förtryck, och därmed i behov av hjälp. Genom att tilldela sig själva rollen som dessa kvinnors befriare kunde det koloniala projektet förstås som en frigörande och civiliserande mission – att ”rädda den bruna kvinnan från den brune mannen” (Spivak 2002:125). Feministiska forskare verksamma inom den postkoloniala teoririktningen, som Chandra Talpade

Mohanty (1999) och Gayatri Chakravorty Spivak (2002), hävdar att den västerländska feminismens bild av kvinnor i tredje världen till viss del har präglats av dessa koloniala stereotyper (jfr Eriksson m fl 1999:23). Mohanty anser att det i detta politiska projekt frammanas en bild av en genomsnittlig "tredjevärlden kvinna" som lever ett i grunden otillräckligt liv, präglat av sexuell förtryck, okunnighet, religiositet, traditionsbundenhet och familjeorientering. Denna idealtypiska kvinna framställs som ett offer, och en negativ kontrast till bilden av den västerländska kvinna, som är modern, utbildad, fri att handla som hon vill och som har kontroll över sin kropp och sin sexualitet (Mohanty 1999:198f).

Den bild av "tredjevärlden kvinnan" som Mohanty återfann i den västerländska feminismens texter har ett flertal beröringspunkter med den bild av unga kvinnor i kategorin invandrare som framträder i intervjudiskursen. Deras framställning tangerar också bilden av "invandrarkvinnan" i media, som Ylva Brune diskuterar (se detta kapitels inledning). Det finns ett flertal likheter, även om bilderna inte överlappar varandra fullständigt. Därtill kommer att intervjupersonernas (själv)presentation av den jämställda svenskheten en påtaglig likhet med den självbild som de västerländska feministerna, enligt Mohanty, uttrycker. Likheterna implicerar att de intervjuades omtanke om de unga kvinnorna i kategorin invandrare kanske bör förstås mot bakgrund av denna tidigare representationshistoria.

5. En perfekt svenska

Den problembeskrivning som var den vanligaste i intervjumaterialet pekade ut det svenska språket som den viktigaste förklaringen till varför ungdomar med invandrarbakgrund hade svårare än andra i samma ålder att komma in i arbetslivet. I och med denna problembeskrivning uttryckte förmedlarna en mängd åsikter om vilka krav på svenskkunskaper som är rimliga att ställa i arbetslivet, och vad man bör göra för att komma åt de problem man uppfattade i det här sammanhanget. I linje med avhandlingens syfte kommer jag i det här kapitlet att närmare granska hur språk och språkideal används för att reproducera gränslinjen mellan det svenska och det icke-svenska, genom att besvara frågan om hur intervjupersonerna relaterar förmågan att kommunicera på svenska till företeelser som kultur, etnicitet och invandrarskap, men också till andra sociala kategorier och erfarenheter.

I detta förra kapitlet kunde vi se att frågan om genus och genusrelationer medförde ett mycket tydligt gränsdragande mellan svensk och icke-svensk etnicitet, och att en starkt värderande hållning installerades. Språk och språk-användning har åtminstone sedan de nationalistiska ideologierna formerades varit en känslomässigt laddad och principiellt viktig fråga i etniska och nationalistiska tillhörighetsideologier. I det följande blir det möjligt att se om den kulturaliserande, dikotomiserande och värderande sättet att urskilja och beskriva problem som vi kunde iakta i det förra kapitlet vidmakthålls, eller om det bryts upp till förmån för andra sätt att definiera problem.

Språk, integration och social positionering

Frågan om hur personer i kategorin invandrare talar och förstår svenska diskuterades ofta under intervjuerna med platsförmedlarna och vägledarna. Samtliga intervjupersoner ansåg att dåliga kunskaper i svenska var problematisk, i första hand av för att det ledde till att ungdomar med invandrarbakgrund – och de som själva invandrat – hade svårt att få arbete och ett fotfäste på den svenska arbetsmarknaden. I själva verket var detta den vanligaste problembeskrivningen i intervjumaterialet (jfr Knocke & Hertzberg: 2000:72f). Detta gäller även om man räknar med de beskrivningar som inte är individorienterade, dvs de som fokuserar arbetsgivarna och deras förhållningssätt till kategorin invandrare eller arbetsförmedlingens egen verksamhet. Det rådde konsensus i övertygelsen om att kunskaper i det svenska språket hade en avgörande betydelse för en persons framgång på arbetsmarknaden. Man ansåg det nödvändigt att de personer vars kunskaper som med arbetslivets måttstock mätt var för låga utvecklade sin förmåga att kommunicera på svenska. Därmed var intervju-

personerna överens med de arbetsförmedlare som refereras i Invandrapolitiska kommitténs slutbetänkande (SOU 1996:55:197) och i Integrationsverkets årsrapport för 2001 (Integrationsverket 2002:127).

Just frågan om huruvida personer i kategorin invandrare är tillräckligt bra på att tala och skriva svenska var under arbetslöshetens 1990-tal en av de mest diskuterade frågorna i etnicitetspolitiken och det offentliga samtalet kring migration och integration. Många tongivande och inflytelserika samhällsliga aktörer tyckte sig se att en alltför stor andel av kategorin invandrare inte hade de svenskkunskaper som var önskvärda. I Invandrapolitiska kommitténs slutbetänkande *Sverige, framtiden och mångfalden* från 1996 framhölls t ex att det

kommer larmsignaler från skolor i invandratäta områden om att språkfärdighetsnivån i svenska hos många barn och ungdomar är oroväckande låg och tenderar att sjunka. Sverige är på väg att få en grupp ungdomar som har gått i förskola och skola här, men som ändå har stora brister i det svenska språket (SOU 1996:55:174).

Förmågan att behärska det svenska språket blev en central aspekt av frågan om hur invandrade personer kunde och borde *integreras* i det svenska samhället. Utan tillräckliga kunskaper i det svenska språket antog man att vägen till delaktighet i det svenska samhället skulle bli lång, kanske alltför lång. Detta antogs gälla för så pass olika grupper som de nyanlända flyktingarna och barnen till sextio- och sjuttitalens arbetskraftsinvandrare.

Att invandrare som är bosatta i Sverige lär sig svenska framstår inte bara som ett viktigt mål i sig, utan också som ett medel för att nå andra, mer övergripande mål. Kunskaper i svenska är av central betydelse för invandrades integration i Sverige. Att invandrare inte lär sig svenska tillräckligt bra är ett allvarligt samhällsproblem och ingalunda endast en skol- eller utbildningsfråga (ibid).

Till begreppet ”integration” knöts en mängd olika önskemål om hur barnen i fråga borde ges möjlighet att ta del av ekonomiska resurser, etablera sociala relationer med svenskar och svenska organisationer samt anpassa sig till svenska normer, värderingar och förhållningssätt. Diskussionen handlade såväl om invandrade personers rättigheter som deras skyldigheter, och det var huvudsakligen definitionsmässigt redan integrerade etniska svenskar som deltog. Det ansågs vanligtvis att det säkraste sättet att bli integrerad var att ha ett visst mått av kunskaper i svenska språket och/eller ett arbete (Sjögren 1996, Runfors 1997; jfr Narti 1996, SOU 1996:55:175ff, Prop. 1997/98:16:55ff).

Fokuseringen på invandrade personers kunskaper i det svenska språket var påtaglig även i den del av den etnicitetspolitiska diskursen som artikulerades utanför den statliga byråkratin. Ann Runfors har beskrivit det tonläge som ofta präglade argumentationen i massmedia under denna tid. Språkbristerna ansågs vara betydande, de samhällsliga konsekvenserna som följde befarades bli om-

fattande och behovet av problemlösningar och åtgärder ansågs vara stort. Problemformuleringarna trädde fram i mörka scenarier:

I massmedierna har under 1994 och 1995 mörka scenarion återkommit. Ett beskriver framväxten av en ny underklass, till stor del bestående av människor med utländsk bakgrund. Ett annat liknar ungdomar från etniskt blandade förorter vid tidsinställda bomber, vars hotfulla tickande förebådar en kommande brisering om inte något görs. De olika problembeskrivningarna kan läsas som berättelser om befintligt och befarat utanförskap, där speciellt två företeelser får symbolisera människors marginalisering: boende i invandrartäta miljonprogramsområden och brutna svenska. ”Ditt språk är nyckeln till framgång eller vägen till undergång. Vad händer i samhället när stora ungdomsgrupper riskerar att slås ut på grund av sitt språk?” frågade till exempel TV4 i ”Svart eller vitt” 28 februari 1995 – med en lika outtalad som självklar syftning på det svenska språket. Den brutna svenskan och boendemiljön beskrivs i dessa berättelser – tillsammans och var för sig – ofta både som tecknet på utanförskap och orsaken till det (Runfors 1996:41).

Nyckeln till framgång eller vägen till undergång: rösten i påannonseringen av TV4:s ”Svart eller vitt” beskriver i uttrycksfulla ordalag vad som står på spel när det gäller frågan om invandrade personers förmåga att tala svenska – eller, för att vara precis, tala svenska på ett sätt som igenkänns som korrekt. Programledarens påstående, som sammanfattar den problemfokuserade förståelsehorisonten och det dramatiserande tonläget, kan tolkas på flera olika sätt. Det kan förstås som att han eller hon vill framhålla att ”stora ungdomsgrupper” är så pass dåliga på att kommunicera på det svenska språket, att de helt saknar möjlighet att göra en social och yrkesmässig karriär som är tillräcklig för att hamna i en social accepterad position. Men det kan också läsas som att den som uttalar sig vill framhålla att de som talar svenska – dvs de som har uppnått statusen av ”korrekta språk användare” – är angelägna om att markera gränsen mot de andra, och det på ett sätt som verkar exkluderande. Om det sistnämnda är fallet kan de, med Jorma Lainios terminologi, beskrivas som språkliga purister (Lainio 1995: 22f).¹ En tredje tolkningsmöjlighet är att den offentliga diskussionen kring språk, arbete och integration respektive exkludering fördes i ett högt tonläge under nittio-talet, och att diskursen präglades av retoriska överdrifter och ett stort inslag av dramatiserande bildspråk. Möjligheten finns att det helt enkelt inte var så illa som den påannonserade rösten försökte få tv-tittarna att tro.

Det var många som under 1980- och 90-talen hävdade att den förstnämnda tolkningen var en realitet. Den invandrade befolkningens sätt att tala svenska

¹ Språklig purism definierar Jorma Lainio (1995), med referens till Georg Thomas, som en ”manifestation av den önskan som uttrycks av en talgemenskap (eller en del av den) om att undandra språket eller avlägsna från det, antagna utländska drag eller andra drag som anses vara oönskade (inklusive sådana som härrör från dialekter, sociolekter och stilar av samma språk)” (Lainio 1995:23f).

betraktades som problematiskt. "Halvspråkighet" och "Rinkebysvenska" var i offentligheten väl etablerade begrepp som betecknade olika förhållningssätt till eller varianter av det svenska språket, och de betraktades som otillräckliga t ex för det svensktalande arbetslivet (Stroud & Wingstedt 1993).² Mot "halvspråkigheten" och "Rinkebysvenskan" ställdes ofta, i såväl pedagogisk som etnicitetspolitisk debatt, ett motsatt begrepp – en "bra svenska". Detta uttryck fick summera en syn både på vad som var problemet, nämligen de bristande kunskaperna i svenska språket, och dess lösning: att lära sig en "bra svenska" (Runfors & Sjögren 1996: 9f). Det föreföll som att det rådde en konsensus kring *vilka* kunskaper som var tillräckliga och nödvändiga för en svensk språk-användare. Gränsen mellan den goda och den dåliga svenskan föreföll tydlig och lätt att peka ut, det var ingen större tvekan om hur bra "en bra svenska" egentligen var. I debatterna kring dessa språkproblem riktades också uppmärksamheten mot skolsystemet och undervisningen i svenska; det var där som "språkproblemet", och i förlängningen de andra sociala problem som följer på det, skulle lösas.³

Ett språk är något mer än en intellektuell färdighet eller kunskap; det är också ett samhällsfenomen. Det är förbundet med sociala erfarenheter och relationer, inte minst maktrelationer. Språkinläring är t ex en process som utgör en väsentlig del av insocialiseringen i ett samhälle, genom vilken man internaliserar tanke- och handlingssätt (Berger & Luckmann 1979:157, Runfors & Sjögren 1996:10; jfr SOU 1996:55:176). Men språket kan också vara ett instrument för sociala distinktioner (Bourdieu 1991:62ff), ett verktyg för att beskriva sig själv och andra i den egna gruppen liksom att mäta graden av tillhörighet och socialt avstånd. Detta påpekande antyder möjligheten till en annan tolkning av TV4-reporterens beskrivning. Negativa omdömen om andra personers sätt att tala det språk som man själv tycker att man behärskar kan visserligen förstås i relation till vissa situationsbestämda krav på tydlig kommunikation, men också som en form av social positionering. Många språkforskare, som Peter Trudgill, hävdar att det sistnämnda syftet är det mest väsentliga i sammanhanget:

² Med termen "Rinkebysvenska" beskrevs ett sätt tala som omfattade stark brytning, litet ordförråd, grammatiska fel och ett flertal lånord från utländska språk, och som halvspråkighet förstods ett tillstånd där två- eller flerspråkiga personer från en språklig minoritet eller invandrad grupp varken behärskar sitt modersmål eller majoritetsbefolkningens språk till fullo. Detta antas bland annat leda till en oförmåga till abstrakt tänkande och generella svårigheter att uttrycka sig, men också en utarmning av känslolivet, eftersom mängden individuella personlighetsupplevelser förutsätts minska (Wande 1988:406f).

³ Inte minst kom undervisningen i Sfi, svenska för invandrare, som på kommunal nivå organiserar undervisningen i svenska för de nyinvandrade, att kritiseras hårt. Både Riksrevisionsverket och det dåvarande Invandrarverket instämde i kritiken. I sina utvärderingar framhöll de t ex att väntetiderna var för långa, studieintensiteten för låg, och antalet som elever som "tog sin examen" var alldeles för liten (SOU 1996:55:196f, Lindberg, Axelsson & Hyltenstam 1997).

Det vetenskapliga språkstudiet har övertygat de flesta forskare om att alla språk ... är lika ”bra” som språkssystem betraktade. Alla språkvarieteter är strukturerade, sammansatta och regelstyrda system som helt svarar mot sina talares behov. Därav följer att värdeomdömen som rör riktighet och renhet hos språkvarianter är *sociala* snarare än språkliga (Trudgill 1974:25, kursivering i original).

Annick Sjögren hävdar en närbesläktad, men inte lika kategorisk ståndpunkt. Med hänvisning till just språkdebatten i Sverige under 1990-talet gör hon gällande, att det ökade talet om språkets betydelse också kan medföra att de som lyssnar kan bli känsligare för språkliga fel hos personer som har invandrat.

Att tala en bra svenska blir särskiljande mellan *vi* och *de*. De som inte lärt sig de inföddas svenska före en viss ålder kommer aldrig att tillhöra den inre kretsen. Men till synes rimliga krav på en god språkbehärskning riskerar att få funktionen av samhällets försvar mot det främmande. Dessa krav kan sedan utvecklas till ett bekvämt och framgångsrikt sätt att hålla konkurrenterna borta. Frågan kvarstår vilka typer av fel som kan tolereras utan att kommunikationen störs, och vilken språknivå som bör krävas (Sjögren 1996:36).

Utifrån det perspektiv som Trudgill respektive Sjögren skisserar kan det inte uteslutas att kritiken mot brytningarna, de grammatiska felen eller de svårbegripliga låneorden kan förstås som ett avståndstagande riktat mot kategorin invandrare i sig, eller åtminstone som en kritisk kommentar till närvaron av invandrade icke-svenskar mitt bland den infödda ingruppen i den svenska nationalstaten. Det är inte endast en fråga om språkkunnighet.⁴ Immigranternas sätt att tala har genom historien, hävdar Jorma Lainio, ofta blivit kritiserat, förlöjligt eller kategoriskt fördömt av befolkningen i det område dit de migrerat (Lainio 1995:21). Innebörden i kritiken av ”Rinkebysvenskan” och liknande språkliga uttryck varierar givetvis från kontext till kontext och mellan olika aktörer, och pendlar rimligtvis mellan att vara uttryck för t ex pedagogiska omsorger, välfärdspolitiska ambitioner (jfr Runfors 1996b, 2003) eller just distansmarkerande fördömanden.

Det är möjligt och rimligt att relatera dessa kritiska omdömen, och de sociala positionsmarkeringar som följer med dem, till den fasta koppling mellan språk och nationell identitet som återfinns i nationalistiska ideologier och tankeformer. Idén om ett nationellt folkspråk som ett grundläggande karaktärsdrag för en nation, och ett språkområde som en naturlig avgränsning för en nationalstat, har varit ett av de bärande inslagen i nationalismen.⁵ Språkgemenskapen, och

⁴ Trudgills påstående syftar på relationen mellan standardiserande varianter av ett språk och dess olika dialekter eller sociolekter, och träffar kanske i första hand den form av problematiseringar som t ex artikulerades i kritiken mot ”Rinkebysvenskan”.

⁵ Detta ideal har, som alla vet, ibland visat sig vara omöjligt att genomdriva, och vid andra tillfällen inte heller varit oundgängligt för artikulerandet av en socialt effektiv nationalistisk ideologi. I vissa fall, som t ex Schweiz, Belgien och Finland, har man artikulerat nationella projekt där flerspråkighet ryms inom ramen för den dominerande

dess ömsesidiga oförmedlade språkliga förståelse, är en av tydligaste sinnebilderna för nationens föreställda gemenskap, och språket är ett av de centrala objekt kring vilka etniska och nationella identiteter formeras (Anderson 1992, Herzfeld 1992, Billig 1995).⁶ De språkliga företeelser som beskrivs med de mer eller mindre pejorativa beteckningarna ”Rinkebysvenska” och halvspråklig-het utmanar en del av de föreställningar om sambandet mellan språk och befolkning som uttrycks i den dominerande formen av nationalism, som också är dominerande i Sverige, och då kanske i första hand enspråkighetsnormen. Det sätt att hantera språklig mångfald som många två- eller flerspråkiga personer har betraktas som en problematisk brist, och inte som ett funktionellt sätt att hantera en tillvaro där man lär sig olika språk med avseende på vad som är nödvändigt i specifika sociala sammanhang med begränsade kommunikationskrav (Lainio 1995:24, Sjögren 1996:23).

Kravet på korrekta (svensk)kunskaper är inte nödvändigtvis enbart en exkluderande praktik. Spelet mellan inkluderande och exkluderande praktiker är intrikat, och bägge rörelserna pågår ibland parallellt i ett och samma sociala skeende, där de ibland förstärker och ibland försvagar varandra. Ann Runfors (1996a, 1996b, 2003) studier av svenskundervisning på grundskolan i områden med hög andel av elever i kategorin invandrare belyser tydligt detta förhållande. Runfors beskriver hur kravet på den goda svenskan upprepades om och om igen i denna kontext, inte minst mot bakgrund av att undervisningen hölls på svenska. I lärarnas förhållningssätt till det svenska språket och elevernas kunskapsbrister tydliggjordes olika värderingar, föreställningar om språkets funktion i ett samhälle och gränsmarkeringar gentemot icke-svenska etniska grupper. Runfors uppmärksammar och studerar det hon benämner ”strukturerande principer vid hantering av olikhet” (Runfors 1996b:41) i dessa förhållningssätt. En av dessa strukturerande principer är en tydligt artikulerad jämlikhetstanke, som kan relateras till en specifikt svensk tolkning av idén om generell välfärd (Runfors 1996b:51; jfr Esping-Andersen 1990). Lärarna ser det svenska språket, och med det föregivet svenska koder, som ett instrument för att skapa förutsättningar för delaktighet och innanförskap. ”Svenskan blir ett av lärarnas främsta vapen i kampen för att inkludera ’invandrarbarnen’, för att uppnå jämlikhet, rättvisa och ge möjligheter till att välja framtid och livsstil”

nationalistiska ideologin. I andra fall försöker man att negligera eller till och med förhindra, med våld om så krävs, att minoritetsspråk talas eller skrivs. Med tanke på att det talas cirka 5000 språk över hela världen, men att det inte finns mer än ungefär 200 nationalstater (Crystal 1987, refererad i Sjögren 1996:23), så följer det logiskt att det nationalistiska idealtillståndet ”ett språk, en nation” generellt sett är mycket svårt att uppnå.

⁶ Benedict Anderson påpekar t ex att fixeringen av standardiserade folkspråk, som kommunikationsform i och för tryckta texter, hade en avgörande betydelse för den moderna nationalstatsformens framväxt, och den modell för föreställd gemenskap som där växte fram (Anderson 1992:47ff).

(Runfors 1996b:50). Samtidigt kan de goda intentionerna paradoxalt nog få en exkluderande potential. Lärarnas goda vilja att omsätta välfärdsprojektets jämlikhetstanke leder till att elevernas problem och brister om och om igen hamnar i fokus, eftersom lärarna koncentrerar sig på vad eleverna saknar och vad som måste tillföras för att de ska ha samma möjligheter som andra ungdomar. Därmed förbises elevernas resurser, och den normaliserade intentionen riskerar att få en motsatt verkan, där det annorlunda pekats ut och det avvikande definieras (Runfors 1996b, 2003). Gränsen till den icke-tolererade avvikelserna från den etniskt definierade normaliteten uppmärksammas och övervakas. Den inkluderande ambitionen kan få en delvis exkluderande verkan.

I inledningen till kapitel fyra redogjorde jag i korthet för den forskning som förklarade invandrade kvinnors och mäns försämrade möjligheter på den svenska arbetsmarknaden med det svenska arbetslivets omvandling och omorganisering under 1980- och 90-talen och de specifika kompetenskrav som följde i spåren på dessa förändringar. En del av de argument som där framförs är att även kraven på kunskaper i det svenska språket har blivit större under den här perioden, just genom att arbetslivet har omorganiserats. Bristande kunskaper i det svenska språket innebär ett otillräckligt humankapital och därmed en större risk för arbetslöshet. Broomé m fl hänvisar t ex till att arbetsgivarna i deras undersökning anser att behovet av att ha anställda som alltid måste kunna tala svenska obehindrat är det viktigaste skälet till att många invandrare inte får anställning (Broomé m fl 1996:81).

Det finns dock forskning som pekar på att kunskaperna i det mottagande samhällets språk inte alltid har den centrala roll för immigranternas karriär på arbetsmarknaden som ibland antas. Sambandet mellan framgång på arbetsmarknaden, mätt i termer av inkomst, och språkförmåga kan inte alltid beläggas i termer av statistisk signifikans (Ekberg & Gustafsson 1995:73f). Med utgångspunkt i kvantitativa data insamlade av SCB ifrågasätter t ex Hassan Hosseini-Kaladjahi det negativa kausala sambandet mellan språkkunskaper och arbetslöshet som är centralt i de ovannämnda resonemangen. I de invandrade grupper som beskrivs med dessa data – iranier, chilener, polacker och finländare – finns det inget statistiskt signifikant samband mellan språkkunskaper och arbetslöshet (Hosseini-Kaladjahi 1997:58).⁷

Inte bara bra: krav på ”perfekt svenska i tal och skrift”

Jag nämnde i inledningen till detta kapitel att den vanligaste problembeskrivningen i intervjumaterialet var just den som pekade ut ett samband

⁷ Studien är upplagd så att man har kontrollerat för den verkan bakgrundvariablerna ålder, kön, utbildning i hemlandet, utbildning i Sverige, familjestorlek, civilstånd, geografisk fördelning och vistelsetid i Sverige kan ha vad gäller arbetslöshetsfrekvensen.

mellan otillräckliga språkkunskaper och svårigheter med att komma in på arbetsmarknaden. Detta specifika sätt att definiera och beskriva ett problem föreföll vara väl etablerat. Ofta beskrevs det svenska språkets betydelse i arbetslivet med ett kort och krasst konstaterande. Dessa påståenden uttrycktes med en hög grad av diskursiv affinitet (Winter Jörgensen & Phillips 2000, Fairclough 1992), dvs med ett otvetydigt sanningsanspråk, utan tvekan eller användande av modererande troper. Vägledaren Inez påpekade kort och gott att ”det här med att kunna det svenska språket är mycket viktigt i arbetslivet”. Hon illustrerade detta påstående genom att referera till sina egna erfarenheter från den tid då hon som nyanländ flykting från Latinamerika försökte komma in i arbetslivet. En annan platsförmedlare, Monika, hävdade en liknande ståndpunkt. Hon ansåg att ”man måste vara kommunicerbar”. Enligt hennes erfarenhet fanns det inte längre några nischer eller branscher där man tummade på språkraven – det krävs god språkförståelse i *hela* arbetslivet, till och med inom städsektorn. De intervjupersoner, som arbetade med företagskontakter och ofta träffade representanter för företag, hade samma uppfattning. En av dem, Erik, ansåg att arbetsgivarna generellt sett hade hårda krav på sökande, och att en ”bra svenska” inte längre var tillräcklig. Nu kunde deras krav sammanfattas i begreppet ”perfekt svenska”.

Fredrik: Du nämnde arbetsgivarnas krav, och det är ju bland annat det som jag har tänkt att fråga om. Du sa att det var hårda krav.

Erik: Ja, eller vad ska jag säga, håller du med om det Magdalena? [Magdalena: Mm.] Det är hårda krav, när det gäller typ kontorister eller vad det nu är man talar om. Det är ju oftast krav på svenska språket, det är A och O, naturligtvis, i tal och skrift då. Eller vad säger du? [Magdalena: Ja, precis.] /.../ Men det är språket alltså.

Fredrik: Ja, just det. Men jag tänkte, du pratade om vad som är perfekt svenska. Det här med vad som är perfekt svenska kan ju vara svårt att bestämma. [Magdalena: Mmm, ja]. I så fall finns det väl säkert svenskar som inte heller pratar perfekt svenska. Men här är det alltså fråga om en svenska som ((utelämnade ord)), ja, hur brukar de (arbetsgivarna), på något sätt ((utelämnade ord)), brukar ni fråga ”vad menar ni med perfekt svenska?”.

Magdalena: Då säger de oftast, att det ska vara perfekt i tal och skrift. Att man ska kunna uttrycka sig, och det ska inte låta så där väldigt ansträngt, (som) att man har svårt att prata. [Fredrik: Nä, just det] Man ska prata/

Erik: /Inte perfekt så [Magdalena: Nej], vem talar perfekt? Det finns ju dialekter i Sverige. Men man ska ju kunna göra sig förstådd, som (Magdalena) säger, och stava rätt, och skriva så där. Det är den grunden.

Magdalena: Och sen beror det förstås på vad det är för jobb. Jobbar du i ett företag på kontorssidan, det är klart, det måste det vara bra svenska. Det kanske är order, och man skriver fakturor.

Erik: Om man sitter i en reception så måste man ju kunna förstå när kunder ringer, och så där, och vara trevlig. [Magdalena: Ge service.] Ge service, och via talet kunna kommunicera.

Kraven på den perfekta svenskan beskrivs som hårda men rimliga. Det förefaller heller inte råda några tvivel om vilka specifika krav som ryms i uttrycket ”en perfekt svenska”. Erik och Magdalena är införstådda med begreppets innebörd. Den sökande ska kunna uttrycka sig utan att det låter ansträngt och göra sig förstådd. Han eller hon ska också kunna stava rätt, skriva fakturor och förstå vad kunderna vill när de ringer. Kraven anses svara mot specifika behov av problemfri kommunikation. Intervjupersonerna förefaller inte ha något att invända mot arbetsgivarnas och arbetsmarknadens krav.

Inez hade en liknande accepterande hållning. Hon ansåg att det finns situationer i yrkeslivet som kräver en specifik kunskapsnivå i svenska, och därför är man som arbetsförmedlare tvungen att ställa krav på språkförmågan och styra bort vissa sökanden från vissa yrken. Men det fanns gränser för hennes acceptans av företagets språkrav. Inez tyckte att arbetsgivarnas krav på en ”bra” eller ”perfekt” svenska ibland gränsade till en misstänksamhet gentemot ungdomar med invandrarbakgrund. Därför såg hon sig ofta tvungen att övertala misstänksamma arbetsgivare, när de tvekade inför möjligheten att få en praktik som talade med brytning. Denna misstänksamhet betraktades som ett hinder vilket kunde övervinnas. Men ibland fanns det inget utrymme för att bearbeta misstänksamheten. Då hade arbetsgivarna godtagbara skäl till att inte vilja ta emot praktikanter som bröt.

Fredrik: Har du någon erfarenhet av det här från arbetsgivare, när du har haft kontakt med arbetsgivare? /.../ Att de inte har velat ha ungdomar med just hänvisning till att de talar dålig svenska? Är det vanligt att man hänvisar till det?

Inez: Till den dåliga svenskan?

Fredrik: Ja, eller till svenska över huvud taget, just för att de inte vill ha ungdomar med invandrarbakgrund?

Inez: Det har hänt, men eftersom jag har jobbat på så sätt att jag har varit den som har lyft luren och ((utelämnade ord)). Jag har försökt placera ungdomar, då har jag ringt och sagt att ”jag har en ungdom här, som pratar si eller så bra svenska eller dålig svenska”, eller vad det nu kan vara, ”och som kan det och det och det, och jag försöker placera den personen på praktik”. Det rör sig oftast om arbetsmarknadsåtgärder, då har det inte varit kanske lika ofta, som om det hade varit vanligt arbete. Men det har hänt med arbetsmarknadsåtgärder, men då har det varit med det här argumentet, att det handlar om ((utelämnade ord)). Det var till exempel ett fall, en tjej, som bröt en hel del, och hon behövde själv träna sin svenska, och det var därför som jag ringde och försökte placera henne på ett dagis där det fanns många invandrarbarn. Då tänkte föreståndarinnan att där behöver man personal som talar tillräckligt bra svenska, eftersom det är så viktigt för barnen. Så att det är

svårt att säga utifrån min erfarenhet, eftersom det har varit jag som har tagit initiativet.

Här framställs kravet på en brytningsfri svenska som rimligt och rationellt. Den ansvariga på daghemmet hänvisar till att barnens bästa: de måste ha personal runt omkring sig som talar utan brytning. På samma sätt som Erik och Magdalena gör Inez alltså arbetsgivarnas krav till sina egna, de talar så att säga med samma röst. Arbetsgivarnas önskemål om ”perfekt svenska” framställs som en direkt konsekvens av de krav som arbetsuppgifterna ställer. Det är *situationen* på arbetsplatsen som ställer språkraven. Arbetslivets behov av och krav på problemfri kommunikation blir det rättesnöre mot vilket avvikelsen och felaktigheten definieras. Arbetsmarknadens rationalitet utgör den positiva kontrastkategorin.

Intervjupersonerna refererade om och om igen till arbetsgivarnas sätt att ställa krav. De hade uppenbarligen en tydlig bild av hur arbetsgivarnas motiverade sina språkrav och därmed vilka behov av ”perfekt svenska” de kunde ha. Arbetsförmedlarna visste vad arbetsgivarna ville ha. Utifrån dessa redogörelser är det lätt att sluta sig till att arbetsgivarna är diskursproducenter och arbetsförmedlarna snarare är ”spridare” än ”skapare” i denna fråga. Att föreställa sig en skarp åtskillnad mellan producent och distributör kan vara en smula förledande i sin enkelhet, men likväl förefaller det, utifrån de ovan angivna intervjusekvenserna, som att arbetsgivarna påverkar arbetsförmedlarna mer än tvärtom. Intervjudiskursen har här stått under tydlig ”utombyråkratisk” påverkan.

Samtidigt är även en ”inombyråkratisk” påverkan uppenbar. Talet om den korrekta svenskan – vare sig den är ”bra” eller ”perfekt” – artikulerades ofta i arbetsmarknadsverkets byråkrati. Det märks inte minst i det förhållande att diskursen kring språkproblem och språkrav vid tidpunkten för intervjuerna också var omsatt i verkets praktik, i den åtgärdsverksamhet som arbetslösa hänvisades till. På många av de förmedlingskontor som besöktes försökte man genom olika projekt att åtgärda de brister som de här problemformuleringarna pekade ut. Denna språkundervisning pågick i olika former – datortek, jobbklubbar eller arbetsmarknadsseminarier. Det gemensamma för dessa ansträngningar var att man bland annat lärde arbetslösa ungdomar hur de skulle göra när de söker arbete. En central del av detta var just att lära dem hur ett trovärdigt och informativt ansökningsbrev ska vara författat och hur en korrekt meritförteckning bör vara uppställd.

Många intervjupersoner talade sig varma för dessa åtgärdsformer, och lyfte gärna fram den som en möjlig lösning på det förhållandet att ungdomar med invandrarbakgrund har svårare än andra att få arbete. Det ansågs vara mycket viktigt att kunna skriva ansökningshandlingar som uppfattades som korrekta av arbetsgivarna. Att kunna formulera ett presentationsbrev på en klanderfri

svenska framställdes ofta som en nästintill oundgänglig kunskap, liksom att kunna ställa upp en meritförteckning på ett regelrätt sätt. Ett flertal förmedlare och vägledare tyckte sig ha sett att många ungdomar med invandrarbakgrund visste för lite om hur en platsansökan borde se ut, och de var bekymrade över detta. Margareta var en av dem som påtalade denna brist. Det följande intervjuutdraget kommer från en längre sekvens, där hon diskuterade hur skolan och sociala myndigheter kunde bidra till att förhindra etnisk segregation i arbetslivet.

Margareta: Det finns ju andra sätt att söka jobb på också. Men att de kan den här biten med meritförteckning och personligt brev, det tycker jag är det viktigaste, det tycker jag i alla fall, att de har det klart (för sig). Sen faller det ju in mycket annat också [Fredrik: Jovisst.] För det märker vi, att det fattas faktiskt, för dem som inte kommer in på den här utvecklingsgarantin, då var det, jag vet inte hur många det var. Men om vi säger så här, om det var åtta personer som satt här, så var det två som hade meritförteckning med sig, och ändå har de fått kallelse till en sån här jobbträff, och ”ta med meritförteckning” ((skratt)). Ja, det är ju det som det handlar om hela tiden. [Fredrik: Vad sa de?] Och det är ju därför som de inte får något jobb, så klart, för de hoppar ju över alla de här ((platsannonserna där det står)) ”ja, skicka över din ansökan” ((skratt)), det står ju det. Det är ju så på alla jobb nu i dagens läge, ”skicka din ansökan”, nästan i alla fall. Det är det.

Fredrik: Jo, det är det ju. Det är väl ganska ovanligt med jobb där det inte står. [Margareta: Ja, ja.] Men vad säger de om det, då? Tycker de att det är jobbigt eller tycker de att de inte kan det, eller vad?

Margareta: Ja, det är väl osäkerhet, de tror väl inte på sig själva kanske, det är mycket möjligt att de (säger) ”vad ska jag skriva? ’Berätta något om dig själv!’”. Det är väl det (som) det handlar om, mycket.

Med direkta anföringar från ett möte med en sökande beskrivs hur unga arbetslösa kunde vara villrådigare inför de krav som ställdes på ansökningshandlingarna. Vad är det man ska skriva? Vad är det som man ska berätta om sig själv? I anföringens form tydliggör Margareta en specifik dimension av kraven på att kunna skriva oklanderliga ansökningshandlingar. Liksom en del andra intervjupersoner ansåg hon att detta specifika kunskapskrav inkluderade färdigheter som, i synnerhet när det gäller presentationsbrevet, handlade om betydligt mer än att behärska syntax och grammatik. Språkkraven var här mer detaljerade och de förstods delvis som en form av situationellt bestämda konventioner. På ett begränsat utrymme ska den sökande presentera sig själv, vara personlig i tonen och framhålla sina färdigheter och yrkesmässiga erfarenheter, utan att vara omständlig eller förhäva sig.

Presentationsbrevet igenkändes, som jag tolkar det, som en genre med egna regler, med mycket detaljerade krav på korrekt framställning eller kommunikation. Det konventionsberoende draget framhävdes. På den här punkten gled diskussionen om god språkbehärskning ofta ihop med frågan om arbetslivets

informella sociala regler och ”social kompetens”, som beskrevs i kapitel tre. I presentationsbrevet gällde det inte endast att kommunicera på medelgod svenska, brevskrivaren skulle dessutom anpassa sig till en situationellt definierad konvention, och kunna uttrycka sig i en mycket genremässig form. Det handlade om att framställa sig som en god sökande i den rekryteringsansvariges ögon. Trots att genremässigheten uppmärksammades av intervjupersonerna, ansåg de ändå att kunskaperna var mycket viktiga. Kunskapskravet framställdes nästan som ovillkorligt, eftersom utformandet av ansökningshandlingar ansågs utgöra ett centralt moment i ansökningsförfarandet.

Det finns även andra kopplingar mellan den arbetsförmedlande praktiken och fokuseringen på kunskaper i det svenska språket. Bedömandet av den sökandes språkkunskaper är en del av den klientskapande processen på arbetsförmedlingen. I det andra kapitlet beskrev jag hur klientskapandets första steg är att handläggaren beslutar om den sökande är ”anställningsbar”, dvs om han eller hon bedömdes kunna ta ett arbete på en gång, eller om det fanns ett behov av ett vägledande samtal och därefter placering i åtgärd eller utbildning. De sistnämnda placeras in i kategori 12, och ges kategorinamnet ”yrkesbestämda” (Mäkitalo & Säljö 2002:8f). Av den kategoriserande handläggaren krävs att han eller hon bedömer om den sökande kan komma att efterfrågas som arbetskraft eller om ytterligare kompetenser och kvalifikationer behöver tillföras. För arbetslösa som har invandrat medför klientskapandet att deras svenskkunskaper hör till det som bedöms, och rimligen gäller samma förhållande för en hel del av de sökande som är barn till invandrade föräldrar. Till frågan om en sökande är ”anställningsbar” hör om dennes språkkunskaper matchar de krav på svenska som efterfrågan på arbete ställer. Den första, preliminära uppskattningen bygger i så måtto på en vanlig språkanvändare och lekmans uppfattning om korrekt och efterfrågad svenska, snarare än den lingvistiska expertisens kunskaper om språkförståelse respektive -användning.⁸ Däremot var det inte var tillåtet att föra in anteckningar om de sökandes språkkunskaper i deras journaler.

Det finns således ett flertal krafter som bidrar till att frågan om kravet på en ”bra” eller ”perfekt” svenska blev den mest omtalade problembeskrivningen i intervjudiskursen. Det var t ex tydligt att arbetsgivarna hade ett påtagligt inflytande över denna problemformulering. Det framkom tydligt under intervjuerna, även om arbetsförmedlarna inte alltid uppmärksammade denna påverkan. Förekomsten av denna påverkan framgick snarare indirekt, t ex genom att

⁸ Elsie C Franzén (1997) hävdar i en studie av flyktingars arbetssökande att det även i andra avseenden kan finnas en viss godtycklighet inbyggd i bedömningen av flyktingars kunskaper i svenska. Hon refererar till en Ams-rapport (Ams 1995) som finner att man vid bedömningen av svenskkunskaper inom arbetsmarknadsutbildningen (Amu) och Arbetsmarknadsinstitutet (Ami) använder helt olika metoder; Franzén finner att metoderna använder så pass skiljaktiga kunskapskriterier att ”samma person kan bedömas mycket olika vad gäller svenskkunskaper beroende på var testningen äger rum” (Franzén 1996:37).

intervjupersonerna framhöll nyttan av att kunna tala och kommunicera på den språknivå som arbetsgivarna ansåg vara tillräcklig. I jämförelse med hur problembeskrivningarna uttrycktes i det förra kapitlet, där jag studerade arbetsförmedlarnas syn på "de Andras" normer och ideal kring genusrelationer, dominerade den *pragmatiska* motiveringen av de krav som ställdes på de sökande.

Det förekom dock i vissa fall att kravet på en "bra" eller "perfekt" svenska också motiverades utan hänvisning till arbetslivets krav. I en del av dem framhölls inte språkkunskapernas instrumentella nytta över huvud taget. Där framställdes det svenska språket snarare som att det hade ett inneboende värde. Motiveringen för kravet på den goda svenskan blev då i det närmaste cirkulär: alla bör kunna tala svenska av den anledningen att alla bör kunna tala svenska. I dessa fall blev det mer tydligt att intervjupersonerna själva också hade en artikulera förställning om vad en god svenska – ett eget språkideal, och en implicit uppfattning om vilka språkliga avvikelser som inte är godtagbara. Denna hållning framkom ibland implicit, som en undertext, men den uttrycktes ibland även explicit. Det fanns ett sätt att tala om de svårigheter som ungdomar i kategorin invandrare kunde ha vad gäller förmågan att tala eller skriva på svenska, där det framgick att man förväntade sig att ungdomarna försökte komma upp till den språknivå som ansågs vara korrekt, utan att motivera denna förväntan med hänvisning till någon specifik nytta.

Denna hållning kom också till uttryck i att man värderade ungdomarnas sätt att tala negativt, i den mån som det avvek från standardsvenskans språknorm. Avvikelsen betraktades som en otillräcklighet, och ibland som något annat än "riktig" svenska. Det framgick till exempel i intervjun med Kristina, i en intervjusekvens som hade sin upprinnelse i att hon – retoriskt – frågade sig själv i vilken utsträckning man inom andra etniska grupper "tillåter" de egna medlemmarna "att bli en svensk" och tillägna sig det sociala agerande som värderas som en informell kvalifikation i arbetslivet.

Kristina: Nä, men annars så tänker jag på att till och med svenska ungdomar pratar ju Rinkebysvenska då. De kan vanlig svenska, men om de pratar svenska så (får de höra) "tror du att du är så märkvärdig nu?". Det är säkert inte, och ((ohörbart)) med turktalande och spansktalande, och de kanske också kan prata riktig svenska, men de gör inte det, och vill inte framstå ((utelämnat ord)). Så att även det är viktigt.

Här markeras en tydlig gräns mellan den "vanliga" eller "riktiga" svenskan å den ena sidan, och "Rinkebysvenskan" å den andra. "Rinkebysvenskan" placeras i motsatsställning till den "riktiga" svenskan, och förlorar därmed sin svenskhet. De språkliga särdrag som sammanfattas med denna term ligger uppenbarligen

på gränsen till att vara något helt annat än svenska. Skillnaden mellan dessa två storheter framhävs än mer, genom det konfliktperspektiv som Kristina antar.⁹

Andra sätt att beskriva behovet av kunskaper i svenska tog fasta på de svårigheter som kunde uppstå i mötet med socialförvaltningen, barnomsorgen eller andra offentliga institutioner, om kunskaperna i svenska inte var tillräckliga. Svetlana, Margareta och Monika påpekade hur svårt det kunde vara att hantera kontakter med dessa byråkratiers tjänstemän om man inte hade kommit upp till en viss språknivå, och än svårare blev det om man inte visste hur man skulle agera i mötet med dessa personer. Svetlana såg här en risk för att personer med språksvårigheter lätt kunde bli maktlösa. Det följande citatet kommer från en sekvens där hon besvarade frågan om i vilken utsträckning ungdomar med invandrarbakgrund generellt sett var tillräckligt förberedda för att ta steget ut på arbetsmarknaden. Där beskriver hon en grupp av sökande som är dåliga på att kommunicera på svenska, t ex med tjänstemän, och som har vant sig att inte tala och inte heller kräva, när de kommer upp till förmedlingen.

Svetlana: Jag kan bara säga en sak: språket. Det är den enda som jag kommer på som är ((utelämnat ord)), och det är den gruppen som har problem med språket. /.../ Det är nånting där som inte riktigt, riktigt släpper, det går inte riktigt. Men generalisera, det vete fan. Men det är språket som har en ((utelämnat ord)), vad ska jag säga, jag känner att det är orsaken till att människor av viss ((utelämnat ord)), (och att) invandrare (har svårigheter), och då är det mest de nya som inte kan svenska. Det är språket, jag känner att det är det. (Man har begränsad tillgång till) information om samhället, information om utbildningar, information om hur man ska gå till väga. Information som även vi på arbetsförmedlingen missar. Man är totalt vilsen. /.../ Det finns de som är tysta och håller sig i bakgrunden, också, men som kan och vet, de har lärt sig samhällsspråket, och de kräver vissa saker. Men sen är det en tyst grupp stackare, som accepterar. De kommer ju i sista hand. Fredrik: Som inte vågar kräva.

Svetlana: Nej, nej, De vet alltså inte vad de kan kräva. De känner lite ibland att "det här är inte mitt land", också, och de vill inte vara jobbiga.

Här betonas en aspekt av språkfrågan som ligger vid sidan av intervjudiskursens dominerande teman. Fokus ligger visserligen kvar på sambandet mellan språkkunskaper och inkludering, men det handlar mindre om steget in på

⁹ I Kristinas framställning pågår en kamp mellan det icke-svenska och det svenska. De ungdomar som talar "riktig" eller "vanlig" svenska blir, enligt hennes erfarenhet, beskyllda för att vilja förhäva sig om de inte talar "Rinkebysvenska". Hennes argumentation börjar med frågan om man i vissa etniska grupper försöker hindra medlemmarna från att anpassa sig till majoritetens svenskhet, men hon ser också hur detta motstånd mot svenskheten riktar in sig mot svenska ungdomar och deras sätt att tala. "De andra" utmanar således svenskheten på två fronter – både i och utanför deras egna grupper. Redogörelsen av "de Andras" motvilja mot att anamma den föregivna svenskhet, som enligt Kristinas erfarenhet medför större möjligheter i arbetslivet, antyder också att hon tycker sig se att personer som har svårt att komma in i arbetslivet marginaliserar sig själva. Arbetslösheten framstår här som ett personligt problem, snarare än samhälleligt.

arbetsmarknaden, och de krav som man måste uppfylla för att bli efterfrågad som arbetskraft. Problemställningen är mer generell: vilka möjligheter följer på förmågan att tillgodogöra sig information på svenska? Argumentationen ligger nära de tankar kring möjligheter, rättigheter och kunskaper i svenska språket som lärarna i Ann Runfors studie uttrycker (se avsnittet ”Språk, integration och social positionering”; jfr Runfors 1996, 1997, 2003). Svetlana argumenterar för behovet av kunskaper i det svenska språket, och medföljande sociala koder, därför att de är instrument för att skapa förutsättningar för delaktighet och innanförskap. I det här fallet betonas rättigheter starkare än behovet av att uppfylla de krav som arbetsgivarnas efterfrågan på arbete medför. Återigen betonas språkkunskapernas instrumentella nytta. Den instrumentella nyttans roll i problembeskrivningarna är uppenbarligen större här än i det förra kapitlet, där en anpassning till den föregivet svenska normen oftare förordades på ett normativt, principiellt plan.

Sämre tider och hårdare språkrav

På samma sätt som när kraven på informella kvalifikationer och s k ”social kompetens” diskuterades, fanns det ibland ett sätt att redogöra för efterfrågan på kunskaper i svenska språket som om det vore en nästan osynlig social aktör som artikulerade dem. Man beskrev kraven som om en naturgiven självklarhet. Det var viktigt att kunna det svenska språket, och att vara kommunicerbar. Frågan om vem det var som ställde dessa krav omtalades inte i dessa utsagor, och inte heller hurdan den svenska var beskaffad som ansågs vara tillräcklig. Arbetsmarknadens, den specifika arbetsgivarens och den intervjuades egna önskemål tenderade i dessa att framstå som om de vore artikulerade med en enda röst. I det föregående avsnittet gavs en del exempel på detta uttryckssätt.

Men även i den här frågan sprang det unisona problembeskrivandet emellanåt upp i en diskursiv flerstämmighet. Många intervjupersoner framhöll t ex att kraven på språkkunskaper hade hårdnat under 1990-talet, och att det inte längre var säkert att den svenska som var tillräckligt på 1970- och 80-talen var det nu på 1990-talet. Arbetsgivarnas efterfrågan var inte den samma som för tio år sedan. På så vis framställdes önskemålen som tidstypiska, inte endast självklara. På den här punkten avvek intervjupersonernas beskrivning av kraven på ”tillräcklig svenska” från hur kraven på informella kvalifikationer framställdes. Den ”tidsanda” eller ”utveckling i arbetslivet” som i det senare fallet var en kraft som alla var tvungna att rätta sig efter, framställdes i språkfrågan med en lägre grad av diskursiv affinitet (Fairclough 1992): den skildrades inte som en kraft som var omöjlig att stå emot, utan snarare som en förändring, varken mer eller mindre. Genom denna förskjutning innebar uppmärksammandet av förändringen att det skapades ett utrymme för att understryka språkravens relativitet och kontingens, snarare än deras oundviklighet. På den punkten avviker

beskrivningen av språkravens förändring t ex från hur förändringar i arbetslivets organisation framställdes.

Det fanns visserligen en del intervjupersoner som även här i första hand betonade förändringens kraft. Platsförmedlarna Johanna, Karin och Sara samt vägledaren Pia hörde till dem som ansåg att 1990-talets dåliga arbetsmarknadsläge generellt sett hade försämrat arbetsmarknadschanserna för ungdomar med invandrarbakgrund. Det var till stor del på grund av att arbetsgivarnas krav på kunskaper i svenska hade blivit hårdare, som det kärva läget hade fått så kännbara konsekvenser för just de här ungdomarna.

Wuokko: Vad är det för typer av arbete som finns? Och vad är det för typ av kvalifikationer och kompetenser som arbetsgivare kräver?

Pia: Ja, men det vi ser, det vi ser nu, det är ju att ribban har höjts vad gäller kraven. Tidigare så kunde man ju faktiskt få arbete även om man inte hade gymnasiekompetens eller pratade perfekt svenska. Ta till exempel ((namn på företag verksamt i kontorets ansvarsområde)). Där sitter man och monterar små chips till mobiltelefoner, lite som på löpande band. Där vill de gärna att man ska ha gymnasiekompetens, då.

Wuokko: Beror det på att man har så många att välja på?

Pia: Ja, det ser vi. Det är det här klassiska: utbud och efterfrågan.

Framställningen är tydlig: ribban har höjts. Språkraven har blivit hårdare. I denna redogörelse är det fortfarande förhållandevis anonyma aktörer som ställer kraven. Förändringen beskrivs som en effekt av relationen mellan ”utbud och efterfrågan”. I och med att arbetslösheten har ökat så mycket som den har gjort, har utbudet på arbetskraft ökat och efterfrågan minskat. De arbetsgivare som ändå anställer kan ha mer precisa önskemål. Pia bekräftar Wuokkos något ledande fråga genom att relatera till nationalekonomins förtingligande benämningar på arbetsmarknadens aktörer. Arbetsgivarna står för en efterfrågan och de arbetssökande representerar ett utbud. Språkravens ändrade karaktär framstår som en logisk konsekvens av marknadsekonomins ändrade förutsättningar. Det är den förhållandevis anonyma storheten ”efterfrågan” som ställer kraven.

När vägledaren Anna ska beskriva orsaken till samma förändring, väljer hon att argumentera på ett annat sätt. Hon ser tendensen i fråga som ett utslag av en disposition att ”värna om sitt”, vilken i sammanhanget framstår som allmänmänsklig, och att denna disposition framträder när ”det är sämre tider” och arbetslösheten stiger, jobben blir färre och antalet sökande till varje plats ökar.

Fredrik: Har du erfarenhet av att 90-talets kärva arbetsmarknadsläge har påverkat arbetsmarknadschanserna för ungdomar med invandrarbakgrund?

Anna: Det är ju det att jag kan inte, jag har ju inget belägg för mina svar, men jag tror att det är så att, för att det kan jag se från den period när jag jobbade på Ami ((Arbetsmarknadsinstitutet)), där jobbade vi med människor med olika typer av

handikapp, så att säga, arbetshandikappade, och det var ju också invandrare. Och, det är en gammal sanning, höll jag på att säga, att om det är sämre tider, så värnar man ju om sitt. Då tar man ju oftast ... då är det mera effektivt, lättare, för en arbetsgivare, tror han, att ta en svensk direkt, som inte ens behöver ha något krångel med språket och kultur, kulturella skillnader, och sådana där saker. Så jag tror att invandrarna, i alla åldrar, de får det svårare när det är dåliga tider, generellt sett.

Det här sättet att beskriva dem som ställer krav är inte visserligen oförenligt med det förra citatet, men det är ändå en annan bild som framträder: en genomsnittlig, föregivet typisk arbetsgivare som ”värnar om sitt” och ”tar en svensk direkt”, eftersom han [sic] inte vill ha något ”krångel med språket och kultur”. I vilken utsträckning Anna ställde sig bakom arbetsgivarens fruktan inför krånglet med språk och kultur är svårt att avgöra, utifrån detta citat. Det var inte sitt eget sätt att tänka och reagera som Anna beskrev utan en hypotetisk arbetsgivares. Det är arbetsgivaren som sorterar bort, inte hon själv. Likväl framställs dennes sätt att tänka som rationellt: ”det är en gammal sanning” att man ”värnar om sitt” när det är sämre tider. Denna selektiva omtanke lämnar personerna i kategorin invandrare utanför. När utestängandet knyts till ett possessivt pronomen – ”att värna om *sitt*” – frammanas dessutom en familjelik karaktär hos den svenska etniska gruppen, i enlighet med en väl etablerade metafor i nationalistisk ideologi (Herzfeld 1992:100ff). ”Invandraren” tillhör inte arbetsgivarens svenska familj. Det idiomatiska uttrycket ”en gammal sanning” markerar en historisk kontinuitet i den selektiva omtanken, och det naturaliserar förhållningssättet i fråga. Kombinationen av metaforik och idiomatiska uttryck ger en retorisk effekt som antyder att intervjupersonen åtminstone tillerkänner en viss rationalitet åt arbetsgivarnas förhållningssätt.

I denna intervjuexcerpt framstår det mer eller mindre som naturligt att 1990-talets kärva arbetsmarknadsläge på ett negativt sätt påverkade arbetsmarknadschanserna för ungdomar med invandrarbakgrund. Samtidigt var Anna noggrann med att inflika att det är arbetsgivaren som *tror* att det blir effektivare och lättare med en svensk än någon annan. Hon påstod inte att det *är* krångligare att anställa personer i kategorin invandrare, utan hon beskrev endast en tänkt genomsnittsföretagares tro. Hon antog att arbetsgivare förväntar sig språkproblem om de är tvungna att kommunicera med personer i kategorin invandrare. Språket och kulturen är, enligt Anna, just de områden där skillnaden mellan denna kategori och svenskarna ger sig till känna för arbetsgivaren – skillnaden är kulturell och kulturen medför ”krångel”.

I den ovanstående excerpten är det svårt att avgöra i vilken utsträckning Anna ställde sig bakom arbetsgivarnas krav och situationsdefinitioner, troperna och de ”faktaskapande” intertextuella strategierna (Herzfeld 1992:130, Drakos 1997:34f) till trots. Längre fram i samma intervju beskrev Anna arbetsgivarnas krav på svenska kunskaper på ett sätt som får dem att framstå som betydligt

mindre legitima. Hon antydde där att företagens språkrav kunde ha helt andra syften än en omsorg om kommunikationen på arbetsplatsen. Reflektionen över ”en dold agenda” bakom kraven på kunskaper i svenska språket tog form när vi diskuterade hur aktiva platsförmedlare var när de försökte placera ungdomar med invandrarbakgrund i praktik eller arbete.

Anna: Sen kan man ju undra, bara om man läser de här platsannonserna som kommer, då kan man ju undra.

Fredrik: Hur tänker du då?

Anna: Ja, det kan ju stå just till exempel det här som jag säger, ”måste kunna läsa och förstå svenska flytande”. Det är ju förtäckt, alltså. [Fredrik: Det skulle kunna vara förtäckt/] /”Invandrare göra sig icke besvär”. Det är ju helt klart.

Det här sättet att beskriva arbetsgivarnas språkrav var förhållandevis vanligt. Liksom vad gäller kraven på informella kvalifikationer och ”social kompetens”, så gjorde de flesta förmedlarna en distinktion mellan vad som var rimliga och orimliga krav på svenskkunskaper. I en del fall beskrevs önskemålen på kunskaper i svenska språket, som vi har sett, såsom helt naturliga och självklara. I andra fall betonades kraven situationella bestämning: specifika arbetsgivare ställde specifika krav på dem som sökte plats på hans eller hennes företag. Men de situerade önskemålen framställdes inte alltid som orättvisa och alltför högt ställda, utan också som naturliga och rimliga, vilket vi har sett ovan. Likväl kunde samtliga intervjupersoner referera till fall där de ansåg sig ha skäl att misstänka att kraven på ”bra svenska” hade ett dolt och diskriminerande syfte. Det finns således flera exempel. Ett av dem är från intervjun med Monika och Margareta. De berörde den ”dolda agendan” i samband med att de beskrev hur vissa ungdomar med invandrarbakgrund inte söker de arbeten som de är utbildade för.

Monika: Nej, de vågar inte söka det som de är utbildade för.

Margareta: Och det beror ju på annonserna också, där de har ju såna krav. [Fredrik: Jaja.]

Monika: ”Perfekt svenska språk i tal och skrift”. Ja/[Margareta: /ja, det/]/det är så/

Margareta: /Jag hör så ofta det att jag blir riktigt upprörd när jag ser det.

Monika: Det är ju samma sak som att ”vi vill helst inte ha invandrare”.

Margareta: Jag tolkar det så, jag tycker att det är hemskt./

Monika: /Och hur tolkar dom det, de som vill ha jobbet?/[Margareta:/(ohörbart)].

Monika och Margareta var uppenbarligen angelägna om att beskriva den här tendensen – i den sekvens där frågan kom på tal avbröt de varandra flera gånger. Men det fanns de intervjupersoner som var än mer kritiska i sin bedömning av arbetsgivarnas anspråk på den här punkten.

Fredrik: Finns det enligt din erfarenhet arbetsgivare som har en negativ förhållning, eller fördomar, gentemot ungdomar med invandrarbakgrund?

Susanne: Ja. Det händer ju att de vill anmäla till exempel praktikplatser eller jobb, där dom kan skriva att ”du ska tala perfekt svenska, både i tal och skrift”, och det är ju på något sätt lite förtäckt tycker jag. Och en del har sagt det uttalat, och då säger vi ”vi får inte, vi kommer inte att skriva något sånt där, utan det ska vara för alla sökande”.

Fredrik: Det har förekommit?

Susanne: Mm, det har det.

Fredrik: Hur kan det låta då?

Susanne: ”Ja, du förstår, i vår affär måste det finnas ...”. Då gäller det att man måste tala med kunderna. Men det är ändå så att vi inte får skriva in såna saker.

Här är det uppenbarligen fråga om att de krav som ställs på sökande upplevs som orättfärdiga. Gemensamt för alla dessa tre sekvenser är att intervju-personerna citerar formuleringar från platsannonser ur minnet. ”Perfekt svenska i tal och skrift” förefaller vara en fras som sammanfattar ett specifikt förhållningssätt från arbetsgivarnas sida. Den direkta anföringen från en föreställd, genomsnittlig platsannons markerar att formuleringarna upplevs som genre-artade: det här är någonting som har sagts många gånger, på samma eller nästan samma sätt. Det anförda talet gör intervjudiskursen polyfon (Bakhtin 1981, jfr Briggs 1988:349): kraven uttalas från en position som tydligtvis inte är intervju-personens. Susanne, Margareta och Monika distanserar sig från arbetsgivarnas krav, och framhåller att kraven på språklig perfektion har ett annat, dolt budskap – ”invandrare göre sig icke besvär”.

När intervju-personerna distanserade sig från arbetsgivarnas krav, förekom det också att de ifrågasatte innebörden i begreppet ”en perfekt svenska”, genom att ifrågasätta förekomsten av en enda korrekt standardform av svenska språket. Detta skedde huvudsakligen genom att man påpekade förekomsten av regionala dialekter. Den dialektala avvikelser fick beteckna språkets potentiella mångfald; sociolekter eller brutet tal påtalades däremot inte som möjligt legitima former av avvikelse.

När språkkravens dolda, diskriminerande ambition lyfts fram och diskuteras, försvann frågan om språkbehärskning och språkinläring bort från intervjuens medelpunkt. Problemformuleringens fokus förflyttas, från de arbetslösa ungdomarna till arbetsgivarsidan, och de rekryteringsansvarigas agerande. Frågan om varför ungdomar med invandrarbakgrund har större svårigheter än andra ungdomar vid inträdet på arbetsmarknaden får här ett svar som tydligt pekar ut arbetsgivarnas roll i denna process. Arbetslöshetens orsak förläggs till strukturen snarare än individen, och ett fenomen som tydligt liknar etnisk diskriminering beskrivs. Samtidigt är det uppenbart att den diskursspridning som jag beskrev i tidigare i detta kapitel, och som går i riktning från företagen till arbetsmarknadsverkets tjänstemän, uppenbarligen inte pågår utan motstånd. Det är inte fråga om en enkelriktad kommunikation eller påverkan från arbetsgivare till arbetsförmedlare. Arbetsgivarnas sätt att framställa sina behov

av kunskaper i det svenska språket lämnas inte okommenterat, och andra definitioner och behovsuppfattningar kommer till uttryck. Bilden av den arbetsmarknadens rationalitet, som i det förra avsnittet lyftes fram som en positiv referens, gentemot vilken de språkliga avvikelserna underkändes, har här fått en annan betydelsenysans. På arbetsmarknaden verkar uppenbarligen också aktörer, vars efterfrågan på arbetskraft inte ger alla sökande en rättvis bedömning.

De som inte talat ”en bra svenska”, och vad det beror på

Ett flertal intervjupersoner ansåg att det var just de som hade svårigheter med att kommunicera på svenska som också hade störst svårigheter i arbetslivet. Man uppfattade en direkt kausal relation mellan språksvårigheter och arbetslöshet. En del av de intervjuade, som t ex platsförmedlarna Karin, Margareta och Monika, talade om detta samband i sådana termer att ingen social grupp nämndes – det var helt enkelt en fråga om att man delade upp de arbetslösa i två grupper, de som hade språksvårigheter och de som inte hade språksvårigheter. De som har ”dåligt språk” har svårare att få arbete, som Karin påpekade. Någon annan bestämning av de två grupperna gjordes inte. Det handlade blott om att man delade upp kategorin invandrare i två delar. Storheter som etnicitet eller kultur omnämndes inte. Många intervjupersoner uppmärksammade vagheten i kategorin invandrare just när frågan om språkkompetens var uppe till diskussion. Man framhöll t ex nödvändigheten i att göra en distinktion mellan å ena sidan personer som var födda här av invandrade föräldrar eller som hade kommit hit när de var riktigt små, eller relativt nyinvandrade personer å den andra.

Det var till kategorin nyligen invandrade som de flesta personer med språksvårigheter hänfördes. Enligt intervjupersonernas erfarenhet hade de ungdomar som inte gått i svensk grundskola eller gymnasium svårare att kommunicera på svenska språket än de som hade svensk utbildning. Samma förhållande gällde för dem som själva invandrat och endast hade bott i Sverige en kortare tid; man menade att de vanligtvis talade sämre svenska än de som var födda här eller hade flyttat hit som riktigt små. En ofta förekommande förklaring till de bristande språkkunskaperna var just att många ungdomar växte upp i en etniskt segregerad miljö med få svensktalande. En annan vanlig förklaring var att en relativt stor andel ungdomar med invandrarbakgrund inte har fullständig gymnasieutbildning.¹⁰ Det var således varaktigheten hos och frekvensen i kontaktytorna med helt och hållet svensktalande miljöer som lyftes fram.

¹⁰ Frånvaron av en sådan utbildning framhölls också som en *allmängiltig* orsak till varför ungdomarna i fråga har det svårare på arbetsmarknaden än andra – det var på så sätt en problembeskrivning i sig (jfr Knocke & Hertzberg 2000:74).

En del intervjupersoner hävdade att vissa etniska grupper var särskilt utsatta i detta avseende. Det rörde sig huvudsakligen om grupper med hög arbetslöshetsfrekvens, i vilka man ansåg att det fanns gott om personer som hade svårt att kommunicera på svenska. Kristina och Pia var två av de intervjupersoner som beskrev sambandet mellan grupp, språk och position på arbetsmarknaden på det här sättet. Pia talade i generella ordalag om afrikaner i allmänhet, medan Kristina relaterade mer specifikt till den somaliska gruppens kunskaper och erfarenheter:

Fredrik: Vilken bakgrund har de som har allra svårast att få jobb?

Kristina: Ja, den allra tydligaste gruppen är somalierna, som kom sist, och som har en kulturbakgrund som är väldigt långt ifrån vår. Ja, där ser man ju redan på kläderna då, kvinnorna. Vem skulle vilja anställa en beslöjad kvinna, som till och med kanske bara har ögonen synliga? De har alltså inte tagit ett steg in på arbetsmarknaden. Plus att de flesta, även ungdomarna, har jättedålig svenska, trots att de har gått hela gymnasiet, eller så har de gått sådana här itk-kurser i flera år. /.../ Eller om man jämför med bosnierna, som kom samtidigt, som pratar perfekt svenska, så är somalierna icke-kommunicerbara. Det är väldigt svårt att höra vad de säger, uttalsmässigt, och när vi testar dem, så har de så låga poäng i resultat att de inte kan fortsätta på komvux. Det är ett glapp mellan sfi och komvux, som vi inte vet vad vi ska göra åt.

Fredrik: Men de har nått upp till den grundläggande sfi-nivån?

Kristina: Alltså, när man har gått igenom sfi ska man ha betyg, eller intyg, och det är det här intyget som de flesta får, att man har läst x antal timmar. Betyget garanterar en viss nivå. Men det är väldigt få somalier med betyg. Och ungdomarna har inte gått på SFI-skola, utan de har läst så länge de var på förläggning, de har varit ett par år på förläggning innan de kommer hit. Så att det är dom.

Kristina anser att den somaliska gruppens kunskaper i det svenska språket är högst bristfälliga: kunskaperna är ”jättedåliga”, gruppens medlemmar har dåliga testresultat och är ”icke-kommunicerbara”. Deras svårigheter med att få arbete i det svenska arbetslivet förklarar hon således med hänvisning till bristande kunskaper. De har tagit del av undervisning i svenska för invandrare, och i en del fall även gått på gymnasiet eller itk-kurser, men trots detta är bristerna fortfarande påtaglig. Utbildningen har inte hjälpt. Samtidigt beskrivs språkförståelsen också som en del av ett mer omfattande ”problemkomplex”. I citatet antyder intervjupersonen att det finns en kollektiv dimension av den somaliska gruppens marginella position – deras ”kulturbakgrund” befinner sig långt ifrån vår. Kvinnornas klädsel får symbolisera avståndet. Med en retorisk fråga, ”vem skulle vilja anställa en beslöjad kvinna som till och med kanske bara har ögonen synliga?”, understryker Kristina detta avstånd. Arbetsgivarnas eventuella tvekan framstår som antingen självklar och naturlig eller åtminstone mycket vanlig. Det är uppenbart för alla att somalierna är annorlunda, och det är inget konstigt om man inte vill ha en beslöjad kvinna i sin organisation. I det

kulturella avståndet ligger, tillsammans med svårigheterna i att kommunicera på svenska, förklaringen till marginaliseringen.

Här tydliggörs ett tema som har haft en uppenbar permanens i etnicitetspolitikens diskurs kring ”den Andre” och som vi också mött tidigare i avhandlingen: kultur är en storhet med vilken man kan gradera kollektiva skillnader mellan olika grupper, och invandrade gruppers svårigheter i Sverige och andra mottagarländer kan förklaras med hänvisning till detta avstånd. I kapitlen två och fyra gavs exempel på hur detta tema utvecklats i helt andra sammanhang, i statliga offentliga utredningar och i forskningslitteratur. Förklaringsmodellen i sig har en påtaglig permanens, men den är flexibel i sin objektifiering och sitt skillnadsskapande. Längden på de kulturella avstånd som antas eller förväntas orsaka sociala problem varierar mellan olika tillfällen. I den statliga offentliga utredning från 1967 som citerades i kapitel två var det sydeuropéers kulturella avstånd som oroade och antogs vara en källa till svårigheter. Nu är det den somaliska gruppen som befinner sig för långt bort.

Min tolkning av den ovan citerade sekvensen är att Kristina lämnar frågan om den somaliska gruppens inträde i arbetslivet huvudsakligen i händerna på gruppen själv. Om de blir bättre på att kommunicera på svenska, kan de kanske ta ”ett steg in på arbetsmarknaden”. De hinder som ligger utanför gruppen får mindre uppmärksamhet än de som kommer inifrån dem själva. Denna tolkning bestyrks i en sekvens längre fram i samma intervju, där den somaliska gruppens situation återigen beskrivs.

Kristina: Men jag skulle vilja återgå till killarna, för de har ju inte lätt att få jobb de heller.

Fredrik: Vilken grupp talar vi nu om?

Kristina. Somalierna. (Och det är) på grund av sin attityd, tror jag. Jag vet inte om det är ((utelämnade ord)). Man säger ju att nittiofyra procent av somalierna är arbetslösa, ja. Och så är det ju här också. Det är väldigt få som ((utelämnade ord)). Nä, jag vet inte hur statistiken ser ut just för ((namn på förort)), men det är sällan som man går ut i arbete.

Fredrik: Deras attityd?

Kristina: Ja. Jag tror det. En attityd hos dem, en okunnighet om hur vårt samhälle funkar, hur man betar sig på en arbetsplats, hur man betar sig i en intervju-situation, och, ja, arbetsgivaren också förstås, (de) föredrar ju något lite mer välkänt än somalier. Och dessutom det här att de är så dåliga i svenska. Det är ett stort problem. Men de är ju inte jätteberedda att ta vilket jobb som helst, som jag har här. Men det är ju många av dem, de har ju jättetrauman med sig. [Fredrik: Från inbördeskriget?] Javisst, som de har upplevt.

Det förhållande att arbetsgivarna föredrar ”något lite mer välkänt” än somalier framhålls visserligen, men emfasen i Kristinas argumentation ligger likväl på hur den specifika gruppen som helhet, och de enskilda medlemmarna, tycker och tänker. Hon räknar upp ett flertal olika ”interna” hinder: somalier har en attityd

som uppenbarligen är karriärmässigt kontraproduktiv, de är okunniga om arbetslivets sociala normer, ovilliga till att ta en del arbeten och traumatiserade efter att ha upplevt ett inbördeskrig. Därtill är de dåliga på svenska. Problembeskrivningen innefattar en mängd olika faktorer och frågan om gruppens språkkunskaper får, som jag tolkar saken, en relativt central position. Språkförmåga och ”kulturellt avstånd” är de centrala komponenterna i den problematik som Kristina urskiljer, samtidigt som framhållandet av krigstraumats betydelse implicerar en universaliserande, allmänmänsklig psykologisk individförståelse. Genom att betona den mycket höga arbetslöshetsnivån antyder dock Kristina att nästan alla individer i den somaliska gruppen berörs av problembeskrivningen. 94 procent av alla somalier i Sverige är arbetslösa. Det är rimligtvis också därför som Kristina i nästa andetag beskriver dem som ”en ny zigenssk grupp, som ingen orkar ta på allvar”.

Men det finns andra etniska grupper än de relativt nyanlända som också har problem med det svenska språket, anser Kristina. I det fortsatta resonemanget från samma intervjusekvens beskriver hon hur en annan etnisk grupp, som har en längre historia i Sverige, också har för dåliga kunskaper i det svenska språket. Det är den turkiska gruppen som pekats ut som nästa problemkategori.

Kristina: Sen har vi de här, det är väl den turkiska gruppen, tror jag, som jag upplever som den svåraste som är kvar nu. De har gått först på turkiskt daghem, sen i turkisk klass, upp till sexan, till och med sexan. Och sen brukar de hoppa av då, i åttan, för att det är för svårt, eller gå på anpassad studiegång, eller någonting sånt. Och de har en jätteknapp svenska, den är väldigt dålig.

I denna intervjusekvens talar Kristina i generella termer. Intervjucitatet beskriver en idealtypisk process, liknande den i förra kapitlet som beskrev den självförvållade marginalisering som inträffar när unga flyktingar flyttar från en småstad till Stockholm. Den ovannämnda processen beskriver ett längre tidsspann, från tidig barndom upp i skolåldern och tonåren. Snarare än att vara enbart ett ”problemscenario” utgör den en hel ”problembiografi”, som i idealtypisk form beskriver ett specifikt utfall, vilket följer på förekomsten av ett par initiala villkor. Vi har turkiska ungdomar som rimligtvis är antingen födda i Sverige eller invandrade hit under sina spädbarnsår, och som först går på ett turkiskt dagis och sedan i turkiska klasser på låg- och mellanstadiet, och som sedan inte klarar av att studera i högstadiets svensktalande klasser. De hoppar av, eller väljer en anpassad studiegång. Det är deras ”väldigt dåliga” och ”jätteknappa” svenska som spelar in, den antas vara för dålig för grundskolans högstadium. Orsaken till detta, om vi följer logiken i Kristinas beskrivning av de turkiska ungdomarnas skolgång, ligger alltså i att de talar sitt hemspråk på dagis och i låg- och mellanstadiet. På det turkiska daghemmet och i de turkiska låg- och mellanstadielklasserna talar – eller talade, 1997 fanns det inte längre några turkiska hemspråksklasser i det område som Kristina verkar i – barnen turkiska

med varandra, och därmed lär de sig inte en tillräckligt bra svenska. Orsaken till språkproblemen bottnar alltså i sista hand i att föräldrarna väljer en hemspråksklass åt sina barn, och att de erbjuds denna möjlighet av skolan.

Problembiografien präglas av en hög grad av generalisering. Givet ett visst initialvillkor, att de turkiska ungdomarna går i hemspråksklass, förefaller det att majoriteten av den grupp som omtalas utvecklar dåliga språkkunskaper, hoppar av skolan och hamnar i en ofördelaktig position på arbetsmarknaden. Efter sex års undervisning på hemspråket blir ”den turkiska gruppen”, enligt problembiografins logik, också ”den svåraste gruppen”. Ett liknande förhållande gäller för den marginalisering som somalierna, enligt Kristinas förklaringsmodell, erfar i det svenska samhället. Problembeskrivningen håller sig även här på en hög generaliseringsnivå. Orsakerna till marginaliseringen läggs i första hand hos den somaliska gruppens egna kollektiva egenskaper, och dessa förstås som en produkt av deras kultur och attityder; låt vara att brister i utbildningssystemet också pekats ut som en tänkbar delförklaring. Med hjälp av kulturbegreppet kan den somaliska gruppens svårigheter förklaras med hänvisning till kollektivt delade egenskaper. Det höga arbetslöshetstalet blir en intäkt för att den gruppens sociala utsatthet är genomgående, och nästan lika kollektiv som den avvikande kultur de tillsammans bär upp.

Viljans betydelse för att lära sig svenska

En del intervjupersoner var än mer detaljerade när de beskrev orsakerna till det som de uppfattade som ett språkproblem. Johanna var en av dessa; det följande citatet kommer från en intervjusekvens som började med en fråga om vilka gymnasieutbildningar och olika slag av yrkeserfarenheter som är vanligast bland ungdomar i kategorin ”med invandrarbakgrund”. Diskussionen glider emellertid över i frågan om vad som gör att vissa ungdomar ärver arbetslöshet och löper risken att precis som sina föräldrar bli arbetslösa, eller till och med långtidsarbetslösa.

Johanna: Nej, och sen så tror jag att de som inte lär sig svenska ordentligt (riskerar att bli arbetslösa). Det är bara så.

Fredrik: Det är ett stort hinder för många som inte har lärt sig?

Johanna: Nä, de gör inte det. Ja, om de inte kan eller inte vill, det vet jag inte, eller (om de) inte pratar svenska hemma, då är det inte så himla enkelt, det förstår jag också. Det måste ju vara ett problem för dem också. Men nånstans så tror jag, att vill de, så kan de. Det tror jag om arbete också.

Frågan om inläringen av en socialt accepterad svenska, och i förlängningen möjligheten att kunna undvika en marginell position på arbetsmarknaden, blir här en fråga om vilja: ”vill de, så kan de”. Under förutsättning att man verkligen *vill* lära sig att tala en svenska som igenkänns som korrekt, så kommer man att

kunna göra det. Det påpekas förvisso att det kan finnas andra omständigheter som försvårar inläringen. Språktilläggnelsen påverkas också av vilket språk man pratar hemma. Likväl spelar viljan den avgörande rollen i förklaringen av arbetslöshet bland ungdomar med invandrarbakgrund. "Arvet av arbetslöshet" blir, liksom i problembiografien ovan, en fråga om personlig vilja.

Lite senare under intervjun återkommer Johanna till denna frågeställning, och då betonar hon återigen den individuella viljans stora betydelse. Men den här gången gäller det inte enbart språkinläring, utan ett generellt krav på anpassning till svenskhet.

Fredrik: Är det generellt sett svårare för ungdomar med invandrarbakgrund, än för dem utan invandrarbakgrund, att få ett arbete eller en anställning?

Johanna: Ja, det är det ju. Men jag tror fortfarande inte att det är det faktum att de är invand-, att de har invandrarbakgrund, utan att de inte släpper, vad ska jag säga, jag ska inte säga att de ska släppa sin kultur, för att det vore ju fel av mig, men att de måste släppa in den svenska kulturen i sina liv, och så det svenska språket. Det tror jag är orsaken, och inte det faktum att de är invandrare. Vi har kollegor som är invandrare, och det går alldeles utmärkt. Inga problem. Även från länder där man har sökande som är stört omöjliga. Det har inte bara med det att göra. Man måste ha lite vilja. Och det gäller ju hela bunten under tjugofem, eller, ja, det gäller ju alla. [Fredrik: Hela bunten ungdomar?] Ja, men just det här med kultur och språket, det har ju våra svenska ungdomar. De kan vara slöa och slappa av andra orsaker. De är inte så himla mycket bättre, generellt sett, än vad invandrarungdomar är.

Här förstärks det voluntaristiska argument: det är viljan som är avgörande, för *alla* arbetslösa, om de vill få ett arbete. Det är visserligen svårare för ungdomar med invandrarbakgrund att få ett arbete, än vad det är för andra arbetslösa, men det beror inte, enligt intervjupersonen, på det faktum att de räknas in i just denna kategori. Orsaken ligger bland annat i att de inte "släpper in" det svenska språket i sina liv. Möjligheten att träda in i arbetslivet på samma villkor som andra, liksom färdigheten att tala en svenska som accepteras av majoritetsbefolkningen, ligger därmed endast på en viljeakts avstånd. Problemet med marginalisering på arbetsmarknaden görs till en personlig angelägenhet. Men Johanna lyfter inte enbart fram språkets betydelse för inträdet i arbetslivet, utan även kulturens. Kravet på anpassning formuleras så att "de Andra" måste anamma den föregivet enhetliga svenska kulturen. Om det sker en anpassning till denna nationella eller etniska kultur, så blir det lättare att komma in i arbetslivet.

Att anpassningen och anställningen är en reell möjlighet, det kan man vittna om på Johannas egen arbetsplats – "vi har kollegor som är invandrare, och det går alldeles utmärkt. Inga problem. Även från länder där man har sökande som är stört omöjliga". Även om man kommer från en plats eller en grupp där andra är "stört omöjliga", kan man ändå få ett arbete. Förutsättningen är att man "måste ha lite vilja". Att landsmännen till Johannas kollega är "omöjliga"

förefaller vara en sammanblandning av de tre aspekter av utanförstående som hon diskuterar: bristen på anpassning till ”den svenska kulturen” samt svårigheter med att kommunicera på det svenska språket och att få fotfäste på arbetsmarknaden, låt vara att de två första dimensionerna har karaktären av bakomliggande orsaker, och den sistnämnda ses som effekt av de två första. Viljans förmåga att bryta upp från omöjligheten är central i denna intervju-sekvens, och den är lika för alla – även om de arbetslösa i kategorin invandrar-ungdomar har det något svårare än de svenska ungdomar som ”kan vara slöa och slappa av andra orsaker”. Deras svårigheter är en följd av att de inte har ”kulturen och språket”, som ju ”våra svenska ungdomar” har.

Kulturbegreppet är här inte enbart en sammanfattande benämning på olika sociala egenskaper som kan underlätta respektive försvåra inträdet på arbetsmarknaden. I denna intervju-sekvens finns det också en undertext av antaganden om rättigheter och skyldigheter kopplade till detta begrepp. Johanna påpekar att hon inte kan kräva att ”dom ska släppa sin kultur”, trots att det enligt henne skulle gynna deras chanser på arbetsmarknaden. Med kulturen följer således rättigheter. Den anpassning som krävs får inte bli ett krav på att den kulturella helheten släpps. I den här intervju-sekvensen uttrycker Johanna heller inte något som underminerar rättigheterna; de krav som uttrycks är ju snarare handlingsuppmanande påbud än begränsande förbud: ”dom måste släppa in den svenska kulturen i sina liv”.

Men rätten att slippa ”släppa sin kultur” är villkorlig; Johanna återkom till kravet på anpassning till den singulära svenska kulturen vid ett flertal gånger under intervjun. I det förra kapitlet återgav jag en intervju-sekvens där det är tydligt att Johanna såg undervisning i svenska språket som delvis ett och samma projekt som ”överföringen” av denna svenska kultur; en överförings- eller inlärningsprocess där det bland annat krävdes att ”de Andra” skulle överge sina oetiska normer och praktiker till förmån för ett svenskt och mer jämlikt förhållningssätt (se avsnittet *När det normativa inslaget blir påtagligt*; jfr Knocke & Hertzberg 2000:75f). Här är de normativa implikationerna dock inte lika djupgående och målade i samma svartvita färgskala. Kravet på anpassning eller assimilation är dock i stort sett detsamma. Språkkunskaperna är en del av en större ”kaka” av kunskaper om Sverige, svenskhet och kommunikation på svenska som ”de Andra” bör lära sig. Med imperativet pekar Johanna ut en väg som leder till arbetslivet, men samtidigt artikuleras kravet på ett sätt som också förefaller principiellt. Den svenska kulturen är ett tillräckligt motiv i sig självt och för sig självt. De absoluta och de pragmatiska motiven glider – återigen – ihop.

Neurologi, dyslexi och psykologi

Det fanns även en del andra sätt att förklara att en del ungdomar hade svårt att kommunicera på svenska. I inledningen av detta avsnitt beskrev jag hur många intervjupersoner såg ett – för de flesta åskådare förmodligen tämligen uppenbart – samband mellan vistelsetid i Sverige, skolgång i svenska utbildningsinstitutioner å den ena sidan, och färdigheter i svenska språket å den andra. Det fanns emellertid också vissa intervjupersoner som spekulerade i om ungdomars problem med att lära sig skriva och läsa svenska texter kunde bero på att de hade skriv- och lässvårigheter rent generellt sett. Gun funderade på om svårigheterna i att lära sig svenska hade en neurologisk förklaring; Karin å sin sida var helt övertygad om att en del arbetslösa ungdomars svårigheter i att uppfylla språkkraven berodde på att de var dyslektiker.

Wuokko: Vilken konkret hjälp kan ni ge i de fallen där ni får en ungdom som säger att ”jag vill”?

Gun: Då tycker jag att det finns egentligen allt möjligt konkret: med kunskapslyftet, med den yrkesutbildning som de har. ((Kommunen som Gun är verksam i)) är ju egentligen en moderatstyrd kommun, men jag tycker även att den arbetsmarknadsavdelningen (i den kommunala förvaltningen) hakar på folk, och pushar en bra bit, och ställer upp. Och det uppmuntras nu från (Länsarbetsnämnden), jag menar – Bosse Ringholm kommer väl att köra ännu mer. /.../ Men har de däremot läs- och skrivproblem, eller som jag säger, de där analfabeterna. Där finns det bekymmer. För att alla kurser kräver ju på något vis att du idag skriver på svenska. Att du ändå har en viss inställning till teoretisk, abstrakt kunskap. Men alltså, där finns det en gråzon, för ibland så undrar jag om det är något neurologiskt, ibland undrar jag om det är dyslexi, ibland undrar jag om det är något psykologiskt.

Fredrik: Vilken utbildningsbakgrund är vanligast bland unga sökande med invandrarbakgrund?

Karin: Ja, jag tog fram lite statistik på det, och utav de här 350 ((inskrivna sökande under 25 år, med utländskt medborgarskap)), så är det 151 som bara har grundskola eller lägre, och för de 151 är det 126 som har grundskola rätt och slätt, och 25 som har mindre än grundskola. Och det är alltifrån att de har gått en kortare utbildning i det land som de kom ifrån, och sen inte kommit in i den svenska skolan, så att säga, eller hoppat av, vilket inte heller är ovanligt, efter årskurs åtta eller något sånt där. /.../ Och sen beror det ju delvis mycket på, (vad gäller) de som inte har gått ut skolan, de är ju dyslektiker alltså. Vissa är ju klara dyslektiker, där är det utrett och klart, andra kan man förstå alltså. Ibland ger vi dem ett papper, de får skriva lite grann på ett papper vad det är de vill, fylla i en blankett, enklast möjliga. Det är väldigt avslöjande, stavningen, bara deras sätt att hålla i pennan, det är nästan som om du satt med en förstaklassare, jag generaliserar lite nu, det är väldigt krampaktigt, det är väldigt svårt, väldigt tveksamt. Många blockerar sig inför en blankett, och måste ha hjälp, även med det enklaste, när de ska fylla i sina

egna personuppgifter. /.../ Och där ser man också många som skolan måste ha sett. Jag vet inte vad som har hänt under deras skoltid. Det ser lite olika ut. Det är ett jättestort problem alltså. Det är ett sånt här dolt problem, först de sista åren har det kommit upp lite grann, när man har börjat skriva om det här, och det har fått ett namn, ungefär. Det är inte dum i huvudet man är, utan det handlar om saker man inte kan rå för. Men det går att träna bort, och allt det här.

Bortom det viljemässiga och det kulturellt internaliserade finns det, enligt Karin och Gun, en nivå av språksvårigheter som inte går att relatera till den sociala världen, utan snarare till en biologisk och/eller neurologisk nivå, på vilken människan är en varelse som påverkas genom arv eller fysiska skador, snarare än genom socialisation eller anpassning. Både Gun och Karin beskriver i de respektive citaten förhållandevis omfattande kommunikationssvårigheter. Den sekvens som kommer från intervjun med Gun inleds med att hon beskriver de möjligheter som ändå finns för arbetslösa ungdomar, och då i synnerhet ungdomar med invandrarbakgrund, när de kommer som sökande till hennes förmedlingskontor.

Men det finns samtidigt, enligt Gun, en grupp ungdomar vars förmåga att kommunicera på svenska är så pass låg, att de ändå utgör ”ett bekymmer”. Personerna i bekymmerkategorin har svårt att tillgodogöra sig det som lärs ut på förmedlingens kurser. Kurserna kräver att du kan skriva på svenska, och att du har en ”viss inställning till teoretisk, abstrakt kunskap”, och de kraven uppfyller inte de här personerna. Kunskapsbristerna är så pass påtagliga att det finns skäl att misstänka att något mer än de vanliga inlärningsproblemen är för handen. Problemen är istället nedlagda i kroppen, som ”något neurologiskt”, eller förstådda som en konsekvens av en mer djupliggande avvikelse eller störning i personligheten, som ”något psykologiskt”.

Det som för Gun är ett antagande eller en gissning, är ett faktum för Karin. Hon har själv iakttagit hur en del av de sökande har riktigt svårt att skriva. Deras sätt att skriva gör problemen uppenbara, de håller pennan krampaktigt, det är tveksamma, och de har svårt att fylla i sina personuppgifter på en blankett. I Karins framställning är det den kroppsliga hållningen som avslöjar kunskapsbristerna. Det är problem som får konsekvenser. Svårigheterna med att fylla i en blankett tangerar den väl etablerade problembeskrivning som jag beskrev ovan – de som inte kan fylla i en blankett eller skriva en korrekt ansökan med tillhörande meritförteckning antas få svårt att komma in i arbetslivet. Med den här formen av orsaksantagande förläggs som sagt orsaken till språksvårigheterna bortom det sociala, det etniska och det kulturella. Dyslexin är ett neurologiskt problem, en kroppslig disposition vars existens är oberoende av grupp- eller kategoriformering. Förklaringen pekar i riktning mot det allmänmänskliga. Skrivsvårigheterna är en produkt av arv snarare än miljö. Karin påpekar också uttryckligen – vilket händer mycket sällan i intervju-materialet – att den problemansatte är utan skuld.

Sammanfattning och avslutande diskussion

När de intervjuade platsförmedlarna och vägledarna beskrev och förklarade de hinder och möjligheter som ungdomar i kategorin invandrare mötte, fäste de stor vikt vid deras sätt att tala svenska. Just de personer som hade svårt att förstå och göra sig förstådda på svenska ansågs var de som hade de största svårigheterna med att få jobb och ett fotfäste på arbetsmarknaden. Kunskapsbristerna ansågs ha blivit så mycket mer betydelsefulla och kritiska, eftersom kraven hade ökat under 1990-talet, i och med den organisatoriska omvandlingen av arbetslivet och den stigande arbetslösheten. Numer krävde arbetsgivarna inte enbart en ”bra svenska”, de krävde ofta en ”perfekt svenska”

Det fanns, grovt räknat, två olika förhållningssätt till dessa krav på en ”bra” eller ”perfekt” svenska: ett accepterande och ett kritiskt ifrågasättande. Det accepterande förhållningssättet dominerade. Arbetsgivarnas krav beskrevs där som rimliga och rationella, utifrån de vitt skilda krav på kommunikation och förståelse som olika yrken krävde. Arbetslivets behov av problemfri kommunikation framträdde som det rättesnöre mot vilken avvikelsen och felaktigheten avtecknade sig. På samma sätt som i fallet med de informella kvalifikationerna och den sociala kompetensen (jfr kap. 4) framställdes kraven på en ”bra svenska” på ett sådant sätt, att det rent hypotetiskt skulle var mycket svårt eller omöjligt att argumentera mot arbetsgivarna. Den diskursiva affiniteten var påtaglig: det föreföll som att arbetsmarknaden, den enskilde arbetsgivaren och intervjupersonen talade med en och samma röst. I det förhållande att arbetsmarknadens rationalitet utgör den positiva kontrastkategorin mot ”de Andras” otillräckliga svenska märks även arbetsgivarnas relativa inflytande över de diskurser som (re)produceras på arbetsförmedlingarna.

Men det är också rimligt att framhålla det diskursiva inflöde som härstammade från den egna organisationens högre nivåer och institutionaliserade taxonomier. Tidigare forskning har påpekat att det byråkratiska konstruerandet av den arbetssökande som klient medför att den språkliga och kommunikativa förmågan uppmärksammas (Franzén 1996, 1997, Mäkitalo 2002). Av intervju-materialet att döma förekom detta specifika uppmärksammande vid de förmedlingar som våra intervjupersoner arbetade vid. Inte minst innebar den åtgärdsverksamhet som beskrevs att de sökandes förmåga att kommuniceras uppmärksammades och bedömdes, och då inte enbart i relation till grammatiska eller lexikaliska kunskapskriterier, utan även till de mer situationella och genremässiga språkrav som skriftliga eller muntliga självpresentationer ställde. Arbetsmarknadsåtgärdernas betydelse för inläringen av den ”bra” eller ”perfekta” svenskan framhålls genomgående, mer än i Ams egna presentationer av arbetsmarknadspolitiken (jfr Ams 1996, 1998). Detta diskursiva flöde medförde dock inte att intervjupersonerna *explicit* hänvisade till de kategorinamn

som användes för att registrera de sökandes eventuella behov av åtgärder och utbildning.

Icke desto mindre uttrycktes också en kritik mot arbetsgivarnas krav på svenskkunskaper. Ett flertal intervjupersoner ansåg att de krav på ”perfekt svenska i tal och skrift” som t ex uttrycktes i vissa platsannonser kunde förstås som exempel på förtäckt etnisk eller rasistisk diskriminering. Kraven var för högt ställda och illegitima. I och med att en dold, diskriminerande ambition lyfts fram och diskuteras förflyttas problemformuleringarnas fokus, från de arbetslösa ungdomarna till de rekryteringsansvarigas agerande. Frågan om varför ungdomar med invandrarbakgrund möter fler hinder på arbetsmarknaden får här ett svar som pekar ut arbetsgivarnas roll i denna marginaliseringsprocess. Arbetslöshetens orsak förläggs till strukturen snarare än individen. Genom uppmärksammandet av den dolda och diskriminerande agendan blir det också tydligt att den diskursspridning som beskrevs ovan inte pågår utan motstånd: det är inte fråga om en enkelriktad påverkan, från arbetsgivare till arbetsförmedlare. Det riktas en kritisk udd *mot* efterfrågans rationalitet. Arbetsgivarnas sätt att beskriva sin kompetensbehov är delvis ifrågasatt. Likväl är det just efterfrågans rationalitet, arbetsmarknadens föregivet oantastliga behov av språkligt kompetent personal, som utgör den kontrasterande kategorin när bilden av ”de Andra” framträder i diskussionen kring språktemat. Arbetsgivarnas motvilja mot att anställa personer i kategorin invandrare i tider av hög arbetslöshet beskrevs t ex i ett fall som en ambition att undvika krångel med språk och kultur. Med en föregivet avvikande kultur och språksvårigheter har inte kategorin invandrare det som krävs på arbetsmarknaden; de representerar i detta fall krångel och inte rationalitet.

I de problembeskrivningar som fokuserar på språk och arbetslöshet pekas vissa etniska grupper ut som specifikt problematiska. Den somaliska gruppen får här representera bristen och tillkortakommandet i språkligt hänseende. Det är en mycket negativ bild som framträder: gruppen beskrivs som ”icke kommunicerbar”, nästan uteslutande utan arbete och kulturellt avlägsna. Språkproblemet knyts till den etniska gruppens internt definierade gemenskap och blir till en kollektiv egenskap. Denna egenskap kan förstås som en konsekvens av den etniska kulturens praktiker och bekräftas av den mycket marginaliserade positionen på arbetsmarknaden.

I det skillnadsskapande och hierarkiserande momentet framstår en i det närmaste icke-kulturell rationalitet som det positiva värdet. Det är arbetsmarknadens funktionssätt som sätter gränserna för rätt och fel. I det här sammanhanget framkommer sällan mer detaljerade självpresentationer av en svenskhet eller en svensk kultur, vars värde *inte* behöver motiveras med hänvisning till arbetslivets krav. Arbetsgivarnas krav på den korrekta svenskan framstod som logiska och neutrala, som om de kom från en aktör som antingen var svår att få syn på eller nästan helt osynlig; det var det sunda förnuftet eller

efterfrågan som dikterade dagordningen och artikulerade kraven. Kraven framstod som en logisk konsekvens av arbetsmarknadens funktionssätt och i första hand enbart rationella. Den ”röst” som artikulerade dessa krav var otydlig och föregivet icke-situerad, och inte heller markerades då den svenska etniciteten på ett tydligt sätt.

Frågan är givetvis om rättfärdigandet av språkrav med hänvisning till arbetsmarknadens rationalitet kan förstås som ”etniskt neutrala”. Att gränsen mellan det svenska och det icke-svenska tydligt markerades med hänvisning till dikotomin ”upplysning : frånvaro av upplysning” såg vi tydligt i det förra kapitlet, och dikotomier som ”modernitet : förmodernitet” (eller tradition), ”utveckling : frånvaro av utveckling” och ”rationalitet : irrationalitet” ligger mycket nära detta binära begreppspar vad avser normativ och känslomässig laddning. Den sistnämnda oppositionen blir aktuell i det här sammanhanget, och det är möjligt att egenskaper som förnuftsstyrighet, ändamålsenlighet eller rationalitet också är inskrivna i arbetsförmedlarnas förståelse av svenskhet, även om en svensk etnicitet inte markeras tydligt. Karl-Olov Arnstberg (1989), Orvar Löfgren (1993) och Åke Daun (1998) har var för sig beskrivit hur dessa egenskaper ofta varit centrala delar i svensk(a) självförståelse(r), vilken till exempel uttrycktes i den idag delvis övergivna synen på Sverige som ett av modernitetens föregångsländer (jfr kap 1).

Icke desto mindre ser vi en tydlig skillnad mot det hierarkiserande skillnads-skapandet i det förra kapitlet, där intervjupersonerna diskuterade ”de Andras” genusrelationer. Det finns förvisso ett mindre antal intervjusekvenser där det uttrycktes en värderande hållning kring det svenska språket *utan* att hänvisa till nyttan i att försöka leva upp till arbetslivets krav. Det rörde sig huvudsakligen om att man negativt värderade det sätt på vilket ungdomar i kategorin invandrare talar, när det avviker från en understädd normalsvenska. ”Rinkebysvenskan” ansågs inte vara en riktigt svenska. Vad som kännetecknade standardsvenskan framkom inte alls; innehållet i normen var helt underförstått.

Även om språkraven *mestadels* motiverades pragmatiskt, uttrycktes likväl krav som endast motiverades av en önskan att hålla den korrekt talande svenska språkgemenskapen intakt – och möjligtvis av en vilja att hålla främmande (språk)element borta (Sjögren 1996:36). Johannas argumentation om kultur, vilja och språkinläring är ett exempel på detta, där hon krävde att ungdomar med invandrarbakgrund måste ”släppa” in det svenska språket och den svenska kulturen i sina liv. Där uttrycks ett mer principiellt krav på anpassning eller assimilation till svenskheten. Samtidigt betonar hon viljans betydelse för språkinläringen: den som verkligen vill lära sig kan också lära sig. Omvänt torde gälla att de som inte lärt sig korrekt svenska, och därför har svårare att få arbete, inte riktigt *ville* lära sig; den individuella viljan blir därmed helt avgörande för hela frågan om social och arbetsmarknadsmässig margina-

lisering. Man måste vilja lära sig svenska och vilja släppa in den svenska kulturen i sitt liv.

Men även här fanns en motsatt rörelse i intervjudiskursen. Det hände också att idén om en ”normalsvenska” ifrågasattes. I samband med att intervjupersonerna distanserade sig från arbetsgivarnas krav, förekom det att man diskuterade innebörden i begreppet ”en perfekt svenska”, bland annat genom att ifrågasätta idén om att det fanns en enda korrekt standardform av svenska språket. Frågan om vad som är att betrakta som ”en bra svenska” föreföll då vara öppen för förhandling, även om öppenheten var begränsad – den avvikelser som fick illustrera möjligheten till oenighet i denna definitionsfråga var landskapens dialekter.¹¹ Den goda eller perfekta svenskan må vara en symbol för den nationella identiteten, men trots detta gick dess homogenitet att ifrågasätta.

¹¹ Den regionala avvikelserna står ofta inte i konflikt med det nationalistiska idiomet Förhållandet mellan landskap och nation är åtminstone i Sverige en fråga som sällan utmanar vare sig den nationalistiska hegemonin eller den nationella enheten (jfr Löfgren 1989), och de regionala dialekterna är föga politiskt omstridda.

6. Bortom etnicitetens partikulära logik: att vara ung, arbetslös och utan kontakter

Till avhandlingens syfte hör att analysera gränserna för det etniska idiomets skillnadsskapande. I de tre föregående kapitlen har denna del av syftet kommit i skymundan. Det är, som vi har sett, en konsekvens av det empiriska materialets innehåll. Tre av de fyra teman som sammanfattar de oftast förekommande problemformuleringarna är tätt förknippade med föreställningar om etnisk eller nationell tillhörighet, och de kollektivt sanktionerade norm- och värdesystem som dessa grupper delar – sammanfattade i begreppet ”kultur”. I strävan att förstå och förklara de hinder och möjligheter som ungdomar i kategorin invandrare möter på arbetsmarkanden är den etniska tillhörigheten en vanlig social kategoriseringsform, liksom den externt definierade kategorin invandrare. Likväl fanns det en uppsättning problembeskrivningar och orsaksförklaringar där intervjupersonerna *inte* relaterade ungdomarnas svårigheter med att få fotfäste på arbetsmarknaden till etnisk tillhörighet och kulturellt härledda dispositioner. Dessa formuleringar tog fasta på andra omständigheter. Intervjupersonerna beskrev till exempel i de här fallen hur geografisk segregation, socioekonomisk stratifiering och erfarenheten av att ha migrerat eller råkat ut för diskriminering påverkar en persons göromål på arbetsmarknaden. Vissa av de scenarier eller biografier som studeras i detta kapitel beskriver erfarenheter som rimligtvis torde vara specifika för ungdomar med invandrarbakgrund, eller generellt sett personer i kategorin invandrare. Men likväl impliceras i dessa framställningar en tanke om att människor reagerar på ett likartat sätt inför hinder och svårigheter. Ibland påpekas denna likhet implicit, ibland underförstås den. Detta kapitel analyserar de förklaringsmodeller och problembeskrivningar där kulturell variation och grupptillhörighet tillskrivs mindre betydelse, eller antas vara irrelevant.

Det etniska, det allmänmänskliga och det individuella

I kapitel två beskrevs hur det officiella, statliga förhållningssättet visavi de personer som hade invandrat under 1950-talet och början av 1960-talet präglades av en underförstådd assimilatorisk ambition (Widgren 1980, Hammar 1985, Rojas 1993, Tydén & Svanberg 1994, Gür 1996). Någon specifik ”invandrapolitik” fanns inte (Widgren 1980:13). Den officiella, politiska ambitionen var att de invandrade skulle komma i åtnjutande av den generella välfärdspolitikens tjänster, liksom att de skulle uppfylla de medborgerliga förpliktelserna, och dela majoritetsbefolkningens levnadsstandard. Med rättigheterna följde en under-

förstådd uppmaning att ”anpassa sig” till majoritetsbefolkningen. Likhet var vägen till jämlikhet, och ”de Andra” fick själva ta ansvar för anpassningen från skillnad till likhet. Den generella välfärdspolitiken fördelade individuella rättigheter. Det fanns inte någon artikulerad föreställning om rättigheter kopplade till internt definierade kollektiva identiteter, som t ex etnisk tillhörighet. Eftersom staten inte tog ansvar för ”anpassningen” fanns det rimligen heller inte något påtagligt behov av kunskaper om den interna logiken i ”de Andras” (grupp-relaterade) sätt att tänka, värdera eller känna. Etniciteten var helt enkelt inte någon relevant fråga – för så vitt man inte räknar med det implicita vidmakt-hållandet av svenskhetens normativa dominans.

Denna ”etnicitetslösa” diskurs ersattes under 1960- och 70-talen gradvis av ett annat sätt tänka kring migration och migranternas närvaro i det svenska samhället. Man ansåg nu att det behövdes en mer uttänkt policy och genomarbetade metoder för att möjliggöra de invandrades integration i det svenska samhället. Införlivandet skulle dock inte ske till priset av att ”de Andra” skulle assimileras in i svenskheten, ansåg man. Bibehållandet av kulturella praktiker relaterade till etniska identiteter erkändes som en rättighet. Denna form av politik kan, i enlighet med Charles Taylor (1994), kallas ”erkännandets politik”; en politisk församling erkänner minoriteters rätt att få upprätthålla sina egna värden och praktiker, utan villkorslös anpassning till majoritetens institutionaliserade normsystem. Erkännandets politik kan beskrivas som en ideologi, som hävdar rätten till att sträva efter värden som inte behöver eller ens bör omfattas av alla, och rätten att bli erkänd som olik men ändå jämlik (Taylor 1994, Runfors 1996a, jfr Aronson 1976).¹

Begreppen etnicitet och kultur är centrala i denna politik. Oftast är det just erkännandet av etniska grupper som eftersträvas, och deras värderingar och normer vinner erkännande med motiveringen att de är en del av deras kultur. I det andra kapitlet framgick dock att begrepp som etnicitet och kultur delvis var på väg ut ur den nya integrationspolitik som infördes i mitten av 1990-talet. I den nya policy där mångfald och integration var nyckelord fanns en kritik mot vad man såg som en alltför stor betoning av kulturell skillnad samt etniska identiteter och lojaliteter. Det etniska erkännandets politik övergavs inte, men man varnade för de potentiellt diskriminerande konsekvenser som ett betonande av kulturell olikhet kunde få, samtidigt som man också betonade att det mångkulturella tillståndet innehåller mer än enbart en etnisk dimension. (SOU

¹ Giltigheten i moralregler bör inte vara universell, och grupper ska ha möjlighet att formulera och leva efter normer och värderingar som inte gäller för andra människor, utanför gruppen. Det måste vara möjligt att hävda att gruppens bästa går före individens och det allmännas; bland annat av den anledningen att det inte finns någon försäkran om att föreställningar om det allmännas bästa inte bara speglar en annan grupp – majoritetens – specifika värderingar (Taylor 1994:46ff).

1996:55:70ff). Den etniska gemenskapen var inte längre en privilegierad social form i det statligt föreskrivna förhållningssättet till ”de Andra”.

I motsatsställning till den partikulära etik och relativistiska kunskapsteori som det etniska erkännandets politik medför, finns ideologier som är programmatiskt universaliserande. Dessa tankesystem kan ses som mer eller mindre välavgränsade diskurser som centreras kring andra privilegierade tecken, som ”medborgaren”, ”individen” eller ”människan” men också ”klassen”. Ett exempel på en universaliserande modell utgör ”the economic man” – bilden av den rationella individen som i eget intresse maximerar värden på en social arena, som i allt väsentligt är en fri marknad (se t ex Marshall 1998:182). Ett annat exempel är de bilder av människan som härstammar från psykologisk teori och forskning, där studiet av psykiska processer som perception, inlärning, motivation och minne baseras på premissen att det finns en uppsättning likheter som formar alla mänskliga psyken och mänskligt handlande. Ett tredje exempel på en universaliserande diskurs återfinns i den marxistiska socialistiska traditionen. Denna diskurs avviker tydligt från den individcentrerade handlingsrationalitet som uttrycks i föreställningen om ”the economic man”, och här betonas istället det mänskliga tänkandets och handlandets historiska, sociala och kollektiva bestämning. Å den andra sidan implicerar socialistiska etiker ofta en idé om människans rätt till frigörelse från förtryck och orättvisor som varje enskild människa åtnjuter, grundad i föreställningen om universella mänskliga – och individuella – rättigheter.

Dessa diskurser överlappar *delvis* varandra, samtidigt som de motsäger varandra på vissa punkter. En del av dem vilar tungt på den individualistiska grundförståelse av mänskligt liv och handlande, som genomsyrar framför allt Europa och Nordamerika men även stora delar av den övriga världen (Dumont 1986). Den här formen av ”generell” individualistisk ideologi är ofta kompatibel med delar av det som sägs om människors vara i etniska tillhörighetsideologier eller mångkulturella ideologier; det är först på den etiska, estetiska och/eller epistemologiska doktrinnivån som skiljaktigheter framträder tydligt (jfr t ex Goldberg 1994, Taylor 1994, Rex 1996). Icke desto mindre utgjorde just denna form av individualism en av hörnstenarna i den diskursiva hegemoni som rådde innan den statliga mångkulturella policyn artikulerades under 1960- och 70-talen, den hegemoni som inte tog hänsyn till den skillnad som etnicitet och kultur beskriver. Idag torde styrkeförhållandena vara förändrade, men mångkulturalismen är fortfarande ifrågasatt även om den har vunnit inflytande på den officiella policynivån (Lange & Westin 1997, Westin m fl 1999:27). Mer eller mindre mothegemonisk har också den diskurs varit som hävdade det mänskliga handlandets kollektiva och sociala bestämning, även om hävdandet av ”det sociala arvets” betydelse och liknande ståndpunkter har fått starkt genomslag i vissa sektorer av samhället, som i viss media, inom delar av den samhällsvetenskapliga forskningen och hos socialpolitiska, institutionella aktörer. Det är

rimligt att påstå att även en del av de diskurser där kön eller genus utgör det privilegierade tecknet befinner sig i en liknande mothegemonisk ställning. Inte minst gäller det de diskursiva former, som betonar könets sociala och situationella bestämning och som bestrider de biologiska egenskapernas samhällseliga relevans; dessa diskursiva former har arbetat sig upp/håller på att arbeta sig upp från ett hegemoniskt underläge.

Min bild av detta diskursiva landskap är tecknat med en bred pensel. Bakom denna schematiska bild, bestående av ett begränsat antal diskurser vilka förefaller låta sig enkelt avgränsas från varandra, finns i praktiken en uppsättning texter som binds samman av intentionella eller icke intentionella lån, referenser, stölder och hänvisningar. Förenklingen tjänar emellertid syftet att beskriva de diskurser som det etniska idiomet avgränsar sig mot och avviker från. Dessa diskurser utgör också grunden för andra modeller som kan förklara ungdomars agerande på arbetsmarknaden och förekomsten av (ungdoms)arbetslöshet, modeller som ”konkurrerar” med dem som ovan beskrivits.

Ungdomsarbetslöshet var ett fenomen som diskuterades i stor utsträckning under 1990-talet. Farhågorna för att ungdomsarbetslösheten skulle få påtagliga och långvariga negativa konsekvenser var många. Samtidigt fanns det från svensk botten en begränsad kunskap om vad dessa höga arbetslöshetstal kunde leda till, både vad gäller vuxna och ungdomar. Det berodde till stor del på att arbetslösheten under den första delen av 1990-talet var exceptionellt hög för svenska förhållanden. Den samhällsvetenskapliga och socialmedicinska forskningen enrollerades i uppgiften att studera (mass)arbetslöshetens orsaker och konsekvenser – såväl för samhället i stort som för de enskilda individerna.

Till forskningen om ungdomsarbetslösheten hörde bland annat att identifiera *vilka* ungdomar som blev arbetslösa, dvs bland vilka grupper eller kategorier som risken för arbetslöshet var störst. Genom att i statistiska analyser av registerdata identifiera de faktorer eller egenskaper som ökade risken för arbetslöshet kunde man komma fram till relativt välgrundade hypoteser om vilka kategorier det gällde. Att ungdomar med utländskt medborgarskap oftare drabbades av arbetslöshet har jag redan berört. Sociala erfarenheter oberoende av tillhörighet betonades också: ett flertal forskare drog slutsatsen att ungdomarnas sociala nätverk hade en avgörande betydelse i sammanhanget. Ulla Arnell Gustafsson (1999) och Tiiu Soidre (1999) kom oberoende av varandra fram till att ungdomar vars föräldrar, syskon och vänner var eller hade varit arbetslösa själva drabbades av arbetslöshet i större utsträckning. Thomas Korpi (1997:65ff) hävdade en besläktad ståndpunkt: ju fler kontaktytor mot arbetsmarknaden arbetslösa hade i sina sociala nätverk, desto större var sannolikheten att de skulle få arbete och slippa vara arbetslösa. Frågan om de sociala nätverkens betydelse blev även diskuterad under de intervjuer som genomfördes med arbetsförmedlarna.

Biografier i arbetsmarknadens marginaler

I intervjupersonernas redogörelse för de hinder och möjligheter som ungdomar med invandrarbakgrund möter i arbetslivet och på arbetsmarknaden kan man urskilja flera ”problemscenarier” och ”problembiografier”. I de föregående kapitlen har vi sett ett antal exempel på dessa diskursiva former, som på en och samma gång är både problemformuleringar och förklaringsmodeller. I detta kapitel är inslaget av scenarier och biografier tydligare än i de tidigare kapitlen. Många av de förklaringsmodeller som pekade förbi de etniska gemenskapernas normativa och idémässiga särpräglighet betonade just samhälleliga förhållandens strukturerande verkan över längre tid. Det gäller i synnerhet problembiografierna, som ju beskriver ett längre tidsperspektiv. Dessa biografier och scenarier sammanfattade egenskaper och dispositioner hos ungdomar som har svårt att komma in i arbetslivet och som ofta är arbetslösa. I en typisk biografi beskrevs t ex hur arbetslösa ungdomars familjeförhållanden bidrog till att risken för att blir arbetslös var stor, och i ett vanligt scenario beskrevs till exempel vad som hände när ungdomar blev långtidsarbetslösa. Ingen av dessa biografier eller scenarier antogs vara specifika för ungdomar med invandrarbakgrund. Här framstod denna kategori ungdomar som en grupp bland andra, på vilka dessa scenarier eller biografier var applicerbara.

Till den mest centrala problembiografien hörde en serie antaganden och iakttagelser som berörde det förhållandet att föräldrars position på arbetsmarknaden ofta påverkar barnens förutsättningar att lyckas i arbetslivet. Ett flertal av intervjupersonerna tog fasta på hur föräldragenerationens dåliga erfarenheter av svenskt arbetsliv påverkade nästa generations yrkesval. Det handlade om hur det hade gått för de arbetskraftinvandrare som kom till Sverige i slutet av 1960-talet och början av 1970-talet. Svetlana var en av de platsförmedlare som beskrev denna påverkan, som en del av svaret på en fråga om vilka önskemål om arbete ungdomar med invandrarbakgrund generellt sett hade.

Svetlana: Det som man märker här ute däremot, det kan jag ju säga, det är att jag tror att det mycket har att göra med att det är invandrare, och att som ((namnet på förorten)) ser ut, det är mycket restaurang, det är där man har kontaktnät, det är lokalvård. Man ser lokalvård, det är mycket lokalvård. Det är ganska generellt att ”det har mina föräldrar gjort”.

Fredrik: De tar föräldrarnas yrkesval?

Svetlana: Jag tror att det har att göra med föräldrarnas sätt att uppfostra sina barn. Det är så i Sverige, det finns så otroligt många invandrare som är högutbildade där de kom ifrån, men som aldrig har fått chansen, utan som har varit ((utelämnade ord)). De är högutbildade i sina (hemländer), och de pluggade där i fem-sex år, och sen kommer de hit, och vad gör de då? Jo, de är lokalvårdare. Och vad får barnen höra? ”Det är liksom ingen idé att plugga, titta vad som har hänt med mamma och pappa, dom har liksom pluggat, och vad fick dom av det, jo dom är lokalvårdare”.

Så att det är mycket arbete som går åt att peppa, och försöka få dem att liksom inse att ”du har samma chans som alla andra.”

Lokalvård och restaurangarbete är dominerande önskemål bland ungdomar med invandrarbakgrund i denna förort, och på den punkten upprepade de föräldrarnas ”yrkesval”. Det finns flera faktorer bakom dessa önskemål. Svetlana betonar att ungdomarna väljer yrken i städ- och restaurangbranscherna därför att de tror att det där finns åtminstone *vissa* möjligheter till att komma in på arbetsmarknaden. Men det finns också andra motiv bakom detta yrkesval. Många ungdomar har växt upp i familjer där föräldrarna har arbetat i yrken som legat långt under deras utbildningsnivå. Föräldrarna har haft med sig ett visst utbildningskapital från hemlandet, men det har inte förräntat sig på den svenska arbetsmarknaden. Denna erfarenhet antas åstadkomma negativa förväntningar. Ungdomarna uppfattar det som att det inte lönar sig att plugga, när man är inskriven i kategorin invandrare; man blir ändå hänvisad till lågavlönade yrken med låg status. Uppenbarligen är fenomenet så pass vanligt att hanterandet av denna uppgivenhet har blivit en del av Svetlanas arbete. Det går åt mycket tid att ”peppa”, att få ungdomarna att tro att de har samma möjligheter som andra.

Oviljan bland dem som efterfrågar och köper arbetskraft att erkänna icke-svenskt utbildningskapital får alltså, såsom Svetlana ser på saken, negativa konsekvenser en generation senare. Lite längre fram i intervjun, i ett långt resonemang som tog sin utgångspunkt i en fråga om arbetsmarknadspolitikens betydelse, utvecklade hon detta tema.

Svetlana: Jag tror att ... (det) är otroligt viktigt att invandrarföräldrar är med. Det är en otroligt viktig sak, alltså, i och med att barnen får ju sin uppfostran av föräldrarna. Och är föräldrarna arbetslösa – jag har haft föräldrar uppe här flera gånger – så har ju barnen liksom ingen respekt för föräldrarna. De förlorar ju respekten för föräldrarna. Föräldrarna känner att de liksom inte har något grepp om barnen, va. Föräldrarna är arbetslösa, går på socialbidrag, barnen tycker att de är misslyckade, och ser att föräldrarna misslyckas, och tror att det är något fel på samhället. De skiter i allting, de vet att ”titta på mamma och pappa, jag kommer inte (heller) att klara mig i alla fall, så att det är lika bra ((utelämnade ord))”. De ser på sina syskon, arbetslösa, så att det går runt, runt, det är en rundgång, och jag tror att man måste ta tag i föräldrarna, liksom. Kanske eventuellt ordna en praktikplats åt föräldrarna, så att barnen har någonstans ((utelämnade ord)), att man kan motivera, för många gånger lyssnar inte barnen på föräldrarna, de säger att ”ja, men det spelar ingen roll”, säger de, ”det spelar ingen roll, för att så här är det, va, så här ser samhället ut, det finns ingen chans för mig”. Istället för att vara en förebild.

Här är argumentet ännu tydligare. Föräldrarnas motgångar på den svenska arbetsmarknaden skapar en uppgivenhet hos deras barn, som har vuxit upp med deras arbetslöshet och nu ska ta klivet ut i arbetslivet. Det är inte endast studier som antas bli resultatlösa, det finns dessutom en risk för att ungdomarna inte

tycker sig ha någon chans över huvud taget. ”De skiter i allting” därför att de tar för givet att de kommer att möta samma svårigheter som föräldrarna gjorde. Men hon urskilde än fler negativa konsekvenser av deras svårigheter. Ungdomarnas sätt att se på mamma och pappa förändras också. När föräldrarna misslyckats i arbetslivet tappar barnen respekten för dem, och föräldrarna känner att de ”inte har något grepp” om barnen. Arbetslöshetens konsekvenser griper tag långt in i familjelivet och påverkar relationen mellan generationerna.

Ett flertal andra vägledare och platsförmedlare tyckte sig också se hur föräldrarnas arbetslöshet påverkade barnen. Vägledaren Kristina tangerade det som Svetlana nämnde i citatet ovan. Till skillnad från ungdomarna i ”mindre invandrartäta områden” så hade ungdomarna i hennes kontors område ”inga förebilder”; de har vare sig kamrater eller föräldrar som arbetar, vilket leder till att de inte riktigt vet ”hur det fungerar” i arbetslivet.

Kristina: De har inga förebilder. De vet inte riktigt hur det fungerar, de kanske inte har några föräldrar som jobbar, de har inga kompisar som jobbar.

Fredrik: Inga erfarenheter från arbetslivet då?

Kristina: Ja, de saknar det personligen, men också i sin hemmiljö. För de har en väldigt begränsad kunskap, dels om vad det finns för jobb, och det delar de ju med många, det är ju många ungdomar (som saknar dessa kunskaper). Tjejer, de söker ofta jobb inom en grupp av trettio yrken, och killar ungefär inom femtio yrken, som jag känner till. Om man ber en ungdom räkna upp yrken, så kanske det kommer en tolv, tretton, fjorton rakt av. Och det är då som vi kommer in som vägledare, för att försöka/ [Fredrik: /Yrken som en person känner till?] Ja. Och om de yrkena har de en ganska orealistisk uppfattning, vad man gör i det yrket, och hur de skulle kunna gå till ett sånt jobb.

Vägledaren Inez fokuserade på en annan kunskapsbrist, som också antogs vara direkt relaterad till föräldrarnas arbetslöshet. Hon tyckte sig att ha märkt att en del arbetslösa ungdomar med invandrabakgrund hade bristfälliga kunskaper i hur man tar kontakt med arbetsgivare (jfr kap 3), och det berodde helt enkelt på att föräldrar som själva hade en marginell position på arbetsmarknaden inte lärde ut hur man borde agera när man mötte dessa arbetsgivare. De marginaliserade föräldrarna visste själva inte hur man borde agera i dessa möten, och därför hade de inte någon kunskap att föra vidare.

Flera andra intervjupersoner tyckte sig ha lagt märke till en mer generell nätverkseffekt i det här avseendet. Ungdomar med invandrabakgrund hade, liksom ungdomar som själva invandrat, ofta sämre möjligheter än andra att få ett första arbete och så småningom förankring på arbetsmarknaden, och en av anledningarna till detta var, enligt detta resonemang, att ungdomarna i fråga hade färre kontaktytor med arbetslivet än andra. I deras sociala nätverk fanns det få personer som kunde tipsa dem om lediga platser som var lämpliga för dem, och omvänt, det fanns få personer som kunde tipsa en eventuell arbetsgivare om att det fanns en lämplig ung arbetslös som kunde komma ifråga för en

viss vakant plats. Gun var en av de personer som framhöll hur viktigt det var att ha ett socialt nätverk vid inträdet på arbetsmarknaden. Som skäl för detta anförde hon att 60 procent av alla anställningar tillsätts via informella förmedlingskanaler.

Wuokko: Om man tittar på nittiotalets kärva arbetsmarknadsläge, på vilket sätt kan man säga att det påverkat arbetsmarknadschanserna för ungdomar med invandrarbakgrund, till exempel att arbetsgivare ger svenska ungdomar företräde, eller andra kvalifikationskrav?

Gun: Jag förstår och jag tror att tyvärr att i en lågkonjunktur då, då, då är det bara som så, då kommer det här fram att vi tar det som känns säkert och tryggt. Vi vågar inte chansa. Det tror jag har slagit (igenom), absolut. Och jag menar, om man tittar på hur arbetslösheten ändå har slagit, så (är det) klart att nätverken är ju jätteviktiga. Och har du då inte nätverk, föräldrarna, igen. Jag menar, så har det ju alltid varit i arbetarklassen att du har ju haft ditt nätverk som är jättetryggt och jättebra, men det kanske inte har genererat löneinkomster. Och det tror jag har slagit jättehårt. Jag menar, man kanske kan fixa nåt till sitt barn, känner, frågar, bla, bla, bla. Jag menar, det är ju klart att det är det vi står och säger, söka jobb är att gå igenom, inventera vad du har. För vi vet ändå att sextio procent av jobben tillsätts den vägen. Så visst har det slagit, ja.

I dessa intervjusekvenser och citat utkristalliseras en bild av en specifik problembiografi. Svetlana, Kristina och de andra beskriver vad som kan hända när ungdomar växer upp med föräldrar som är dåligt förankrade på arbetsmarknaden. Föräldrarnas marginella position får konsekvenser för ungdomarnas eget agerande i arbetslivet och därmed också för deras framtida möjligheter. Som en följd av att det har gått dåligt för föräldrarna tvekar de inför möjligheten att studera, och de misströstar inför sin framtida karriär. Dessutom saknar de, som en konsekvens av föräldrarnas utsatta position, förebilder som kan överföra kunskaper eller framstå som goda exempel. Problembiografien sammanfattar en uppsättning uppväxtvillkor och ett visst utfall. Arbetsförmedlarnas förklaringsmodell ger i de här fallen en bild av hur vissa dispositioner följer av specifika kollektiva erfarenheter. De fokuserar på den inverkan ungdomarnas omedelbara sociala miljö har haft för dem.

Vilken eventuell påverkan den etniska identiteten eller de kulturella tillhörigheterna skulle kunna ha på ungdomarnas agerande omtalas inte. Det finns ingenting i dessa problembiografier som antyder att det finns en etnisk och/eller kulturell dimension i ungdomarnas sätt att reagera på föräldrarnas öde, även om denna dimension inte explicit förnekas. Det förefaller snarare som om kausaliteten i förklaringsmodellen är generell, och inte specifik för vissa grupper. Det här skulle kunna hända i alla de familjer som drabbas av arbetslöshet. Däremot är det uppenbart att de intervjupersoner som beskriver denna problembiografi anser att ungdomar med invandrarbakgrund mer än andra ungdomar gör de erfarenheter och utvecklar de dispositioner som det är frågan

om. De gör det av den anledningen att deras föräldrar i större utsträckning än andra föräldrar befinner sig i utsatta positioner i arbetslivet, i synnerhet som arbetslösa. Biografin beskriver därmed en erfarenhet som förknippas med ungdomar i kategorin invandrare.

Realism: att söka rätt arbete

I ett av citaten ovan beskriver Svetlana hur föräldrars utsatthet i det svenska arbetslivet skapar misstro och tvivel på de egna möjligheterna bland deras barn. Andra förmedlare hade iakttagit liknande former av misstro hos ungdomarna, men som var av mer allmän karaktär, och inte direkt knuten till just föräldrarnas svårigheter i arbetslivet. Ungdomarnas misstro grundade sig i de här fallen snarare i ett allmänt omdöme om det svenska arbetslivet: de hade sett eller hört talas om hur andra personer hade blivit diskriminerade på etniska grunder, och de befarade att de själv skulle råka ut för detta. Av den anledningen sökte de inte vilka arbeten som helst; de inriktade sig på anställningar i små företag i den privata servicesektorn, som drevs av personer i samma etniska grupp, eller som själva hade invandrat. Monika, Margareta och några andra platsförmedlare hade också mött ungdomar som resonerade på det här sättet, och som medvetet begränsade sitt sökande för att slippa obehagliga överraskningar.

Misstro och begränsandet omtalades som ett beklagligt faktum av intervjupersonerna, då etnisk segregering och diskriminering i arbetslivet huvudsakligen värderades negativt. Men det var också så att ungdomarnas sätt att söka arbete skrevs in i en annan, generell problembeskrivning som var mer direkt relaterad till förmedlingsarbetet. Ett flertal av de intervjuade ansåg att vissa ungdomar med invandrarbakgrund – och även de som själva hade invandrat – helt enkelt sökte fel arbeten. De hade fel ”sökprofil” och orienterade sig inte mot de arbeten som för närvarande medförde de bästa chanserna i arbetslivet, givet de förutsättningar som de själva hade. Förmedlarna befarade helt enkelt att ungdomarnas profiler var så beskaffade att det fanns en risk för att de skulle fortsätta att befinna sig i marginalen av arbetsmarknaden. Detta kunde å ena sidan bero på anställningarna i sig. Det rörde sig helt enkelt om yrkesnischer med dåliga framtidsutsikter. Ungdomarna lade ribban för lågt, de sökte arbeten ”utan framtid”. Å den andra sidan var man rädd för att den missriktade sökaktiviteten skulle leda till att ungdomarna sökt anställningar som de hade mycket svårt att få, eftersom de saknade de rätta kvalifikationerna eller i övrigt hade svårt att göra sig gällande i konkurrensen med personer som hade längre utbildningar.

Vare sig det var fråga om det ena eller det andra, beskrevs det som att ungdomarna begränsade sig själva genom att nischa sitt sökande för hårt. De gjorde helt enkelt inte bruk av sin frihet på arbetsmarknaden. Här tydliggjordes således en föregivet problematisk disposition, som länkades till det förhållande

att ungdomarna tillhörde kategorin invandrare. Längre fram i detta kapitel kommer jag mer utförligt att redogöra för de konsekvenser som förmedlarna och vägledarna fruktade skulle följa på dessa specifika sökmönster. Men först ska jag uppehålla mig kring arbetsförmedlarnas svar på frågan om *varför* dessa, i deras ögon så problematiska, urvalsprinciper uppstod.

Frågan om ”realismen i ungdomarnas ambitionsnivå” var, vilket framgick av inledningskapitlet, en av de centrala frågeställningarna i forskningsprojektet ”Arbetsmarknadschanser för ungdomar med invandrarbakgrund”. I varje intervju frågade vi om intervjupersonerna ansåg att ungdomarnas ”önskemål om jobb [var] realistiska eller orealistiska mot bakgrund av deras utbildning och erfarenheter” (Knocke & Hertzberg 2000:35; jfr bilaga 1, fråga 5), och det var en fråga som intervjupersonerna nästan uteslutande besvarade utförligt. Det visade sig att frågan om realism eller lämplighet i den här specifika meningen redan låg högt upp på förmedlarnas dagordning. Denna listplacering går att relatera till hur förmedlingsarbetet var utformat. I kapitel två beskrev jag i korthet hur arbetsförmedlingens arbets sätt sedan knappt två decennier tillbaka är ”platsorienterat”. Personalen strävar efter att få de arbetslösa att leta efter de lediga platser som finns, att anpassa sitt sökande efter det existerande utbudet av arbeten. I grund och botten prioriteras arbetsgivarnas önskemål framför de sökandes. När de arbetslösa anpassar sig till de lediga platser som finns etablerar de, med ett uttryck som ofta nämndes i intervjuerna, ”en realistisk sökprofil”. Vägledningssamtalet ansågs vara det viktigaste instrumentet för denna påverkan, men man försökte även att påverka ungdomarna i det reguljära platsförmedlingsarbetet.

I samband med att frågan om realism eller brist på realism ställdes, kom Svetlana in på hur vissa ungdomar var relativt snäva i sitt urval när de sökte arbete.

Svetlana: Eh, det där är så svårt. Gud, det är jättesvårt. Hur fan ska man ((utelämnade ord)). Det har fortfarande mycket att göra med frågan som du frågade innan, det här med (vad som är) realistiskt. Det finns ju, om vi tar syrianer, att man har det inom familjen, man har det där med att starta eget alltså, små företag. Det finns liksom någonstans inom (gruppen), alla föräldrar som stödjer en, och tycker att det här är okej. Nej, jag vet inte riktigt, det här är jättesvårt, i och med att jag tycker att det bara är att köra på ((skratt)), tuta och kör, i och med att det är det som de vill. Det som är farligt, det är att man kanske söker sig till såna utbildningar i och med att det ska se ut så. I familjen har man gjort så. Det har vi haft massvis med, ”pappa är skomakare, och vill att jag ska bli skomakare, själv vill ja bli kemiingenjör”. Det är då det börjar bli lite farligt, att människor begränsar sig, på så sätt att man är så bunden till familjen och allting. Tradition. Så att där är det väl det som är mer (vanligt). Sen är det där att, om vi tar syrianer, att de märker att ”det är här mitt kontaktnät finns, det är här jag känner mig säker”, vilket också kan vara en del av realismen: ”vad kan jag göra? jo, jag åker till Södertälje, där vet

jag att det finns tiotusen frisörsalonger som ägs av syrianer, där kan jag nog få jobb”. Det är ingen som kommer att säga ”nej, du får inte, därför att du är svart”. Det är lite så där, går du till jugoslaver, turkar, greker, greker har massvis, om vi tar lokalvård ((skratt)).

I denna intervju sekvens tangerar Svetlana en beskrivning av ungdomarnas misstro, som ofta förekom i intervjumaterialet. Rädslan inför att bli bortsorterad på grund av sin grupptillhörighet resulterade i att en del ungdomar, t ex syrianer, vände sig till en del av arbetslivet där de visste att de inte skulle bli utmönstrade på ett liknande sätt. Att ty sig till säkerheten hos småföretagare i det egna sociala nätverket var, i Svetlanas ögon, en realism som åtminstone ibland var påkallad. Trots det ansåg hon att realismen också kunde vara ”farlig”, eftersom den får unga människor att begränsa sig. Det begränsade yrkesvalet får en vidare dimension. Personen blir ”bunden” och valet är inte längre fritt. Lite längre fram i samma sekvens beskriver hon samma disposition med följande ord: ”det som är sorgligt är när människor gör någonting för att de tror att de måste göra det, de tror att de måste vara lokalvårdare, eller något sånt”. Valet av adjektiv – farlig, bunden, sorglig – markerar Svetlanas värderande hållning, och det är omsorgen om ungdomars oberoende som kritiken grundas på.

Den problembiografi som här avtecknar sig skiljer sig på en del punkter från den som jag beskrev ovan. Det är fortfarande en disposition eller ett beteende som ungdomarna, enligt arbetsförmedlarens förklaringsmodell, tar till sig i sin omedelbara sociala miljö någon gång under sin uppväxt – därav den biografiska dimensionen. Men det är inte längre föräldrarnas arbetslöshet som är grunden till problemet, utan deras arbete. Föräldrarna är, i Svetlanas ögon, alltför angelägna om att barnen ska gå i deras egna yrkesmässiga fotspår, och bevara vad som antingen torde vara familjens eller släktens kontinuitet i val av yrke eller familjeföretaget som sådant. Det är inte frånvaron av kontakter i arbetslivet som är problemet i det här fallet, utan snarare att ungdomarnas sociala nätverk tillhandahåller *fel* kontakter. Samtidigt antyds en förklaringsmodell som pekar tillbaka mot de föregående kapitlens teman: Svetlana ser traditionen som en aktiv beståndsdel i problembiografien. Föräldrarnas påverkan är också en del av traditionens påverkan, och traditionen är något som binder det fria valet. Friheten från föräldrarnas påtryckningar blir, i denna sekvens, detsamma som frihet från traditioner.

Kristina tycker sig urskilja ett liknande förhållande mellan grupptillhörighet, kulturellt härledda normer och värderingar å den sidan och realism å den andra. Hon oroade sig för att en alltför krass realism växer fram bland ungdomar med invandrarbakgrund, vilka känner en misstro mot det svenska arbetslivet, och inte hyser några större förhoppningar om sin yrkeskarriär.

Kristina: Ja, jag tycker på något sätt att de är realistiska, tyvärr höll jag på att säga, därför att de har ingen förhoppning om någonting, nästan. Och det är det som är

det tragiska med ((namnet på förorten)), att de nästan inte har någon dröm, ingen vision, inget mål som är högre än pizzeria. De förstår inte ett koncept som drömyrke. Man kan fråga dem som vi frågar våra svenska barn redan när de är små, vad de har för drömyrke. Men det fattar de inte. Det är som om man inte har det, pilot eller popmusiker ((ohörbart)). Nej, ingen. [Fredrik: Det låter ju trist.] Javisst är det hemskt, det är det verkligen. Det är sorgligt. Och vi funderar på om det kan vara en kulturell skillnad, att vi svenskar håller på så där med våra barn, sen de är små, med släktingar och så. (Det) kanske (är så) att man i andra kulturer redan är vikt, tror jag, för att jobba i pappas guldsmedsaffär, eller att gå hemma med barnen om man är tjej.

Kristina och hennes arbetskamrater på förmedlingskontoret har funderat på om den krassa realismen kan vara ett uttryck för en *kulturell skillnad* mellan svenskar och ”de Andra”. Svenska barn har drömyrken, de drömmer om att bli popmusiker eller piloter. De fantiserar om ett yrke som är speciellt och något utöver det vanliga; i Kristinas exempel är långa resor och erövring av lufthavet eller kändisskap och ryktbarhet måttstocken, och yrkena ligger dessutom långt bortom föräldrarnas yrkesverksamhet. Men många av de ungdomar som Kristina möter i sitt arbete drömmer varken om långa resor eller kändisskap. I sina yrkesplaner har de, enligt Kristina, varken drömmar, visioner eller mål. De som trots allt drömmer, drömmer om att öppna en liten restaurang. Pizzerian blir för Kristina en symbol för den drömlösa realismen.

Skillnaden mellan ”vi” och ”dom”, gränssnittet mellan kategorierna svenskar och invandrare, förutsätts till viss del i den fråga som jag ställer. Kristina gör denna skillnad explicit och kulturell. Internaliseringen av ett specifikt förhållningssätt till arbetsmarknaden blir en fråga om kultur. Hur förhållningssättet i fråga internaliseras skiljer sig uppenbarligen åt, beroende på vilken sida av gränssnittet ”svensk : invandrare” en person befinner sig. De svenska barnen lär sig att drömma genom att vuxna i deras omgivning frågar dem om vad de vill bli när de blir stora. Drömmen om att bli pilot eller musiker antas vara inlärd delvis genom de vuxnas frågor och implicita förväntningar. De andra barnen ”blir vikta” för ett speciellt arbete; föräldrarna önskar, och bestämmer, att deras barn ska arbeta inom verksamheter som de själva är involverade i – och så blir det. Den andra kulturen, den som inte är svensk, är uppenbarligen betydligt mer styrande eller begränsande i sin determinering. ”De Andra” är olika, därför att de blir ”vikta” för ett yrkesliv som de själva inte väljer – de är helt enkelt mindre fria. Förhållandet mellan svensk frihet och osvensk ofrihet är detsamma som i framställningen av ”de Andras” genusordningar.

Hänvisningarna till tradition eller kultur var dock relativt få i det här sammanhanget. Realismen tolkades i första hand som en produkt av händelser i vardagen, snarare än av mer övergripande norm- eller värderingssystem. De andra intervjupersonerna gjorde liknande tolkningar. Johanna pekade till exempel på hur arbetssökandet ibland styrdes av de mer basala bland prioriteringar:

Fredrik: Men vad är det för önskemål de har då? De som har önskemål om ett specifikt jobb eller sysselsättning?

Johanna: Ja, det är allt möjligt. Det är inget speciellt. Det är serviceyrken, mycket. Men det gäller ungdomar över huvud taget, som tror att restaurangjobb och kassabiträden, det kan man ta för att det är lätt. Killarna vill ha lagerarbete, det tycker de är rätt bra. /.../ Men det får man säga, att de yrkena som ligger längst ned, som de tror ligger längst ned, det är de (yrkena) som de söker.

Fredrik: Det är det som de tror är lättast att få?

Johanna: Ja. Ja, för att de tror det. Det är pengar. Det verkar inte vara så att de egentligen bryr sig vad de jobbar med, bara det betalar sig. Erbjuder man en praktikplats eller ett datortek, så säger de: ”nej, det kan jag inte ta, jag måste ha pengar”. ”Ja, men vad har du för alternativ då? Nu har du ingenting. På datorteket får du i alla fall nånting”. Det är lite så, för en del. Det är inte säkert att det är övervägande, men det är några då, som man tycker att det är ((utelämnat ord)).

Fredrik: Så att det är så att man vill ha ett riktigt jobb, och att man inte är nöjd med en praktikplats?

Johanna: Mm.

De ekonomiska realiteterna utgjorde, enligt Johanna, ibland ett skäl till att ungdomar med invandrarbakgrund enbart sökte arbeten inom en specifik, avgränsad nisch av arbetsmarknaden. Hon refererade till möten med ungdomar som tydligt hade klargjort sina urvalsprinciper och sina bevekelsegrunder inför uppgiften att söka arbete. Deras inställning till arbetsmarknadens utbud av anställningar är helt och hållet instrumentell. De behöver en anställning, så att de kan börja tjäna pengar. Behovet av pengar gör att man inriktar sig på att söka arbete inom sektorer där man bedömer sig ha goda chanser att bli anställd. Därmed väljer man bort möjligheten att få en praktikplats eller att gå på datortekets utbildning, därför att ersättningsnivån är för låg. I det anförda talets dramatiserade form sammanfattar Johanna hur dessa ungdomar ställde sig inför möjligheten att få en praktikplats: ”det [en praktikplats] kan jag inte ta, jag måste ha pengar”. Motviljan mot att praktisera eller utbilda sig framställs som stark och svåröverbärlig och betingad av den ekonomiska nödvändigheten.

Genom framhållandet av den krassa realismen och den alltför snäva ”sökprofil” som följde på den skrev arbetsförmedlarna in de här ungdomarnas sätt att söka arbete i en specifik problembeskrivning. De avgränsade yrkespreferenserna var i platsförmedlarnas och vägledarnas ögon ett problem, och just bland ungdomar med invandrarbakgrund, eller i den mer generella invandrarkategorin, var denna problematiska disposition mer förekommande än annars. Problemet lokaliserades vanligtvis till den vida kategorin invandrare; intervjupersonerna var, vilket jag påpekat tidigare, inte lika angelägna att skilja mellan de som invandrat och de som var födda i Sverige som Wuokko Knocke och jag var. Men förekomsten av alltför avgränsade sökmönstren relaterades inte i första hand till ungdomarnas – och deras föräldrars – självvalda

gemenskaper eller värderingar och attityder, utan snarare till det sociala öde som ofta drabbar de personer som kategoriseras som ”invandrare”. Det fanns en del undantag i det här avseendet, men de var numerärt sett få.

Bristfälliga kunskaper om arbetsmarknad och arbetsliv?

De ovan beskrivna ”problembiografierna” beskrev hur föräldrars dåliga förankring på arbetsmarknaden påverkade deras barns inställning till arbetslivet och i förlängningen också deras möjligheter där. De arbetslösa föräldrarna ansågs ha bristfälliga kunskaper om det svenska arbetslivet och kunde följaktligen heller inte föra vidare några mer omfattande kunskaper till sina barn. Barnens kunskapsbrister avspeglade sig sedan i deras arbets sökande, ansåg intervjupersonerna; de visste inte att det fanns en hel del lämpliga yrkesnischer som de kunde söka arbete i. Den ”problembiografiska” förklaringsmodellen användes sålunda för att ange en orsak till varför en del ungdomar med invandrarbakgrund sökte anställningar inom en alltför snäv sektor av arbetsmarknaden.

Andra intervjupersoner diskuterade på ett liknande sätt frågan om kunskaper om arbetsmarknaden (Knocke & Hertzberg 2000:76) men utan att koppla bristerna till föräldrarnas roll som kunskapsförmedlare. När Margareta och Monika diskuterade den här frågan fokuserade de på det förhållandet att det ibland fanns en diskrepans mellan vad ungdomar hade utbildat sig till under gymnasietiden och vad de sa att de ville arbeta med när de kom till arbetsförmedlingen. De tyckte sig ha sett att det fanns ungdomar som inte var helt på det klara med att deras gymnasieutbildning inte kvalificerade dem till de arbeten som de ville söka. Här hade den krassa realismen helt enkelt ersatts av vad som *skulle kunna tolkas* som en brist på realism, men vad som i grund och botten framställs som en kunskapsbrist. Frågan om kunskapsbristens orsak diskuterades däremot inte – den ”biografiska dimensionen” aktualiserades inte i det här specifika fallet.

I ett tidigare kapitel har jag beskrivit hur just Monika ansåg att vissa unga kvinnor med invandrarbakgrund var orealistiska när de sökte arbete, därför att de inte var beredda att ställa upp på de krav som många arbetsgivare i de yrkesnischer där de sökte arbete ställde. Affärsinnehavarna ville vanligtvis att de skulle arbeta kvällar och helger; det ville inte de unga kvinnorna i fråga. Monika och Margareta förklarade denna ovilja med hänvisning till den kultur, som de unga kvinnorna genom sina etniska tillhörigheter var delaktiga i. Där ställde männen krav på kvinnorna, som omöjliggjorde arbete på obekvämt arbetstid. Männen krav beskrevs som ”ett kulturellt hinder”. Hänvisningen till kultur och etnicitet gör Monikas och Margaretas orsaksförklaring till något av en avvikelse i det här sammanhanget.

En annan intervjuperson hade gjort en liknande iakttagelse, angående den föregivet orealistiska hållningen. Inez, som ju är vägledare, hade tidigt under intervjun påpekat att behovet av vägledning var stort bland de ungdomar som sökte arbete genom hennes förmedlingskontor, och att just ungdomar med invandrarbakgrund hade detta behov. En av anledningarna till att detta behov hade uppstått var, enligt Inez, att en del ungdomar i den här kategorin hade orealistiska önskemål om arbete. Något senare under intervjun försökte jag att återknyta till det här påståendet:

Fredrik: Du sade alldeles nyss att det var en del som hade önskemål om jobb som var lite orealistiska. [Inez: Ja, det är ((utelämnade ord))]. Kan du ta något exempel? Inez: Jag har haft ett par tjejer, båda har varit eritreanska, som – vad ska man säga? – kanske inte har kunnat anpassa sig till de krav som finns på arbetsmarknaden. På ett sådant sätt har det varit orealistiskt. Jag vet inte, det är som en okunskap om vilka krav som finns på arbetsmarknaden. Att tro att det räcker med att söka något finare arbete, och få det, och sedan är allting klart. I något fall har det varit lite så här. Omogna tjejer kanske, (som inte vet) att man också måste prestera någonting. Och tyvärr så måste jag säga att det förekommer mer än jag hade tänkt mig. Tidigare så har jag ju jobbat med nästan hundra procent invandrare i ((ett annat område)), men då har det varit i alla åldrar. Där har jag upplevt ungdomar som också varit lite orealistiska. Men jag tror att det kan bottna i ((utelämnat ord)), och nu när jag tänker efter, så har inte de personerna varit andra generationens invandrare, utan det har varit första generationens invandrare. Ungdomar som inte har haft så mycket kontakt med arbetsmarknaden, vare sig i sina hemländer eller i Sverige.

De föregivet orealistiska önskemålen förklarades med hänvisning till bristande kunskaper. Inez talade om en allmän kunskapsbrist om arbetsmarknadens krav, med de två unga eritreanska kvinnorna som exempel. I intervjuцитatet impliceras att de inte inser att deras kvalifikationer inte räcker till i konkurrensen. De har inte heller klart för sig hur man enligt ett arbetsförmedlarperspektiv bör söka arbete. Precis som i de närmast föregående exemplen hänvisar Inez till förklaringar som är knutna till kategorin invandrare och invandrarskapet. Den disposition som skrivs in i problembeskrivningen är en konsekvens av att personerna i fråga själva har invandrat – de är således *inte* ungdomar med invandrarbakgrund i egentlig mening – och att de just därför inte har så mycket kunskaper om hur det går till på arbetsmarknaden, och det gäller både för Sverige och för hemlandet.

Frånvaron av kunskaper om arbetsmarknaden ledde, enligt Inez, i en del fall också till att de alltför ofta böt inriktning när de sökte arbete. Hon illustrerade detta med ett exempel: vid det första mötet kan ungdomarna tänka sig att praktisera på ett IT-företag och sedan åka utomlands och träna sina färdigheter i det engelska språket. Vid det andra mötet, när de har blivit informerade om vilka engelskkurser som finns, så framstår inte det som ett lockande alternativ längre.

Då är det starta eget som gäller. Inez sammanfattar sökmönstret med orden ”det är en ganska förvirrad bild hos många av dem”. Strax därefter återkommer hon till att ungdomarna i denna kategori har ett behov av vägledning när de kommer till förmedlingen.

I intervjudiskursen samsas utsagor som hävdar att ungdomar i kategorin invandrare är alltför realistiska med påståenden om motsatsen – att de är alltför orealistiska. En del har för höga anspråk, andra för låga. Bägge förhållningssätten befaras leda till en marginell position på arbetsmarknaden. Ställda bredvid varandra kan dessa påståenden förefalla paradoxala. Det går dock att hävda att denna motsättning är skenbar. Å ena sidan finns det ungdomar som uppenbarligen saknar vissa kunskaper om arbetsmarknadens efterfrågan och kvalifikationers värde, och de söker anställningar som de inte har en möjlighet att få. Å den andra sidan finns det ungdomar som har sett föräldrar och vänner misslyckas och/eller diskrimineras, och de söker endast anställningar eller praktikplatser inom vissa begränsade yrkesnischer, varifrån det är svårt att komma vidare till andra sektorer av arbetsmarknaden. Så ryms i kategorin invandrare, enligt förmedlarna, såväl orealistiska som alltför realistiska ungdomar.

Inez, Monika och Margareta lyfte bland annat fram företeelser som för dem representerar en brist på realism i relation till arbetsmarknadens krav. De flesta andra intervjupersonerna lyfte fram en motsatt tendens: den ansåg att ungdomar med invandrarbakgrund är *för* realistiska när de söker arbete. Det är krassheten, uppgivenheten och/eller rädslan för diskriminering som utgör det mest påtagliga problemet, och som själva förmedlingsarbetet ofta är inriktat mot att förändra, vilket jag strax kommer att beskriva. Här är det på sin plats att påminna om att det var jag eller Wuokko Knocke som introducerade beteckningen ”realism” under intervjuerna, och tog initiativet till att diskussionen fördes i dessa termer. Och oavsett om intervjupersonerna talar om för mycket eller för lite realism, fokuserar dessa problembeskrivningar på kunskapsbrister, t ex om kvalifikationer eller potentiella arbeten, eller de villkor som påverkar den tillvaro som ungdomar med invandrarbakgrund lever i, som arbetslösa eller marginaliserade föräldrar, vars utbildningar inte har erkänts. Problemformuleringar lyfter delvis fram samma kunskapsbrister, trots att de vid de vid en första anblick ser ut att motsäga varandra.

Likväl pekar de motsägelsefulla beskrivningarna av motsatsparet ”alltför realistisk : alltför orealistisk” på invandrarkategoriens smidighet och rymlighet. Till det som räknas som specifikt för kategorin invandrare, som ett ”invandrarproblem”, kan uppenbarligen höra beteenden eller dispositioner som är motsatta varandra. De starkt divergerande svaren på frågan om i vilken utsträckning ungdomar med invandrarbakgrund har realistiska eller orealistiska önskemål och sökmönster påminner oss om begreppets elasticitet. I framställningen av ”invandrarproblem” har arbetsförmedlarna uppenbarligen tillgång till en

förhållandevis stor repertoar av sociala fenomen och företeelser. Gränsen mellan dem som är "invandrare" och dem som inte är det kan dras på en mängd olika sätt.

I det här kapitlet har vi uppehållit oss vid hur vissa sätt att agera såsom arbetslös och arbetssökande beskrivs som problematiska. Dessutom har jag skildrat hur uppkomsten av dessa förhållningssätt förklaras med hänvisning till de uppväxtvillkor som antas ha präglat ungdomar med invandrarbakgrund. Problembeskrivningarna fokuserade således på hur ungdomar väljer bland de anställningar som är möjliga att söka. Intervjupersonerna befarade att ungdomarnas "sökprofiler" var så beskaffade att det fanns en risk för att de skulle fortsätta att befinna sig i arbetsmarknadens marginaler. Problembeskrivningen var pragmatiskt motiverad, och direkt relaterad till de arbetsuppgifter som var knutna till rollen som arbetsförmedlare. Det hörde till vägledarnas uppgifter att tillsammans med den sökande arbeta fram en plan för en yrkeskarriär, men ofta drogs även platsförmedlarna in i detta arbete.

De förklaringsmodeller som uppmärksammade betydelsen av ungdomarnas uppväxtvillkor och föräldrarnas marginella position på arbetsmarknaden hade däremot inte samma tydliga koppling till intervjupersonerna arbetsuppgifter. De utgjorde snarare, liksom många av de förklaringsmodeller som jag redogjort för i de tidigare kapitlen, ett mer generellt försök till att förstå orsaken till den etniska segregationen på arbetsmarknaden. I de här fallen fäste de därvidlag uppmärksamheten på en del erfarenheter som ansågs vara specifika för de personer som räknas in i kategorin invandrare. Dessa erfarenheter var huvudsakligen en konsekvens av de sätt på vilka den icke-invandrade majoriteten förhöll sig till den invandrade minoriteten. Handlingsdispositionernas uppkomst förklarades med direkt hänvisning till händelser i vardagen och inte till de värderingar och normer som är intimt förknippade med en internt definierad gruppstillhörighet (Jenkins 1997:52ff); "de Andras" etniska och självdefinierade gemenskap utgjorde inte en förklaring i det här sammanhanget. Dispositionerna i fråga sågs snarare som effekter av en externt definierad kategorisering, att bli inskriven i kategorin invandrare.

Problembiografierna förklarade vissa sätt att vara eller handla genom att hänvisa till händelser i förfluten tid. Det kan ha varit för fem, tio eller tjugo år sedan som föräldrarnas blev arbetslösa, vilket blev en formande erfarenhet för deras barn. Arbetsförmedlarnas bekymmer över de snäva sökprofilerna var däremot grundade i händelser i nuet. Tillsammans pekade dessa framställningar fram emot ett tillstånd som arbetsförmedlarna helst ville undvika: att ungdomarnas arbetslöshet utvecklades till en långtidsarbetslöshet. De flesta intervjupersonerna pekade på att det fanns en specifik dynamik i det arbetslösa tillståndet som gjorde att arbetslösheten reproducerade sig själv. I den mån som ungdomar med invandrarbakgrund var mer drabbade av arbetslöshet än andra

kategorier av ungdomar, var de också mer utsatta för denna reproduktiva dynamik.

Problemscenarier

Problemscenarier kallar jag de beskrivningar som i likhet problembiografierna beskriver processer som antas vara idealtypiska för en viss grupp eller kategori människor, men vars tidsspann är betydligt kortare. Scenarierna beskriver en process i nuet där ett visst tillstånd eller en viss egenskap får kännbara konsekvenser för de personer som är inblandade. Kristina beskrev ett problemscenario där ett idealtypiskt fall fick beskriva hur arbetslösheten återskapade sig själv, genom att arbetslösa ungdomar anpassar sig till den nya – arbetslösa – tillvaron, och lägger sig till med rutiner som gör att det finns mindre plats för sökandet efter arbete i vardagen.

Fredrik: Finns det ungdomar som kommer till er utan att vara aktivt arbetsökande?

Kristina: Ja, det är ju jättesvårt att säga hur vanligt det är. Ja, alltså, med den avsikten att uppbära socialbidrag under nästa tolv månadersperiod till exempel – det tror jag är väldigt ovanligt, det tror jag. Men däremot är det ju vanligt att man kommer med goda avsikter, tror jag, och ((att man)) söker jobb men liksom förlorar hoppet, och så småningom, ja, verkligen inte bryr sig. Och det går fort att komma in i det här med att, ja, sova på dagarna och vare uppe på nätterna och dra omkring med polarna eller styrketräna. Det är många som inte har tid att söka jobb för att de måste träna också, det är ju jättevanligt. Men jag tror att det är ett mönster som man halkar in i, som kan vara svårt att bryta. Det är svårt att bryta, det vet jag. Men jag tror att det är väldigt få som har räknat ut det där, att de verkligen inte tänker anstränga sig, det här som många har fördomar om, ”de lever bara på bidrag”. Det är inte så.

Det finns en elementär psykologi underförstådd i detta problemscenario. Upprepade misslyckade försök leder till misströstan och uppgivenhet. Till sist slutar man intressera sig för arbetslivet. Polarna och styrketräningen blir viktigare och står, enligt Kristina, i motsatsställning till arbetssökandet.

Men även om scenariot alltså framställer ett föregivet problematiskt tillstånd, där ungdomarnas sysselsättning på dagarna framställs i åtminstone delvis negativt värderande ordalag, och där deras sätt att hantera arbetssökandet uppenbarligen strider mot de krav som det platsorienterade förmedlingsarbetet ställer på den arbetslösa, finns det likväl ett försonande och förstående drag i framställningen. Beteendemönstret är ett socialt problem snarare än ett exempel på ett omoraliskt handlande. Kristina är medveten om att det är ett ”mönster som man halkar in i, och som kan vara svårt att bryta”. Metaforiken – ”att halka in i” – implicerar ett fränkännande av det ansvar som följer om den arbetslösa aktörskap markerats fullt ut. På ett liknande sätt framställer Kristina den lång-

variga arbetslösheten som ett tillstånd som har en inlåsand effekt. När man väl halkat in måste man ”bryta sig ut”. Rörelse- och handlingsfriheten är även här beskuren. Det krävs en kraftsamling för att undkomma detta tillstånd.

Karin tydliggör istället de omständigheter som kan göra det attraktivt att halka in och stanna kvar i en arbetslös tillvaro. Följande citat kommer från en sekvens, där hon berättar om sitt arbete med ungdomar som hon har placerat på olika praktikplatser.

Karin: Och sen måste man ju bromsa ibland, när de har kommit till en praktikplats, och så känns det inte bra, och så vill de liksom sluta på en gång, och då måste man ju försöka att lugna ner dem ((skratt)).

Fredrik: Vad kan det vara för något som gör att de vill sluta?

Karin: Ja, det är mycket det här att vara bunden i tiden. De har enkelt kommit in i fel dygnsrytm och fått andra vanor, typ att det är många kompisar som finns, som är arbetslösa, och som man kan ha rätt kul med. Och man glömmer bort det, och förtränger den här allvarliga sidan av livet.

Här beskrivs en annan aspekt av långtidsarbetslöshetens självreproducerande dynamik. Det finns, enligt intervjupersonens uppfattning, ungdomar som inte vill vara bundna av de krav som praktikplatser ställer utan hellre vill fortsätta att ha kul med sina kompisar. I hennes framställning finns det ett drag av frivillighet i den formen av långtidsarbetslöshet. Samtidigt lyfts problemet upp på en mer allmän nivå. Problembeskrivningen får nästan en existentiell dimension: ungdomarna glömmer inte bara bort arbetslivets krav, de förtränger samtidigt den ”allvarliga sidan av livet”. Den psykologi som framträder tar fasta på friheten från arbete och andra ”pull-faktorer”. Den arbetslösa vänder sig bort från arbetsmarknaden och den tillvaro som är centrerad kring ett arbete, därför att han eller hon helt enkelt upptäcker fördelar med det arbetslösa livet.

Även denna psykologiserande förklaringsmodell förefaller vara generell för alla (långtidsarbetslösa) ungdomar. Intervjupersonerna framhöll explicit allmän-giltigheten i denna modell. De var då angelägna om att understryka att just detta reaktionsmönster, som ju resulterade i att långtidsarbetslösheten reproducerade sig själv, *inte* var specifikt för kategorin invandrare eller någon icke-svensk etnisk grupp. Det var istället ett sätt att agera som man hade iakttagit hos många andra arbetslösa ungdomar. Det gäller i synnerhet när man tog den ekonomiska dimensionen av långtidsarbetslösheten, och det sk ”bidragsberoendet”. Pia och Johanna hörde till de intervjupersoner som framhöll att det här inte var kopplat till invandrarskap.

Wuokko: Finns det också ungdomar, då tänker jag i första hand (på ungdomar med invandrarbakgrund), eftersom syftet med undersökningen är (att studera situationen för) ungdomar med invandrarbakgrund, såna som kommer till arbetsförmedlingen utan att vara aktivt arbetssökande?

Pia: ((Skratt.)) Jag småler lite för mig själv. Det där är ju, som jag sa i inledningen, så är det ju ((utelämnat ord)). Det finns ungdomar som har hamnat i ett bidragsberoende, och det är inte bra för någon. Och där har det blivit så att det handlar om, så att säga, försörjning. Pengar till hyra, pengar till mat, då är det (som är) det primära. Och visst finns det ungdomar som är mindre aktiva att söka arbete, visst finns det det, därför att de har krav från en annan myndighet att komma till oss på arbetsförmedlingen. Men det är ingenting som det går att generalisera om att det är just ungdomar med invandrarbakgrund, som gör så, utan det är ju ((utelämnade ord)). Det här är ju olyckligt, att det är unga människor som hamnar i ett bidragsberoende. Det är olyckligt.

Fredrik: Hur vanligt är det, om vi pratar rent generellt, hur vanligt är det att det kommer ungdomar till er som inte är aktivt arbetssökande?

Johanna: Det är ju en samvetsfråga. Det vet inte jag. Det kan inte jag svara på. Det är möjligt (att det förekommer), men när de kommer, då spelar de ju teater i så fall, då säger de en sak till mig, och sen så skiter de i vad vi pratat om när de går härifrån. Och det kanske de gör, men nej, det vill jag inte påstå att de gör. [Fredrik: Nej, nej.] Det vill ju jag inte tro ((skratt)), då skulle ju mitt jobb vara värdelöst ((skratt)). Det är klart att det förekommer, men det är inte specifikt för invandrare. I så fall är det gruppen ungdomar (rent generellt) i så fall, det tror jag.

Pia är tydlig i sin ambition att tydliggöra omfattningen av ”bidragsberoendet”; det är inte en egenskap som är specifik för just ungdomar med invandrarbakgrund. Johanna framhåller att frågan är svår att svara på, eftersom de som inte är aktivt arbetssökande *låtsas* som om de är det. Tendensen är otydlig till sin natur och svår att generalisera om. Samtidigt framhåller Johanna att hon teaterspelandet till trots är medveten om att detta är ett sätt att agera som förekommer. Liksom Pia tror hon inte att det går att knyta till just kategorin invandrare. De betonar att det snarare är en fråga som berör alla ungdomar. Var man än är född, till vilken grupp man än räknar sig, eller räknas in i, är detta en form av ”beroende” som kan drabba alla arbetslösa ungdomar.

En ung person som är beroende av socialbidrag för sin utkomst kan kallas för ”bidragsberoende”. Men samtidigt implicerar beteckningen mer än enbart beroendet av en källa till inkomst. Frånvaron av parallella beteckningar för de som lever på inkomster från lönearbete (”löneberoende”) eller arbetslöshetsförsäkring (”a-kasseberoende”) fäster uppmärksamheten på den extra betydelsedimension som tillkommer socialbidraget. Begreppet ”beroende” implicerar kringskuren agens. Den som är beroende har inte den fulla förmågan att upphöra med det som han eller hon gör. I en av de associationsbanor som utgår från denna term antyds vanligtvis ett närmast patologiskt tillstånd (som t ex att vara beroende av alkohol, narkotika eller lugnande mediciner). I andra, mindre allvarliga och mer vardagliga fall är dessa innebörder nästan helt underkommunicerade. Under alla omständigheter antyder ordet en beskuren handlingsfrihet hos den som är beroende, och denna frånvaro väcker sympati

eller åtminstone förståelse. Pias hållning är också medkännande snarare än fördömande – hon tycker att bidragsberoendet är ”olyckligt”. Men ”bidragsberoendet” implicerar också, så som Pia framställer det, ett rationalitetsbegrepp som betonar den ekonomiska nyttan. De bidragsberoende arbetslösas agerande formas av kravet på att tillfredsställa de mest basala behoven. I det avseendet är den ”bidragsberoende” agensen snarare målmedveten och nyttomaximerande än kringskuren. Oaktat denna paradox pekar bägge dessa tolkningar mot en förklaringsmodell som är generell och allmänmänsklig. Den psykologi eller handlingsteori som formuleras här är inte avhängig etnisk tillhörighet eller kulturellt härledda värderingar.

Vägledning, motivationsarbete och rundgång

Arbetsförmedlarna var eniga om att arbetslöshet kan leda till att unga människor tappar tilltro till sin förmåga och sina möjligheter i arbetslivet, liksom tron på att andra erkänner värdet i ens kvalifikationer. Enligt ett parallellt resonemang kan den också leda till att de unga helt enkelt blir mindre intresserade av att söka arbete. Det framkom ovan att intervjupersonerna använde en allmänmänsklig förklaringsmodell för att förstå den ödesdigra dynamik som kunde utvecklas under långtidsarbetslösheten. Samtidigt framhöll man att personer i kategorin invandrare och deras svenskfödda barn löpte större risk att drabbas av långtidsarbetslöshet och av dess konsekvenser. Arbetsförmedlarna blev, enligt egen uppgift, exponerade för denna misströstan och brist på intresse när de träffade de sökande ungdomarna. Vägledningssamtalet var det självklara tillfället för denna exponering. Men även platsförmedlarna tilldelades ibland uppgifter som liknade vägledarnas, bland annat därför att det var svårt att undvika att samtala om yrkesplaner och studiemöjligheter med de sökande. En del intervjupersoner hävdade till och med att gränsen mellan vägledning och platsförmedling suddades ut och att tjänstemannarollerna gled ihop med varandra.

Många av intervjupersonerna uppgav att de under samtalen med de sökande om deras tankar kring utbildning, karriär och planer för framtiden försökte att uppmuntra dem och få dem att tro på deras egen förmåga. Att Svetlana såg det som sin uppgift att ”peppa” de arbetslösa har jag redan beskrivit (se ovan). Karin, som ju var platsförmedlare och inte vägledare, ansåg sig ha samma uppgift (jfr Knocke & Hertzberg 2000:90):

Fredrik: Jag tänkte på de ungdomar som har invandrarbakgrund, och kommer hit, har de några speciella önskemål om jobb, eller är de beredda att ta vilket jobb som helst?

Karin: Mmm, det skiljer sig åt ganska mycket, men de flesta är ganska anspråkslösa i sina (önskemål), vad de vill för nånting. [Fredrik: Jaså?] Ja, och ((ohörbart)) den här dystra bilden av arbetsmarknaden, hur svårt det är för

ungdomar, särskilt för invandrare, (har lett till) att just de har skruvat ner, tror jag, sina förväntningar om att just de ska kunna få (något mer speciellt). De är tack-samma om de får något jobb, va. Och där tror jag att vi, nu när man har en svag uppgång på arbetsmarknaden, är tvungen att ha ett motivationsarbete, för att alltså peppa, faktiskt. För det första, att nu finns faktiskt jobben, men också att de liksom siktar högre än vad de har gjort tidigare. /.../ Sen finns det andra som har orealistiska tankar, men jag tycker ändå att det är en minoritet. Där måste man plocka ned dem, men det är snarare fråga om att lyfta upp (dem), och få dem att tro på sig själva.

Den krassa realismen och uppgivenheten kräver sina egna lösningar. Det krävs ett ”motivationsarbete”, så att nedskruvade förväntningarna skruvas upp. Målet är att få de arbetslösa att tro på sig själva. Hanterandet av uppgivenhet är en del av arbetet. Det är uppenbart att de problembeskrivningar, som pekar ut misströstan som ett påtagligt hinder specifikt för just ungdomar med invandrarbakgrund, också är omsatta i praktik. Intervjupersonerna beskriver sitt ”motivationsarbete” som en konsekvens av och en reaktion på ungdomarnas misströstan och krasshet. I formen av paradigmatiska scenarier eller idealtypiska biografier erbjuder således problembeskrivningarna en koherent motivering av den verksamhet som bedrivs på de förmedlingskontor där intervjupersonerna arbetade.

Samtidigt är det tydligt att en betoning av begrepp som ”motivation” eller ”initiativ” följer på det arbetssätt som prioriterades. I det platsorienterade arbetssättet ingick att se till att den arbetslöse sökte arbete på egen hand och inte förlitade sig på att platsförmedlaren skulle leta rätt på lämpliga anställningar (se kapitel 2). Visserligen var anvisningen av platser en viktig del av platsförmedlandet – det var ju bland annat då som förmedlingen kunde övervaka den sökande, och kontrollera att denne verkligen sökte arbete. Men det var inte meningen att den sökande skulle vänta på anvisningarna. Med utgångspunkt i intervjupersonernas redogörelser för sitt arbete, förefaller det som om detta krav utgjorde en väsentlig beståndsdel av innehållet i det generella ”budskap” som arbetsförmedlarna delgav de sökande. Att arbeta för ett aktivt ”sökande” var viktigt. Ett begrepp som ”initiativ” var centralt när intervjupersonerna berättade om sitt arbete, både för vägledare och platsförmedlare. Det framkom till exempel i intervjun med platsförmedlarna Margareta och Monika, när jag frågade dem hur de hanterade de sökandes önskemål om arbete.

Margareta: Ja, vad vi gör, det är ju att vi försöker få dem att ta egna initiativ. Det är det som det handlar väldigt mycket om. Sen är det ju de som, ja, de kan inte ta egna initiativ, och de återkommer ju ofta till oss, så att då får vi ju jobba extra hårt med dem. [Fredrik: Mm.] Men annars går det ju att på vi ska lära ((utelämnade ord)), vi ska gå ut med den här informationen, den här IT-tekniken, informations-teknik. Att vi har Internet och platsautomater och så vidare [Fredrik: Ja, just det], och att de då lär sig, att de bör titta på det, och även att de går ut och kollar alla de

här jobben som inte kommer in till förmedlingen. De här osynliga jobben som man inte ser [Fredrik: Nej, just det.]. Nej, just det. Så att vi tar dem alltså i grupp, (vid det första besöket får de den här informationen grundligt. Och vi lägger upp då en handlingsplan, eller de får själva lägga upp sin egen handlingsplan. Men oftast så vet de inte så mycket om vad som ((utelämnade ord)), de har inte hunnit planera någonting [Fredrik: Nej, näe, just det]. Ja, precis. [Fredrik: De har en del vaga tankar?] Ja, just det, ”arbetsförmedling, här finns det jobb, ge mig ett jobb”, och då är de ((utelämnade ord)), ja. Man kanske inte ska sitta bara och vänta på ett jobb att det bara dyker upp, man måste själv ut och titta på de här jobben.

Oavsett om ungdomarna skrivs in i en problemkategori eller inte, oavsett om de antas ha specifika behov eller inte: platsförmedlandets första åtgärd är att försöka få ungdomarna att ”ta egna initiativ” i arbetssökandet. Begreppet ”initiativ” förekommer frekvent i intervjudiskursen, utan undantag mycket positivt laddat, och får beteckna en uppsättning egenskaper som sanktioneras av det platsorienterade arbetssättet. En del intervjupersoner ansåg att det motiverande arbetet hade en specifik relevans just för ungdomar i kategorin invandrare. Den motiverande verksamheten var extra relevant där, hävdade de, därför att vissa ungdomar i den här kategorin i större utsträckning än andra hamnar i det man kallade för ”åtgärdssnurren”. I det följande redogör Karin för varför det motiverande arbetet är viktigt av denna anledning – dvs när ”åtgärdssnurren” kan bli en ”återvändsgränd”:

Karin: (Man) är tvungen att ha ett motivationsarbete, för att alltså peppa, faktiskt. För det första, att nu finns faktiskt jobben, men också att de liksom siktar högre än vad de har gjort tidigare.

Fredrik: Det måste man?

Karin: Ja. Och där måste man styra dem, alltså, när de kommer med sina förslag på praktikplatser i små invandraraffärer eller städbolag, så att de inte kommer in i en återvändsgränd, så att man på något vis får bort dem från den här åtgärdssnurren, där de liksom kommer in i för okvalificerade jobb, (det här är) särskilt (viktigt för) de som har gått gymnasiet, de måste ju liksom försöka att spanna bågen lite högre. För den andra gruppen är det kanske helt rätt, de kanske kommer att hamna på den nivån av serviceyrken, och så vidare.

Med beteckningen ”åtgärdssnurren” avses det förhållande att deltagande i arbetsmarknadsåtgärder ibland inte leder till önskat resultat. Den arbetslöse får inte ett fast arbete eller åtminstone den tillfälliga anställning som kan utgöra det första steget på vägen mot en trygg position i arbetslivet. Efter åtgärden fortsätter istället han eller hon att vara arbetslös. Om det förväntade resultatet uteblir gång efter annan, innebär det alltså att den arbetslöse fortsätter att gå i åtgärd efter åtgärd utan att hans eller hennes position på arbetsmarknaden förbättras (Knocke & Hertzberg 2000:60). I sämsta fall kan det innebära att deltagandet i en eller flera åtgärder snarare är kontraproduktivt mot insatsens målsättning. Personens position och status på arbetsmarknaden försämras

snarare än förbättras (Schröder 1991, 1996a; jfr kap 2). Vanligtvis är den här risken, enligt ett flertal utvärderingar och undersökningar, mest påtaglig för dem som ”*upprepade* gånger har varit i arbetsmarknadspolitiska åtgärder” (SOU 1993:43:24, min kurs.). Problematiken gäller frågan om de arbetsmarknadspolitiska åtgärdernas eventuella nytta, och den kan sägas utgöra kärnan i en pågående diskussion, som inte bara förs ute på förmedlingskontoren utan även på mer centrala nivåer inom Arbetsmarknadsverket, på departementsnivå och i politiska diskussioner i offentligheten (se t ex SOU 1993:43, SOU 1996:34).

I tidigare avsnitt i detta kapitel har jag beskrivit hur intervjupersonerna försökte förklara den ”krassa realism” och den uppgivenhet som gjorde att ungdomar med invandrarbakgrund inte alltid sökte de arbeten som de, enligt arbetsförmedlarna, borde söka. I de framställningar som fokuserar på återvändsgränder, åtgärdssnurr och rundgång har vi istället ett problemscenario som beskriver vad som kan hända, när man söker arbete eller praktikplats med utgångspunkt i realistiska och/eller resignerade urvalsprinciper eller med hjälp av det sociala nätverk som man är en del av. Gun beskriver denna specifika problematik, och vad hon gör i sitt arbete för att komma till rätta med det. Hon kommer fram till frågan i och med att Wuokko Knocke initierar ett resonemang om det sociala arvets eller nätverkets betydelse, genom att framhålla att ”föräldrar är ju ändå de första i våra liv att ge oss det som vi ska ha med oss på livets väg”. I sitt svar beskriver Gun vad som enligt henne är det viktigaste i de samtalen med de sökande:

Gun: När du kommer ner (till det centrala), så är det ju du som måste till arbetsgivaren och sälja dig, det är du som måste gå, det är du som måste tänka efter: ”Vem är jag? Vad kan jag? Och vad vill jag?”. Det säger inte någon annan till dig, när du väl ((utelämnat ord)). Och många hamnar kanske i det här, det tror jag man kan säga – det är inte generellt för invandrargrupper, utan (det gäller) överhuvudtaget, igen – att man orkar inte riktigt tänka framåt på grund av en massa (saker), så man hamnar i ett ekonomiskt ekorrhjul. Man går alltså på soss, och så får man ett praktikjobb här, och sen går man tillbaks till soss en sväng, och sen börjar man på datorteket, och så kanske man kommer med i a-kassan.

Citatet antyder att Gun har en delvis annorlunda metod i sina samtal med de sökande, jämfört med andra intervjupersoner. Resignationen eller realismen bemöts inte med motivationsarbete, utan snarare med en uppmaning till eftertanke. De sökande uppmanas att hitta mindre uppenbara, halvt dolda viljor och preferenser. Betoningen av den personliga viljan får nästan en existentiell anstrykning (jfr Knocke & Hertzberg 2000:89). Att välja arbete ligger nära att urskilja sina kvalifikationer, hitta sin vilja och finna sig själv. Syftet med detta sökande är att hitta ett arbete på den reguljära arbetsmarknaden och komma ut ur åtgärdssnurren. Liksom flera gånger förut betonas den individuella viljans betydelse.

Åtgärdssnurren är således en rundgång mellan praktikplats och öppen arbetslöshet, där deltagandet i en åtgärd inte ger det förväntade resultatet – som är att praktikanten efter praktikperiodens slut ska kunna få en anställning på den arbetsplats där man har varit. Istället blir den arbetslöse återigen öppet arbetslös. Gun lyfter även fram den ekonomiska dimensionen av denna rundgång. För kategorin ungdomar, som sällan har kvalificerat sig för ersättning från a-kassan, innebär den öppna arbetslösheten att man återigen måste förlita sig på socialförsäkringen för att få en inkomst. De hamnar i den beroendeställning som av ett flertal intervjupersoner ansågs vara än mer olycklig än enbart arbetslösheten. Många intervjupersoner framhåller också den ekonomiska dimensionen av denna rundgång. Den arbetslöse hamnar i en rundgång mellan två olika byråkratiska instanser och därmed också två olika ekonomiska system, socialförvaltningen och kommunala budgeten å ena sidan, samt arbetsförmedlingen och den statliga budgeten å den andra. Detta ekonomiska och fiskala spørsmål är helt uppenbart en viktig del av problematiken, såsom den framställs i intervjumaterialet.

På ett generellt plan var intervjupersonerna mycket positiva till den form av arbetsmarknadsåtgärd som kallades för arbetsplatsintroduktion (Api, se kapitel två), därför att man därigenom kunde få ut den sökande på praktikplatser i arbetslivet. Det ansågs allmänt att Api var lämpligt just för ungdomar med invandrarbakgrund, av den anledningen att de hade svårare än andra ungdomar att komma ut i arbetslivet. Med hjälp av en praktikplats kunde de vistas på en arbetsplats, delta i arbete, och etablera kontakter, få yrkeserfarenheter och, om inte annat, åtminstone *en* formell merit att föra in i meritförteckningen (jfr Knocke & Hertzberg 2000:52, 93).

Men man ansåg också att vissa arbetsplatser inte tillhandahöll det som en Api borde föra med sig. Vissa arbetsplatser och vissa branscher betraktades helt enkelt inte som lämpliga. När sökande ungdomar med invandrarbakgrund kom med förslag till praktikplatser i dessa nischer försökte man således ”styra bort dem” därifrån. I intervjuцитatet ovan ges ett par exempel på sektorer av arbetslivet i vilka ungdomarnas förslag på praktikplatser ofta var belägna, men som ogillades. Det vanligaste var att ungdomarna skaffar sig Api-platser i ”små invandraraffärer eller städbolag”, och det är alltså bort därifrån som de, enligt Karin, borde styras. Samma åsikt uttrycktes även av andra förmedlare. På ett annat kontor tillät man t ex inte längre att arbetslösa fick praktikplatser i restaurangbranschen, vilket man motiverade med att alltför många restaurangägare tog emot praktikant efter praktikant utan att ge dem vare sig en fast eller tillfällig anställning.

I det här sammanhanget uppmärksammades att arbetsgivare kunde få ungdomar med utländskt medborgarskap som praktikanter utan att behöva betala något för dem. I vanliga fall var arbetsgivaren skyldig att betala 2000 kronor per månad till praktikanten, men i det här fallet slapp de alltså denna

kostnad. Därför fanns det en än större risk för att Api-praktiken kunde missbrukas. Det var denna riskbedömning som helt och hållet dominerade den problembeskrivning som tog fasta på ungdomarnas praktikönskemål. Risken för en så kallad inlåsningsseffekt, dvs. att ungdomarna kunde bli ”inlåsta” i arbetsmarknadens mindre attraktiva segment, med avseende på arbetstider, löner, facklig anslutningsnivå och status, genom att enbart få praktikkvalifikationer från dessa nischer berördes däremot inte.

När rundgång och inlåsningsdiskuterades fick arbetsförmedlarnas problemscenarier en självkritisk anstrykning, självkritisk i den meningen att Ams eget arbetssätt problematiserades. Vare sig intervjupersonerna såg en direkt kausal relation mellan det egna arbetets utformning och det förhållande att ungdomar i kategorin invandrare hade större svårigheter än andra att komma in i arbetslivet eller inte, så medförde detta scenario att problembeskrivningens fokus riktades mot det omgivande majoritetssamhällets delaktighet i arbetsmarknadens exkluderande processer.

Klasskillnad

De biografier och scenarier som jag beskrivit i detta kapitel har haft ett specifikt sätt att förutsätta likhet och underkommunicera skillnad människor emellan. Intervjupersonerna har beskrivet hur uppväxtvillkor, sociala nätverk och erfarenheter av underordning liksom vissa föregivet allmänskliga sätt att reagera på svårigheter får påtagliga effekter vad gäller ungdomars agerande på arbetsmarknaden. De olikheter människor emellan som direkt kan relateras till gruppgemenskaper som etnisk eller nationell tillhörighet har haft en mindre betydelse. Det innebär att de förklaringsmodeller som förekommer här avviker från dem som jag studerat i de tre tidigare kapitlen. Intervjupersonerna använder andra idiom för att förklara arbetsmarknadens segregation, och spelet mellan likhet och skillnad framställs på ett helt annat sätt. Invandrarkategoriens och etnicitetens skillnadsskapande kommer då i bakgrunden. Det förekom också att intervjupersonerna åtminstone någon gång under intervjun ifrågasatte invandrarbegreppets lämplighet – vilket inte hindrade dem från att använda det senare under intervjun. En del intervjupersoner ifrågasatte mest i förbigående, som ett kort påpekande om att det i bokstavig mening var felaktigt att kalla personer som var födda i Sverige för ”invandrare”, eller att uppmärksamma att tyskar eller nordamerikaner aldrig blev kategoriserade på detta sätt. Svetlana och Inez var de personer som mest frekvent och ingående stod för denna begreppskritik. Vid flera tillfällen ifrågasatte de rimligheten i den binära oppositionen ”svensk : invandrare”, eller påpekade inkongruensen och vagheten i begreppet ”invandrare”.

Det förekom också tillfällen under intervjuerna då platsförmedlarna och vägledarna *explicit* påpekade att de hinder som ungdomar med invandrarbakgrund

möter på arbetsmarknaden eller i samhället i stort bäst kunde förstås med hänvisning till generella sociala stratifieringsmekanismer. I samband med detta kunde det också hända att intervjupersonerna framhöll att den icke-svenska etniska identiteten och lojaliteten, eller invandrarkategoriseringen, var av mindre betydelse i sammanhanget. Ett exempel på denna argumentation framkommer i intervjun med Kristina, där hon hävdar att de kunskapsbrister som ungdomarna i hennes upptagningsområde uppvisar i första hand bör förklaras med hänvisning till deras klassbakgrund, och inte till deras etniska bakgrund eller invandrarstatus.

Fredrik: Om du jämför dina erfarenheter av ungdomar med invandrarbakgrund och dom som inte har det, är det i några avseenden som dom skiljer sig åt?

Kristina: Ja. Ja, det är ju klart det gör. Men det är en svår fråga. Pratar vi då om ((namnet på området)) nu, om svenska ungdomar i ((namnet på området)), eller pratar vi om svenska ungdomar i allmänhet ((skratt))? [Fredrik: ((ohörbart)).] I andra områden, på Östermalm, eller - nu har jag inte jobbat där, men alltså, hur säger du, eller? [Fredrik: Totalt i samhället.] Ja, vad som skiljer, som jag tycker främst då, det är det som jag pratade om tidigare, att dom här (ungdomarna) saknar goda förebilder, de vet helt enkelt inte lika mycket som motsvarande åldersgrupp svenskar ungdomar, varken om studier eller om olika yrken eller – i andra sammanhang – motivationer eller ((ohörbart)) eller mål. Det skiljer sig väldigt mycket tycker jag, generellt. Men sen finns det ju alltid undantag. Och jag, jag menar (att) det här är ju, det är ju inte frågan om etnisk bakgrund, det är ju en klasskillnad också. Tycker jag i alla fall. Typ om man pratar med ungdomar. Om det nu hade funnits fler svenska ungdomar här, så hade man, vi kan säga att de är väldigt lika de här invandrarungdomarna vi pratar om. Men jag har inte träffat så många som är svenskar.

Fredrik: Så att det är en klassfråga?

Kristina: Jag tror det.

Bristerna är, enligt Kristina, en produkt av klasssamhällets stratifierande mekanismer. Frågan om i vilken utsträckning hennes erfarenhet av ungdomar med invandrarbakgrund skiljer sig från erfarenheterna av andra ungdomar går inte att besvara, hävdar hon, om vi inte tar med i beräkningen *vilka* svenska ungdomar vi talar om. Hon antar att svenska ungdomar i området, om de hade funnits, hade varit mer lika de ungdomar med invandrarbakgrund som bor i området, än de svenska ungdomar som bor på Östermalm. I citatet refereras således till Stockholmsområdets segregerade geografi. Den välbärgade innerstadsdelen får symbolisera den grupp av människor som genom samhällets stratifierande mekanismer hör till den gynnade sidan när olika resurser fördelas på ett ojämlikt sätt. Här är det ”klasskillnad” som gör skillnaden.

Inez anser också att just den här strukturerande principen är central för förståelsen av arbetsmarknadens segregation, och det förhållande att migranter och/eller deras barn oftare än andra sociala kategorier återfinns bland dem som

intar de sämre positionerna på denna marknad. Hon argumenterar för att faktorn klasstillhörighet måste vara med i diskussionen om ungdomars arbetsmarknadschanser. Klasstillhörigheten är minst lika viktig som invandrarskapet.

Fredrik: Vi har ju använt och utgått från det här ordet ”invandrare” hela tiden i den här undersökningen, och tycker du på något sätt att ... har det styrt frågandet i någon speciell riktning tycker du? Att vi har använt konsekvent begreppet ”med invandrarbakgrund” i alla frågor, vad skulle du säga?

Inez: Ja, problemet är att det inte finns något annat ord, som ((utelämnat ord)). Det finns, ja, i så fall så skulle man säga ((suckar)) ... icke-(svensk)födda, nej det går inte heller. Det finns inte något ord som (passar), för att nämna just den gruppen. Samtidigt som vi alla vet att det ordet är, det är som att säga ”svenskar” också. När jag kom till Sverige så var det en kille som frågade mig om jag tyckte om svenskarna, eller vad jag tyckte om svenskarna. Vilken svensk? Jag kan inte stoppa alla svenskar i samma säck, man kan få så många olika erfarenheter från olika människor. [Fredrik: Ja just det ja.] Och en annan sak som man sällan nämner, det är det här med klasstillhörighet. [Fredrik: Ja just det.] Det är väldigt, om man ((utelämnade ord)). I vissa länder är det här med klasstillhörighet någonting jättestort.

Fredrik: Ja just det, det behöver man bara åka till England för att se. [Inez: Mm.] För att ta ett nära exempel.

Inez: Just det, det är mycket stort, särskilt i Latinamerika. Där klyftorna är så enormt stora.

Fredrik: Skulle du säga att det var något som påverkade arbetsmarknadschanserna också i ((utelämnade ord)). De frågor som jag har frågor här om ungdomarna, vad gäller sökmönster och så där, och (är det så) att det här med klassbakgrund också påverkar mycket?

Inez: Ja, det tror jag, det tror jag, att klassbakgrund påverkar väldigt mycket. Det är då förstås överklassarna som har större, vad skulle man säga, mer ”go”. /.../ Det är en skillnad, förstås. Det händer förstås att man ser till exempel iranier, iranska ungdomar som kommer från familjer som har haft det bättre, det är de som tar för sig, de tar för sig mycket mer än andra, till exempel eritreaner.

”Överklassarna” har mer ”go”. Klasskillnaderna påverkar vårt agerande och våra möjligheter på arbetsmarknaden. Genom klassklyftornas verkan har vi olika förutsättningar. Utsagan implicerar också att just den här sociala stratifieringsprincipen går på tvärs mellan etniska grupper och med dem relaterade kategoriseringsformer. Det är lika svårt att generalisera om svenskar – ”jag kan inte stoppa alla svenskar i samma säck” – som det är att generalisera om personerna i kategorin invandrare, hävdar Inez. Att det går bättre för iranier än eritreaner i det svenska arbetslivet bör i första hand förstås med hänvisning till de olika gruppernas klasstillhörighet i hemlandet. Generaliseringarna om etniska grupper är för vanliga, men klasstillhörigheten nämns sällan, trots att den är viktig. Var för sig sätter Inez och Kristina namn på de sociala stratifieringsprocesser som de iakttar – det är en fråga om klass.

Sammanfattning

De förklaringsmodeller och problembeskrivningar, scenarier och biografier som jag har beskrivit i det här kapitlet fokuserar på händelser i ungdomarnas tillvaro, och dessa händelsers konsekvenser. Det rör sig om händelser, som av platsförmedlarna och vägledarna antogs vara vanliga eller till och med specifika för dem som skrivs in i kategorin invandrare, och som påverkar dessa ungdomars möjligheter på arbetsmarknaden. Den mest centrala problembiografin berörde det förhållande att föräldrars position på arbetsmarknaden påverkar barnens förutsättningar att lyckas i arbetslivet. Intervjupersonerna hade iakttagit en rad konsekvenser av föräldrarnas marginella position på arbetsmarknaden. Medvetenheten om deras utsatthet medförde t ex farhågor för diskriminering och lågt satta förväntningar i allmänhet, och många ungdomar valde också bort studier av samma anledning. Förmedlarna tyckte sig också ha sett att ungdomar till arbetslösa föräldrar visst för lite om arbetslivet och arbetsmarknaden, eftersom dessa föräldrar på grund av sina marginella positioner i sin tur hade begränsade kunskaper att vidarebefordra. Ungdomarnas kunskapsbrister minskade sannolikheten för ett lyckosamt inträde på arbetsmarknaden, bland annat därför att de sökte fel arbeten.

De lågt satta förväntningarna beskrevs ibland som en alltför långt gången realism. En del ungdomar saknade de vidare perspektiv som förmedlarna tillskrev infödda, svenska ungdomar oftare hade. Denna skillnad förklarades i en del fall med hänvisning till etniska kulturer och traditioner, men huvudsakligen med hänvisning till t ex ekonomiska realiteter och mer omedelbara försörjningsbehov. Ungdomar med invandrarbakgrund var, enligt dessa intervjupersoner, mer benägna än andra ungdomar att prioritera ett arbete framför en sämre betald men kanske mer meriterande arbetsmarknadsutbildning. Här var det således fråga om att de låga förväntningarna förklarades med hänvisning till händelser i den arbetslöses vardag, snarare än till hans eller hennes uppväxtvillkor. Problembiografiernas långa tidsperspektiv byttes ut mot ett betydligt kortare, och ett problemscenario urskiljdes. På samma som i problembiografin beskrev scenariot hur ett initialvillkor – en erfarenhet eller en egenskap – fick ett specifikt utfall som hölls för att vara vanligt; tidsperspektivet var annorlunda men det var en liknande idealtypisk social risk som pekades ut. Andra liknande problemscenarier beskrev hur arbetslösheten reproducerade sig själv till en långtidsarbetslöshet, genom att ungdomar på olika sätt förändrade sitt sätt att leva och tänka när de blev arbetslösa.

Ett genomgående drag i dessa beskrivningar, biografier och scenarier är att intervjupersonerna huvudsakligen *inte* försöker att förstå ungdomarnas situation på arbetsmarknaden med hänvisning till etniska tillhörighet eller kulturell delaktighet. I de här förklaringsmodellerna återfinns inte referenser till sociala sammanhang som, med Richard Jenkins ord, är *internt definierade*

(Jenkins 1997:53), som just etniska grupper. Det finns inte heller några referenser till de värderingar, attityder och normer som sanktioneras genom just dessa sociala sammanhang. Den etniska dimensionen var inte närvarande i det avseendet. Den binära oppositionen ”svensk : invandrare” gjordes däremot relevant i sammanhanget, då förmedlarnas sätt att beskriva ungdomarnas arbetslöshet ofta redogjorde för erfarenheter som relaterades till ungdomarnas eller deras föräldrars invandrarstatus. Men snarare än att utgå från ungdomarnas ”självalda” – i meningen internt definierade (jfr ovan) – identiteter, lojaliteter och värderingar, pekar förklaringsmodellerna i det här fallet mot situationer som huvudsakligen är formade av den infödda majoritetens sätt att förhålla sig till den invandrade minoriteten. Problembeskrivningarna pekar i det här fallen ytterst på de hinder som immigranter och deras barn möter, just därför att de är immigranter eller barn till immigranter, och som primärt uppkommer *oavsett* deras viljemässiga agerande. Etniciteten förefaller inte vara närvarande, men det är givetvis hypotetiskt möjligt att se majoritetens exkluderande förhållningssätt som en aspekt av *svensk* etnicitetsformering.

Logiken i de ovan beskrivna resonemang har en allmängiltig, universaliserande dimension. Den tar visserligen fasta på erfarenheter som är specifika för en speciell kategori av människor, nämligen invandrare, men likväl finns det ett universaliserande drag i dem. Framställningarna beskriver allmänmänskliga sätt att reagera på svårigheter i vardagslivet, som huvudsakligen är bestämda av mer övergripande sociala strukturer. Det sätt på vilket reaktionssättet beskrivs underförstår en generell psykologi. Vi är alla lika mycket disponerade att bli missmodiga och krassa. Likheter betonas och förekomsten av eventuella djupt liggande olikheter underkommuniceras. Den skillnadsskapande modell av mänskligt handlande, kännande och tänkande som etnicitetsbegreppet implicerar är huvudsakligen frånvarande i de här framställningarna.

7. Avslutande diskussion

Avhandlingen har analyserat hur arbetsförmedlare beskriver och förklarar de hinder och möjligheter som ungdomar med invandrarbakgrund möter på arbetsmarknaden. Syftet har varit att studera hur förmedlarna relaterar dessa beskrivningar och förklaringsmodeller till företeelser som etnicitet, nationalitet, kultur och invandrarskap. Därigenom belyser studien mer generella frågeställningar, t ex hur tjänstemän i offentligt finansierade byråkratier förstår och förhåller sig till att Sverige är ett mångetniskt samhälle, liksom hur likheter och skillnader skapas diskursivt med hjälp av ett etniskt – eller ”etnifierande” – idiom.

Redan i det inledande kapitlet beskrev jag skissartat hur intervjupersonerna i sin strävan att förstå ungdomarnas problem och möjligheter pendlade mellan olika förklaringsmodeller. De tog fasta på ungdomarnas individuella egenskaper, deras etniska identitet och kulturella tillhörighet, deras socioekonomiska position eller olika egenskaper hos arbetsmarknadens efterfrågan på arbetskraft. De var generellt sett mer benägna att förlägga begränsningarna till ungdomarna än till arbetsgivarna och företagen. Hänvisningarna till de arbetssökande och deras egenskaper var dock inte *påtagligt* fler; alla tillfrågade beskrev också någon form av växelverkan mellan individuella dispositioner och samhälleliga strukturer.

Problemfokusering och problembeskrivning

När arbetsförmedlarna beskrev arbetsmarknadssituationen för ungdomar med invandrarbakgrund, hamnade dessa ungdomars svårigheter ofta i fokus. Den svenska arbetsmarknadens etniska segmentering bildade fonden för intervju-samtalen, och det var ungdomarnas utanförstående som var utgångspunkten för dessa diskussioner. Intervjuerna blev således problemorienterade snarare än möjlighetsorienterade, och förmedlarna och vägledarna uppehöll sig mer vid de omständigheter som utgjorde *hinder* för ungdomarnas inträde i arbetslivet och framtida yrkeskarriär och mindre vid de förhållanden som kunde skapa möjligheter. Forskningsprojektets förförståelse och frågeställningar bidrog med all sannolikhet till just denna specifika problemorientering. Med problemorienteringen följde ”problembeskrivningar”, i vilka intervjupersonerna beskriver på vilket sätt ungdomar i kategorin invandrare möter hinder och svårigheter på arbetsmarknaden, vad dessa beror på, och vad man kan/bör göra åt det. Problembeskrivningarna kan på så vis ses som en ram för de diskussioner kring etnisk mångfald, likhet och skillnad som fördes under intervjuerna. Fyra teman tilldelades särskild vikt av intervjupersonerna i deras försök att förstå varför

ungdomar med invandrarbakgrund kan ha svårigheter med att komma in på arbetsmarknaden:

- arbetslivets implicita sociala koder,
- normer och värderingar kring genusrelationer,
- kunskaper i det svenska språket samt
- konsekvenser av föräldragenerationens marginella position på arbetsmarknaden.

Var för sig, utgjorde dessa teman en form av diskursiva knutpunkter, kring vilka diskussioner om svenskhet och icke-svenskhet, likhet och olikhet, normalitet och avvikelse samt inkludering och exkludering fördes under intervjuerna.

Problembeskrivningarna visade sig vara rimliga studieobjekt, därför att de innehåller såväl beskrivande som normativa moment. Man kan betrakta dem som ”modeller av” samhället och världen, vilka implicerar idéer om hur dessa storheter bör vara beskaffade – ”modeller för” samhället och världen (Gerholm 1985, Geertz 1993). Modellerna ”för världen” innehåller uttalade värderingar och normer; i och genom problemformuleringarna artikuleras krav och imperativ liksom uppfattningar om vad som är rätt och fel eller avvikande och normalt. Det ställs krav på vad ungdomar i kategorin invandrare *bör* göra, om de vill undvika att vara arbetslösa, liksom det utkristalliseras vissa uppfattningar om vad som är rätt eller fel – på arbetsmarknaden, men också annorstädes. Det växer fram en ”implicit etik”, som visserligen initieras ur en diskussion kring arbetsliv och arbetsmarknad, men som rätt snabbt överskrider de ramar som tillhandahålls av denna diskussion.

Problembeskrivningar har en tvetydig karaktär. Å den ena sidan formuleras de utifrån en välvillig önskan om arbetsmarknadsmässig integration. De imperativ som följer ur denna strävan kan rätt och slätt förstås som anvisningar för vad som ska till för att ungdomar med invandrarbakgrund ska få större möjligheter i arbetslivet. Å den andra sidan artikuleras där ett icke-pragmatiskt krav på anpassning till en föregivet svensk norm, ett krav som ibland blev assimilatoriskt till sin karaktär. Det var i den här kontexten som de tydligaste ”markeringarna” av svenskhet förekom. Det var här som kontrasterna mellan ”oss” och ”de Andra” tydliggjordes och gränsen mellan svenskt och osvenskt/invandrat drogs. Dessa bilder och föreställningar om svenskhet och invandrarskap kommer jag snart att återkomma till.

Pragmatism och krav på anpassning

Problembeskrivningarna medförde också att det ställdes en del krav på de arbetssökande ungdomarna. Intervjupersonerna ansåg att de borde ändra vissa beteenden eller tankemönster, för att öka sina möjligheter till att få arbete. Kraven som ställdes på ungdomarna föreföll dock komma från olika håll: en del

av dem beskrevs som arbetsgivarnas önskemål, andra framställdes på ett sådant sätt, att det är svårt att avgöra om det var arbetsgivarna eller intervjupersonen själv som ställde dem. Ibland beskrev intervjupersonerna arbetsmarknadens krav som om det också vore deras egna, i andra fall markerade man en tydlig distans mot dem som ställde dem. I kapitel tre och fem framkom hur den problemformulerande diskursen kunde vara "flerstämmig" i det här avseendet. Intervjupersonerna redogjorde för arbetsmarknadens och arbetsgivarnas efterfrågan på "social kompetens" och kunskaper i svenska språket, samtidigt som de tydligt markerade att de inte var eniga med dem. De ansåg att arbetsgivarna ställde för höga krav, och att det fanns skäl att misstänka en dold, diskriminerande ambition. Jämsides med de rimliga kraven fanns även de löjeväckande och/eller orättvisa.¹

Men flerstämmigheten och den kritiska distanseringen uppträdde inte alltid samtidigt. Arbetsförmedlarna beskrev ibland arbetsgivarnas förväntningar utan att distansera sig från dem. Ofta präglades problembeskrivningarna av vad jag har kallat för "arbetslivets pragmatism"; det impliceras att ungdomar med invandrarbakgrund liksom alla andra arbetslösa bör sträva efter att uppfylla arbetsmarknadens krav av den enkla anledningen att det ökar deras möjligheter att få arbete. Även om den kritiska udden dök upp då och då, är det huvudsakliga intrycket att arbetsförmedlarna accepterar arbetsgivarnas krav och efterfrågan, och i detta avseende tillerkänner dem ett "problemformuleringsprivilegium" (jfr Ahrne 1989, Neergaard 2002). Exempel på denna hållning finns huvudsakligen i kapitlen tre och fem.

Men vid ett flertal tillfällen tonades alltså det pragmatiska förhållningssättet ned, och andra motiv eller värden flyttades i förgrunden. Det var tydligt i både kapitel tre och kapitel fem, där arbetsförmedlarna artikulerade önskemål som på en och samma gång anvisade vägen in på arbetsmarknaden samtidigt som de mer eller mindre explicit föreskrev en anpassning till svenskheten. Vissa sätt att vara och agera markerades här som specifikt svenska. I det tredje kapitlet var det vardagslivets och arbetslivets handlingar som beskrevs på detta sätt. Svenskheten låg här väl inbäddad i den vardagliga interaktionen. Att passa tiden beskrevs som en egenskap som utmärker svenskar; att hälsa med ett slappt handslag och slå bort blicken gavs däremot som ett paradigmiskt exempel på hur svenskar *inte* gjorde. Implicit i problembeskrivningarna låg en önskan om en anpassning till det svenska arbetslivets etikett. Samtidigt var den pragmatiska dimensionen fortfarande tydlig, den praktiska "arbetslivsnyttan" i kunskaperna betonades också. Arbetsmarknadens efterfrågan på kunskaper i svenska språket framställdes på ett liknande sätt. Den var delvis baserat på en

¹ Här fanns för det mesta en kritisk udd mot arbetsgivarnas efterfrågan på arbetskraft, även om det ibland också uttrycktes en förstående eller åtminstone rationaliserande hållning gentemot den negativa förförståelse som kan resultera i en etniskt eller rasistiskt segregande rekryteringspraktik (jfr Knocke & Hertzberg 2000:84).

föreställning om språkkunskapernas instrumentella nytta, men också motiverat av en önskan om att ”de Andra” ovillkorligt borde anpassa sig till det svenska samhället och dess svenska kultur.

Gränsen mellan de pragmatiskt motiverade kraven och de assimilatoriska ambitionerna var ofta suddig. Viljan till anpassning till svenskhet kunde förstås som en anpassning till arbetsmarknadens rationalitet och därmed kunde kraven på en inordning i svenskheten beskrivas som en arbetsmarknadsmässig nödvändighet. Å den andra sidan kunde kraven på en anpassning till (det svenska) arbetslivets regler och praktiker överföras till en större arena – hela (det svenska) samhället i sig. När normen skapades på detta sätt blev imperativet riktat mot de arbetslösa i kategorin invandrare entydigt: av den som vill in i arbetslivet krävs en försvenskning. I en cirkulär rörelse kunde kraven förstärka varandra. Denna ömsesidigt förstärkande logik skapade en kraftfull norm eller en ”doxa” (Bourdieu 1977). Samtidigt intog dock arbetsförmedlarna en relativt fri hållning gentemot arbetsmarknadens krav. Arbetsgivarnas diskurs var inte helt hegemonisk.

Den problemformulerande logiken var således *inkluderande* till sin natur, liksom den arbetsförmedlande verksamheten och hela den övergripande arbetsmarknadspolitiken. Målet var att de arbetslösa ska kunna komma in i eller tillbaka till arbetslivet. Den inkluderande ambitionen hade, som sagt, delvis karaktären av en välvillig strävan efter arbetsmarknadsmässig och socioekonomisk integration. Arbetsmarknadens rationalitet anger under vilka former denna inkludering kan och bör ske. Samtidigt frammanades en annan normalitet, till vilken anpassning krävdes. Det var den svenskhet eller svenska kultur som arbetslösa i kategorin invandrare hade att föga sig efter, i den mån de önskade en mer fast position i det svenska arbetslivet. Inkluderingen i arbetslivet föreföll kräva att vissa föregivet icke-svenska sociala praktiker exkluderades.

Men det fanns också tillfällen när anpassning anbefalldes utan hänvisning till möjligheter och svårigheter på arbetsmarknaden. Den pragmatiska dimensionen kom tydligt i bakgrunden när ”de Andras” icke-svenska genusordningar diskuterades. Då ramlade den arbetsmarknadsmässiga rationaliteten ner flera punkter på dagordningen; intervjupersonerna markerade en tydlig skillnad mellan det svenska och det icke-svenska, och det var två storheter med olika värdeladdning. En svensk genusordning präglad av jämställdhet och valfrihet kontrasterades mot en icke-svensk, karakteriserad av begränsad rörelsefrihet, kontroll och även våld. I beskrivningen av den sistnämnda ordningen framträdde ”invandrar mannen” som en begränsande gestalt, som sanktionerades av den egna etniska eller religiösa gruppens kollektiva värderingar och ibland med hot om våld utövade makt över kvinnorna i sin omedelbara närhet. Det hände också, enligt samma framställning, att samme man underlät att visa respekt inför den auktoritet som kvinnliga arbetsförmedlare representerade, genom att ifrågasätta beslut och kräva samtal med en manlig överordnad.

I intervjudiskursen framträdde också en motpart till denna gestalt: den unga ”invandrarkvinnan” som arbetade hårt i hushållet, sökte arbete men hade svårt att komma in i arbetslivet, och som var kontrollerad av sin make och manliga släktingar. Det var en ung och kämpande kvinna som med alla till buds stående medel försökte bryta sig loss från olika förhindrande omständigheter. Denna unga kvinna beskrevs som en avvikelse från den egna etniska gruppens normer och värderingar, som med viljan till frihet avvek från den genusordning hon var insocialiserad i. Den normativa laddningen i det binära motsatsparet ”invandrarkvinnan : invandramannen” var lika tydlig som i det ovannämnda motsatsparet ”svensk genusordning : invandrad genusordning”. Mannen representerade kulturen och den etniska gruppen; han ställde kraven och hon fogade sig efter dem. Intervjupersonernas dom var entydig: han var klandervärd och hon att beklaga. Med detta framställningssätt, och påföljande normativa omdömen, följde också att orsaken till den unga kvinnans arbetslöshet och utanförstående förlades utanför henne själv. Villkoren för inkluderingen var tydliga: det var anpassning till svenska normer som krävdes.

Denna normativa uppdelning löstes upp när den unga ”invandrarkvinnan” iklädde sig hijab. Detta blev tydligt när intervjupersonerna diskuterade situationen på arbetsmarknaden för de kvinnor som klädde sig på detta sätt. Intervjupersonerna ansåg att dessa kvinnor hade mycket svårt att få arbete, och att svårigheterna till stor del berodde på arbetsgivarnas motstånd att anställa någon som klädde sig så. Men till skillnad från hur de i övrigt beskrev och värderade arbetsgivares negativa förförståelse av ungdomar med invandrabakgrund, var det tydligt att dessa unga kvinnor fick ta en del av ansvaret för det förhållande att de blev bortvalda på grund av sin icke-svenska identitet, och därmed – i förlängningen – även sin arbetsmarknadsmässiga marginalisering. Den fördomsfulle arbetsgivaren är i det här fallet inte lika klandervärd som annars, och även om han inte går helt fri från kritik, är det uppenbart att bruket av hijab förskjuter frågan om ansvar och klander på ett tydligt sätt.

Genussystem och -praktiker är ett framskjutet drag i den bild av svenskhet som framträder i intervjumaterialet. Svenskheten är jämställd, och jämställdheten är svensk – åtminstone i en jämförelse med ”de Andras” patriarkala genusordningar. Relationen mellan kvinnor och män var en projektionsyta för positiv självvärdering. I övrigt framträdde i intervjumaterialet en svenskhet som huvudsakligen fick sin relevans i relation till arbetslivet och dess sociala miljöer. Som svenskt markerades strävan efter konsensus, formalisering, exakt tidspassning, korrekthet och vårdad klädsel, men också överdriven punktlighet och konfliktundvikande, dygder som var kompatibla med arbetsmarknadens rationalitet. Det som i förstone markerades negativt kunde lätt förvandlas till uppskattande och bekräftande beskrivningar av den egna gruppens dygder. Konfliktträdsla kan bli kompromissvilja, anpasslighet eller fredlighet, liksom överdriven punktlighet kan översättas till en funktionell punktlighet. Stereotypernas negativa konno-

tationer kan lätt konverteras till individuella egenskaper som anses vara lämpliga i arbetslivet.

Diskurs, byråkrati och struktur

Med frågan om arbetsmarknadschanser för ungdomar med invandrarbakgrund som inledning till en studie av hur handläggare i en gräsrotsbyråkrati – i det här fallet alltså arbetsförmedlare – förstår och begreppsliggör etnisk pluralism, är det således uppenbart att det som jag har valt att benämna ”problemformuleringar” lätt kommer i blickfältet. Det är i den specifika diskursiva formen som gränsen mellan normalitet och avvikelse, svenskhet och andra etniciteter eller majoritet och minoritet dras upp, omformuleras och reproduceras, och det är där som olika förklaringsmodeller prövas och tillämpas. Att detta specifika sätt att tala om etnicitet, tillhörighet och normalitet får företräde går till viss del att relatera till den arbetsförmedlande verksamheten och intervjupersonernas egenskap av gräsrotsbyråkrater. Arbetsförmedlare är en yrkesgrupp som, liksom andra byråkrater av denna sort, har rätt att definiera andras problem, i den mån det är relevant för deras verksamhetsområde, och att föreskriva lösningar på dessa problem. Problemdefinierandet är en del av den process i vilken klienter konstrueras. Förmedlarna har också rätt att förvänta sig att klienten tar till sig deras definitioner och lösningsförslag; hotet om rapportering till a-kassa eller socialförvaltning innebär ju att de har inflytande över de arbetslösas utkomstmöjligheter. Intervjuns ”problemutpekande” är i så måtto en integrerad del av arbetsförmedlarnas yrkesverksamhet, och den aspekten av arbetet har de tagit med till intervjuerna.

Det finns flera exempel på hur utformningen av förmedlingsarbetet bidrog till att vissa teman blir relevanta för intervjupersonerna, och hamnar högt upp på den dagordning som implicit uttrycktes under intervjuerna. Samma förhållande gäller för den institutionellt sanktionerade, inombyråkratiska taxonomi som arbetsförmedlarna hade att förhålla sig till. Denna taxonomi föreskriver hur de sökande ska kategoriseras: om de kan ta ett arbete med en gång, om de är i behov av åtgärd eller utbildning eller om det inte är någon större idé att ge ut resurser på dem.² I valet mellan dessa kategorier gäller det att bedöma de sökandes egenskaper och möjligheter. Denna ”klientkonstruerande” bedömning gällde förstås egenskaper som är lämpliga att ha på arbetsmarknaden.

Men det platsorienterade arbets sättet medförde också att den sökandes sätt eller förmåga att *söka* arbete kom att bedömas. Själva sökandet var ju, i denna

² Det sistnämnda alternativet gäller om arbetet är organiserat på det sätt som det var på de förmedlingar som Åsa Mäkitalo studerade, dvs att kategori 14 används för sökande som antas vara ”hopplösa fall” utan möjlighet att få arbete inom överskådlig tid, istället för de personer som tillfälligt befinner sig utanför arbetskraften, vilket var den ursprungliga intentionen med denna kategoribildning (Mäkitalo & Säljö 2002:16ff, se kap 2).

verksamhets ordning, att betrakta som ett heltidsarbete, med alla de krav som detta ställer. I de åtgärder som riktades mot ungdomar lärde man ofta ut kunskaper om hur man tar kontakt med arbetsgivare brevledes och hur man betar sig vid intervjuer. Åtgärderna var bl a inriktade på att föra ut kunskaper om ”det rätta sökbeteendet” och därmed om arbetslivets sociala koder. Därmed hamnade frågan om informella kvalifikationer eller ”social kompetens” på förmedlarnas yrkesmässiga dagordning. Detta torde också ha inneburit att klientkonstruktionen i det platsinriktade arbets sättet medförde en bedömning av de sökandes sätt att agera socialt. Att denna fråga verkligen befann sig på intervjupersonernas dagordning framkom tydligt i kapitel tre.

Det fanns även andra omständigheter som bidrog till denna prioritering av informella kvalifikationer. Ett annat ”produktionsvillkor” vid tillkomsten av problemformuleringarna, som är direkt relaterat till den arbetsförmedlande verksamheten, är hänsynstagandet till arbetsgivarnas behov och önskemål. I kapitlen tre och fem framgick hur detta hänsynstagande har medfört att arbetsgivarnas definitioner och beskrivningar av samhället har fått ett visst utrymme i förmedlarnas egen tankevärld, som det har kommit till uttryck i intervjumaterialet (jfr ovan). Det är tydligt att arbetsförmedlingen har varit under diskursiv påverkan från arbetsgivare i allmänhet och rimligtvis specifika företag i synnerhet. Samtidigt finns det gränser för denna påverkan; det märks när intervjupersonerna ifrågasätter rationaliteten i arbetsgivarnas önskemål eller påpekar att begreppet social kompetens är ”ett modeord”.

Den låga efterfrågan på arbetskraft och den höga arbetslösheten under större delen av 1990-talet förstärkte, tillsammans med det platsorienterade arbets sättet, arbetsgivarsidans inflytande. I denna för svenska förhållanden extrema situation fanns många sökande till de tillgängliga platserna, och arbetsgivarna kunde ställa en mångfald av krav – inte endast på formella kvalifikationer, utan även andra, mer personliga och idiosynkratiska krav. Detta är troligen även en orsak till att betoningen av informella kvalifikationer och kunskaper om arbetslivets sociala koder har fått så pass stort utrymme vid intervjuerna. Då arbetsgivaren har utrymme att ställa långtgående och detaljerade krav på de sökandes personliga egenskaper följer en vilja och ett behov av att skärskåda, jämföra, bedöma och gradera de kunskaper som används i vardagens mellanmännliga förhållanden. Det pragmatiskt motiverade skärskådandet och graderandet får uppenbarligen även konsekvenser för hur gränsen mellan svenskt och icke-svenskt dras. De informella kvalifikationerna blir en projektyta för föreställningar om svenskhet, skillnad och likhet, och där finns även referenser till etablerade och varaktiga nationalistiska stereotyper (jfr Daun 1998): svensken är konfliktundvikande, konsensusinriktad och van vid strikt tidspassning.

Här fanns det således plats för påverkan av diskurser artikulera de utanför Arbetsmarknadsverket. Företagens sätt att ställa krav och definiera kvalifikationer hade fått stort utrymme, vilket delvis är en konsekvens av det plats-

orienterade arbetssättet. Samtidigt markerade intervjupersonerna ibland gränser för hur långt arbetsgivarsidans inflytande fick gå. Företagens krav kunde bli ifrågasatta. Påverkan från de ”utombyråkratiska” aktörerna och diskurserna omtalades fortlöpande av intervjupersonerna. En vanlig anmärkning var att det trots allt var arbetsgivarna som var de mest resursstarka och inflytelserika aktörerna på arbetsmarknaden, och att det var de som i sista instans alltid avgjorde vem som skulle bli anställd. Med detta påpekande följde ibland att de uttryckte en acceptans för arbetsgivarnas sätt att ställa krav, och ibland en anmärkning om att man i grund och botten var maktlös mot dem som hade etniskt diskriminerande önskemål om sökande.

Intervjupersonerna identifierade också andra hegemoniska aktörer, bl a den eller dem som ansågs komma med orättfärdiga anklagelser om rasism eller fientlighet mot kategorin invandrare. Dessa aktörer tillskrevs så pass stort inflytande att deras kritiska omdömen hade en censurerande effekt: folk vågade inte uttrycka sin mening. Ibland lokaliserades dessa aktörer till media, vid andra tillfällen lokaliserades de inte över huvud taget. Var de än befann sig, så begränsade de möjligheterna till att uttrycka önskemål om att kategorin invandrare borde anpassa sig till svenskhet och svensk kultur eller att uttrycka negativa omdömen om personer i denna kategori. När dessa krav ändå formulerades, tillskrevs de en mothegemonisk karaktär; en mothegemonisk positionering som rättfärdigade uttalandet och rationaliserade det sagda. Samtidigt underströks att det som skulle sägas verkligen var relevant – det måste sägas, trots att den som talar löper risken att bli hårt men orättfärdigt kritiserad. Två positioner identifierades här: hegemonin och mothegemonin. I denna makt- och underordningsrelation försvann en part eller grupp av aktörer ur synfältet. Den hegemoniska kamp som föreställdes utspelas utan dem som omtalades. De som befann sig allra underst, och inte deltog i samtalet, hamnade i bakgrunden. På så vis förstärktes med denna trop indirekt uppdelningen mellan ”vi” och ”dom”, de som talar och de som omtalas.

Vem är invandrare?

Den binära oppositionen ”svensk : invandrare” var det tydligt dominerande sättet att skilja mellan ingrupp och utgrupp i intervjumaterialet. Andra möjliga sätt att skilja mellan ingrupp och utgrupp var betydligt mindre frekventa. I Ams centrala dataregister mäts tex tillhörighet och främlingskap i termer av medborgarskap, men denna institutionaliserade nomenklatur användes sällan under intervjuerna. Forskningsprojektets ambition att tydligt skilja mellan å ena sidan ungdomar som var födda i Sverige av invandrade föräldrar och å andra sidan ungdomar som själva hade invandrat, föreföll heller inte vara lika relevant för arbetsförmedlarna, att döma av intervjumaterialet. Det innebär också att ifrågasättandet av dikotomin ”svensk : invandrare” var betydligt mindre frekvent i

intervjudiskursen, jämfört med det nya etnicitetspolitiska paradigmet som var på väg att spridas då intervjuerna genomfördes. Det institutionellt uppbackade ifrågasättandet av invandrarbegreppets relevans kom relativt sällan till uttryck.

Vid upprepade tillfällen användes kategorin invandrare som en kontrastkategori för att definiera och markera svenskhet. Att den var en ofta förekommande social "sorteringsprincip" är inte någon slump. Inledningsvis påpekades att vi i forskningsprojektet "Arbetsmarknadschanser för ungdomar med invandrarbakgrund" indirekt tog med oss den binära oppositionen "svenskar" och "invandrare" in i intervjusituationen från projektplanen. Forskningsprojektet fokuserade visserligen på arbetsmarknadschanser för ungdomar med invandrarbakgrund – men uppdelningen "med invandrarbakgrund : utan invandrarbakgrund" ligger ju mycket nära dikotomin "svensk : invandrare". Mot bakgrund av den sämre arbetsmarknadssituationen tog vi initiativ till att samtalet om arbetslöshet, segregation och diskriminering fördes med utgångspunkt i den sociala sorteringsprincipen "med eller utan invandrarbakgrund". Att göra en analytisk poäng av det faktum att intervjupersonerna om och om igen gör en koppling mellan problem på arbetsmarknaden och ungdomarnas invandrarstatus, och att det diskursiva utpekandet av invandrarkategorin som en problemkategori därmed fortsätter, är därför poänglöst.

I intervjumaterialet framstår kategorin invandrare som vid och elastisk. De personer som skrivs in i denna kategori tillräknas en rad egenskaper, tänkesätt och handlingar, och inte sällan motsäger de varandra. I kapitel tre redogjorde jag för exempel på detta. Ungdomar med invandrarbakgrund beskrevs som både bättre *och* sämre än andra ungdomar på att passa tiden samt både mer *och* mindre utåtriktade eller självsäkra än andra. Motsägelsefullheten var delvis skenbar, det var vanligtvis fråga om att olika personer, sannolikt med vitt divergerande erfarenheter och olika grupplöjaliteter eller sociala positioner, var för sig beskrevs som representanter för kategorin invandrare och tilldelades var sin "invandraregenskap". Icke desto mindre var kategorin mycket rymlig. Jag tror att en viktig aspekt av denna elasticitet eller rymlighet är att kategorin invandrare är en externt definierad kategori, avgränsad och tilldelad ett innehåll utifrån ett dominerande expertperspektiv, av personer som själva inte är delaktiga i kategorin. Det formuleras huvudsakligen från ett problemfokuserande perspektiv, vilket tidigare har påpekats vid ett flertal tillfällen (jfr kap ett), även om undantag finns. Termen "invandrare" får ofta, liksom den etniska identiteten, funktionen av ett kärl (jfr Barth 1969), och i detta kärl ryms såväl ideologiskt grundade och socialt accepterade problemformuleringar som mer subjektiva och idiosynkratiska tankar och känslor. Den stora skillnaden är dock att kärlet den här gången till största del fylls på utifrån och inte inifrån; de personer som berörs har dessutom avsevärda svårigheter med att kontrollera vem som fyller på, och med vad han eller hon gör det.

Vi har också sett vilka kategorier och etniska grupper som vanligtvis omnämns i problembeskrivningarna. Till de etniska grupper, som tillskrivs samma hinder och problem som den externt definierade kategorin invandrare, hör i första hand grupper från Afrika och Mellan Östern, och huvudsakligen muslimska grupper. Till de kollektiv som ligger nära kategorin invandrare på det semantiska fält som intervjudiskursen upprättar hör just de grupper som tidigare, i det koloniala paradigmet, beskrevs som avvikande i rasifierande termer och/eller som "underutvecklade" i ett eurocentristiskt och teleologiskt evolutionsperspektiv på samhällelig utveckling. De personer som betecknas som "svarta" eller "bruna" dominerar i kategorin invandrare. Samma personer återfinns också bland dem som ett urval svenskar i Charles Westin och Anders Langes enkätundersökningar anser befinna sig på en stor "etniskt distans" eller ett stort "kulturellt avstånd" från dem själva (Westin 1987, Lange 1992, 1995, Lange & Westin 1993). Muslimer, turkar, somalier, personer från afrikanska länder och romer hör till de grupper som om och om igen skrivs in i kategorin invandrare och tillskrivs (problematiska) "invandraregenskaper". Samtidigt finns det antal invandrade grupper, som finnar, tyskar, polacker eller nordamerikaner, vilka sällan nämns i sammanhanget: de förefaller helt enkelt inte vara en del av kategorin invandrare. Kategorin invandrare förefaller i så måtto ha det koloniala paradigmets etik och estetik som en diskursiv resonansbotten.

Kultur

Den nya etnicitetspolitikens ifrågasättande av kulturbegreppets relevans hade ännu inte spridits till de förmedlingskontor där våra intervjupersoner var verksamma. Ifrågasättandet kom åtminstone inte till uttryck under intervjuerna. De förklaringsmodeller där kulturbegreppet var centralt hörde till de vanligast förekommande. Framför allt i kapitel tre och fyra, men även i kapitel fem, har vi vid ett flertal tillfällen kunnat se hur de beteenden och egenskaper, som enligt intervjupersonerna är till nackdel för ungdomars möjligheter att komma i arbetslivet, förstods såsom *kulturellt* betingade. Svårigheter med att arbeta kvällar och helger, språksvårigheter och dispositionen att inte följa vissa koder i mötet med potentiella arbetsgivare – alla dessa "förhindrande omständigheter" förklarades av arbetsförmedlarna med hänvisning till de arbetssökandes kultur. Många gånger var dessa problemformuleringar så beskaffade, att det kulturellt härledda beteendet ansågs vara den *främsta* orsaken till den marginella positionen på arbetsmarknaden. Den kulturella betingningen består i att handlingarna eller egenskaperna i fråga antas vara sanktionerade och kollektivt anammade i den etniska grupp som den arbetslöse tillhör. I en del fall relateras kulturen till religiösa trossamfund, men det var undantagsvis och gällde då muslimska trosanhängare. Den etniska gruppen underförstods, i det här sammanhanget, vara den viktigaste kulturbärande enheten. Kultur och etnicitet var intimt

relaterade. Den etniska gruppens helhet och homogenitet motsvarades på det kulturella planet av en kulturell ordning som huvudsakligen framställdes som ensartad och monolitisk – anammad och accepterad av alla.

Med kulturbegreppet fick intervjupersonerna en förklaring till avvikande beteenden: de sökande agerar på de sätt de gör därför att det är rätt och riktigt i den grupp de tillhör. På så sätt får ej godtagbara avvikelser en mening, de är inte längre anomalier utan delar av en annan grupps socialt sanktionerade praktik. Ordet ”kultur” blir en sammanfattning för ett kollektivt iakttagande av en regel som styr social interaktion. Genom att relateras till en grupps sociala system får anomalin istället en viss logik, den blir så att säga ”läsbar”. Likväl är det huvudsakligen negativt värderade avvikelser som kulturbegreppet får förklara. I våra intervjuer förekommer det ett trettiotal längre resonemang där ordet ”kultur” använts som ett centralt begrepp. I över tjugo av dessa är det problematiska och negativt värderade företeelser som kommenteras, i de resterande fallen används det för att förstå mer neutrala händelser. Inte i ett enda fall var ”det kulturella” något positivt eller värdefullt i sig. Kulturbegreppets möjlighet att understryka tankars och handlingars kollektiva aspekter gjorde det till ett potent diskursivt verktyg för att knyta negativt värderade egenskaper till ett helt kollektiv. Det var inte ofta som starka och ovillkorliga generaliseringar gjordes samtidigt med likaledes starka och ovillkorliga normativa omdömen, men det förekom; exempel på detta finns huvudsakligen i kapitel fyra. Genom att beskriva ett kollektiv som en ”patriarkal kultur” definierades ”de Andras” sociala liv och organisation genom deras negativt värderade egenskaper. Gruppen i fråga blev mer eller mindre identisk med dessa negativt värderade egenskaper.

Den svenska kulturen framställdes vanligtvis som lika enhetlig och monolitisk som andra etniska kulturer. Skillnaden var att den svenska nästan uteslutande beskrevs i positivt värderande termer. Det var till denna kultur som arbetslösa i kategorin invandrare borde anpassa sig, dels för att deras möjligheter i arbetslivet skulle bli större, men också av hänsyn till den svenska kulturens egenskap av att vara just svensk och dominerande i Sverige, eller för att den svenska kulturens normer och värderingar helt enkelt ansågs riktigare. Det sistnämnda framkom tydligast i kapitel fyra, i arbetsförmedlarnas syn på genusnormer och -ideal i andra etniska grupper. Där var det pragmatiska momentet förhållandevis svagt, i jämförelse med de anpassningskrav som ställdes av arbetsförmedlarna i kapitel tre och fem.

Ett av den föregivet svenska kulturens företräden var, enligt intervjupersonerna, att den gav gruppmedlemmarna ett visst mått av tanke- och handlingsfrihet, något som saknades i de kulturer som den kontrasterades mot. I den svenska kulturen var kvinnor fria att välja yrke, och barn fria att fantisera om drömyrke, vilket de inte var i andra kulturer. I dessa sistnämnda fall beskrev kulturbegreppet en traditionell ordning som snarast hämmade dessa friheter.

”De Andras” kultur är inte kompatibel med ”vår” frihet. Att ”de Andra” vidmakthöll sina värderingar eller praktiker beskrevs vid en del tillfällen som närmast kompensatoriska handlingar för att stärka individen eller gruppen. Det förstärker bilden av att dessa kulturella ordningar inte är riktigt lika rationella eller funktionella som den svenska – de anammas på grund av sin kompensatoriska funktion, inte tack vare sina inneboende kvalitéer. Därmed avviker den, enligt denna argumentation, från den svenska kulturen. I den kontrasterande framställningen av den föregivet svenska kulturen tillskrevs denna en närmast ”akulturell” tanke- och handlingsfrihet. Svenskhetens kultur var i det här avseendet inte kulturell på samma sätt som ”de Andras” kultur. Denna egenskap förstärktes när intervjupersonerna framhöll att svenskhetens kulturella praktiker överensstämde med det (sen)moderna arbetslivets krav. Logiken i de utsagor där detta argument förekommer bildar en kedja av likheter, som visar hur denna motsägelse är möjlig: ”kulturlöshet” liknar ”rationalitet” som i sin tur liknar ”normalitet” som, slutligen, liknar ”svenskhet” eller ”svensk kultur”.

I avhandlingens inledning refererades till de kritiska diskussioner som har förts kring begreppet kultur, och hur detta har kommit att användas i utomvetenskapliga sammanhang, inte minst i socialpolitiska diskurser. Utifrån vad som har framkommit i denna avhandling finns det anledning att instämma i en del av denna kritik. Kulturbegreppet förefaller vara väletablerat bland de arbetsförmedlare som är intervjuade, liksom i den byråkratiska kontext där de är verk samma. Termen har en privilegierad position bland de tankeverktyg som dessa tjänstemän och handläggare använder i tolkningen av sin omgivning. Det är också tydligt att den kulturella förklaringsmodellen lämnar en hel del av de arbetslösas tillvaro i skuggan, okommenterad. Påverkan från de sociala strukturer som ligger utanför det omedelbara sociala nätverket – familjen, släkten, vänner i samma etniska grupp – blir nästan osynlig. Värderingar och normer blir viktigare än konjunkturer, och arbetslösheten blir ett personligt problem snarare än ett samhälleligt.

Genom den direkta kopplingen till de kulturellt härledda beteendena knyts arbetslöshetens utanförskap till den etniska tillhörigheten och identiteten; just de värderingar, normer och praktiker som, enligt det etniska/nationalistiska tankeschemat, antas vara viktiga för grupp tillhörighet får förklara marginaliseringsprocesser och utanförstående. Vardagslivets motgångar lyfts ur sitt sammanhang och får genom hänvisningen till etniska eller nationella kulturer en helt annan beständighet. Det är en meningstillskrivande process som medför att variationen i vardagslivets erfarenheter transformeras om till att bli ingredienser i en fast kulturell identitet. Därmed etableras den kulturella homogenitet som i nationalistisk retorik ”aspirerar på tidlöshet” (Herzfeld 1992:108). Att dessa motgångar knyts till nationella eller etniska karaktärer kan, enligt de argument jag presenterade inledningsvis, dessutom få påtagliga politiska konsekvenser.

Med utgångspunkt i intervjuerna är det svårt att avgöra huruvida kulturella faktorer rent generellt sett överbetonas, på bekostnad av strukturella och klassmässiga faktorer, och likaså om detta innebär att ”reella åtskillnader och problem döljs” (Ålund 1997:12). De frågorna är helt enkelt svåra att svara på utifrån detta material. I de förklaringsmodeller där begreppet ”kultur” är centralt hamnar förvisso vissa delar av tillvaron utanför bilden. Men det är likväl tydligt att de arbetsförmedlare vi intervjuade även hade andra förklaringsmodeller, där svårigheter att komma in i arbetslivet förstods som effekter av arbetsmarknadens konjunkturen, arbetsgivares negativa – diskriminerande – förförståelse av ungdomar med invandrarbakgrund och/eller av deras föräldrars marginella position i det svenska arbetslivet. Det sistnämnda förhållandet var, enligt intervjupersonerna, i sin tur också en konsekvens av den ovannämnda negativa förförståelsen. Det svenska majoritetssamhällets institutioner går inte fria från kritik i intervjumaterialet. De strukturella och klassmässiga faktorerna är omtalade; dessa problem var inte helt dolda. Däremot är det uppenbart att det sätt som kulturbegreppet används i den här kontexten ger den etniska identiteten ett tydligt företräde framför andra identifikationsobjekt. Det sätts helt enkelt ett likhetstecken mellan kulturbärande kollektiv och etnisk grupp. Andra kulturbärande kollektiv omnämns däremot mycket sällan.³ Likaså underkommuniceras möjligheten till eller förekomsten av hybrida, mindre enhetliga identitetsformer.

I det sjätte kapitlet beskrevs hur de arbetssökandes/arbetslösas etniska identiteter tonades ner, hur andra förklaringsmodeller blev relevanta, och hur andra sociala kategoriseringsprinciper användes. De generella, psykologiserande förklaringsmodellerna som förekom i detta kapitel grundade sig i en föreställning om hur människor tänker och handlar som i första hand betonar allmänmänskliga egenskaper. ”Problembiografierna” och ”problemscenerierna” grundade sig i generella resonemang om hur människor i nyligen invandrade minoriteter har svårt att komma in i majoritetssamhällets olika sociala sfärer, och

³ På den här punkten avviker arbetsförmedlarnas kulturbegrepp på ett tydligt sätt från de begreppsdefinitioner som dominerar i etnologisk och socialantropologisk forskning; denna divergens blev tyvärr inte tillräckligt tydliggjord i *Mångfaldens barn söker sin plats*, i det avsnitt där jag analyserar intervjupersonernas förståelse av denna term (Knocke & Hertzberg 2000:100). I socialantropologi, sociologi och etnologi har det under de senaste decennierna ofta varit vanligt att lyfta fram helt andra rumsliga och/eller sociala arenor där kulturella uttryck formas än just nationen eller den etniska gruppen. Därtill kommer att den *holistiska* ambition, som följde med det struktur-funktionalistiska paradigmet inom socialantropologin och länge var en av ämnets beståndsdelar (Jenkins 1997:5), tydligt har ifrågasatts. Denna ambition resulterade ofta i att den dominerande kosmologins och moralens funktionella integration i en grupps rolluppsättningar, institutioner och interaktionsmönster betonades. Idag understryks snarare den kulturella variation och komplexitet som följer på social stratifiering (Hannerz 1992). Dessa aspekter av människans kulturskapande och -tolkande verksamhet underkommuniceras i intervjupersonernas redogörelser.

hur utanförskapet reproduceras mellan generationerna. Men oavsett om de är ”etniskt neutrala” eller inte, fokuserar förklaringsmodellerna på erfarenheter som är typiska för dem som skrivs in i kategorin invandrare och på en exkluderande process som bidrar till att denna kategori reproduceras. I denna modell betonas olikheten visserligen inte på samma sätt som i den etniska eller kulturella logiken, men icke desto mindre läggs ytterligare ett lager av problemformuleringar kring kategorin invandrare. Gränsen för den kulturella påverkan på de frågor som här avhandlats förefaller således att gå vid de områden där den generella sociala eller socioekonomiska stratifieringens mekanismer styr, och där marknadskrafternas spel mellan tillgång och efterfrågan bestämmer människors agerande. En annan ”kulturfri” sfär utgörs av de allmänmänskliga dispositionerna att reagera på svårigheter i tillvaron. De svårigheter att skriva och läsa som antas bero på kroppsligt nedlagda funktionshinder räknas också bort från kulturens påverkansområde.

Exkurs: till frågan om praktiken

En studie av intervjupersonernas arbetsförmedlande verksamhet hade kunnat belysa vilka innebörder kulturbegreppet tillskrevs i förmedlingens vardagliga praktik. Förhållandet mellan den (kulturaliserande) diskursen och arbetsförmedlarnas handlingar hade då tydliggjorts, och därmed även de eventuella arbetsmarknadsmässiga konsekvenser denna kategoriseringsprincip får. Det låg dock utanför denna avhandlings syfte att besvara frågan om vad som händer i mötet mellan arbetsförmedlare och sökande, liksom den mer generella frågan om hur gränsen mellan ”svenskt” och ”icke-svenskt” dras i och genom förmedlingens arbete. Men å den andra sidan går det att komma med välgrundade hypoteser om detta förfarande utifrån vårt intervjumaterial. Intervjupersonernas reflektioner är ändå tätt förknippade med deras handlingsrationalitet.

Det kulturbegrepp som dominerade i intervjumaterialet är, som jag nämnde ovan, ett förhållandevis effektivt instrument för att göra individuellt handlande till en del av en etnisk identitet. Det beskriver en handlingsrationalitet som i första hand är knuten till självdefinierade gemenskapers kollektiva identiteter, med alla de gränsbevarande och gemensamhetskapande mekanismer som vanligtvis inkluderas i denna sociala form. Den svenska kulturen framstår nästan som en avvikelse i det sammanhanget, den tycks snarare bestå av en funktionell rationalitet eller en moraliskt rättfärdigad normalitet än som ett uttryck för en vilja till gruppssammanhållning. När sambandet kultur och nationell eller etnisk tillhörighet är så pass väl etablerat, finns det sålunda en begreppsmässig förutsättning för att se den arbetslöses agerande – tyckande, tänkande, kännande, etc – som en återspeglning av den kollektiva etniska identiteten. Givet det förhållande att de aspekter av ”de Andras” kultur som diskuteras i avhandlingen huvudsakligen värderas negativt, är det därtill sannolikt att en kulturaliserande

förståelse kan bidra till att likaledes negativt värderade stereotyper produceras eller reproduceras. Det finns en risk för att "den kulturelle Andra" redan på ett tidigt stadium i första hand kommer att betraktas såsom en person disponerad till negativt värderade handlingar. Det gäller i synnerhet om han eller hon kommer från de länder eller grupper som oftast förekommer i problembeskrivningarna (se ovan). Om denna negativa förförståelse är för handen, kommer den självfallet att få konsekvenser för de personer vars möjligheter i arbetslivet påverkas av platsförmedlarnas och vägledarnas rådgivning och beslut (jfr Höglund 1998:40, Neergaard 2002:11).

I en annan riktning pekar det förhållande att arbetsförmedlarna delade den förförståelse som präglade forskningsprojektet "Arbetsmarknadschanser för ungdomar med invandrarbakgrund". De beskrev den etniska segregationen av arbetsmarknaden som ett såväl etiskt som socialt problem och något som man borde sträva efter att förändra. I den mån man urskilde potentiellt diskriminerande handlingar från arbetsgivarnas sida, värderade man huvudsakligen dessa negativt. Däremot var man, som vi har sett, inte enig om hur dessa exkluderande handlingar borde bemötas. En del ansåg tex att man skulle försöka "styra bort" ungdomar med invandrarbakgrund från företag som implicit eller explicit önskade en "etniskt rensad" grupp av anvisade för att bespara dem erfarenheten av behöva möta sådana arbetsgivare. Andra intervjupersoner ansåg däremot att man inte skulle göra sådana överväganden, just därför att det var principiellt viktigt att arbetsgivarnas önskemål inte blev tillgodosedda på den punkten (Knocke & Hertzberg 2000:114ff).

I Ann Runfors (2003) studie av hur lärare i mångetniska förorter förhåller sig till det svenska språkets och barnens kunskapsbrister beskrivs hur inkluderande ambitioner kan få exkluderande konsekvenser. Lärarna i dessa områden betonade om och om igen vikten av goda språkkunskaper, just därför att språket var ett instrument för skapande av delaktighet och tillhörighet i det svenska samhället. Den goda, inkluderande viljan fick dock en del oförutsedda konsekvenser: strävan efter utjämning skapade ett hierarkiserande förhållnings-sätt – elevernas bakgrund och härkomst hamnade ständigt i centrum av lärarnas uppmärksamhet, därför att de ansågs utgöra ett hinder för de utjämnade ambitionerna (Runfors 2003:217). En liknande oförutsedd konsekvens kan urskiljas även i mitt material. Arbetsförmedlarnas sätt att beskriva och förklara skeenden med hjälp av kulturbegreppet kan mycket väl vara ett försök att förstå det som i förstone tycks vara egendomligt eller dysfunktionellt som en rationell handling, vilken måste förstås utifrån sina egna premisser. Kulturbegreppet används i så fall för att smälta samman olika tolkningshorisonter. I försöket att förstå det obekanta eller svårförklarliga handlandet länkas detta till de grupper som de sökande tillhör, och den kollektiva identitet de manifesterar. Men å den andra sidan har vi också sett att kulturbegreppet används i sammanhang där denna sammansmältning förmodligen inte är syftet, tex för att sammanfatta

orsaken till beteenden som helt och hållet värderas negativt – som när män i ”patriarkala kulturerna” behandlar kvinnor på ett våldsamt, förtryckande eller respektlöst sätt. Kulturbegreppet fick även förklara en skillnad som knappast föreföll möjlig att ”uppvärdera”.

Intervjupersonernas sätt att kategorisera ”de Andra”, och dra gränser mellan svenskhet och det föregivet icke-svenska, uppkom i ett sammanhang där de besvarade frågor om orsakerna till den svenska arbetsmarknadens etniska segmentering. Intervjupersonernas reflektioner över denna segmentering är, liksom deras kategoriserande verksamhet, självklart förknippad med deras handlingsrationalitet, även om sambanden inte framträder tydliga i denna avhandling. Det är helt enkelt inte rimligt att anta att de säger en sak och sedan gör något helt annat. Men det finns också ett samband åt det andra hållet: intervjupersonernas arbetssituation sätter vissa specifika villkor för hur de tänker och talar om denna verksamhet. Typifieringar, kategoriseringar och kunskapsintressen uppstår i alla vardagens olika aktiviteter, inte minst i lönearbetet. Som läsaren kommer ihåg från inledningskapitlet utgjorde frånvaron av inblick i och kunskap om intervjupersonernas konkreta yrkesverksamhet ett tungt vägande skäl för mig att renodla den fenomenologiskt kunskaps sociologiska hållning, som innebär att man ”sätter parentes” kring utsagornas sanningsanspråk. Mitt primära intresse har inte varit att bedöma sanningshalten i intervjupersonernas förklaringsmodeller och problembeskrivningar. Däremot har jag diskuterat de kategoriseringar och (etniska) gränsdragningar intervjupersonerna har gjort. I denna diskussion har jag i viss mån distanserat mig från denna kategoriserande praktik: dess självklarhet eller ”för-givet-tagenhet” har implicit blivit ifrågasatt. Därmed har det etniska och kulturaliserande idiommet, genom detta representationskritiska moment, blivit ”destabiliserat” (jfr Runfors 2003:39).

Men diskussionen kring de frågor som intervjupersonerna tar upp kommer inte att – och bör inte heller – avstanna vid den form av representationskritik som min avhandling innehåller. Flera av de problem som intervjupersonerna pekade ut får kännbara konsekvenser för både arbetslösa och andra. Genusrelaterade och etniska dominansförhållanden påverkar underordnade människors möjligheter i arbetslivet liksom deras möjligheter i övrigt. Kraven på språkkunskaper och informella kvalifikationer kommer sannolikt att fortfara att göra arbetslivets port trängre för många, även om den kulturaliserande stereotypifieringen och dess diskriminerande konsekvenser avtar. Den form av representationskritik som jag har genomfört här kan, i bästa fall, bidra med ett steg i riktning mot att de problem och svårigheter som intervjupersonerna diskuterade blir mindre kännbara. Den underordning, som uppkommer ur det förhållande att samhälleligt dominerande grupper erfarenheter och perspektiv framstår som allmängiltiga, och består i att dominerade grupper osynliggörs och/eller framställs stereotyp och avvikande (jfr Young 2000), kan försvagas av just den

ifrågasättande och destabiliserande kritik som denna avhandling försöker bidra till.

Det representationskritiska projektet uppmärksammar inte enbart hur något framställs, utan också vem som framställer och gör sig till uttolkare. Denna del av representationskritiken är underkommunicerad i den föreliggande avhandlingen, men frågan är likväl viktig. Inte minst det förhållande att frågan om ”de Andras” genusordningar var så hett diskuterad i mitt intervjumaterial, och utgjorde grunden för så påtagliga och normativt laddade etniska gränsdragningar liksom ett utrymme för tydliga önskemål om assimilation, tydliggör detta. Vem gör sig till tolk för ett moraliskt avståndstagande, och vilka syften finns där förutom viljan att artikulera det kritiska omdömet? Som Gayatri Chakravorty Spivak (2002; jfr Lundahl 2002:27) påpekar är det också nödvändigt att undersöka möjligheterna för att de kvinnor som är dubbelt underordnade, genom effekterna av manlig och rasistisk eller etniskt grundad maktutövning, själva ska kunna framställa sina erfarenheter och få sina versioner av sanningen representerad. Spivaks retoriska frågan lyder ju: ”kan den subalternen tala?” (Spivak 2002). Eller tystas hon av alla dem som med externt definierade kategoriseringar och representationer beskriver hennes vara och situation? Och som gärna vill rättfärdiga sina politiska projekt och diskursiva positioneringar genom att göra sig till språkrör för hennes sociala öde? Denna fråga har bäring även utanför diskussioner kring genus och genusrelationer.

Summary

1. Introduction

This thesis is based on interviews with employment officers in the Greater Stockholm area. The interviews were conducted during the research project “Labour Market Chances for the Youth of Immigrant Descent” at the National Institute For Working Life in Stockholm. The majority of the interviewees worked in areas with a relatively large population of immigrants or individuals of immigrant descent, and specifically with job applicants between 16 and 24 years. During the interviews, my primary focus was to find out how the employment officers understood and interpreted the situation in the labour market for youth of immigrant descent – which problems, obstacles and possibilities they thought were specific for this category and how they described and explained these phenomena. The aim of the dissertation is to study how they relate these descriptions and explanatory models to concepts such as culture, ethnicity, nationality and the migrant condition. In fulfilling this aim, I wish to contribute to the general study on how civil servants in public street-level bureaucracies respond to the contemporary multiethnic condition.

The theoretical framework draws primarily on literature on ethnicity, nationalism, and, to a certain extent, bureaucracy. Fredrik Barth’s theory on ethnicity provides the general theoretical baseline; his constructivist mode of conceptualising this particular social form as being created and re-created in series of situated social interactions elucidates the connection between my field of study and larger societal structures. Partly counter to the bulk of research in the Barthean tradition, and influenced by the post-colonial tendency in recent literature on ideology and identity, I wish to stress the importance of studying *externally defined* sets of categories, and not only the work of emic categorizations, in order not to disregard the mechanisms of asymmetrical power relations, which often operate in and through the work of externally defined categories. This perspective is of importance since I, among other things, study how notions of “Swedish-ness” stand out as a normative standard from which the perceived anomaly represented by the immigrants deviates. Although Barth focuses on the way culture is used as *boundary marker* in processes of identification and rejection, the concept of culture still signifies the stuff used to fill “the ethnic vessel” in his theory. In this study, I choose another path. While not employing “culture” as an analytical concept, I study the ways in which the interviewees use it to make sense of the behaviour of the applicants. Scholars have scrutinized the use of the concept of culture in academia as well as in politics and social policy during the last century. I continue this critical inquiry through a close reading of the meanings attached to the concept – i.e., above all, the actions explained and the collectives conjured up by this term. In

this particular context, it is plausible to study the ways in which the concept of culture is supposed to determine the behaviour of the youth of immigrant descent in the labour market.

Street-level bureaucracies are important actors in the production and reproduction of social categories, not least when it comes to maintaining the boundaries that regulates the relation between insiders and outsiders in ethnic terms. Although I neither study bureaucratic classifications as they are enacted in social interaction between employment officers and their clients, nor backstage interaction between the bureaucrats themselves, I still analyse the impact of the taxonomies and sets of categories which is imposed from above into the street-level bureaucratic context through established and institutionalized policies, rules and regulations. These “external” discourses could arguably be regarded as one of the more influential structuring structures that shape the form and content of the micro-level discourse that developed during the interviews.

Thus, the dissertation focuses on discourses. The aim of the study leads to an attention to how over-arching and structuring discourses – in a broader, Foucaultian sense – “enters” the dialogue between interviewer and interviewee, and how the latter part wrestles with the privileged signs in those discourses, in her/his pursuit to make sense of and give a reliable account for the including and excluding processes in the labour market. Hence, my object of study is the discursive drawing of boundaries, and the creation and re-creation of differences in an ethnic/nationalistic idiom. Due to the absence of knowledge on the work of the employment officers, e.g. from participant observation data, it is hard to give an exhaustive account on the relation between their general working conditions and the conceptualisations and categories that emerge out of this particular context. The connection between practice and discourse is, in this particular matter, not elucidated. Partly because of this opacity, and in accordance with the phenomenological sociology of knowledge, I choose to “bracket” judgements about the ontological status of the employment officers’ conceptualisations, categorizations and explanatory models. The utterances of the employment officers are first of all studied as instances of discourses and acts of positioning, rather than expressions of individual intentions.

In the discussions on processes of inclusion and exclusion on the labour market, and the role of ethnicity therein involved, the employment officers focused on the circumstances that led to an ethnic segmentation of the labour market, i.e. those factors that, according to them, caused unemployment among youth categorized as “invandrare” (immigrants). The *description of problems* thus tends to predominate. But in the “descriptions of problems”, I also found descriptions of ideals as well as solutions: more or less explicit ideas on how the “matters of fact” ought to be changed, in order to improve the possibilities on the labour market for the youth of immigrant descent. Some of these

descriptions focused on structural conditions in the Swedish society, some on the peculiarities of the demand for manpower in the labour market, and some on the characteristics of the young people in question. The dissertation focuses on the four most frequent “descriptions of problems”, namely those that deals with informal qualifications (or, as sometimes referred to, “social competence”), gender systems in non-Swedish cultures, lack of proficiency in Swedish, and the role of social networks and ties to the labour market. These themes are dealt with in chapters 3-6.

2. Employment Agency and Ethnicity Politics

The second chapter describes some important features of the discursive framework that encompasses the categorizing practice of my interviewees. The first part deals with Swedish labour-market policy, and the overall organization of the employment offices, among other things the way the work is organized, and how the taxonomy for the institutional categorization of the clients is constructed. This taxonomy provides the guidelines for the process in which the (unemployed) citizen is constructed as a client. The second part consists of a brief summary of the politics of ethnicity that has been expressed in the Swedish state’s official policy on immigration and integration over the last 40 years. I focus on how the issue of adaptation and integration emerged on the political agenda, and how the concept of culture was introduced in that discussion, but also on the specific labour market policies that were directed towards the immigrant population. In the description of this discursive framework, I emphasize – following Michael Herzfeld – the importance of taking the agency of the street-level bureaucrats into account, and not just view them as merely executive. Still, it is equally important to recognize that bureaucratic rules are of a different, and more compelling kind than those of the everyday social interaction.

3. Competence and Culture: The Social Norms of Working Life

This chapter deals with the questions of informal qualifications expressed as social competence. The point of departure is the “description of problems” that emphasise the importance of this type of qualifications, stating that the demand for manpower qualified in this specific sense is high and still rising, and that the nature of these demands tends to diminish the possibilities in the labour market for youth of immigrant descent. According to the employment officers, the demands of the employers were sometimes too high and specific, and they also suspected them to conceal a discriminatory intention. On the other hand, the employment officers also thought that knowledge of implicit social codes in working life among youth categorized as immigrants was generally too low. This alleged lack of knowledge was sometimes explained with reference to the

parents' limited knowledge in these matters, which in itself was viewed as a consequence of their marginal position on the Swedish labour market. But there were also explanations referring to their cultural belonging and ethnic allegiances. Other cultures were perceived to have other norms and rules, which sometimes deviated from the perceived Swedish norms, and if they did, "the Other" was obliged to conform to the standard that was recognized in working life. The insistence on assimilation was grounded in either the standards of work life or a general Swedish-ness. Although considered to be the standard, the alleged Swedish behaviour was sometimes referred to as somewhat ridiculous, and described in a way which, following Michael Herzfeld, could be conceptualised as an expression of "cultural intimacy" – a recognition of those aspects of a collective identity that are considered a source of external embarrassment but that provide insiders with an assurance of common sociality. The socialities implied in the concept of culture were, without exception, national or ethnic.

As mentioned, the employment officers also displayed an ambivalent attitude towards the demands for informal qualifications and the discourse on "social competence". The demands of the labour market were sometimes held to be unjust, and sometimes considered to be an outcome of the logics of the market economy. Hence, the discursive input from the organizations external to the official bureaucracy was sometimes questioned, when it came to the question of informal qualifications. On the other hand, the obvious fact that this question occupied a high position on the agenda of the employment officers can also be partly explained with reference to the way their work was designed, in tandem with the exceptional situation on the Swedish labour market during the time of the interviews. The high supply of labour affected the demand and the programmatic priority given to the needs of the employers enabled the latter to raise their requirements in several ways.

4. Gender Trouble. Femininities and Masculinities of "the Other"

In this chapter, I study the employment officers' views on the gender system in other ethnic groups, and how they interpreted its impact on the labour market chances for youth categorised as immigrants. The interviewees thought that the gender systems dominating in ethnic groups, above all from Muslim or Arabic societies, tended to restrict young girls' freedom of movement in a number of different ways. The alleged lack of freedom restricted their applications to vacant positions, and hence their mobility on the labour market. In this particular matter, an explanatory model that focused on culturally derived practices was firmly established. The ethno-cultural determination of gender-derived norms and ideals was supposed to be strong. In describing the differences between gender systems, the interviewees attributed violent and re-

pressive practices to the non-Swedish systems. Unlike the argumentation in the preceding chapter, the normative aspect was clear-cut. Swedish gender norms and practices were highly valued, and considered as something that “the Others” should conform to, as they abandoned their own practices. The discussion of the non-Swedish gender systems often transcended issues of immediate or direct relevance to the process of labour-market exclusion, thus reaching a more general level of morality. The claims for assimilation were not pragmatically motivated.

The masculinity of “the Others” was throughout depicted in negative ways, but the attitude to the women of the same category was, in reverse, mostly sympathetic. The interviewees expressed admiration for young girls with immigrant background, who apparently kept on struggling against unemployment, family responsibilities, negative attitudes from the indigenous majority and the constraints of the gender practices in their own social networks. However, the positive opinions did not remain unquestioned when the women acted in accordance with their own, allegedly traditional practices, for example when wearing a veil in accordance to Muslim belief practices.

5. A Perfect Swedish

This chapter deals with the issue of language proficiency among youth of immigrant descent. The employment officers thought that the lack of language skills in this category, in tandem with the increasing demands of “good” or even “perfect” Swedish in the labour market, constituted an obvious barrier when youth of immigrant descent tried to find their way to the labour market. In fact, this was the most frequent “description of a problem” among the interviewees. Their attitude towards language requirements was characterized by a certain degree of ambiguity. On the one hand, these demands were considered to be perfectly legitimate; in order to communicate in the work places – with customers as well as colleagues – or to execute specific work tasks and read instructions, certain language skills were required. The nature of those skills seemed to be a fairly uncontested question, and something that could be easily defined by the average competent language-user. On the other hand, the recurrent demands of the labour market for language proficiency – a “perfect Swedish” – were sometimes described as a requirement with a hidden, discriminatory agenda, a legitimate cause to turn down all applications from immigrants. Parallel to the issue of informal qualifications, the claims and arguments of the employers were here questioned.

The explanations of the lack of language proficiency among youth of immigrant descent, as well as among those who migrated themselves, drew heavily on voluntaristic assumptions. Lack of skills in Swedish was often considered to be a consequence of lack of *will* to learn Swedish. By the logic

inherent in this individualistic argument, the issue of labour market exclusion became a strictly personal problem and a matter of will, which also strengthened an assimilationist position. The will to learn Swedish and the will to assimilate to alleged Swedish standards were perceived as necessary conditions for labour market inclusion. Inclusion became a matter of learning, and through this specific discursive twist, the question of assimilation became almost as neutral as the question of language training.

6. Beyond the Particularistic Logic of Ethnicity: Being Young, Unemployed and Without Contacts

The issue of labour market segmentation, and socio-economic segregation on a more general level, was not considered solely a product of the boundary-fixing interplay between ethnic groups and identities. For example, the interviewees, as already described, mentioned the work of discriminatory processes influencing the demand for labour. But the work of less obvious and more prolonged processes was also put forth. Several interviewees pointed out some obviously discouraging consequences emanating from the experiences of a parental generation positioned in the lower strata of the segmented labour market. It was said that the fate of this generation – unemployment, lack of recognition of their educational capital and the experience of working under relatively bad conditions – created discouragement among their offspring. As a result of having their careers placed on the fringes of the labour market, few of them had established social networks that could furnish the next generation with references or information regarding job opportunities, temporary posts, how to behave in interaction with employers, or the general function of the labour market, etc.

These experiences were certainly supposed to be particular for those who had immigrated to Sweden. But the logic behind the process of exclusion was not particularistic in the sense that they focused on behaviour patterns supposed to be culturally determined. The “description of problems” did not focus on the agency determined by an internally defined sociality, but rather on the consequences of more general exclusionary processes that could affect anyone in a migrant position, irrespective of in-group identity. The behaviour was represented in a way making it seem like a general, human response to constraining circumstances. This tendency became more obvious when the interviewees discussed how long-term unemployment affected young persons in the immigrant category. Even though they were more affected than others, the social consequences ascribed to long-term unemployment – changing habits, discouragement, focus on sports or nightlife rather than full-time commitment to search for jobs, etc. – were common to everyone. It was rather the influence of social stratification and socio-economic geographical segre-

gation that was pinpointed in this particular context. Some of the employment officers were quite straightforward when referring to these excluding processes – the processes in question were supposed to be the work of class domination. Ethnicity and ethnic culture were considered irrelevant.

7. Concluding Discussion

Through their “description of problems”, the interviewees expressed a set of imperatives with regard to what youth categorized as immigrants should do in order to improve their possibilities to get a foothold on the labour market. Thus, the imperatives were articulated from a pragmatic point of view. In this pragmatist ethic, the employment officers predominantly conformed to the requirements of the employers; the requirements were depicted as a neutral force emanating from the interplay between supply and demand on the labour market. Obviously, discourses articulated in the labour market found their way to the employment agency. To a large extent, the employers were principally given precedence in the definition of needs, situations and requirements. But this discursive flow was not entirely unbounded. Objections were also voiced to the demands and requirements of the labour market, as described above all in chapters 3 and 5. Among other things, the employment officers highlighted a presence of discriminatory tendencies and mechanisms, a phenomenon that were criticized – either explicitly or implicitly.

The imperatives expressed in the “description of problems” were not only pragmatic in their orientation. They were also motivated by a wish for an adaptation or assimilation to Swedish-ness in general, or to a monolithic Swedish culture. This tendency comes out most clearly in chapter 4. Still, the imperatives were quite often also motivated with reference to a “doxa” which was built up by the demands of the labour market and the desire for adaptation to the alleged national culture. The boundary between these two different sets of arguments was blurred, and melted into one single set of imperatives. Whenever this blurring occurred, the Swedish culture seemed to be no more, no less than a functional adjustment to the demands of the late modern labour market.

Throughout the interviews, the socialities implied by the concept of culture were, with few exceptions, national or ethnic. Cultural agency was more or less equal to ethnic or national agency. As a matter of fact, culturally determined behaviour was one of the most common models for explaining unemployment among the youth of immigrant origin. The concept of culture added rationality to behaviour that did not fit with the interviewees’ expectations on rational behaviour; thus, matters considered cultural were more or less negatively valued. The only positively valued culturally determined practices were those considered to be Swedish. The alleged Swedish culture was repeatedly described as a rational response to the demands of the labour market. Conversely,

the immigrants' adherence their cultural norms, if explained, was depicted as a compensatory process, a product of an understandable but nevertheless problematic need to express distance towards the majority population.

As earlier noticed in the research literature on transnational migration to Sweden, the social category "invandrare" (immigrant) is an elastic category, whose referential content varies considerably from context to context. This vagueness was also found in the interviews; for example, people in the category were on several occasions' ascribed characteristics that were in contrast to, and sometimes excluded, each other. Young people categorised as "invandrare" (immigrants) were considered more extrovert and more introvert than Swedish youth. These inconsistencies can be explained by the fact that the interviewees referred to immigrants from different social strata, ethnic groups, religious convictions or even continents in these descriptions, but the several inconsistencies also highlight the fact that the category in question is externally defined, and a conceptual tool employed by a superior majority in order to make sense of the practices of a subordinated minority. It seems that this category constitutes a vessel, which is filled with different externally defined representations of "the Other", appropriate for equally different rhetorical purposes and desires for positioning.

Notably there were specific groups or categories that dominated in the "description of problems", for example Turks, Romas, Muslims, Africans and Arabs. The problems, or more rarely possibilities, ascribed to these groups were in general identical with the problems that were ascribed to the category of "invandrare" (immigrants). Thus, the problems of these ethnically, nationally, religiously or regionally defined groups and categories seem to be the problem of the generalized "Other". What these groupings have in common is that they are the ones that were described as deviating and inferior in racialized terms in the colonial paradigm. Thus, colonial ethics and aesthetics can be a constitutive part of the intertextual frame of reference in the shaping of the category "immigrant".

Referenslista

- Abu-Lughood L 1992. *Writing Against Culture*. I: Fox RG (ed) *Recapturing Anthropology. Working in the Present*. Santa Fe: School of American Research Press.
- Ahrne G 1989. *Byråkratin och statens inre gränser*. Stockholm: Rabén & Sjögren.
- Ahrne G, Johansson KE & Johansson R 1985. *Vad gör de där inne på arbetsförmedlingen?* Uppsala: Sociologiska institutionen, Uppsala universitet.
- Akpinnar A 1998. *Male's Honour and Female's Shame*. Uppsala: Department of Sociology, Uppsala University.
- Almgren Mason S 2002. *Life in the Labyrinth. A Reflexive Exploration of Research and Politics*. Umeå: Department of Culture and Media/Ethnology, Umeå University.
- Alsgren J & Eriksson S 1996. Arbetsförmedlare redo sortera bort invandrare. Över hälften villiga att diskriminera utlänningar. *Svenska Dagbladet* 960107.
- Alsmark G 1996. Å ena sidan, å den andra! I: Arnstberg KO (red). *Boja eller befrielse? Etnicitetsforskningens inriktning och konsekvenser*. Botkyrka: Mångkulturellt centrum.
- Ams 1992. *Kompetensbehov, kvalifikationskrav och rekrytering till lediga platser*. Ura 1992:4, Solna: Arbetsmarknadsstyrelsen.
- Ams 1995. *Invandrare och test. Erfarenheter från bedömning av sökande inför Amugruppens el/teletekniska och fordonstekniska utbildningar i Malmöhus län 1993-94*. Serie V 1995:4, Solna: Arbetsmarknadsstyrelsen.
- Ams 1996. *Arbetsmarknadspolitik i förändring. En grundläggande bok om arbetsmarknadspolitikens villkor*. Andra upplagan. Stockholm: Arbetsmarknadsstyrelsen & Fritzes.
- Ams 1997. *Arbetsmarknadsåtgärdernas undanträngningseffekter*. Ura 1997:12, Stockholm: Arbetsmarknadsstyrelsen.
- Ams 1998a. *Arbetsmarknadspolitik i förändring. En grundläggande bok om arbetsmarknadspolitikens villkor*. Tredje upplagan. Stockholm: Arbetsmarknadsstyrelsen & Fritzes.
- Ams 1998b. *Åtgärderna och möjligheterna till arbete*. Ura 1997:7, Solna: Arbetsmarknadsstyrelsen.
- Ams 2001. *Arbetsförmedlingens marknadsandelar 1999 och 2000*. Ura 2001:8, Solna: Arbetsmarknadsstyrelsen.
- Anderson B 1992 [1991]. *Den föreställda gemenskapen. Reflexioner kring nationalismens ursprung och spridning*. Göteborg: Daidalos.
- Andersson M & Johansson M 1990. *Kompetensutveckling – modeord eller genomgripande förändring? Från Taylorism till ny ledningsfilosofi*. Uppsala: Sociologiska institutionen, Uppsala universitet.
- Andersson R 1998. *Segregation, segmentering och socio-ekonomisk polarisering. Stockholmsregionen och sysselsättningskrisen 1990-95*. Uppsala: PfMI.
- Andersson R 1999. *Segregationens Sverige*. I: SOU 1999:8. *Invandrarskap och medborgarskap*. Stockholm: Fritzes.

- Arat-Koc S 1999. Coming to Terms with *Hijab* in Canada and Turkey: Agonies of a Secular and Anti-orientalist Émigré Feminist. I: Heitlinger A (ed) *Émigré Feminism. Transnational Perspectives*. Toronto: University of Toronto Press.
- Arnell Gustafsson U 1988. *Om ungdomars syn på arbete. En litteratursammanställning*. Stockholm: Arbetslivscentrum.
- Arnell Gustafsson U 1999. Koncentration av arbetslöshet i familj och vänkrets. *Arbetsmarknad & Arbetsliv* 2: 111-125.
- Arnstberg KO 1989a. *Socialarbetare. En etnologisk analys*. Lund: Studentlitteratur.
- Arnstberg KO 1989b. *Svenskhet. Den kulturförnekande kulturen*. Stockholm: Carlssons.
- Arnstberg KO 1997. *Svenskar och zigenare. En etnologisk studie av samspelet över en kulturell gräns*. Stockholm: Carlssons.
- Aronson DR 1976. Ethnicity as a Cultural System. An Introductory Essay. I: Henry F (ed) *Ethnicity in the Americas*. Chicago: Aldine.
- Arvisson M 1999. *Arbetslöshetsförsäkringen i praktiken. En delrapport från LO-projektet "Ökad sysselsättning"*. Stockholm: LO.
- Augustsson G 2000. *Kulturell mångfald och grupper i individen*. Sundsvall: Institutionen för företags- och förvaltningsutveckling, Mitthögskolan.
- Bakhtin M 1981. *The Dialogic Imagination. Four Essays by M.M. Bakhtin*. M Holquist (ed). Austin: University of Texas Press.
- Balibar E 1993. Is there a 'Neo-Racism'? I: Balibar E & Wallerstein I. *Race, Nation, Class: Ambiguous Identities*. London: Verso.
- Banakar R 1994. *Rättens dilemma. Om konflikthantering i ett mångkulturellt samhälle*. Lund: Bokbox.
- Barker M 1981. *The New Racism. Conservatives and the Ideology of the Tribe*. London: Junction Books.
- Barth F 1969. Introduction. Barth F (ed). I: *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Cultural Difference*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Becker GS 1964. *Human Capital. A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education*. New York: Columbia University Press.
- Behrenz L & Delander L 1996. Arbetsgivares rekryteringsbeteende. En intervjuundersökning. I: SOU 1996:34. *Aktiv arbetsmarknadspolitik. Expertbilaga till Arbetsmarknadspolitiska kommitténs betänkande*. Stockholm: Fritzes.
- Behtoui A 1999. *Invandrare på den svenska arbetsmarknaden*. Stockholm: LO.
- Berg M 1994. *Seldas andra bröllop. Berättelser om hur det är: turkiska andragenerationsinvandrare, identitet, etnicitet, modernitet, etnologi*. Göteborg: Etnologiska föreningen i Västsverige. (Diss.)
- Berger PL & Luckmann T 1979 [1966]. *Kunskaps sociologi. Hur individen uppfattar och formar sin sociala verklighet*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Bergeskog A 1998. *Den svenska arbetsmarknadspolitiken*. Uppsala: IFAU.
- Bergeskog A 1999. *Arbetsmarknadspolitisk översikt 1999*. Uppsala: IFAU.
- Bhabha H 1994. *The Location of Culture*. London: Routledge.
- Bhabha H 2001. Dissemination: tid, berättelse och den moderna nationens marginaler. I: Landström C (red) *Postkoloniala texter*. Stockholm: Federativ.
- Billig M 1992. *Banal Nationalism*. London: Sage Publications.

- Björklund A, Edin PA, Holmlund B & Wadensjö E 1996. *Arbetsmarknaden*. Stockholm: SNS.
- Björklund U 1983. *Etnicitet*. Stockholm: Socialantropologiska institutionen, Stockholms universitet.
- Blaut JM 1992. The Theory of Cultural Racism. *Antipode* 4: 289-299.
- Boglund A, Lindskuog K & Månsson P 1981. *Kapital, rationalitet och social sammanhållning. En introduktion till Karl Marx', Max Webers och Émile Durkheims samhällsteorier*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Bourdieu P 1977. *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bourdieu P 1991. *Language and Social Power*. Edited and Introduced by John B. Thompson. Cambridge: Polity Press.
- Braid, Donald 1996. 'Personal Narrative and Experiential Meaning'. *Journal of American Folklore* 431: 5-30.
- Bredström A 2002. Maskuliniteter och kamp om nationella arenor – reflektioner kring bilden av ”invandrarkillar” i svensk media. I: de los Reyes P, Molina I & Mulinari D (red). *Maktens (o)lika förklädnader. Kön, klass och etnicitet i det postkoloniala Sverige*. Stockholm: Atlas.
- Briggs CL 1988. *Competence in Performance. The Creativity of Tradition in Mexicano Verbal Art*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Britz S 1990. *Problem eller resurs? Om invandrade kvinnor i en bilindustri under teknisk och organisatoriskt förändringsarbete*. Merge Papers on Transcultural studies, Umeå: Umeå universitet.
- Bronic A 2002. *Speaking of Nationality. On Narratives of National Belonging and the "Immigrant"*. Göteborg: Department of Sociology, Göteborg University. (Diss.)
- Broomé P & Bäcklund AK 1998. *S-märkt. Företagens etniska vägval*. Stockholm: SNS.
- Broomé P, Bäcklund AK, Lundh C & Ohlsson R 1996. *Varför sitter 'brassen' på bänken? eller Varför har invandrarna så svårt att få jobb?* Stockholm: SNS.
- Brune Y 2002. "Invandrare" i mediearkivets typgalleri. I: de los Reyes P, Molina I & Mulinari D (red). *Maktens (o)lika förklädnader. Kön, klass och etnicitet i det postkoloniala Sverige*. Stockholm: Atlas.
- Bäckman M & Ekström S 2001. Feminist och etnolog. Om forskning som svar och ansvar. I: Blehr B (red) *Kritisk etnologi. Artiklar till Åke Daun*. Stockholm: Prisma.
- Börjesson M 1995. Från arbetsmarknadspolitik till ungdomspolitik. Perspektiv på de samhälleliga åtgärderna mot ungdomsarbetslöshet. I: Bergqvist K, Petersson K & Sandkvist M (red). *Korsvägar. En antologi om möten mellan unga och institutioner förr och nu*. Stockholm & Stehag: Brutus Östlings bokförlag Symposion.
- Cedersund E 1992. *Från personligt problem till administrativt problem*. Linköping: Linköpings universitet.
- Clifford J 1986. Introduction: Partial Truths. I: Clifford J & Marcus ME 1986 (eds). *Writing Culture. The Poetics and Politics of Ethnography*. Berkeley: University of California Press.
- Clifford J 1988. *The Predicament of Culture. Twentieth-Century Ethnographic Literature and Art*. Cambridge: Harvard University Press.

- Clifford J & Marcus ME 1986 (eds). *Writing Culture. The Poetics and Politics of Ethnography*. Berkeley: University of California Press.
- Crapanzano V 1986. Hermes' Dilemma: The masking of Subversion in Ethnographic Description. I: Clifford J & Marcus GE (eds) *Writing Culture. The Poetics and Politics of Ethnography*. Berkeley: University of California Press.
- Crystal D 1987. *Cambridge Encyclopedia of Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cuff EC & Payne GCF (red) 1979. *Samhällsvetenskapliga perspektiv*. Göteborg: Korpen.
- Dahlstedt M 1999. *Politiskt deltagande och icke-deltagande. Om det politiska livets etniska delning i dagens mångkulturella Sverige*. Umeå: PFI.
- Daun Å 1998 [1989]. *Svensk mentalitet. Ett jämförande perspektiv*. Tredje omarbetade upplagan. Stockholm: Rabén Prisma.
- Delander L, Thoursie R & Wadensjö E 1991. *Arbetsförmedlingens historia*. Stockholm: Allmänna förlaget.
- van Dijk T 1997. The Study of Discourse. I: van Dijk T (ed). *Discourse as Structure and Process. Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction*. London: Sage.
- DiMaggio PJ & Powell WW 1991. Introduction. I: Powell WW & DiMaggio PJ (eds): *The New Institutionalism in Organizational Analysis*. Chicago: University of Chicago Press.
- Douglas M 1997 [1966]. *Renhet och fara. En analys av begreppen orenande och tabu*. Nora: Nya Doxa.
- Drakos G 1997. *Makt över kropp och hälsa. Om leprasjukas självförståelse i dagens Grekland*. Stockholm & Stehag: Brutus Östlings bokförlag Symposion. (Diss.)
- Ds 2000:43. *Begreppet invandrare – användningen i myndigheters verksamhet*. Stockholm: Fritzes.
- Dumont L 1986. *Essays on Individualism. Modern Ideology in Anthropological Perspective*. Chicago: University of Chicago Press.
- Ehn B 1975. *Sötebrödet. En etnologisk skildring av jugoslaver i ett dalsländskt pappersbrukssamhälle*. Stockholm: Tiden. (Diss.)
- Ehn B 1981. *Arbetets flytande gränser*. Stockholm: Prisma.
- Ehn B 1986. *Det otydliga kulturmötet. Invandrare och svenskar på ett daghem*. Malmö: Liber.
- Ehn B 1993. Etnicitet – symbolisk konstruktion av gemenskap. I: Ehn B (red) *Kultur och erfarenhet. Aktuella teman i svensk etnologi*. Stockholm: Carlssons.
- Ehn B & Klein B 1994. *Från erfarenhet till text. Om kulturvetenskaplig reflexivitet*. Stockholm: Carlssons.
- Ehn B & Löfgren O 1982. *Kulturanalys. Ett etnologiskt perspektiv*. Stockholm: Liber.
- Ehn B, Frykman J & Löfgren O 1993. *Försvenskningen av Sverige. Det nationellas förvandlingar*. Stockholm: Natur & kultur.
- Ekberg J 1990. Invandrare på arbetsmarknaden. I: Ds 1990:35. *Bilagor till arbetsmarknad och arbetsmarknadspolitik 1989*. Stockholm: Allmänna förlaget.
- Ekberg J 1997. Hur är arbetsmarknaden för andra generationens invandrare? *Arbetsmarknad & Arbetsliv* 1: 5-16.

- Ekberg J & Gustafsson R 1995. *Invandrare på arbetsmarknaden*. Stockholm: SNS.
- Ekberg J & Rooth DO 2001. Är invandrare oprioriterade på arbetsmarknaden? *Ekonomisk debatt* 4: 285-291.
- Ekholm-Friedman K 1997a. "Invandringen leder till sönderfall." Professor i socialantropologi förklarar varför hon ställde upp för "Folkviljan och massinvandringen". *Dagens Nyheter* 970506.
- Ekholm-Friedman K 1997b. "Jag är inte främlingsfientlig." Kajsa Ekholm Friedman: Jag har haft lätt att knyta vänskapsband med icke-svenskar, särskilt afrikaner. *Dagens Nyheter* 970612.
- Ekström S 2002. *Trovärdighet och ovärdighet. Rättsapparatusens hanterande av kvinnors anmälan av våldsbrott Stockholm 1946-1950*. Stockholm: Gidlunds.
- Eriksen TH 1993a. *Ethnicity and Nationalism. Anthropological Perspectives*. London: Pluto Press.
- Eriksen TH 1993b. *Kulturterrorismen. Ett oppgjör med tanken om kulturell renhet*. Oslo: Spartacus.
- Eriksson C, Eriksson Baaz M & Thörn H 1999. Den postkoloniala paradoxen, rasismen och "det mångkulturella samhället". En introduktion till postkolonial teori. I: Eriksson C, Eriksson Baaz M & Thörn H (red). *Globaliseringens kulturer. Den postkoloniala paradoxen, rasismen och det mångkulturella samhället*. Nora: Nya Doxa.
- Esping H 1984. Uppgift för en gräsrotsbyråkrat. *Tiden* 2: 10-16.
- Esping-Andersen G 1990. *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Cambridge: Polity.
- Fairclough N 1992. *Discourse and Social Change*: Cambridge: Polity Press.
- Feuchtwang S 1982. Occupational Ghettos. *Economy and Society* 3: 251-291.
- Flett H 1979. Bureaucracy and Ethnicity. Notions of Eligibility to Public Housing. I: Wallman S (ed). *Ethnicity at Work*. London: Macmillan.
- Foucault M 1972 [1969]. *Vetandets arkeologi*. Staffanstorp: Bo Cavefors.
- Foucault M 1987 [1974]. *Övervakning och straff. Fängelsets födelse*. Lund: Arkiv.
- Foucault M 1993 [1971]. *Diskursens ordning. Installationsföreläsning vid Collège de France den 2 december 1970*. Stockholm & Stehag: Brutus Östlings bokförlag Symposium.
- Fornäs J 1993. Navigationer på kulturfloden. Stilskapande som kommunikativ praxis. I: Fornäs J, Boëthius U, Ganetz H & Reimer B red. *Unga stilar och uttrycksformer*. FUS-Rapport nr 4, Stockholm & Stehag: Brutus Östlings bokförlag Symposium.
- Franzén EC 1996. *Flyktingar som arbetssökande i Sverige. En studie av migration och förändring*. Stockholm: Pedagogiska institutionen, Stockholms universitet.
- Franzén EC 1997. *Invandring och arbetslöshet*. Lund: Studentlitteratur.
- Fred M 1979. How Sweden Works: A Case From the Bureaucracy. I: Wallman S (ed) *Social Anthropology of Work*. ASA Monograph 19, London: Academic Press.
- Fred MA 1983. *Managing Cultural Contact: the Organization of Swedish Immigration Policy*. EIFO English Series, Report No. 6, Stockholm: EIFO.
- Frykman J & Löfgren O 1979. *Den kultiverade människan*. Stockholm: Liber.
- Fägerborg E 1996. *Miljoner och my. Kunskapssyn och tänkande på en verkstadsindustri*. Nordiska museets handlingar 120, Stockholm: Nordiska museet. (Diss.)

- Fägerlind G 1999. *Managing Diversity. Strategier för mångfald i USA*. Utlandsrapport från Sveriges tekniska attachéer, Stockholm: Sveriges tekniska attachéer.
- Gadamer HG 1980 [1959]. Om förståelsens cirkel. I: Marc-Wogau K (red.) *Filosofin genom tiderna. Filosofiska strömningar efter 1950*. Stockholm: Bonniers.
- Garfinkel H 1967. *Studies in Ethnomethodology*. Englewood-Cliffs: Prentice Hall.
- Geertz C 1993 [1973]. *The Interpretations of Culture. Selected Essays*. London: Fontana Press.
- Gellner E 1983. *Nations and Nationalisms*. London: Blackwell.
- Gerholm L 1985. *Kulturprojekt och projektkultur. En fallstudie av en kulturpolitisk försöksverksamhet*. Stockholm: Liber. (Diss.)
- Gerholm L 1993. The Concept of Culture in Ethnology. I: Sjögren A & Janson L (eds) *Culture and Management in a Changing Europe*. Botkyrka: Mångkulturellt centrum.
- Giddens A 1976. *New Rules of Sociological Method: A positive critique of Interpretative Sociologies*. London: Hutchinson.
- Giddens A 1984. *The Constitution of Society. Outline of a Theory of Structuration*. Cambridge: Polity Press.
- Gilroy P 1987. "There Ain't No Black in the Union Jack." *The Cultural Politics of Race and Nation*. Chicago: University of Chicago Press.
- Gilroy P 1993. *The Black Atlantic. Modernity and Double Consciousness*. London: Verso.
- Glassé C 1989. *The Concise Encyclopedia of Islam*. San Fransisco: Harper & Row.
- Glenn EN 1999. The Social Construction and Institutionalization of Gender and Race. I: Ferree MM, Lorber J & Hess BB (eds) *Revisioning Gender*. Thousand Oaks: Sage.
- Goffman I 1972 [1963]. *Stigma. Den avvikandes roll och identitet*. Stockholm: Rabén & Sjögren.
- Goldberg DT 1993. *Racist Culture. Philosophy and the Politics of Meaning*. Oxford: Blackwell.
- Goldberg DT 1994. Introduction: Multicultural Conditions. I: Goldberg DT (ed) *Multiculturalism. A Critical Reader*. Cambridge: Blackwell.
- Gonäs L & Lehto A 1999. Segregationen på arbetsmarknaden. I: Gonäs L, Plantega J & Rubery J (red.) *Den könsuppdelade arbetsmarknaden. Ett europeiskt perspektiv*. Stockholm: Arbetslivsinstitutet.
- Gonäs L, Lindgren G & Bildt C (red.) 2001. *Könssegregering i arbetslivet*. Stockholm: Arbetslivsinstitutet.
- Graham M 1996. "Legislators" and "interpreters" in Multicultural Understanding. *IMER årskonferens, Stockholm, 20-21 november 1996*.
- Graham M 1999. *Classifications, Persons and Policies. Refugees and Swedish Welfare Bureaucracy*. Stockholm: Department of Anthropology, Stockholm University. (Diss.)
- Gunnarsson E 1994. *Att våga våga jämnt! Om kvalifikationer och kvinnliga förhållningssätt i ett tekniskt industriarbete*. Luleå: Tekniska högskolan i Luleå. (Diss.)
- Gunnarsson E 1998. Könsperspektiv på yrkeskunskaper hos yrkesskadereglerare. I: Gunnarsson E, Andersson S & Westberg H (red.) *Känsla och regelverk i balans*. Stockholm: Arbetslivsinstitutet/Folksam.

- Gür T 1996. *Staten och nykomlingarna: en studie av den svenska invandrapolitikens idéer*. Stockholm: City University Press.
- Haavio-Mannila E 1981. The Level of Living of Immigrants in Sweden. I: Muncio I (ed) *Family and Position in Swedish Society*. SPLIT Report 2, Stockholm: Commission for Immigrant Research.
- Habermas J 1989. *Kommunikativt handlande. Texter om språk, rationalitet och samhälle*. Göteborg: Daidalos.
- Hall S 1999 [1996]. När inträffade ”det postkoloniala”? Tänkande vid gränsen. I: Eriksson C, Eriksson Baaz M & Thörn H (red). *Globaliseringens kulturer. Den postkoloniala paradoxen, rasismen och det mångkulturella samhället*. Nora: Nya Doxa.
- Hallström NE 1994. *Ungdomspraktiken implementering. En utvärdering av ungdomspraktikens genomförande i åtta kommuner i tre län*. Rapport 28, Stockholm: EFA/Arbetsmarknadsdepartementet.
- Hammar T 1985. Sweden. I: Hammar T (ed) *European Immigration policy. A Comparative Study*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hammar T 1988. Mellan rasism och reglering. Invandringspolitikens ideologi och historia. *Arbetshistoria. Meddelande från Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek* 2: 11-15.
- Hammer T 1997. De arbetslediges ekonomi. I: Carle J & Julkunen (red) *Arbetslöshetens villkor. Om ungdom, arbetslöshet och marginalisering i 90-talets Norden*.
- Handelman D 1981. Introduction: The Idea of Bureaucratic Organization. *Social Analysis* 9: 5-23.
- Handler R 1988. *Nationalism and the Politics of Culture in Quebec*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Hannerz U 1992. *Cultural Complexity. The Social Organization of Meaning*. New York: Columbia University Press.
- Hart H 1979. Vad är ungdomsarbetslöshet? I: Hörte SÅ (red) *Ungdomsarbetslöshet. Ett sociologiskt perspektiv*. Stockholm: Rabén & Sjögren.
- Hertzberg F 1997. Fyra veckors sommarjobb. En studie av kommunala feriepraktiker i Botkyrka och Malmö. Bilaga 2. I: SOU 1997:61, *Att växa bland betong och kojor. Ett delbetänkande om barn och ungdomars uppväxtvillkor i storstädernas utsatta bostadsområden från Storstadskommittén*. Stockholm: Fritzes.
- Hertzberg F 1998a. *Kom-jobb. Att skapa och bibehålla en svenskspråkig arbetsmiljö – utvärdering av ett samverkansprojekt mellan Komvux och Arbetsmarknadsförvaltningen i Botkyrka*. Botkyrka: Mångkulturellt centrum.
- Hertzberg F 1998b. *Kraftsamling? Utvärdering av ett samverkansprojekt mellan Botkyrka kommun och Länsarbetsnämnden i Stockholms län*. Botkyrka: Mångkulturellt centrum.
- Hertzberg F 1999. Erfarenhet som diskurs. Att berätta sig ut ur intervjusituationens relativa underordning. *Kulturella Perspektiv* 3: 13-21.
- Hertzberg F 2001a. ”Så för mig själv oroar jag mig inte”. Om unga vuxnas väg till arbetsmarknaden – individ och struktur i arbetslöshetens moral. I: Trondman M & Bunar N (red) *Varken ung eller vuxen*. Stockholm: Atlas.

- Hertzberg F 2001b. "Experiences and Discourses on Cultural Complexity and Ethnic Segregation in the Labour Market". I: *Working Papers from the Nordic and Interdisciplinary Workshop "Understanding cultural complexity", 18-24 September 2001, Nuuk and Quaqortoq, Greenland*.
- Hertzberg F 2002. Det olyfta lockets paradox. Att tala utan att låtsas om det. I: de los Reyes P, Molina I & Mulinari D (red) *Maktens (o)lika förklädnader. Kön, klass och etnicitet i det postkoloniala Sverige. En festskrift till Wuokko Knocke*. Stockholm: Atlas.
- Herzfeld M 1992. *The Social production of Indifference. Exploring the Symbolic Roots of Western Bureaucracy*. Chicago: University of Chicago Press.
- Herzfeld M 1997. *Cultural Intimacy. Social Poetics in the Nation State*. New York: Routledge.
- Hirdman Y 1988. Genussystemet. Reflexioner kring kvinnors sociala underordning. *Kvinnovetenskaplig Tidskrift* 3: 49-63.
- Hirdman Y 1994. Kvinnorna i välfärdsstaten. I: Thullberg P & Östberg K (red) *Den svenska modellen*. Lund: Studentlitteratur.
- Hosseini-Kaladjahi H 1997. *Iranians in Sweden: Economical, Cultural and Social Integration*. Stockholm: Almquist & Wiksell International. (Diss.)
- Holden S 1996. Makroekonomisk teori om arbetslöshet. *Arbetsmarknad & Arbetsliv* 2: 37-51.
- Hultman K 2002. Sveket mot flickorna. *Ordfront*, 11: 12-17.
- Hultqvist K & Petersson K 1995. Nutidshistoria: några inledande synpunkter. I: Hultqvist K & Petersson K (red) *Foucault. Namnet på en modern vetenskaplig och filosofisk problematik*. Stockholm: HLS.
- Höglund S 1998. *Svensk forskning om diskriminering av arbetslivet 1990-1996. En kunskapsöversikt*. Stockholm: Rådet för arbetslivsforskning.
- Integrationsverket 2002. *Rapport integration 2001*. Norrköping: Integrationsverket.
- Jackson SU (ed) 1992. *Diversity in the Workplace: Human Resources Initiatives*. New York: Guilford Press.
- Jenkins R 1997. *Rethinking Ethnicity. Arguments and Explorations*. London: Sage.
- Jervas G (red) 1995. *Migrationsexplosionen. Bakgrund och alternativ till den felslagna flyktingpolitiken*. Stockholm: SNS.
- Johansson R 1992. *Vid byråkratins gränser. Om handlingsfrihetens organisatoriska begränsningar i klientrelaterat arbete*. Arkivs avhandlingsserie. Lund: Arkiv. (Diss.)
- Johnstone B 1990. *Stories, Community and Place. Narratives from Middle America*. Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press.
- Jonsson S 1993. *De andra. Amerikanska kulturkrig och europeisk rasism*. Stockholm: Norstedts.
- Jonsson T 1997. *Handlingsstrategier och maktsamspel i möten mellan handläggare och invandrarklienter. Studier av ett försäkringskass kontor*. Uppsala: Uppsala Acta Upsalensis. (Diss.)
- Karlsson P 1999. Fayzas revertering. *Kulturella Perspektiv* 3: 5-12.
- af Klintberg B 1993 [1978]. Etnocentriska sägner. I: Daun Å & Ehn B (red) *Bland-sverige. Kulturskillnader och kulturmöten*. Stockholm: Carlssons.

- Knocke W 1986. *Invandrade kvinnor i lönearbete och fack. En studie om kvinnor från fyra länder inom Kommunal- och Fabriksarbetarförbundets avtalsområde*. Forskningsrapport 53, Stockholm: Arbetslivscentrum.
- Knocke W 1987. Invandrare i arbetslivet – perspektiv och tyngdpunkter. I: *Invandrarnas situation i arbetslivet*. Rapport nr 9, Stockholm: Deifo.
- Knocke W 1991. Women Immigrants – What is the "Problem"? *Economical and Industrial Democracy* 4: 469-486.
- Knocke W 1994. Gender, Ethnicity and Technical Change. *Economical and Industrial Democracy* 1: 11-34.
- Knocke W 1996. Arbetsmarknadschanser för ungdomar med invandrarbakgrund. Ansökan till Rådet för arbetslivsforskning. Stockholm.
- Knocke W 1997a. Bokanmälan av "Varför sitter 'Brassen' på bänken? Eller Varför har invandrarna så svårt att få jobb?". *Arbetsmarknad & Arbetsliv* 2: 143-146.
- Knocke W 1997b. Problematizing Multiculturalism. Respect, Tolerance and the Limits to Tolerance. *Nordic Journal of Women Studies* 2: 127-136.
- Knocke W 1999. The Labour Market for Immigrant Women in Sweden: Marginalized Women in Low-Valued Jobs. I: Wrench J, Rea A & Ouali N (eds) *Migrants, Ethnic Minorities and the Labour Market. Integration and Exclusion in Europe*. London: Macmillan.
- Knocke W 2000. Integration or Segregation? Immigrant Populations Facing the Labour Market in Sweden. *Economical and Industrial Democracy* 3: 361-380.
- Knocke W & Hertzberg F 2000. *Mångfaldens barn söker sin plats. En studie om arbetsmarknadschanser för ungdomar med invandrarbakgrund*. Stockholm: Svartvitt förlag/Arbetslivsinstitutet.
- Korpi T 1997. *The Unemployment Process. Studies of Search, Selection, and Social Mobility in the Labor Market*. Stockholm: Department of Sociology, Stockholm University. (Diss.)
- Kulick D 1987. Hur man blir en riktig kvinna eller man. I: Kulick D (red) *Från kön till genus. Kvinnligt och manligt i ett kulturellt perspektiv*. Stockholm: Carlssons.
- Kyle G 1979. *Gästarbetarska i manssamhället. Studier om yrkesarbetande kvinnors villkor i Sverige*. Kvinnohistoriskt arkiv 15, Stockholm: Liber.
- Labov W 1972. *Language in the Inner City. Studies in the Black English Vernacular*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Lacan J 1996 [1966]. *Écrits. Spegelstadiet och andra skrifter i urval av Irène Matthis*. Andra utgåvan. Stockholm: Natur och kultur.
- Laclau E & Mouffe C 1985. *Hegemony and Socialist Strategy*. London: Verso.
- Lainio J 1995. Språkets mångfald. *Invandrare och minoriteter* 3: 20-26.
- Lange A 1992. *Social kategorisering och upplevt kulturellt avstånd*. Andra, något omarbetade upplagan. Rapport nr 3, "Fest"-serien, Stockholm: Ceifo, Stockholms universitet.
- Lange A 2001. Reflektioner kring "rasifiering" och några andra ord. I: *Törnroslandet. Om tillhörighet och utanförskap*. Norrköping: Integrationsverket.
- Lange A & Westin C 1997. *Den mångtydiga toleransen*. Ceifo skriftserie nr 73, Stockholm: Ceifo, Stockholms universitet.

- Leiniö TL 1995. Invandrarungdomars inträde i vuxenvärlden och i det svenska samhället. I: *Invandrares hälsa och sociala förhållanden. Underlag till Folkhälsorapport 1994 och Social rapport 1994*. Stockholm: Socialstyrelsen/Fritzes.
- Lindqvist B 1991. *Drömmar och vardag i exil*. Stockholm: Carlssons. (Diss.)
- Lindqvist B 1996. Definitionernas makt. Några reflektioner över etnicitetsbegreppet. I: Arnstberg KO (red) *Boja eller befrielse? Etnicitetsforskningens inriktning och konsekvenser*. Botkyrka: Mångkulturellt centrum.
- Lipsky M 1980. *Street-Level Bureaucracy. Dilemmas of the Individual in Public Services*. New York: Russell Sage.
- Lithman Y 1987. Tankarna bakom projektet om andra generationens invandrare. I: Lithman Y (red) *Nybyggarna i Sverige. Invandring och andrageration*. Stockholm: Carlssons.
- Lund A & Ramsby F 2001. "Det finns ju givetvis någon där som har kapacitet." Om arbetsförmedlingen som "dörrvakt" eller "dörröppnare". I: Trondman M & Bunar N (red) *Varken ung eller vuxen*. Stockholm: Atlas.
- Lundahl M 2002. Förord: postkoloniala studier, konst och representation. I: *Postkoloniala studier*. Skriftserien Kairos nummer 7, Stockholm, Malmö & Umeå: Konstfack, Konsthögskolan i Malmö, Konsthögskolan i Umeå och Raster förlag.
- Lundh C & Ohlsson 1999. *Från arbetskraftsimport till flyktinginvandring*. Andra upplagan. Stockholm: SNS.
- Lundin M 2000. *Tillämpningen av arbetslöshetens regelverk vid arbetsförmedlingarna*. Uppsala: IFAU.
- Lübcke P 1987 [1982]. Husserl: Filosofi som sträng vetenskap. I: Lübcke P (red) *Vår tids filosofi. Filosoferna. De filosofiska strömningarna. En uppslagsbok*. Stockholm: Forum.
- Löfgren O 1989. The Nationalization of Culture. *Ethnologia Europaea* 19: 5-23.
- Löfgren O 1993. Nationella arenor. I: Ehn B, Frykman J & Löfgren O *Försvenskningen av Sverige. Det nationellas förvandlingar*. Stockholm: Natur & kultur.
- Löfgren KG & Wikström M 1997. Undanträngningseffekter av arbetsmarknadspolitik. *Arbetsmarknad & Arbetsliv* 3: 211-223.
- Magnusson L 1999. *Den tredje industriella revolutionen – och den svenska arbetsmarknaden*. Stockholm: Prisma/Arbetslivsinstitutet.
- Marshall G (ed) 1998. *A Dictionary of Sociology*. Second Edition. Oxford: Oxford University Press.
- Mattsson K 2001. *(O)likhetens geografier – marknaden, forskningen och de Andra*. Geografiska regionstudier nr 45, Uppsala: Department of Social and Economic Geography, Uppsala University. (Diss.)
- Meidner R 1984. *I arbetets tjänst*. Stockholm: Tidens förlag.
- Miles R 1989. *Racism*. London: Routledge.
- Miles R 1993. The Articulation of Racism and Nationalism: Reflections on European History. I: Wrench J & Solomos J (eds) *Racism and Migration in Western Europe*. Oxford: Berg.

- Moghesi H 1999. *Émigré Iranian Feminism and the Construction of Muslim Woman*. I: Heitlinger A (ed) *Émigré Feminism. Transnational Perspectives*. Toronto: University of Toronto Press.
- Mohanty CT 1999 [1993]. Med västerländska ögon. Feministisk forskning och kolonial diskurs. I: Eriksson C, Eriksson Baaz M & Thörn H (red). *Globaliseringens kulturer. Den postkoloniala paradoxen, rasismen och det mångkulturella samhället*. Nora: Nya Doxa.
- Molina I 1997. *Stadens rasifiering. Etnisk boendesegregation i folkhemmet*. Geografiska regionstudier 32, Uppsala: Kulturgeografiska institutionen, Uppsala universitet. (Diss.)
- Molina I & Tesfahuney M 1994. Multikulturalism i teorin och praktiken. *Häften för kritiska studier* 1: 4-14.
- Moore H 1990. Paul Ricoeur: Action, Meaning and Text. I: Tilley C (ed) *Reading Material Culture. Structuralism, Hermeneutics and Post-Structuralism*. Oxford: Blackwell.
- Mäkitalo Å 2002. *Knowing, Arguing, and Social Dilemmas in Vocational Guidance*. Göteborg Studies in Educational Sciences 177. Göteborg: Acta Universitatis Gothoburgensis. (Diss.)
- Mäkitalo Å & Säljö R 2002. Invisible People: Institutional Reasoning and Reflexivity in the Production of Services and "Social Facts" in Public Employment Agencies. I: Mäkitalo Å. *Knowing, Arguing, and Social Dilemmas in Vocational Guidance*. Göteborg Studies in Educational Sciences 177. Göteborg: Acta Universitatis Gothoburgensis. (Diss.)
- Mörck Y 1997. *Bindestregsdanskere. Fortaellinger om kön, generationer og etnicitet*. København: Forlaget Sociologi.
- Narti AM 1996. Arbete – integrationens nyckel. I: SOU 1996:151. *Bidrag genom arbete. En antologi. Betänkande av Storstadskommittén*. Stockholm: Fritzes.
- Neergaard A 2000. Arbetsmarknaden, arbetsförmedlaren och konstruktionen av invandrarskap. *Sociologförbundets årsmöte, Växjö, 28-29 januari 2000*.
- Neergaard A 2002. *Arbetsförmedlarna på en rasifierad arbetsmarknad. Förändrare, förstärkare eller bara förvaltare?* Norrköping: Themes.
- Nelhans J 1987. *Utlänningsrätt. En handledning om utlänningens rätt att inresa, vistas och arbeta i Sverige enligt 1980 års utlänningslag*. Andra omarbetade upplagan. Lund: Studentlitteratur.
- Nyberg S & Skedinger P 1998. *Arbetsförmedlingarna. Mål och drivkrafter*. Rapport till Expertgruppen för studier i offentlig ekonomi. Ds 1998:16, Stockholm: Finansdepartementet/Fritzes.
- Nylund Skog S 2002. *Ambivalenta upplevelser och mångtydiga berättelser. En etnologisk studie av barnafödande*. Stockholm: Etnologiska institutionen, Stockholms universitet. (Diss.)
- Okeke S 1999. Arbetsförmedlingens marknadsandelar. *Arbetsmarknad & Arbetsliv* 3: 219-227.
- Olofsson J 1996. Arbetslinjen i historisk belysning. I: SOU 1996:151. *Bidrag genom arbete. En antologi. Betänkande av Storstadskommittén*. Stockholm: Fritzes.

- Olsson E & Gaunt D 1990. Ett folkhem för alla? *Invandrare & minoriteter* 5-6: 38-44.
- Osman A 1999. *The "Strangers" Among Us. The Social Construction of Identity in Adult Education*. Linköping: Department of Education and Psychology, University of Linköping. (Diss.)
- Parkin D 1995. Blank Banners and Islamic Consciousness in Zanzibar. In: Cohen AP & Rapport N (eds). *Questions of Consciousness*. London: Routledge.
- Pripp O 1996. Etniska gränser och gränssnitt. I: Arnstberg KO (red) *Boja eller befrielse? Etnicitetsforskningens inriktning och konsekvenser*. Botkyrka: Mångkulturellt centrum.
- Pripp O 1997. Oscar Pripp har läst Per Broomé m fl "Varför sitter 'brassen' på bänken? eller Varför har invandrarna så svårt att få jobb?". *Invandrare och Minoriteter* 1: 39-41.
- Pripp O 2001. *Företagande i minoritet. Om etnicitet, strategier och resurser bland assyrier och syrianer i Södertälje*. Botkyrka: Mångkulturellt centrum. (Diss.)
- Prop. 1997/98:16. Sverige framtiden och mångfalden – från invandrapolitik till mångfaldspolitik. Regeringens proposition 1997/98:16.
- Prottas JM 1979. *People-processing. The Street Level Bureaucrat in Public Bureaucracies*. Lexington: Lexington Books.
- Rabinow P 1986. Representations Are Social Facts: Modernity and Post-Modernity in Anthropology. I: Clifford J & Marcus ME (eds). *Writing Culture. The Poetics and Politics of Ethnography*. Berkeley: University of California Press.
- Ramberg I 1998. Ingrid Ramberg har läst Per Broomé & Ann-Katrin Bäcklund, "S-märkt. Företagens etniska vägval". *Invandrare & minoriteter* 3:40-41.
- Reeder J 1992. *Tala – lyssna: en essä om den specifika skillnaden i Jacques Lacans psykoanalys*. Stockholm & Stehag. Brutus Östlings bokförlag Symposion.
- de los Reyes P 1997. *Invandrare och tjänstemannen. En studie om invandrartjänstemännens villkor i det svenska samhället*. Stockholm: TCO.
- de los Reyes P 2001. *Mångfald och differentiering. Diskurs, olikhet och normbildning inom svensk forskning och samhällsdebatt*. Stockholm: Arbetslivsinstitutet.
- de los Reyes P 2002. Det problematiska systemskapet. Om svenskhet och invandrarskap inom svensk genushistorisk forskning. I: de los Reyes P, Molina I & Mulinari D (red). *Maktens (o)lika förklädnader. Kön, klass och etnicitet i det postkoloniala Sverige*. Stockholm: Atlas.
- de los Reyes P & Molina I 1992. Kalla mörkrets natt! Kön, klass och ras/eticitet i det postkoloniala Sverige. I: de los Reyes P, Molina I & Mulinari D (red). *Maktens (o)lika förklädnader. Kön, klass och etnicitet i det postkoloniala Sverige*. Stockholm: Atlas.
- Rex J 1996. *Ethnic Minorities in the Modern Nation State. Working Papers in the Theory of Multiculturalism and Political Integration*. London: Macmillan.
- Ricoeur P 1976. *Interpretation Theory. Discourse and the Surplus of Meaning*. Fort Worth: Christian University Press.
- Ristilammi PM 1994. *Rosengård och den svarta poesin. En studie av moderna annorlundahet*. Stockholm & Stehag: Brutus Östlings bokförlag Symposion. (Diss.)

- Rojas M 1993. *I ensamhetens labyrint. Invandring och svensk identitet*. Stockholm: Brombergs & Moderna tider.
- Ronström O u å. Sverige och de nya svenskarna. Stencil. Stockholm: Institutet för folklivsforskning, Stockholms universitet.
- Ronström O 1992. *Att gestalta ett ursprung*. Stockholm: Akademipress. (Diss.)
- Ronström O, Runfors A & Wahlström K 1995. "Det här är ett svenskt dagis." *En etnologisk studie av dagiskultur och kulturmöten i norra Botkyrka*. Botkyrka: Mångkulturellt centrum.
- Rosdahl A 1997. Arbetsmarknadserfarenheter och marginalisering. I: Carle J & Julkunen I (red). *Arbetslöshetens villkor. Om ungdom, arbetslöshet och marginalisering i 90-talets Norden*. Nord 1997:19. Köpenhamn: Nordiska ministerrådet.
- Rothstein B 1980. Ams som socialdemokratisk reformbyråkrati. *Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia* 18: 30-74.
- Rothstein B 1989. Att organisera arbetsmarknadspolitik. I: Wadensjö E, Dahlberg Å & Holmlund B (red) *Vingarnas trygghet. Arbetsmarknad, ekonomi och politik*. Lund. Dialogos.
- Runfors A 1996a. Etnicitet som ideologi. I: Arnstberg KO (red). *Boja eller befrielse? Etnicitetsforskningens inriktning och konsekvenser*. Botkyrka: Mångkulturellt centrum.
- Runfors A 1996b. Skolan, mångfalden och jämlikheten. En diskussion om strukturerande principer vid hanteringen av olikhet. I: Sjögren A, Runfors A & Ramberg I (red) *En "bra" svenska? Om språk, kultur och makt*. Botkyrka: Mångkulturellt centrum.
- Runfors A 2001. Etnologin i samtiden och samtiden i etnologin. Om tolkningar och deras spiralitet. I: Blehr B (red) *Kritisk etnologi. Artiklar till Åke Daun*. Stockholm: Prisma.
- Runfors A 2003. *Mångfald, motsägelser och marginaliseringar. En studie av hur invandrarskap formas i skolan*. Stockholm: Prisma. (Diss.)
- Runfors A & Sjögren A 1996. Introduktion. I: Sjögren A, Runfors A & Ramberg I (red) *En "bra" svenska? Om språk, kultur och makt*. Botkyrka: Mångkulturellt centrum.
- Saarinen A 1989. Kvinnoforskningens interventionsprojekt – problem och utmaningar. *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 3-4: 6-13.
- Sacks H 1992. *Lectures on Conversation*. Volume I. Oxford: Blackwell.
- Salomonsson K 1998. *Fattigdomens besvärjelser. Visionära ideal och vardagliga realiteter i socialt arbete*. Lund: Historiska media. (Diss.)
- Sawyer L 2000. Black and Swedish: Racialization and the Cultural Politics of Belonging in Stockholm, Sweden. Santa Cruz: University of California, Santa Cruz. (Diss.)
- Schierup CU & Paulsson S 1994 (red). *Arbetets etniska delning. Studier från en svensk bilfabrik*. Stockholm: Carlssons.
- Schröder L 1991. *Springpojkar och språngbräddor. Om orsaker till och åtgärder mot ungdomars arbetslöshet*. Stockholm: Institutet för social forskning, Stockholms universitet. (Diss.)
- Schröder L 1996. Förändrade vägar till arbete. I: *Ungdomsrapporten 1996 del 2. Krokig väg till vuxen. Fyra forskare om fritid, massmedia, skola och arbete*. Ungdomsstyrelsens utredningar 6, Stockholm: Ungdomsstyrelsen.

- Schröder L 1997. *Från AK till ALU eller det svenska systemets renässans*. Särtryck nr. 10, Stockholm: Institutet för social forskning, Stockholms universitet.
- Schultz T 1961. Investment in Human Capital. *American Economic Review* 51: 1-17.
- Schutz A 1970. *On Phenomenology and Social Relations. Selected Writings*. Chicago & London: Chicago University Press.
- Scott JW 1988. *Gender and the Politics of History*. New York: Columbia University Press.
- Scott K 1999. *The Immigrant Experience. Changing Employment and Income Patterns in Sweden 1970-1993*. Lund Studies in Economic History 9, Lund: Department of Economic History, Lund University. (Diss.)
- Sjögren A 1996. Språket, nykomlingens nyckel till samhället men också en svensk försvarsmekanism. I: Sjögren A, Runfors A & Ramberg I (red) *En "bra" svenska? Om språk, kultur och makt*. Botkyrka: Mångkulturellt centrum.
- Smith AD 1986. *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford: Blackwell.
- Soidre T 1999. Arbetslöshet och generation – unga kvinnor och män och deras föräldrar. *Arbetsmarknad och arbetsliv* 2: 127-144.
- SOU 1967:18. *Invandringen. Problematik och handläggning. Utlänningsutredningens betänkande II*. Stockholm: Allmänna förlaget.
- SOU 1974:69. *Invandrarutredningen 3. Invandrarna och minoriteterna. Huvudbetänkande av invandrarutredningen*. Stockholm: Liber förlag/Allmänna förlaget.
- SOU 1979:89. *Kvinnors arbete. Rapport från jämställdhetskommittén*. Stockholm: Allmänna förlaget.
- SOU 1984:58. *Invandrar- och minoritetspolitiken. Slutbetänkande av Invandrarpolitiska kommittén*. Stockholm: Liber & Allmänna förlaget.
- SOU 1993:43. *Politik mot arbetslöshet. Betänkande av expertgruppen för arbetsmarknadspolitiska utvärderingsstudier (EFA)*. Stockholm: Allmänna förlaget.
- SOU 1995:76. *Arbete till invandrare. Delbetänkande av invandrarpolitiska kommittén*. Stockholm: Fritzes.
- SOU 1996:34. *Aktiv arbetsmarknadspolitik. Betänkande av Arbetsmarknadspolitiska kommittén*. Stockholm: Fritzes.
- SOU 1996:55. *Sverige, framtiden och mångfalden. Slutbetänkande från Invandrarpolitiska kommittén*. Stockholm: Fritzes.
- SOU 1998:25. *Tre städer. En storstadspolitik för hela landet. Slutbetänkande av Storstadskommittén*. Stockholm: Fritzes.
- Soydan H 1995. *Försäkringskassan och invandrarna*. Bokbox: Ystad.
- Spivak GC 1993. *Outside in the Teaching Machine*. London: Routledge.
- Spivak GC 2002 [1988]. Kan den subalternen tala? I: *Postkoloniala studier*. Skriftserien Kairos nummer 7, Stockholm, Malmö & Umeå: Konstfack, Konsthögskolan i Malmö, Konsthögskolan i Umeå och Raster förlag.
- Stahl SD 1989. *Literary Folkloristics and the Personal Narrative*. Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press.
- Steinberg S 2000 [1981]. *The Ethnic Myth. Race, Ethnicity, and Class in America*. 3rd Edition. Boston: Beacon Press.

- Stolcke V 1995. Talking Culture. New Boundaries, New Rhetorics of Exclusion in Europe. *Current Anthropology* 1: 1-24.
- Stroud C & Wingstedt M 1993. Språklig chauvinism? *Invandrare & Minoriteter* 4-5: 5-8.
- Svensk ordbok* 1990. Andra upplagan, 2 bd. Stockholm: Esselte.
- Svensson B 1993. *Bortom all ära och redlighet. Tattarnas spel med rättvisan*. Stockholm: Nordiska museet. (Diss.)
- Söderlind Franzén E 1990. *Lära för Sverige*. Stockholm: Pedagogiska institutionen, Stockholms universitet.
- Söderström M 1990. *Det svårfångade kompetensbegreppet*. Uppsala: Pedagogiska institutionen, Uppsala universitet.
- Taylor C 1994. *Det mångkulturella samhället och erkännandets politik*. A Gutman (red). Göteborg: Daidalos.
- Tesfahuney M 1998. *Imag(in)ing the Other(s). Migration, Racism and the Discursive Construction of Migrants*. Geografiska Regionstudier 34. Uppsala: Department of Social and Economic Geography, Uppsala University. (Diss.)
- Trudgill P 1979 [1974]. *Språk och social miljö. En introduktion till sociolingvistiken*. Stockholm: PAN/Norstedts.
- Tydén M & Svanberg I 1994. I nationalismens bakvatten. Hur svensken blev svensk och invandraren främling. I: Broberg G, Wikander U & Åmark K (red) *Byta, bygga, bo*. Stockholm: Ordfront.
- Tyrkkö A & Westberg H 2001. *Förskjutningar i segregationsmönster på yrkesnivå. Bearbetningar av folk- och bostadsräkningarna 1970-1990 och arbetsmiljöundersökningen 1989-1995*. Arbetsliv i omvandling 2001:6, Stockholm: Arbetslivsinstitutet.
- Velure M 1993 [1983]. "Djävla utlänning!". Rykten och vitsar om invandrare i Sverige. I: Daun Å & Ehn B (red) *Blandsverige. Kulturskillnader och kulturmöten*. Stockholm: Carlssons.
- Wadensjö E 1997. Bokanmälan av Broomé et al, "Varför sitter 'Brassen' på bänken? eller Varför har invandrarna så svårt att få jobb?". *Ekonomisk Debatt*, 4: 253-255.
- Wagner H 1970. Introduction. I: Schutz A *On Phenomenology and Social Relations. Selected Writings*. Chicago & London: Chicago University Press.
- Weber M 1987 [1922]. *Ekonomi och samhälle. Förståelsesociologins grunder* 3. Uppsala: Argos.
- Werbner P 1997. Introduction: The Dialectics of Hybrid Culture. I: Werbner P & Modood T (eds) *Debating Cultural Hybridity. Multi-Cultural Identities and the Politics of Anti-Racism*. London: Zed Books.
- Westberg-Wollgemuth H 1997. *Kvinnor och män märks. Könsmärkning av arbete – en dold läroprocess*. *Arbete & Hälsa* 1996:1, Stockholm: Arbetslivsinstitutet. (Diss.)
- Westin C 1984. *Majoritet om minoritet. En studie i etnisk tolerans i 80-talets Sverige. En rapport från Diskrimineringsutredningen*. Stockholm: Publica/Liber.
- Westin C 1987. *Den toleranta opinionen. Inställningen till invandrare 1987*. Rapport nr 8, Stockholm: Deifo.

- Westin C m fl 1999. *Mångfald, integration, rasism och andra ord. Ett lexikon över begrepp inom IMER – Internationell Migration och Etniska Relationer*. SOS-Rapport 1999:6, Stockholm: Socialstyrelsen & CEIFO.
- Wetherell M & Potter J 1992. *Mapping the Language of Racism*. Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf.
- Wicker R 1997. From Complex Culture to Cultural Complexity. In: Werbner P & Modood T (eds) *Debating Cultural Hybridity. Multi-Cultural Identities and the Politics of Anti-Racism*. London: Zed Books.
- Widgren J 1980. *Svensk invandrarpolitik. En faktabok*. Stockholm: Liber Läromedel.
- Winther Jörgensen M & Phillips L 2000 [1999]. *Diskursanalys som teori och metod*. Lund: Studentlitteratur.
- Wrench J 1991. Gatekeepers in the Urban Labour Market. Constraining or Constrained? I: Cross M & Payne G (eds) *Work and the Enterprise Culture*. London: The Falmer Press.
- Wästerfors D 2001. *Tales of Ambivalence. Stories of Acceptance and Rejection among Swedish Expatriates in Poland*. CFE Working Paper Series, Lund: Centre for European Studies, Lund University.
- Young KG 1987. *Taleworlds and Storyrealms. The Phenomenology of Narrative*. Dordrecht: Martinus Nijhoff.
- Young IM 2000. *Att kasta tjejkast. Texter om feminism och rättvisa*. Stockholm: Atlas.
- Yuval-Davis N 1994. Identity Politics and Women's Ethnicity. I: Moghadam V (ed) *Identity Politics and Women: Cultural Reassertions and Feminisms in International Perspective*. New York: Westview.
- Yuval-Davis N 1997. *Gender and Nation*. London: Sage.
- Ålund A 1991a. The Power of Definitions: Immigrant Women and Problem Ideologies. I: Ålund A & Schierup CU. *Paradoxes of Multiculturalism. Essays on Swedish Society*. Aldershot: Avebury.
- Ålund A 1991b. Immigrant Culture as an Obstacle to "Partnership". I: Ålund A & Schierup CU. *Paradoxes of Multiculturalism. Essays on Swedish Society*. Aldershot: Avebury.
- Ålund A 1994. Det statistiska genomsnittet och bortom – en invandrad kvinnas arbetslivshistoria. I: Schierup CU & Paulsson S 1994 (red). *Arbetets etniska delning. Studier från en svensk bilfabrik*. Stockholm: Carlssons
- Ålund A 1997. *Multikultiungdom. Kön, etnicitet, identitet*. Lund: Studentlitteratur.
- Ålund A & Schierup CU 1991. *Paradoxes of Multiculturalism. Essays on Swedish Society*. Aldershot: Avebury.
- Åström S 1990. Sätt tak på invandringen. *Dagens Nyheter* 19900825.
- Öhlander M 1994. Kulturbegreppet, kritiken och praktiken. *Kulturella perspektiv* 2, 34-45.
- Özdalga E 1997. Womanhood, Dignity and Faith. Reflections on an Islamic Woman's Life Story. *The European Journal of Women's Studies* 4: 473-497.

Bilaga 1.

Förmedlingspersonalens frågeschema

Intervjuare:.....

Datum:.....

Uppgifter om platsförmedlaren/vägledaren

Kvinna Man

Antal år som förmedlare/vägledare:

Födelseland:

Utbildningsbakgrund:

Ålder:

A. AF-kontoret

Vilket lokalkontor?

Antal anställda förmedlare/vägledare

- för ungdomar

- för ungdomar med invandrabakgrund

Antal sökande per förmedlare och dag, vecka eller månad (mått på arbetsbelastning):

Ung. andel/antal sökande ungdomar upp till ca 25/26 år:

Ung. andel/antal sökande ungdomar med invandrabakgrund.

Fördelningen unga män respektive kvinnor bland de sökande med invandrabakgrund:

Vilka är de huvudsakliga grupperna av ungdomar efter nationell eller etnisk bakgrund?

B. Ungdomarnas sökmönster

1. De ungdomar med invandrarbakgrund som kommer hit till arbetsförmedlingen, har de några särskilda önskemål om jobb eller är de beredda att ta vilket jobb som helst?
2. De som har särskilda önskemål: hur ser deras önskemål om jobb eller sysselsättning ut?
3. På vilket sätt tillmötesgår ni eller hanterar ni deras önskemål?
4. Vilka utbildningar eller yrkeserfarenheter är vanligast bland unga arbetssökande med invandrarbakgrund?
5. Är deras önskemål om jobb realistiska eller orealistiska mot bakgrund av deras utbildning och erfarenheter?
6. Vilken bakgrund har de som har svårast att få jobb?
7. När de gäller de som har vill ha vilket jobb eller vilken sysselsättning som helst: vad utmärker de ungdomarna?
8. Finns det övervikt av någon speciell grupp, t ex efter åldersgrupp, kön, nationellt/etniskt eller annat?
9. Finns det i övrigt något mönster i vad slags arbete eller sysselsättning dessa ungdomar söker och hur de går tillväga i sitt sökande?
10. Finns det också ungdomar som kommer till er utan att vara aktivt arbetssökande (dvs kommer bara för att få ut sina bidrag)?
11. Om så är fallet, är det något som utmärker just de här ungdomarna, med avseende på ålder, kön, nationellt/etniskt ursprung (t ex sökerfarenhet)?
12. Hur reagerar de om de får ett erbjudande om t ex praktikplats, annan tillfällig anställning, utbildning eller ett låglönejobb?

C. Förmedlarens synpunkter och erfarenheter

13. Om du jämför dina erfarenheter av ungdomar med invandrarbakgrund och de som inte har invandrarbakgrund, är det i några avseenden de skiljer sig åt?
14. Om ja, i vilka avseenden skiljer de sig åt?
- 14a. Har du kunnat observera någon skillnad mellan tjejer och killar?
15. Är det generellt sett svårare för ungdomar med invandrarbakgrund än för dem utan invandrarbakgrund att få arbete eller anställning?
16. Känner du som förmedlare/vägledare att det är motigare eller svårare att ha att göra med ungdomar med invandrarbakgrund som arbetssökande?
17. Är det bland dem några speciella grupper av ungdomar som har det svårare än andra att få anställning?
18. Vilken inställning eller vilka reaktioner, antingen negativa eller positiva, har du fått av arbetsgivare när du har försökt att placera ungdomar med invandrarbakgrund?

19. Finns det enligt din erfarenhet arbetsgivare som har en negativ förhållning eller fördomar gentemot ungdomar med invandrarbakgrund?
20. Undviker man som arbetsförmedlare att försöka placera ungdomar med invandrarbakgrund hos sådana arbetsgivare?
21. Vilka alternativ till arbete eller anställning erbjuder ni de arbetssökande ungdomarna?
22. Vad tycker du om den arbetsmarknadspolitik som du är satt att administrera?
23. Anser du att de ungdomar med invandrarbakgrund, vilka kommer till dig som arbetssökande, generellt sett är tillräckligt förberedda att ta steget ut på arbetsmarknaden? Om inte, vilka brister finns där i så fall? Vad anser du att de beror på?
24. Vad kan man som arbetsförmedlare göra, för att förhindra en alltför utbredd arbetslöshet hos ungdomar med invandrarbakgrund?
25. Anser du att man på andra håll i samhället, t ex i skolan eller hos sociala myndigheter, kan bidra med åtgärder för att förhindra eller förebygga en negativ utveckling? Eller är det huvudsakligen/endast en arbetsmarknadspolitisk fråga?
26. Vilka kunskaper om arbetslivet och arbetsmarknaden är det som ni försöker att förmedla?

D. Arbetsmarknadsläget

27. På vilket sätt har 90-talets kärva arbetsmarknadsläge påverkat arbetsmarknadschanserna för ungdomar med invandrarbakgrund (t ex genom att arbetsgivare ger svenska ungdomar företräde; att utbildnings- och kvalifikationskraven blivit högre; att arbetsgivare hänvisar till svensk kunskaper, etc).
28. En orsak till att det sägs vara svårare för människor med invandrarbakgrund att få jobb på dagens arbetsmarknad är att de skulle sakna "social kompetens". har du stött på detta argument i samband med att du försökt placera arbetssökande ungdomar med invandrarbakgrund?
29. Om ja, har man då försökt från företagets/arbetsgivarens sida förklarat vad för slags "social kompetens" det handlar om?
30. Vad anser du själv om begreppets relevans? I vilka sammanhang blir det viktigt?
31. Vad består den sociala kompetensen av? Vad associerar du till ordet?
32. Vad tror du att en eventuell frånvaro av social kompetens kan bero på?

E. Övrigt

33. Är det något annat som du vill tillägga, t ex något som jag inte frågat om men som borde tas upp i och med att vi diskuterar arbetsmarknadschanser för ungdomar med invandrarbakgrund? Eller är det något som vi redan har

diskuterat, men som vi kanske ägnade för lite tid åt, och som du därför vill beskriva mer utförligt?

Bilaga 2

Intervjupersonerna och deras utbildningar

Platsförmedlarna

- Aina hade arbetat inom Arbetsmarknadsverket (AMV) sedan 1978, och utbildat sig internt till platsförmedlare.
- Gun hade arbetat inom AMV i över 20 år, och utbildat sig internt till platsförmedlare.
- Johanna hade en gymnasieutbildning inriktad mot en annan yrkesnisch är arbetsförmedling. Hon började arbeta på AMV 1980 med administrativt kontorsjobb, och utbildat sig internt till platsförmedlare
- Karin hade en socionomutbildning.
- Kerstin hade arbetat med social verksamhet riktad mot ungdomar i många år, men endast varit anställd som platsförmedlare i tre år.
- Margareta hade en gymnasieutbildning för handel och kontor; hon hade arbetat inom AMV sedan 1974, och på förmedlingar i 6 år, och med ungdomar i tre år.
- Monika var högskoleutbildad ekonom, och hade arbetat inom detaljhandeln i tio år; som platsförmedlare hade hon arbetat i några år.
- Sara hade studerat engelska och franska på universitetet. Hon började som kanslist och kontorist på AMV, och utbildat sig internt till platsförmedlare.
- Svetlana hade en gymnasieutbildning från samhällsvetenskaplig linje.

Vägledarna

- Anna hade studerat psykologi, sociologi och pedagogik på universitet.
- Inez hade en studerat psykologi på universitetet och på lärarhögskola i Latinamerika. Hon hade också utbildat sig internt till vägledare.
- Kristina hade en fil kand i olika beteendevetenskapliga ämnen.
- Pia hade gått P-linjen på universitetet, med inriktning mot personal- och arbetslivsfrågor.
- Susanna hade utbildat sig till syokonsulent på Lärarhögskolan.

Företagsgrupp

- Erik hade studerat till personalvetare på universitet och läst kurser i ledarskap.
- Magdalena hade läst fristående kurser på universitetet.

Intervjupersonernas arbetsplatser och upptagningsområden

- *Aina* och *Kerstin* hade tidigare arbetat på en speciell ungdomsförmedling som helt och hållet riktade sig till ungdomar under 25 år. Sedan ett år tillbaka var verksamheten omorganiserad, och förmedlingskontoret hade inte längre någon personal som enbart riktade sig mot yngre sökande. Sammanlagt var 494

ungdomar inskrivna, och enligt Kerstin och Ainas subjektiva uppfattning tillhörde 30 % av dem kategorin invandrare. Var femte invånare i upptagningsområdet (19,8 %) var född i utlandet, och var tionde (9,7 %) hade utländskt medborgarskap.

- *Annas* förmedlingskontor hade inte mer än 180 ungdomar inskrivna. Arbetet med de unga sökande var uppdelat på två handläggare, men inte lika strikt uppdelat som på en del större kontor, och Anna arbetade som vägledare lika mycket som platsförmedlare. I kontorets upptagningsområde hade en femtedel av invånarna utländsk bakgrund och en tiondel utländskt medborgarskap.
- 682 ungdomar var inskrivna på den förmedling där *Erik, Magdalena* och *Susanna* arbetade. 420 av dem var svenska medborgare, och 262 var utländska. Förmedlingen hade inte avdelat några handläggare som riktade sig mot kategorin ungdomar, utan de arbetade med sökande i alla åldrar. 48 % av invånarna i området hade utländsk bakgrund (enligt definitionen ovan), och 21 % av dem var utländska medborgare.
- I *Guns* upptagningsområde hade 9,0 % av befolkningen utländskt medborgarskap. Hon hade vid intervjutillfället inga exakta siffror på hur många ungdomar som var inskrivna på hennes kontor, men hon uppskattade antalet till ungefär 350 stycken. Hur många av de inskrivna som hade utländskt medborgarskap eller invandrabakgrund framkom inte under intervjun, och inte heller i Arbetsmarknadsverkets officiella statistik.
- Andelen utländska medborgare i det område där *Inez* arbetade var något lägre, 8,3 %, och andelen utrikes födda var 18,4 %. Hennes lokalkontor hade 227 ungdomar inskrivna, och enligt Inez egen skattning hade ungefär hälften av dem invandrabakgrund, i den meningen att de själva eller deras föräldrar hade invandrat.
- *Johanna* var en av tre handläggare på sin arbetsplats som arbetade med ungdomar. 455 ungdomar upp till 26 år var inskrivna på förmedlingen, och enligt Johannas subjektiva skattning tillhörde hälften av dem kategorin invandrare. De som bodde i förmedlingskontorets upptagningsområde var förhållandevis välsituerade, men inkomsterna var mycket ojämnt fördelade mellan olika delar. 16,5 % av befolkningen var födda i utlandet.
- *Karin* och *Kristina* arbetade i ett område där 70 % av invånarna hade utländsk bakgrund, vilket av den statistikredovisande kommunala enheten definierades som ”utländska medborgare födda i utlandet eller i Sverige och utrikes födda svenska medborgare”. Lokalkontoret hade 350 ungdomar inskrivna, och Karin och Kristina hade det gemensamma ansvaret för dessa ungdomar. De samarbetade med två kommunala tjänstemän som hade ansvaret för de kommunala ungdomsplatserna i stadsdelen. Arbetet i gruppen var inriktat mot sökande mellan 16 och 25 år.
- Det kontor där *Margareta* och *Monika* arbetade hade ungefär 600 ungdomar inskrivna. Tillsammans med en tredje kollega arbetade Monika och Margareta direkt riktat mot ungdomar. Av de 600 ungdomarna hörde 120 till kategorin

”invandrare”, enligt Margareta och Monikas subjektiva skattning. I kontorets område hade 22 % invånarna var födda i utlandet och 11 % var medborgare i annat land vid tidpunkten för intervjun.

- *Pia* och *Svetlana* arbetade tillsammans med en tredje handläggare i en ungdomsgrupp. Tillsammans hade de ansvaret för de 455 ungdomar upp till 25 år som var inskrivna på förmedlingen. Dessutom hade gruppen ansvar för alla sökande mellan 25 och 30 år, vilket de andra intervjupersonerna inte alltid hade. Sammanlagt arbetade man med över 900 sökande. Av dessa hade 300 utländskt medborgarskap. Svetlana och Pias förmedlingskontor låg i ett område där 48 % av invånarna hade utländsk bakgrund, enligt samma definition som ovan.
- *Sara* arbetade på ett förmedlingskontor med 1270 ungdomar inskrivna. Fyra förmedlare arbetade med dem, men man hade också en ”ungdomsgrupp” i vilken ytterligare fyra personer ingick, och de arbetade med olika ungdomsprojekt knutna till förmedlingen. Sara hade ingen uppgift om hur många av de 1270 som tillhörde kategorin invandrare, men av de 200 ungdomar som hon hade ansvar för var tio utländska medborgare.

Upptagningsområdets arbetslöshetstal och medelinkomst

För överskådlighetens skull redovisas medelinkomst och arbetslöshet i intervjupersonernas upptagningsområden i tabellform. Uppgifterna om arbetslöshet och medelinkomst ger en skissartad föreställning om de respektive områdenas socioekonomiska status. En del av dessa tal kan behöva en förklaring. Det kan tyckas som att vi i stor utsträckning valde att genomföra vår studie i områden med höga inkomstnivåer. Sex av tio upptagningsområden låg tydligt över riksgenomsnittet. Men i sammanhanget är det nödvändigt att påminna om den socioekonomiska, geografiska segregeringen inom många av Stockholms förorter. Även i kommuner med hög medelinkomst, lågt skatteuttag och låg arbetslöshet finns områden där invånare med sämre ekonomi och förankring på arbetsmarknaden bor i en tämligen hög koncentration. Stockholms län är en av landets rikaste regioner, vilket märks i att sju av landets tio rikaste kommuner ligger i detta län. Detta förhållande påverkar en jämförelse av inkomsterna mellan kommunerna i Stockholms län och rikets genomsnitt. Det kan mycket väl vara så att en hel del av de ungdomar som är sökande till de förmedlingar vars personal vi har intervjuat har bor i bostadsområden med låg medelinkomst och låga värden på olika välfärdsått, trots att de bor i kommuner där medelinkomsten är relativt hög jämfört med många glesbygdskommuner.

Ett liknande förhållande gäller arbetslöshetsnivåerna. Stockholmsområdet drabbades inte lika hårt som vissa jordbruks- och glesbygdskommuner av arbetslösheten under 1990-talet. Därför är det förhållandevis få av intervjupersonernas upptagningsområden som ligger över den genomsnittliga arbetslöshetsnivån i Sverige, trots att en del av dessa områden ligger i kommuner eller kommundelar som ofta beskrivs i mycket dystra, probleminriktade ordalag i massmedia. Sålunda var det alltså endast tre upptagningsområden som hade en arbetslöshet som översteg riksgenomsnittets, nämligen Karin och Kristinas, Svetlana och Pias samt Erik, Magdalena och Susannes respektive områden. Ungdomsarbetslösheten låg över riksgenomsnittet i två fall, och endast i ett fall – det område där Erik, Magdalena och Susanne var verksamma – låg arbetslösheten bland invånare med utomnordiskt medborgarskap över riksgenomsnittet för samma kategori.

Tabell 1. Arbetslöshetsnivå och genomsnittlig inkomst i intervjupersonernas förmedlingskontors upptagningsområden, vid respektive intervjutillfälle.

Upptagningsområde (efter intervjupersoner)	Inkomst (i % av riksgenomsnitt)	Arbetslöshet (i % av bef.)		
		Totalt	Ungdomar 16-24 år	Utomnordiska medborgare
Karin och Kristina	59	11,7	9,2	11,2
Svetlana och Pia	87	7,0	9,9	12,8
Susanne, Erik och Magdalena	88	9,2	11,5	14,6
Anna	96	3,2	5,3	5,1
Kerstin och Aina	111	3,7	3,9	6,9
Inez	111	4,2	3,8	9,1
Margareta och Monika	113	3,5	4,2	8,9
Sara	113	5,3	5,2	7,9
Johanna	125	4,0	6,0	11,8
Gun	132	3,8	6,5	8,5
Sthlms län, sep 1997		4,8	7,1	10,8
Sthlms län, maj 1988		3,8	4,1	9,0
Sverige, sep. 1997	(100)	5,9	9,5	14,3
Sverige, maj 1998	(100)	4,5	5,4	11,6

Källor: SCB, Länsarbetsnämnden i Stockholms län.

Bilaga 3

Tabell 2. Deltagande i arbetskraften, sysselsättningsnivå och arbetslöshetstal bland ungdomar 16-24 år, 1994.

	Deltagande i Arbetskraften	Sysselsatta	Arbetslöshetstal
I Sverige födda kvinnor (svenskfödda föräldrar)	51,2%	44,4%	13,2%
I Sverige födda män (Svenskfödda föräldrar)	50,3%	41,4%	17,7%
I Sverige födda kvinnor (minst en förälder utrikes född)	49,1%	40,4%	17,5%
I Sverige födda män (minst en förälder utrikes född)	47,5%	36,8%	22,5%
Utrikes födda kvinnor	35,7%	26,8%	24,9%
Utrikes födda män	43,3%	30,2%	30,1%

Källa: Ekberg (1997), SCB: AKU

Tabell 3. Deltagande i arbetskraften, sysselsättningsnivå och arbetslöshetstal bland ungdomar med invandrarbakgrund (födda i Sverige, minst en förälder född utanför Sverige) 16-24 år, 1994.

	Deltagande i Arbetskraften	Sysselsatta	Arbetslöshetstal
Kvinnor (minst en förälder född i Norden utanför Sverige)	49,9%	40,2%	19,3%
Män (minst en förälder född i Norden utanför Sverige)	51,4%	41,0%	20,1%
Kvinnor (minst en förälder född i Europa utanför Norden)	48,6%	43,4%	10,7%
Män (minst en förälder född i Europa utanför Norden)	43,9%	33,6%	23,7%
Kvinnor (minst en förälder född utanför Europa)	42,6%	30,7%	27,4%
Män (minst en förälder född utanför Europa)	36,5%	26,2%	28,5%

Källa: Ekberg (1997), SCB: AKU